



УДК:574:17(575.1)

Зарина АБДУАЗИМОВА,
ЎзМУ, "Этика ва эстетика" кафедраси доценти в.б, PhD
E-mail: zar.1986@mail.ru

ТДТУ доценти К. Фарфиевна тақризи асосида

ENVIRONMENTAL ETHICS AND PROCESS TRANSFORMATION ORIENTED TOWARDS THE FUTURE AND THE ECONOMY OF SOCIETY

Annotation

The current study underscores the importance of environmental ethics as a vehicle for engaging society, businesses, and policy-makers towards mainstreaming transformation to sustainability. This reflects an innovative trend towards using narratives in social and management sciences, which needs to be replicated by other disciplines, organizations, agencies, and social groupings. In this paper, focus is on identifying storylines, phrases, myths, and local and indigenous knowledge systems of ethical and ecological significance.

Key words: Resource-based view, dynamic capabilities, environmental ethics, environmental training, environmental performance, competitive advantage.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЭТИКА И ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ, ОРИЕНТИРОВАННЫЕ НА БУДУЩЕЕ И ЭКОНОМИКУ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В текущем исследовании подчеркивается важность экологической этики как средства привлечения общества, бизнеса и политиков к интеграции трансформации в устойчивое развитие. Это отражает инновационную тенденцию к использованию нормативов в социальных и управленческих науках, которую необходимо воспроизвести в других дисциплинах, организациях, агентствах и социальных группах. В этой статье основное внимание уделяется выявлению сюжетных линий, фраз, а также местных и коренных систем знаний, имеющих этическое и экологическое значение.

Ключевые слова: Ресурсный взгляд, динамические возможности, экологическая этика, экологическое обучение, экологические показатели, конкурентный взгляд.

ATROF-MUHIT ETIKASI VA JARAYONNI O'ZGARTIRISH JAMIYATNING KELAJAGI VA IQTISODIYOTIGA QARATILGAN

Аннотация

Joriy tadqiqot ekologik axloqning jamiyat, biznes va siyosatchilarni barqaror rivojlanishga integratsiyalashuviga jalb qilish vositasi sifatida muhimligini ta'kidlaydi. Bu boshqa fanlar, tashkilotlar, idoralar va ijtimoiy guruhlarda takrorlanishi kerak bo'lgan ijtimoiy va boshqaruv fanlarida normalardan foydalanishning innovatsion tendentsiyasini aks ettiradi. Ushbu maqola axloqiy va ekologik ahamiyatga ega bo'lgan, mahalliy bilim tizimlarini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Resurs ko'rinishi, dinamik imkoniyatlar, atrof-muhit etikasi, ekologik ta'lim, ekologik ko'rsatkichlar, raqobatbardosh muhit.

Introduction. A green economy relies on low-carbon and environmentally friendly industries that meet social and individual needs without having a destructive impact on the global ecosystem and conserving its resources in order to pass them on for sustainable development to future generations. Thus, the overarching goal of the green economy is to move from high-carbon to low-carbon production and consumption. Today, scientific advances in technology provide many opportunities for the entrepreneurial and corporate sectors to move from resource-intensive and wasteful business models to resource-efficient and energy-fewer intensive ones. A lot of works by both Russian and foreign scientists are devoted to the issues of measuring and evaluating these processes. The scientific community has developed various indices characterizing the scale of the environmental impact of human economic activity: "ecological footprint", "water footprint", "carbon footprint", "living planet index", etc. Depending on the role of natural resources in ensuring sustainable development and preservation of the natural foundations of the life of society, there should be subdivided: 1) for environmental, satisfying both economic and environmental needs and characterized by the ability of natural reproduction (constant production);

2) on non-ecological, meeting only economic needs, not having the ability of natural reproduction and the

exploitation of which has a negative impact on the environment. The classification is based on the following features: 1) natural reproducibility of resources and their role (positive or negative) in the constant production of natural complexes; 2) the ability to meet the diverse (economic and environmental) needs of society (person). Non-ecological resources, as a rule, are presented in the form of mineral reserves that are not capable of self-reproduction, being at the same time, it is part of a natural complex that includes both ecological and non-ecological elements. Their use is associated with the satisfaction of economic (material) needs and, as a rule, the deterioration of the quality of the environment as a result.

Literature review. The system of priorities should include such indicators, the achievement of which will ensure the environmental safety of the population in a given territory that falls under the technogenic influence of specific enterprises, the necessary scale of reproduction and the preservation of the quality of natural resources. In fact, it underlies the most «soft» transition from an extensive to an intensive model of economic development. In practical terms, this transition is possible only if there is a multi-level incentive system for business entities. (Russian Federation 08.00.12, Doctor of Economics Latypova, Olga Vladimirovna) [1] At the macro-level, the main elements are: preferential or

increased taxation; development of environmental investment funds and reserves; concessional lending and subsidizing projects of enterprises for environmental protection; introduction of institutions of voluntary and compulsory environmental insurance of business entities; development of a price regulation mechanism. The lack of a rational system and methodology of environmental management can not only hinder the development of enterprises, but also lead to the loss of positions won in the market. Environmental management is reflected in the studies of foreign scientists (K. North, K. Richter, A. Endres, etc.) and in the practice of Western enterprises in Finland, Germany, and the USA [2]. The issues of studying the impact of an industrial enterprise on the environment are reflected in the domestic literature, in the works of scientists (A.S. Girusov, V.V. Glukhov, A.I. Golub, T.A. Egorova, T.V. Lisochkina, I. S. Maslenikova, T.P. Nekrasova, N.V. Pakhomova, G.P. Serov and others)[3]. However, in these studies, more attention was paid to assessing the impact of the company's activities on the environment (water, air, soil, noise), but environmental and economic issues related to assessing the potential of the enterprise and the need to create an environmental management system at Russian enterprises or adaptation were not reflected. existing systems for the greening of Western enterprises, there was also no assessment of environmental forecasting for all stages of the product life cycle. According to E.A. Tretyakova, economic growth based on modern principles of management is accompanied by an increase in environmental pollution, degradation of natural ecosystems, a decrease in biodiversity, depletion of natural resources, climate change, and deterioration in public health[4]. The prevailing philosophy and management practice today no longer meet the task of improving the quality of life of people. A change of priorities and a transition to a new trajectory is necessary, consistent with the principles of sustainable development and a "green" economy, according to which economic growth is focused not on obtaining maximum economic benefits for a limited number of people through the most severe exploitation of natural and labor resources, but on meeting the needs of society for economic well-being, social justice, favorable and safe living environment. Environmental safety is becoming today decisive for economic development and the very existence of human society.

Research methods. In the theoretical substantiation of the model of such a mechanism, it is necessary to clearly indicate that the factors that predetermine the creation of a system of environmental priorities for economic development are the natural properties of the human environment. First, the natural environment is the space in which the living conditions of the population are formed. Secondly, it is a source of resources for production and, at the same time, a production basis for the distribution of productive forces. Thirdly, the capacity of the environment is limited: the wastes of society that are not inherent in nature cannot be assimilated, fall out of the natural circulation and, accumulating, generate a number of factors that destabilize and destroy not only natural, but also artificial elements of the environment. Since the existing studies do not provide an answer to the decision to create an environmental management system at an industrial enterprise, the problem of assessing the environmental state of the enterprise and identifying management areas that can adapt the enterprise's activities to changing external conditions becomes urgent. Environmental studies are a set of activities that are carried out at the pre-design stage, during the construction process and after the commissioning of the facility. Research is also carried out with the aim of minimizing, and, if possible, eliminating the adverse effects of anthropogenic factors, ensuring the safety of the environment and people. In the article, we will consider the methods used in environmental studies, and also get acquainted with the

features of their implementation. Relevance of the research topic. Analyzing the current trends in the sustainable development of the economic system, it is possible to note its large-scale transformation under the influence of scientific, technical and social progress, which has covered almost all spheres of human activity. Along with positive trends in the regulation of economic and environmental relations, the world community is constantly faced with global problems and threats, the likelihood of which has been increasing in recent years. In particular, the pollution of the planet caused by human activities has led to the regulation of natural ecosystems over vast areas. Hundreds of thousands of people die every year from natural and man-made disasters. The threat of an increase in the incidence of diseases of the population due to environmental reasons remains. Confirmation of the great interest and concern on the part of the public about the issues of economic and environmental balance is the holding of many international scientific conferences, forums, seminars devoted to both the problems of sustainable development in general and more specific aspects, for example, the rational use of natural resources, climate warming, protection biodiversity, etc. At the present stage, the regulation of economic and environmental relations in the process of the formation and use of natural resource potential in Uzbekistan plays a significant role in the system of international relations. The economic system of Uzbekistan has demonstrated sustainable development. And, nevertheless, many controversial, unresolved issues remain, due to the dynamism and multifaceted nature of the problem. In this regard, the role of the state acquires particular interest, which must form the "rules of the game" in the natural resources market in order to take into account the interests of present and future generations.

Analysis and results. The practice of recent years shows the need for scientifically grounded approaches to solving issues of economic and environmental security at the micro, mesa and macro levels. They require theoretical understanding of the problem of sustainable development management, the effectiveness of property relations for natural resources, as well as rental relations. A comprehensive and effective solution to economic and environmental problems is associated with the formation of the concept of long-term socio-economic development of the Uzbekistan, which should become the basis for the implementation of the state policy of sustainable development. At the same time, the most effective scenario for the earliest possible achievement of this goal is the scenario of innovative transformations. To ensure sustainable development of the economic system, it is necessary to combine various instruments of state regulation of economic and environmental relations. These instruments should be aimed not only at creating favorable conditions for the sustainable development of the economic system, but also at rational environmental management, accompanied by economic effects that contribute to the sustainable development of society. The research material is the creation of economically developed, environmentally sustainable territorial-production complexes in the regions of Uzbekistan and the improvement of the resource use system. For the purposes of the study, the optimal variants of economic and ecological functional structural changes taking place in the strategy of the country's socio-economic development over the past 10 years have been studied, and factors of the production, resource, social and political nature of the country's internal regions have been investigated and clarified. In the course of analyzing the concept of sustainable development on the basis of the principle of the complexity of the economic and ecological functional structure, the scientific and theoretical provisions of economic and social geography were taken as a basis. In the course of the study, system-structural comparative statistical, economic-geographical models and

other methods were used, and analyzes were carried out based on various methodological materials and standards. The creation of cooling water storage facilities leads to an increase or decrease in the level of groundwater. Ultimately, it contributes to the degradation of agricultural land. The problem of nature management, first of all, is characterized by such components as integrated and efficient, re-production, economic efficiency, interconnectedness of various sectors of the economy, etc. The principle of the complexity of nature management is manifested more clearly in the illustrative example of the use and protection of water and land resources. Therefore, the most important condition for the effectiveness of environmental planning in the study is the assessment of the results of the mutual influence of the economy and the environment, accurate accounting of the natural and economic-geographical features of the territory. The ability of the natural system to transform sediments to equip plants with moisture and create groundwater and hydrologically closed surface waters; productivity potential: - to establish the source of organic substances of bioclimatic potential through photosynthesis and the duration of this process; the potential for destruction, degradation and self-cleaning: the ability of the natural environment to a certain extent to isolate and assimilate in the territory natural and foreign substances, that is, waste gases, waste water, dust, garbage wastes, to eliminate their harmful effects on the territory and production areas and after some time to bring them back to natural circulation; the potential of recreation: - the ability of the natural system to provide a certain useful, new physical, psychological, aesthetic and other impact on people. According to the actual analysis, the structural features, functions of the economic and ecological cycle of the regions are determined. Regional economic ecological systems correspond to regions of varying degrees, for example, regions of various sizes, ranging from economic regions to administrative regions.

Conclusion. Thus, from the above, we can conclude that in the methodology for optimizing a sustainable economic

and environmental functional structure, an integrated approach is of great importance. The principles of complexity seem to form the basis of territorial organization and planning of a sustainable economic and environmental functional structure. This is not a buzzword at all: - an integrated economic and environmental approach, on the one hand, points to the peculiarities of the natural environment as a set of interrelated elements, and on the other hand, to the complex nature of the impact of economic sectors on the environment. Therefore, the socio-economic development of the regions should be carried out and evaluated in close connection with the study of optimization of a sustainable economic and ecological functional structure. The solution to sustainable economic and environmental problems of society can be achieved only as a result of conducting a correct economic policy and this is confirmed by the following scientific and theoretical thoughts: The solution of economic and environmental problems provides for a more detailed reflection of the issues of environmental protection and effective use of natural resources in the regions in the modern era: New directions in the development of the socio-economic development of the regions - environmental planning has been formed, but its territorial directions have not yet been sufficiently studied. The basic principles of economic and environmental planning, the determination of interrelated optimal options for natural components consists of an integrated approach to the organization of the environment. Features of the cycle of economic and environmental planning are associated with the originality of the processes occurring in the environment. An important condition for organizing its optimality is an accurate account of the natural and economic-geographical features of the territory, an assessment of its natural potential. One of the most important elements of the study is the preparation of interrelated models of natural subsystems of the region with other subsystems. It also requires an ecological dialectical approach to model the structures of territorial-production complexes.

REFERENCES

1. Dissertations of Russia Economic Sciences Accounting, Analysis and Auditing Economic and environmental analysis of the enterprise: theory, methodology, methodology and organization Latypova Olga Vladimirovna.
2. Wilber K. (2000). A theory of everything: An integral vision for business, politics, science, and spirituality. Boston: Shambhala.
3. Environmental ethics, environmental performance, and competitive advantage: Role of environmental training Sanjay Kumar Singha, Jin Chenb, Manlio Del Giudicec,d , Abdul-Nasser El-Kassar. Technological Forecasting & Social Change.
4. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2019.05.032>
5. Tretyakova E.A. Environmental Intensity of Economic Development of the North-West Regions // Baltic Region. 2019.Vol. 11, No. 1. P. 14-28. doi: 10.5922 / 2079-8555-2019-1-2.



Komila ABDUVALIYEVA,
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: tunikom57@mail.ru

NDPI dotsenti.p.f.b.PhD. M.Sh.Ahadov taqrizi asosida

KIMYODAN MASHQ VA MASALALAR YECHISHDA DIDAKTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada kimyodan mashq va masalalar yechishda didaktik materiallardan foydalanish metodikasi berilgan. Umumiy o'rta ta'lim maktabi 7-11 sinf kimyo darslarida kimyoviy masalalarni yechishda o'quvchilarning qiziqishini, faolligini oshirish, o'quvchilarni dars yakunida baholashda didaktik materiallardan foydalanish yuzasidan taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Didaktik materiallar, masalani tushunish, reja tuzish, masalani yechish rejasini amalga oshirish, tekshirish, baholash, tarqatma materiallar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ В ЗАНЯТИЯХ ПО ХИМИИ И РЕШЕНИИ ЗАДАЧ

Аннотация

В данной статье представлена методика использования дидактических материалов в упражнениях по химии и решению задач. Относительно использования дидактических материалов на уроках химии в классах химии 7-11 классов, повышения интереса и активности учащихся к решению химических задач, и использование дидактических материалов при оценивании учащихся в конце урока представлены предложения и рекомендации.

Ключевые слова: Дидактические материалы, понимание проблемы, составление плана, реализация плана решения задачи, проверка, оценка, раздаточный материал.

USE OF DIDACTIC MATERIALS IN CHEMISTRY EXERCISES AND PROBLEM SOLVING

Annotation

This article presents the methodology of using didactic materials in chemistry exercises and solving problems. Regarding the use of didactic materials in the chemistry lessons of the 7-11th grade chemistry classes, increasing the interest and activity of students in solving chemical problems, and using didactic materials in evaluating students at the end of the lesson. suggestions and recommendations are presented.

Key words: Didactic materials, understanding the problem, making a plan, implementing a plan to solve the problem, checking, evaluating, handouts.

Kirish. Ta'lim jarayoni rivojlanib borayotgan davrda o'quvchilarni fanga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirish maqsadida turli xil usul va metodlardan foydalangan holda o'qituvchi darsni o'tish va o'tilgan darsdan yaxshi natijani olish uchun harakat qiladi. O'quvchilarni kimyo fanidan nazariy bilimlarini oshirish uchun turli ko'rgazmalar, slaydlar, tarqatma materiallar va boshqa o'quv qurollaridan foydalana-di, lekin masalalar yechish darslarida faqat darslik yoki qo'shimcha adabiyotlar masalalarining yechish usulidan foydalandi[1].

Kimyoni o'qitishda, ayniqsa, kichik guruhlariga bo'lib, mustaqil topshiriqlarni bajarish yaxshi natijalarga olib keladi. Kimyoviy masalalar yechish darslarida o'quvchilar mustaqil fikrlashdan ijodiy ishlashga harakat qiladi hamda past bilimli o'quvchilar ham "yaxshi" o'quvchilar qatoriga intiladi va bu holat sinf ko'rsatkichlarini yuqori samaradorlikka erishtiradi. Turli individual, juft bo'lib mustaqil ishlarni bajarish jarayonida o'quvchilar bilimi chuqurlashadi, malakalar hosil bo'ladi - bu maqsadga muvofiqdir. Kimyoviy masala va mashqlarni yechishda kitob bilan mustaqil ishlashni ko'proq amalga oshirish kerak, qo'shimcha adabiyotlardan foydalanishni yo'lga qo'yishimiz, krossvordlar, viktorinalar tashkil qilish orqali darslarni shakllantirishimiz zarur.

Didaktik materiallar- o'qitish uchun maxsus ishlab chiqilgan barcha turdagi elementlar va moslamalarni qamrab oladi. Boshqacha qilib aytganda, ular o'qituvchi yoki o'qituvchi o'quv jarayonini o'quvchilari bilan birga olib borishda foydalanish mumkin bo'lgan manbalardir.

Metodlar. Bu o'qitish faoliyatini soddalashtiradigan yoki osonlashtiradigan moddiy vositalar. Ular jismoniy yoki deyarli yetkazib berilishi mumkin va o'quvchilarning

qiziqishini rag'batlantirish va rivojlantirishga qaratilgan. Ular mavzu mazmuni bo'yicha qo'llanma sifatida ishlaydigan manba turidir. Odatda didaktik materiallar uni amalga qo'llaydigan shaxs, ya'ni o'qituvchi tayyorlaydi, u o'z o'quv uslubidan foydalangan holda o'z sinflari doirasida maqsadlarga erishadi. Biroq, ushbu o'quv resurslarini ishlab chiqadigan ko'plab ixtisoslashgan nashrlar mavjud[2].

Ta'kidlash joizki, ta'limni o'rganish usuli bu o'quvchining bilimini oshirish va mahoratini oshirish uchun uning o'zgarishini yaratish uchun bajariladigan qadamlar to'plamidir.

O'quv didaktik materialining xususiyatlari maqsadlariga tabalalarning xususiyatlariga va o'qish sharoitlariga, shuningdek infratuzilmalar va texnologiyalarga kirish imkoniyatlariga qarab farq qilishi mumkin. Masalan; kimyo sohasi uchun o'quv didaktik materiallarini san'at tarixi kabi tayyorlab bo'lmaydi.

Ba'zi xususiyatlar qatorida didaktik materiallar:

O'qituvchi yordamida yoki yordamisiz foydalanishga moslashtirilishi mumkin;

Alohida yoki guruhlarda ishlatish mumkin;

Bu ko'p qirrali. O'quv materiali turli xil sharoitlarda ishlab chiqilishi mumkin.

Bu rag'batlantirishga qaratilgan. Sizning dizayningiz ushbu masalaga qiziqish va qiziqishni uyg'otishi kerak

Bu ma'lumot manbai.

Ish ritmini o'rnatish. Didaktik material o'quvchining kognitiv rivojlanishi, qobiliyatlari, qiziqishlari va boshqa jihatlardagi rivojlanish yoki taraqqiyot darajasini belgilashi mumkin.

o'quvchiga o'z bilimlarini baholash, rejalashtirish va tashkil qilish strategiyasini ishlab chiqish imkoniyatini beradi.

o'z bilimlarini ko'rib chiqish yoki aks ettirishni taklif qiladi, sxemalarni o'zgartiradi.

Didaktik materiallar kerak bo'lganda mavjud bo'lishi kerak.

o'quv didaktik materiallar yo'naltirilgan guruhga muvofiq tayyorlanadi va uning haqiqatan ham foydali bo'lishi muhimdir. O'quv materialining asosiy funksiyalari qatoriga quyidagilar kiradi.

Hisobot:Ular ulardan foydalanadigan kishi uchun tegishli materiallarning konteynerlari. Ma'lumotni biroz osonlikcha tushunish mumkinligi muhimdir.

Didaktik materiallar maqsadni amalga oshiradilar. O'quv materialini ishlab chiqish uchun boshlang'ich nuqta - bu bajarilishi kerak bo'lgan sabab yoki maqsadni aniqlash.

O'quv materiallarining ahamiyati

Didaktik material o'quv jarayonlarida ishlatiladigan material bo'lgani uchun, o'qitish va o'qitish o'rtasidagi munosabatlar haqiqatan ham o'z samarasini berishi uchun juda muhimdir. Didaktik material sifatida xizmat qiladigan har bir narsa o'qituvchi qo'llashni rejalashtirgan metodika uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratishga imkon beradi[3].

Bu o'qituvchi o'z sinfida qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun tegishli muhitni yaratishda ma'lum darajada o'zlashtirishi mumkin bo'lgan eng to'g'ri usuldir.

Natijalar. Didaktik material o'quv jarayonini engillashtiradi, o'qituvchi va talabalar o'rtasida aloqalarni o'rnatadi va taraqqiyotni his qilish uchun uyushgan tarkibga ega tuzilishga imkon beradi. Shuning uchun u har qanday o'quv jarayoni uchun muhim manbaga aylanadi.

Kimyodan masalalar yechish bo'yicha umumiy ko'rsatmalar:

Ma'lumki, kimyoda biror nazariy materialni o'zlashtirish va uni mustahkamlash ko'p hollarda masala yechish orqali amalga oshiriladi. Shunday ekan masala yechish jarayonini to'g'ri tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kimyoviy masala va mashqlar qanday yechiladi? Masalani yechish uchun sizga yaxshi reja kerak bo'ladi. Quyida shunday reja keltiramiz. Sizga bu reja kelgusida ko'p masalalar yechishga asqotadi. Masala yechish rejasi 4 bosqichdan iborat.

I- bosqich. Masalani tushunish

• Sizga nima berilgan va sizdan nimani topish yoki isbotlash so'ralayapti? Masalani o'z tilingizda ifodalab oling.

• Qanday ma'lumotlar berilgan? Masalada qaysi kimyoviy formula, reaksiya yoki tushuncha va uning qaysi xossalari haqida so'z boradi? Ular haqida nimalarni bilasiz? Masala shartidagi muhim ma'lumotlarni aniqlab oling.

• Masala shartiga ko'ra imkoni bo'lsa chizma chizib oling. Bu sizga masalani oydinlashtiradi.

• Sizga yana qanday ma'lumotlar, tushuncha, qoida va xossalalar kerak bo'ladi? Kimyoviy formulalar reaksiyalarining masala shartida berilgan elementlari va topish talab qilinayotgan elementlari orasidagi bog'lanishlar haqida barcha ma'lumotlarni, qoida va xossalarni eslang. Masalada qo'yilgan savolga javob berish uchun qanday ma'lumotlar kerakligini aniqlab oling.

• Masalada gap borayotgan kimyoviy tushuncha yoki qonun va uning elementlari haqida hamma zarur ma'lumotlar berilganmi? Masalani yechish uchun barcha ma'lumotlarni aniqlang.

II-bosqich. Reja tuzish

• Oldin shunga o'xshash masalani yechganmisiz? Berilgan masalaga o'xshash yechilgan boshqa masalalarni eslab ko'ring.

• Qaysi xossa yoki qoidalardan foydalanish mumkin?

• Masalani yechish uchun qanday yo'l tutasiz? Masalani yechish yo'lini tanlang va qanday amalga oshirish rejasini tuzing.

III- bosqich. Masalani yechish rejasini amalga oshirish

• Tuzilgan reja muvofiq qadam-baqadam masalani yeching. Har bir qadamni ko'rsatib boring.

• Reja ko'ra agar lozim bo'lsa, chizmada yordamchi elementlarni ham chizing.

• Javobni yozing.

IV- bosqich. Tekshirish

• Berilgan savolga javob berdingizmi? Haqiqatan ham masalaga qo'yilgan savolga javob topganingizni tekshiring.

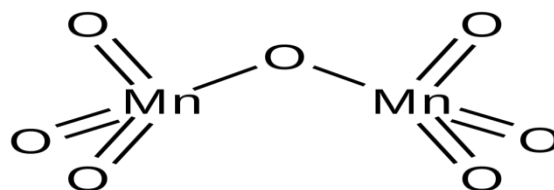
• Topgan yechimingiz masalani qanoatlanitradimi?

• Masalani boshqa yo'l bilan ham yechish mumkinmidi? Masalani siz yechgan yo'ldan yaxshiroq boshqa yo'l haqida o'ylab ko'ring.

• Boshqa masalalarni ham yechish uchun qo'l keladigan nimalarni o'rgandingiz? Oldin yechgan masalangiz yoki qo'llagan yo'llaringiz haqida eslab ko'ring.

Masalalar yechish darslarida turli xil didaktik materiallar orqali o'quvchilarning nazariy va masalalar yechish usullari orqali o'quvchilarni dasrga bo'lgan qiziqishini oshirish mumkin. Masalan, davriy jadvaldagi qizil, sariq, ko'k va yashil rangdagi elementlar rangiga mos qilib qattiq karton qog'ozdan turli xil aylana, to'rtburchak, uchburchak shaklda tarqatmalar kesib olinadi. Tarqatmaga masalalar yoziladi. Masalalarning javoblari shunday son chiqsin-ki, bu son sariq kartochka bo'lsa p-oila elementlari, qizil kartochka bo'lsa s-oila elementi, ko'k rangli kartochka bo'lsa d-oila elementi va yashil kartochka bo'lsa f-oila elementining massasiga to'g'ri keladigan son bo'lsin. O'quvchi bu sonni keltirib chiqarganda qaysi elementning massasi ekanligini o'rganadi, oxirida shu element haqida ma'lumot beradi.[5]

Masalan: Mn2O7 tarkibida umumiy bog'lar soni



nechta? 14 ta N-sariq

Azot: rangsiz, hidsiz gaz; Odatdagi sharoitda azot nihoyatda passiv, faqat litiy bilan birikishi mumkin; Azot o'simliklar uchun asosiy „oziq“lardan biridir. Mineral va organik birikmalari tuproqqa yog'in-sochin bilan yoki o'g'it sifatida tushadi. O'simliklardagi azotning ko'p qismi oqsil moddalari hoida bo'ladi. Turli urug'lar oqsili tarkibidagi azot miqdori 16,5–17,5 % ni tashkil qiladi. G'o'za-beda almashlab ekishda beda ekilgan har gektar yerda biologik azotga boy 20 tonnagacha organik modda hosil bo'ladi; undagi biologik azot miqdori 400– 600 kg/g.

Masala: Dolomit mineralining massasini hisoblang?

CaCO3·MgCO3 dolomit umumiy molekulyar massasini hisoblaymiz:

Formulada 1 mol kalsiy 40, 1 mol magniy 24, 2 mol uglerod 12·2=24 va 6 mol kislorod 16·6=96 ni tashkil etadi. Umumiy massasini topish uchun yuqoridagilarni qo'shib chiqamiz.

$$\text{Ca} + \text{Mg} + 2\text{C} + 6\text{O}_2 = 40 + 24 + 24 + 96 = 184$$

Javob dolomitning molekulyar massasi 184 ga teng. 184 davriy jadvaldagi volframning atom massasiga teng keladi. Bu ko'k rangli didaktik materialda beriladi.

W-volfram-“Og'ir tosh” nomi bilan ataluvchi tungsten minerali nomidan olingan. Har qanday elektr lampochkada qizdirilgan volfram tola nur chiqaradi. Lekin elektrotexnika maqsadlari uchun volframning nisbatan kam miqdori sarflanadi Taxminan 20000 lampaya tayyorlash uchun 1 kg volfram kifoya.

O'qituvchi darsni nazorat qilib boradi va o'quvchilarni baholaydi. Bundan tashqari testlar, tarqatmalar tayyorlab o'quvchilarni dars davomida bilimlarini baholash mumkin.[6]

Munozara: Kimyoviy masala konteksti – atrof-muhitning belgilangan vaziyatga mos elementlari va xususiyatlari. Bu vaziyatlar hayotning turli jihatlar bilan bog'liq bo'lib, u yoki bu darajadagi kimyolashtirishni talab qiladi. Kimyoviy masalalarni yechishda didaktik materiallar asosan o'quvchilarda qiziqishini uyg'otadigan hamda ularning shaxsiy dunyosiga yaqin bo'lgan vaziyatlar qaraladi.

Tarqatmalar yuqorida ko'rsatilgandek tayyorlanadi

p-elementlar

s-elementlar

d-elementlar

f-elementlar

1-rasm. Tarqatmalarga masalalar quyidagicha yoziladi;

(CuOH)2CO3 malaxit tarkibidagi sigma bog'lar soni nechta? 9 ta sigma. Be-qizil

26 gr suv olish uchun necha gr kislorod kerak? 23gr O2 Na-qizil

CaCO3 takibidagi Ca ning massa ulushini aniqlang? 40 % Ca-qizil

23,4 gr Li xona sharoitida azot bilan reaksiyaga kirishadi bunda qancha Li3N hosil bo'ladi? 39 gr Li3N K-qizil

Mn2O7 tarkibida umumiy bog'lar soni nechta? 14 ta N-sariq

Quyidagi reaksiyada koeffitsentlar yig'indisini hisoblang? $P + O_2 \rightarrow P_2O_5$ 1B-sariq

(CuOH)2CO3 umumiy molekulyar massasini hisoblang? 222 Rn-sariq

CuSO4 tarkibidagi S ning massa ulushini aniqlang? 20 % Ne-sariq

150 gr P2O5 olish uchun necha gr P kerak? 65 gr Cu-ko'k

10 – Dolomit mineralining massasini hisoblang? 184 W-ko'k

11 – CaO ning massasini hisoblang? 56 gr Fe-ko'k

12 – Ag2O massasini hisoblang? 232 gr Th-yashil

13 – 132,72 gr CaO dan necha gr CaCO3 olinadi? 237 gr Np-yashil

Kimyoviy masalalarni yechish dars mashg'ulotlarida tarqatma materiallardan foydalanish tobora keng qo'llanilmoqda va buning samarali hamda ijobiy tomonlari yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Darsda ta'lim oluvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini birdek shakllantirishda pedagogdan ulkan mahorat talab etiladi. Bunday paytda mavzuga oid ma'lumotlarni, grammatik qoidalarni, berilgan matnlarni tarqatma material sifatida yetkazib berish muhim rol o'ynaydi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, kimyodan masalalarni yechishda didaktik materiallardan foydalanish o'quvchilarda qiziqish, ziyraklik kabi xususiyatlarni shakllantirishga yordam beradi. Didaktik materiallarni kimyoviy masala va mashqlar yechish darslarida barcha metodlar bilan birga qo'llab, dars samaradorligini oshirish imkoniyati mavjud. Ushbu imkoniyatdan qanday foydalanish har bir pedagogning pedagogik mahoratiga bog'liq. Shuni unutmaslik kerakki, tarqatma materiallardan doimiy ravishda, haddan ortiq ko'p yoki doimiy bir xillik ta'lim oluvchilarning zerikishiga, darsga bo'lgan qiziqishini kamaytirishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun didaktik materiallardan o'z o'rnida va meyorida foydalanish, ta'lim oluvchilarning qiziqishlari va fikrlarini inobatga olish muhim ahamiyatga ega. Bugungi axborot va bilimlar doirasi tez sur'atlar bilan tobora kengayib borayotgan davrda barcha ma'lumotlarni dars mashg'ulotlari paytida birgina tarqatma materiallar, darsliklar, ko'rgazmali vositalar yoki shu kabilar orqali yetkazib berish qiyin. Zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan keng va unumli foydalanib, dars mashg'ulotlarini tizimli va mukammal reja asosida chet el tajribalariga tayangan holda olib borish pedagoglar uchun dolzarb vazifalardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar / Amaliy tavsiyalar. – T.: "Iste'dod" jamg'armasi, 2008.
2. Olimov Q.T. Pedagogik texnologiyalar. – T.: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2011.
3. Ro'zieva D., Usmonboeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi / Metod.qo'll. – T.: Nizomiy nomli.TDPU, 2013.
4. Ahadov M.Sh. Zamonaviy kimyo ta'limida o'quvchilarni "PISA" Xalqaro tadqiqotlariga tayyorlash. Bola va zamon ilmiy jurnal. Toshkent 2022 1-son.
5. Ahadov M.Sh. Kimyo o'qituvchilari uchun "dars kataloglari"ni yaratish metodikasi. Namangan davlat universitet ilmiy axborotnomasi. 2021/8son. 387-394 b.
6. Ixtiyarova G., Bekchanov D., Ahadov M. Kimyoni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar. O'quv qo'llanmasi. Toshkent. Universitet nashriyoti. 2019. 67-69 b.



Зокир АБДУЛЛАЕВ,
Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети тьютори
E-mail: zokir_abdullayev@inbox.ru

И.ф.д У.С. Юсупов тақризи остида

PRIORITY DIRECTIONS OF IMPROVING LEGAL BASIS OF ENTREPRENEURSHIP IN UZBEKISTAN

Abstract

This article studies the problems of improving the current legislation of the Republic of Uzbekistan in the field of entrepreneurship, which in the future can become one of the key factors for the stable development of the country and ensuring the socio-economic security of the individual, society and the state as a whole.

Key words: Economic security, entrepreneurship, small business, regulations, Entrepreneurial Code, challenges, internal and external factors.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ ОСНОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье изучаются проблемы совершенствования действующего законодательства Республики Узбекистан в сфере предпринимательства, что в дальнейшем может стать одним из ключевых факторов стабильного развития страны и обеспечения социально-экономической безопасности личности, общества и государства в целом.

Ключевые слова: Экономическая безопасность, предпринимательство, малый бизнес, нормативные документы, Предпринимательский кодекс, вызовы, внутренние и внешние факторы.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАДБИРКОРЛИКНИНГ ҲУҚУҚИЙ-МЕЎЕРИЙ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛАШТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасининг тадбиркорлик соҳасига оид бўлган ҳуқуқий-меъриий асосларини такомиллаштириш муаммолари тадқиқ қилинган. Илмий тадқиқот натижалари мамлакатимизнинг барқарор ривожланиши, жамият ва давлатнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: Иқтисодий хавфсизлик, тадбиркорлик, кичик бизнес, норматив ҳужжатлар, Тадбиркорлик кодекси, таҳдидлар, ички ва ташқи омиллар.

Қириш. Ўзбекистон Республикасида мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб иқтисодиётда амалга оширилаётган таркибий ва институционал ўзгаришларнинг устувор йўналишларидан бири республикада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобланади. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясида “Тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш ва доимий даромад манбаларини шакллантириш учун шароитлар яратиш, хусусий секторнинг Ялпи ички маҳсулотдаги улушини 80 фоизга ва экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш”[1] мақсади белгиланган бўлиб, ушбу ҳолат кейинги йилларда мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш заруриятини уйғотади.

Сўнгги йилларда мамлакатимиз меҳнат бозорида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида яратилаётган янги иш ўринлари сонининг ортиши натижасида, аҳоли даромадлари ҳажми ва турмуш фаровонлиги кўрсаткичларининг сезиларли даражада яхшиланишига эришилди. Жумладан, мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотда кичик бизнеснинг улуши 2000 йилда 31 %на ташкил этган бўлса, бугунги кунда ушбу кўрсаткич 52,8 %га тенг ҳисобланади. Шунингдек, sanoat соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши мос равишда 12,9 / дан 24,2 %га, экспорт ҳажмида 10,2 / дан 27,4 %га, аҳоли бандлигини таъминлашда эса 49,7 / дан 74,5 %га кўрсаткични ташкил этмоқда.

Жаҳон амалиёти ҳам мазкур соҳа деярли барча мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий хавфсизлигининг энг муҳим таркибий қисми эканлигидан далолат беради.

Кўпгина ривожланган ва ривожланаётган давлатларда миллий иқтисодиётнинг қарийб 80 % улуши, янги яратилаётган иш жойларининг 3 тадан 2 таси (ўртача 70 %) мазкур сектор ҳиссасига тўғри келаётгани бунинг амалий ифодасидир[2].

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик мунтазам ўзгариб турадиган ташқи муҳитга мослашувчанлиги туфайли иқтисодиётдаги муайян бўшлиқларни тўлдирган ҳолда, миллий иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни жадаллаштириб, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан барқарор ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, мамлакатдаги ички истеъмол бозорини товар ва хизматлар билан тўйинтириш имкониятларини кенгайтиради.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тадбиркорлик тузилмаларига давлат хизматлари кўрсатиш сифатини ошириш, улардан тадбиркорлик субъектларининг ҳўжалик фаолиятини юритишида фойдаланиш имкониятларини тубдан кенгайтиришга қаратилган комплекс ташкилий-ҳуқуқий ислохотлар амалга оширилди.

Жумладан, 2021 йилдан бошлаб 20 август мамлакатда “Тадбиркорлар куни” сифатида нишонланиб, ҳар йили ушбу санада бизнес вакиллари билан учрашувлар анъанавий тарзда ўтказилаётганлиги ва бунда шахсан Президент билан бевосита очиқ мулоқот шаклида соҳадаги энг долзарб муаммолар муҳокама қилинаётганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармонида 95 та ҳолатда “Тадбиркорлик” жумласи

ишлатилганлиги, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва мавжуд тўсиқларни бартараф этиш масалалари алоҳида мақсадларда (15, 19, 29-мақсадлар) акс эттирилганлиги ҳам соҳа қаратилаётган эътибордан дарак беради. Бунда тадбиркорлик субъектларининг малакали ҳуқуқий хизматларга бўлган талабини тўлиқ қондириш бўйича қилиниши лозим бўлган ишлар талай эканлигини қўриш мумкин.

Сўнгги йилларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, жумладан, хўжалик фаолиятини ташкил этиш ва уни юритишдаги ҳуқуқий-меъёрий тўсиқларни камайтириш мақсадида мутасадди ташкилотлар томонидан қонунчиликни такомиллаштиришга қаратилган тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, “тегишли ҳужжатлар билан 2020 йил 500 га яқин, 2021 йил 400 га яқин Президент фармон ва қарорлари бекор қилинган, 2 мингга яқин ҳукумат қарорлари ўз кучини йўқотган деб топилган. Ушбу орқали амалдаги қонунчилик базаси деярли 10 % ихчамлаштирилган”[3].

Шунга қарамадан, соҳада эришилган ютуқлар билан биргаликда, ҳалигача ўз ечимини кутиб турган бир қатор долзарб муаммо ва камчиликлар мавжуд. Президентимиз Ш.М. Мирзиёевнинг жорий йилда тадбиркорлар билан очиқ мулоқоти арафасида 12 мингдан ортиқ мурожаатлар келиб тушганлиги ҳам бунинг яққол исботи ҳисобланади[4].

Таъкидлаш жоизки, тадбиркорлик соҳасининг энг асосий моҳияти юқори фойда олиш, иқтисодий самарадорликка эришиш ва хўжалик юритиш фаолиятини вертикал ва горизонтал равишда диверсификациялаш ҳисобланади. Тадбиркорлик субъектларининг юқори даромадга эга бўлиши натижасида мамлакатдаги инвестицион шартшароитларнинг яхшиланишига эришилиб, корхоналар фаолиятини ўз маблағлари ҳисобидан инвестициялаш ҳажми ортади.

Бироқ, бугунги кунда 60 мингдан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, 40 мингдан ортиқ техник ҳужжатларда тадбиркорлар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган талаблар мавжуд. Ушбу талаблар ичида ўзининг аҳамиятини йўқотган, самарадорлиги мавжуд бўлмаган ва албатта тадбиркорга ортиқча харажатларига олиб келаётган талаблар сони жуда кўпни ташкил этади. Тадбиркорлик фаолиятини тартибга солувчи ниҳоятда кўп қонунчилик ҳужжатлари қабул қилинган ва улар тарқоқ ҳолда. Хусусан, тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қарийб 5 мингта норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд[5].

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, соҳага оид ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлардаги алоҳида имтиёзлар ва коррупциявий омилларнинг мавжудлиги ҳолатлари ҳам учраб туради. Таҳлилларга кўра, ҳозирда амалдаги 5 та

Кодекс, 37 та қонун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 58 та фармон, 176 та қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг 163 та қарорлари ҳамда 10 та идоравий ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар билан аҳоли ва тадбиркорлик субъектларига берилган имтиёз ва преференциялар тақдим этилган[6].

2022 йилда Адлия вазирлиги томонидан тегишли вазирлик ва идоралар билан биргаликда аҳоли ва тадбиркорлик субъектларининг кундалик ҳаётини тартибга солувчи 800 дан ортиқ қонунчилик ҳужжати коррупцияга қарши экспертизадан ўтказилиб, уларнинг 224 тасида (28 %) 650 дан ортиқ коррупциявий омиллар аниқланган. Аниқланган коррупциявий омилларнинг асосий қисми ҳужжатлар ўртасида зиддиятларнинг мавжудлиги, дискрецион ваколатларнинг кенглиги, маъмурий тартиб-таомилларнинг мавжуд эмаслиги ёки тўлиқ эмаслиги, ноаниқ ва асоссиз ҳаволалар келтирилгани билан боғлиқ[7].

Қонун ҳужжатларининг тарққлиги ва ниҳоятда кўплиги улар ўртасида коллизияларни юзага келтириб, амалда уларни идрок этишни мураккаблаштиради, турли ҳуқуқий низолар ҳамда амалда қўллашда қийинчиликларни келтириб чиқаради. Тадбиркор учун ҳар бир низоли ҳолат қутилмаган ва ортиқча харажат эканлигини инобатга олсак, бу уларнинг асосли эътирозларига сабаб бўлади. Бу эса табиий равишда давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳавфсизлигига ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказмадан қолмайди.

Бугунги кунда тадбиркорлик субъектлари томонидан аксарият ҳолатларда дуч келинаётган бюрократик тўсиқларнинг вужудга келиши хўжалик юритиш фаолиятини техник жиҳатдан тартибга солувчи ҳужжатларининг тарққлигида бўлиб (ШНК, САНПИН, стандарт ва бошқа техник талаблар), амалиётда уларни тушуниш мураккаблиги билан характерланади. Ушбу ҳолат мазкур йўналишдаги норматив ҳужжатларни тизимлаштириш, эски ва ўз аҳамиятини йўқотганларини бекор қилишни тақозо этади.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида қайд этилган ҳолатлар соҳадаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни унификация қилиш орқали комплекс ҳисобланган, тушунарли ҳуқуқий-меъёрий асослар тўпламини “Тадбиркорлик кодекси”ни ишлаб чиқиш заруриятини уйғотади. Бунда давлат корхоналарига рақобатни чекловчи бевосита солиқ, божхона ва бошқа турдаги имтиёз ҳамда преференциялар беришни тақиқлаш, тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари базасини ихчамлаштириш, тадбиркорлиқни давлат томонидан тартибга солиш дастаклари, шакллари ва механизмини белгилаш масалаларига устуворлик қаратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони, 29-мақсад.
2. Политика в сфере занятости в целях устойчивого восстановления и развития. Международная конференция труда. 2021. www.ilo.org/publns.http://www.ilo.org/wemsp5groups/public/-ed_norm/-relconfdocumentsmeetingdocumentwems_204976.pdf
3. Адлия вазир: энг катта ёрдамимиз – тадбиркорни тинч қўйиш <https://m.minjust.uz/uz/press-center/news/102088>
4. Президент Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимиз тадбиркорлари билан очиқ мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқи. 23.08.2022
5. Ўзбекистонда фойдаси 1 миллион доллардан ошган тадбиркорлик субъектлари сони 5 мингтага ортди <https://uza.uz/posts/405261>
6. Lex.uz Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик маълумотлари миллий базаси
7. https://uza.uz/uz/posts/hudoyor-meliev-huzhzhatlar-korrupciyaga-yol-ochib-berar-ekan-bu-illatni-bartaraf-qilib-bolmaydi_413375



УДК: 159.31.91

Дилдора АБДУМАДЖИДОВА,

Психолог, PhD Республиканский научно-практический центр спортивной медицины
при Национальном Олимпийском Комитете Узбекистан
E-mail: fayzullaeva73@mail.ru

На основе рецензии доктора психологических наук Д.Мухамедова

PSYCHOLOGICAL TRAINING IN IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF SPORTS ACHIEVEMENTS

Abstract

Psychological training includes effective, conscious management of one's own mental state in extreme conditions of competition and self-education of the will. This is one of the most important factors that ensure the maximum effectiveness of an athlete's competitive activity in improving the effectiveness of sports achievements.

Key words: Psychological preparation, sports psychologist, psychodiagnostics, self-regulation, situational management.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ СПОРТИВНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ

Аннотация

Психологическая подготовка включает в себя эффективное, сознательное управление собственным психическим состоянием в экстремальных условиях соревнований и самовоспитание воли. Это один из важнейших факторов, обеспечивающих максимальную результативность соревновательной деятельности спортсмена в повышении эффективности спортивных достижений.

Ключевые слова: Психологическая подготовка, спортивный психолог, психодиагностика, саморегуляция, ситуативное управление.

СПОРТ ЮТУҚЛАРИГА ЭРИШИШНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ПСИХОЛОГИК ТАЙЁРГАРЛИК

Аннотация

Психологик тайёргарлик онгли равишда мусобакарларнинг экстремал вазиятларида ўзини психологик бошқариш ва иродавий жихатдан тарбиялашни ўз ичига қамраб олади. Бу спорт ютуқларини оширишнинг ва максимал натижадорликка эришишга ёрдам берувчи муҳим фактор ҳисобланади.

Калит сўзлар: Психологик тайёргарлик, спорт психологи, психодиагностика, ўз ўзини бошқариш, вазиятли бошқариш.

Введение. В настоящее время спорт достиг такой высокой степени развития, что физическая, техническая и тактическая подготовленность сильнейших спортсменов находится примерно на одном уровне. Поэтому исход спортивных соревнований определяется в значительной степени психологической подготовкой и психологическими факторами.

Психологическая подготовка спортсменов в повышении эффективности для достижения максимального спортивного результата в избранном виде спортивной деятельности, это процесс, направленный на создание у спортсменов состояния психической готовности к соревнованию, а так же процесс практического применения четко определенных средств и методов, направленных на создание психологической готовности спортсмена. Главным фактором качественной психологической подготовки, является максимально полное воплощенность всех потенциальных возможностей спортсмена, при прочих равных условиях и примерно одинаковом уровне профессионального мастерства.

Полномасштабная психологическая подготовка обязательно включает в себя все стороны и этапы подготовки спортсмена: планирование, отбор кандидатов, психодиагностика личности, формирование долговременной мотивации, постановка долгосрочных и краткосрочных целей, моделирование условий соревнований, коррекция эмоционально-волевой сферы, обучение психической саморегуляции и идеомоторной тренировке, актуализация психологической составляющей физической, технической и тактической подготовки, формирование подсознательных установок деятельности, психотера-

пия инстинктивных страхов и блоков, психогигиена и восстановление, психологический контроль состояния на всех этапах подготовки спортсмена, осознание результатов деятельности и ряд других специфических проблемных сторон. спортивная деятельность, как и любая другая, требует психологического обеспечения. Суть его состоит в том, чтобы обеспечить развитие и совершенствование психологических механизмов, регулирующих движения, переживания и поведение.

Психологическое подготовка и обеспечение спортивной деятельности – это комплекс мероприятий, направленных на специальное развитие, изменение представлений о своих возможностях и способностях, понимание и контроль своего состояния, повышение уверенности в своих силах, следовательно улучшение спортивных результатов, совершенствование и оптимизацию систем, которые регулируют психическую функцию организма и поведение спортсмена, решая при этом задачи тренировки и соревнований [2].

Программа психологической подготовки спортсменов, определяет и развивает представления о возможностях и способностях, понимание и контроль своего состояния, в результате повышается уверенность в своих силах, следовательно улучшаются спортивные результаты. Можно выделить три уровня психологической подготовки:

социально-психологический – отношения в команде, воздействие команды на развитие личности, ее формирование, а также роль личности в команде, становление личности и спортивного коллектива;

психофизиологический – отношение человека к возможностям своего организма как анатомо-физиологической данности;

психологический уровень – обеспечивающие его способность осуществлять деятельность, такие сложные явления, как самосознание, самооценка, мировоззрение.

Таким образом, психологическая подготовка «охватывает» три уровня: команды, личности и индивидуальные особенности. Такой трехуровневый подход позволяет более целенаправленно строить систему подготовки, ориентированную на всестороннее гармоническое развитие личности спортсмена [1].

Следовательно, программа психологической подготовки спортсменов включает в себя диагностическую работу, консультативную деятельность (по итогам диагностических исследований и запросу участников образовательного процесса) и коррекционно-развивающую деятельность.

При разработке программ психологической подготовки необходимо опираться на следующие исходные положения:

психологическое обеспечение подготовки спортсменов должно проводиться систематически, а не сводиться к «аварийным мероприятиям» по снятию неблагоприятных проявлений психики в их деятельности;

психологическая подготовка должна быть основана на результатах психодиагностики и возрастных закономерностях развития психики;

психологическая подготовка должна опираться на всесторонний анализ требований.

При проведении программы психологической подготовки психодиагностика ставит своей целью изучение спортсмена и его возможностей. Сюда входит базовая психодиагностика, которая обычно проводится в начале соревновательного цикла, и позволяет изучить потенциальные возможности спортсмена [7]. Оцениваются индивидуальные особенности нервной системы, когнитивных процессов – восприятия, памяти, мышления, внимания, психомоторной сферы, степень развития свойств характера, в частности мотивации и волевой сферы. Для эффективной групповой работы актуальна оценка совместимости [8].

Соответственно, для удобства можно разделить на три фактора в соответствии со структурой деятельности, предъявляемых конкретным видом спорта и к психике спортсменов:

а) условий и соответствующих им операций. Условия представляют наиболее типичные слагаемые успеха или неуспеха операций в составе деятельности (среда, погода, статус, престиж, традиции, правила, опыт, задатки и одаренность, контроль, специализированное восприятие);

б) действий, направленных на решение задач, целеобразования с учетом имеющихся средств. Целевую сторону деятельности в спорте определяют альтернативные характеристики действий с позиций преодоления опасности, социальной поддержки, эмоциональной насыщенности;

в) деятельности и мотивов, представленных тремя уровнями: социальной ответственности (социально обусловленные мотивы), спецификой контактов с партнерами и соперниками (коммуникативная мотивация), основных оттенков мотива (мотивационной специфики) вида спорта с акцентом на обеспечение цикличности, управление движением или ситуативное противоборство.

В спортивной деятельности тренер и психолог должны стремиться к поддержанию у спортсмена мотивации самосовершенствования, установки на

активный поиск резервов роста спортивного мастерства. [5].

Это дополнительная сенсорная стимуляция, разнообразие эмоционально насыщенных заданий на обучение стрессоустойчивости, концентрации внимания и воспитание ответственности [3].

Анализ и результаты исследования. Следующие принципы психологической подготовки спортсмена в повышении эффективности спортивных достижений являются ценностными базовыми основаниями данного процесса и соблюдаются всеми участниками:

принцип доверия – без уважения друг к другу и взаимопомощи участники сопровождения не смогут достигнуть понимания, осознания общей цели, выработать единый план действий;

принцип индивидуального подхода включает в себя опору на развитие индивидуальных особенностей, которые необходимо превратить в сильные стороны личности, приемы воздействия должны быть подобраны с учетом личностных особенностей;

принцип непрерывности сопровождения – эффективность любого процесса зависит от его планирования, последовательности и непрерывности;

принцип личной ответственности всех, кто участвует в организации психологической подготовки ответственность за принятие решения лежит на субъекте;

принцип согласованности взаимодействия всех участников сопровождения, только принимая совместные решения, одобряемые всеми участниками, можно прийти к положительному результату.

Существуют так же принципы работы спортсмена как главного участника психологической подготовки в повышении эффективности спортивных достижений.

Спортсмен должен быть лично заинтересован в реализации своих возможностей, в повышении эффективности учебно-тренировочного процесса и в достижении высоких результатов. Только в случае высокой мотивации включение психологического компонента в структуру подготовки к соревнованиям будет эффективно. И это считается принципом заинтересованности.

Принцип толерантности, означает уважение, принятие и правильное понимание форм самовыражения и способов проявлений человеческой индивидуальности. Каждый спортсмен вправе придерживаться своих убеждений, ценностей и признает такое же право за другими, признание того, что люди по своей природе различаются по внешнему виду, положению, речи, поведению и ценностям и обладают правом жить в мире и сохранять свою индивидуальность.

Принцип сознательности предусматривает систематический совместный анализ спортсменом и тренером психологической программы избранного вида спорта, психологических особенностей спортсмена и коррекцию его психологических характеристик, обсуждение плана психологической подготовки, ее средств и методов, включая приемы индивидуального воздействия, имеющие психотерапевтическую направленность.

Принцип активности в структуре психологической подготовки спортсмена в повышении эффективности спортивных достижений определяет необходимость формирования у спортсменов целенаправленности в совершенствовании своих психических свойств. Активность во многом зависит от осознанности мотивов и интересов спортсменов. Поэтому реализация принципов активности связана с выработкой положительных общественно значимых мотивов тренировки и участия в соревнованиях, с формированием устойчивых интересов к проблемам подготовки в целом.

Цель психологической подготовки спортсмена в повышении эффективности спортивных достижений у всех участников одна - создание условий для достижения спортсменом максимальных для него спортивных результатов и помощь в переходе в спорт высших достижений, так же единение цели для всех участников является важной особенностью в организации психологического сопровождения, способствующей движению в едином направлении и создающей атмосферу общности [6].

Существуют несколько важных принципов работы психолога как главного организатора психологической подготовки спортсмена:

Принцип тактичности и корректности, регулируется нравственно-этическими законами.

Профессионализм психолога требует от него умелого и своевременного предоставления спортсмену и тренеру полезной информации.

Принцип личностного примера. Личность и образ жизни психолога должны быть примером того, чему он учит спортсменов. Психологу надо завоевывать авторитет, добиться определенной веры в себя, без чего его работа бессмысленна. от него ждут действий определенного характера, поступков, переживаний и отношений, понятных и принимаемых спортсменами и тренером.

Принцип дозирования. Важным достоинством спортивного психолога является умение дозировать общение со спортсменами. Спортсмены должны чувствовать потребность в общении с ним и удовлетворять ее по мере необходимости. для психолога очень важно уметь

определять и реализовывать на практике оптимальную для общения с каждым социальную дистанцию.

Принцип консультанта. Главным действующим лицом в команде спортсменов является тренер, непосредственно отвечающий за ее успехи и неудачи, а психолог является лишь консультантом, помощником тренера в решении психологических вопросов. Психолог может обозначить тренеру проблемы, акцентировать на них его внимание, дать пищу для размышлений.

Выводы. Психологическое обеспечение как основная форма деятельности психолога в спорте – это совокупность мероприятий для повышения эффективности всех видов подготовки спортсмена и, прежде всего, обеспечения психической готовности к выступлению, создание предпосылок к продолжительной спортивной карьере и стабильной демонстрации высоких результатов.

При организации психологической подготовки и психологического сопровождения обязательно необходимо учитывать вид спорта, этап спортивного мастерства. Знание выделенных условий важно для определения способов реализации психологического сопровождения [4].

Только глубокий анализ психологических особенностей подготовки в конкретном виде спорта и доступных механизмов воздействия на психику спортсмена, выбор наиболее эффективных форм, средств и методов тренировки, творческое взаимодействие всех участников подготовки позволит максимально полно реализовать потенциал спортсмена и сохранить высокий уровень его соревновательных достижений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования / В. И. Загвязинский, А. Г. Атаханов. - М., 2007. С. 87-88.
2. Малкин В.Р. Управление психологической подготовкой в спорте / В. Р. Малкин. - М., 2008. С. 211.
3. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте: общая теория и ее практические приложения. М., 2005. С. 463.
4. Родионов А.В. Влияние психологических факторов на спортивный результат. М., 1983. С. 93.
5. Сопов В. Ф. Психологическая подготовка к максимальному спортивному результату / В. Ф. Сопов. - Самара, 1999. С. 94.
6. Серова Л.К. Психология личности спортсмена: учеб. пособие / Л. К. Серова. – М.: Советский спорт, 2007. – 116 с.
7. Таймазов В.А. Психофизиологическое состояние спортсмена (Методы оценки и коррекции) / В. А. Таймазов, Я. В. Голуб. – СПб.: Олимп, 2004. – 400 с.
8. Яковлев Б. П. Психологическая нагрузка в спорте: теоретические и практические аспекты. Великие Луки, 2002. 195 с.



Сарвар АДИЛОВ,
Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети ўқитувчиси
E-mail: Adilov.uzdtsu@mail.ru

ЎЗМУ доценти, педагогика фанлари номзоди З.А.Бакиев тақризи асосида

МАЛАКАЛИ САМБОЧИЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИ ВА УНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада самбо курашчиларни ўқув машғулоти жараёнида координацион қобилиятларини ривожлантириш ва техник-тактик тайёргарликни ривожлантириш даражасини аниқлаш масаласи ёритилган бўлиб, унда спортчиларни жисмоний тайёргарлиги кўрсаткичларини ўсиши 13 та машқ мисолида қиёсий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Курашчилар, мусобақа машқлари, жисмоний тайёргарлик, юклама, ўқув-тренировка машғулоти, махсус координация машқи, техник-тактик ҳаракатлар.

ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ОПЫТНЫХ САМБИСТОВ И ЕГО СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье рассмотрен вопрос развития координационных способностей и развития технико-тактической подготовки контрольной группы самбистов в процессе тренировки, а также вопрос определения уровня контрольной групповости.

Ключевые слова: Борцы, соревновательные упражнения, физическая подготовка, нагрузки, тренировочные занятия, специальные координационные упражнения, технико-тактические движения.

PHYSICAL FITNESS OF SKILLED SAMBO FIGHTERS AND ITS COMPARATIVE ANALYSIS

Annotation

The article describes the issue of development of coordination abilities and development of technical and tactical training of the control group of sambo wrestlers during training, and the issue of determining the level of control groupism.

Key words: Wrestlers, competition exercises, physical training, loading, training sessions, special coordination exercises, technical and tactical movements.

Долзарблиги. Самбо спорт турларида ҳам бошқа спорт турлари каби йилдан-йилга мусобақа машқларини оқилона бажариш усуллари такомиллашиб бормоқда. Шу боис кураш турларида жумладан самбо мусобақа фаолиятдан келиб чиқиб, спортчини жисмоний ҳолати ва уни самарадорлигини ошириш жуда муҳими омил саналади.

Тажриба ва назорат гуруҳи самбочилари жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлари динамикасини қиёсий таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, жисмоний тайёргарлик нисбатини оптималлаштириш ва оқилона юкламаларни меъёрлаш юқори малакали курашчилар тайёргарлиги учун муҳим бўлган катта ўзгаришларга эришиш имконини беради.

Ишни мақсади самбочиларни жисмоний тайёргарлигини ривожлантириш ва натижаларни қиёсий таҳлил қилиш.

Тадқиқот натижалари ва уни муҳокамаси. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти шундан иборатки, ўтказилган педагогик тажрибада олинган натижалар асосида самбочиларнинг ўқув-тренировка машғулотида воситалари ва мақсадли такомиллаштириш дастури ишлаб чиқилди ҳамда уларни қўллаш самарадорлигини илмий моҳияти очиб берилди. Тадқиқотлар давомида малакали самбочиларни жисмоний тайёргарлиги ва уни самарадорлигини оширишнинг ўзаро боғлиқлиги амалиётда ўз исботини топди. Мазкур олинган маълумотлар спорт кураши назарияси ва услубияти соҳасидаги назарий билимларни бойитиш ва кенгайтириш имконини беради.

Самбо кураш турида мусобақа қоидаларини ўзгаришини эътиборга олган ҳолда координацион қобилиятларни ривожлантириш ва техник-тактик ҳаракатлар самарадорлигини ошириш технологияси ишлаб чиқилди ҳамда жисмоний сифатларни яхшилаш орқали, уларни фаолияти натижадорлигини ошириш имкони

яратилди. Мазкур ишлаб чиқилган тамойиллар бошқа кураш турларида ихтисослашувчи спорт таълим муассасалари ва Ўзбекистон миллий терма жамоаси курашчиларининг машғулотида жараёнида мутахассислар томонидан қўлдаланишга замин яратади.

Тадқиқот якунида тадқиқот гуруҳлари курашчиларининг жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлари динамикасининг таҳлиliga кўра тажриба гуруҳи курашчиларини кўрсаткичлари назорат гуруҳидаги курашчиларга нисбатан анча устун эканлиги маълум бўлди ва ишончлилик даражаси юқори эканлиги аниқланди ($p > 0,05$).

Ўқув-тренировка жараёнида мавжуд дастурда белгиланган юкламаларнинг ўрнига координацион қобилият ва техник-тактик ҳаракатларни оширишга йўналтирилган юкламалар қўлланилди. Маълум бир йўналишдаги юкламаларни жисмоний тайёргарлик кўрсаткичларига таъсирини мақсадга мувофиқ бўлган давомийлигини аниқлаш мақсадида биз ҳар мезосиклардан кейин, тайёргарлик кўрсаткичлари динамикасини олиб бордик.

Самбо бўйича малакали спортчиларни тайёрлаш жараёнида курашчиларнинг умумий жисмоний тайёргарлиги ва махсус жисмоний тайёргарлиги даражасини оширишнинг мавжуд бўлган омилларидан бири сифатида малакали курашчиларни тайёргарлик босқичларида қўлланиладиган ҳар хил юкламалар тизимлаштирилди. Шу жумладан, самбо бўйича малакали спортчиларни тайёрлашда юкламаларни катталиги ва тажриба давомида йўналиши бўйича машғулотларни рационал навбатда алмаштириб ташкил қилиш натижасида олинган назорат гуруҳи кўрсаткичлар асосида амалиётда, танланган йўналиш дастурига асосан тузилган микросикларда спортчиларнинг жисмоний қобилиятлари ва спорт натижаларини жиддий ўсишини таъминлаб берувчи имкониятларнинг аҳамияти кўрсатиб берилди.

Малакали самбочиларнинг жисмоний тайёргарлигини аниқлаш мақсадида тажриба ва назорат гуруҳи курашчиларининг жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлари таҳлил қилинди ва улар қуйидагича бўлди (1-жадвалда келтирилган).

Тадқиқот бошидаги 13 та машқни бажариш бўйича олинган кўрсаткичларнинг барчасини ишончлилик даражасида фарқ қўзғатилмади.

Биз томондан амалиётда татбиқ этилган ҳафталик машғулот дастури асосида амалга оширилган тадқиқот гуруҳи спортчиларининг жисмоний тайёргарлик ҳолати таҳлил қилинди.

Мазкур 13 та машқни бажариш бўйича олинган кўрсаткичларнинг 8 тасида ишончлилик даражаси юқори бўлди.

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, тадқиқот бошидаги натижалар:

Курашчи билан махсус координация машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $9,98 \pm 1,13$ ва назорат гуруҳида эса $9,91 \pm 1,12$ ташкил этди. Тадқиқот якунида бу кўрсаткичлар мос равишда тажриба гуруҳида $11,79 \pm 1,09$ ва назорат гуруҳида $10,29 \pm 1,11$ ташкил қилди, фарқ статистик жиҳатдан ишончлидир ($p < 0,01$).

10 марта елкадан ошириб ташлаш машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $15,99 \pm 1,68$ ва назорат гуруҳида $15,93 \pm 1,66$ иборат бўлди. Тадқиқот якунида бу кўрсаткичлар мос равишда тажриба гуруҳида $13,83 \pm 1,29$ ва назорат гуруҳида $14,98 \pm 1,27$ ташкил қилди, фарқ статистик жиҳатдан ишончлидир ($p < 0,05$).

10 марта эгилиб ошириб ташлаш машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $28,03 \pm 3,11$ ва назорат гуруҳида $27,93 \pm 3,02$ ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда $24,12 \pm 2,56$ ва $26,93 \pm 2,61$ бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончлидир ($p < 0,05$).

10 марта елкалардан ошириб ташлаш машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $15,32 \pm 1,55$ ва назорат гуруҳида $15,28 \pm 1,48$ ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда $13,34 \pm 1,34$ ва $14,78 \pm 1,31$ бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончлидир ($p < 0,05$).

10 марта кўприк ҳолатида эгилиб ўтиш машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $18,34 \pm 1,87$ ва назорат гуруҳида $18,29 \pm 1,81$ ташкил қилди.

Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда $16,01 \pm 1,56$ ва $17,61 \pm 1,49$ бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончлидир ($p < 0,05$).

5x2 марта кўприк ҳолатида айланишлар машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $27,05 \pm 2,98$ ва назорат гуруҳида $26,95 \pm 2,91$ ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда $23,55 \pm 2,19$ ва $25,83 \pm 2,13$ бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончлидир ($p < 0,05$).

Курашчини белини ушлаб партердан юқорига кўтариш машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $20,95 \pm 2,39$ ва назорат гуруҳида $21,01 \pm 2,33$ ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда $24,05 \pm 2,23$ ва $23,09 \pm 2,11$ бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончсиз ($p > 0,05$).

Турниқда тортилиш машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $20,13 \pm 2,09$ ва назорат гуруҳида $21,03 \pm 2,01$ ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда $23,16 \pm 2,35$ ва $23,04 \pm 2,31$ бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончсиз ($p > 0,05$).

Треллер устида мувозанатни сақлаш машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $7,98 \pm 1,02$ ва назорат гуруҳида $8,07 \pm 1,01$ ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда $9,69 \pm 1,01$ ва $8,41 \pm 0,98$ бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончлидир ($p < 0,01$).

Курашчини елкага олиб ўтириб-туриш машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $20,99 \pm 2,11$ ва назорат гуруҳида $21,08 \pm 2,08$ ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда $23,82 \pm 2,17$ ва $21,88 \pm 2,11$ бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончлидир ($p < 0,05$).

Курашчини вазнига тенг бўлган штангани ётиб кўтариш машқида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гуруҳида $8,52 \pm 1,02$ ва назорат гуруҳида $8,82 \pm 1,01$ ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда.

1-жадвал

Тажриба (ТГ) ва назорат (НГ) гуруҳи курашчилари жисмоний тайёргарлиги кўрсаткичларининг ўсишининг қиёсий таҳлили ($n=24$)

№	Назорат тестлари	Тадқиқот бошида				Тадқиқот якунида				Ишончлилик даражаси	
		Тажриба гуруҳи		Назорат гуруҳи		Тажриба гуруҳи		Назорат гуруҳи			
		$\bar{X} \pm \sigma$		$\bar{X} \pm \sigma$		$\bar{X} \pm \sigma$		$\bar{X} \pm \sigma$		Тадқикот боши да	Тадқикот якуни да
1.	Курашчи билан махсус координация машқларини бажариш, с.	9,98	1,13	9,91	1,12	11,79	1,09	10,29	1,11	p>0,05	p<0,01
2.	10 марта елкадан ошириб ташлаш, с.	15,99	1,68	15,93	1,66	13,83	1,29	14,98	1,27	p>0,05	p<0,05
3.	10 марта эгилиб ошириб ташлаш, с.	28,03	3,11	27,93	3,02	24,12	2,56	26,93	2,61	p>0,05	p<0,05
4.	10 марта елкалардан ошириб ташлаш, с.	15,32	1,55	15,28	1,48	13,34	1,34	14,78	1,31	p>0,05	p<0,05
5.	10 марта кўприк ҳолатида эгилиб ўтишлар, с.	18,34	1,87	18,29	1,81	16,01	1,56	17,61	1,49	p>0,05	p<0,05
6.	5x2 марта кўприк ҳолатида айланишлар, с.	27,05	2,98	26,95	2,91	23,55	2,19	25,83	2,13	p>0,05	p<0,05
7.	Курашчини белини ушлаб партердан	20,95	2,39	21,01	2,33	24,05	2,23	23,09	2,11	p>0,05	p>0,05

	юкориға, м.										
8.	Турникда тортилиш, м.	20,13	2,09	21,03	2,01	23,16	2,35	23,04	2,31	$p>0,05$	$p>0,05$
9.	Треллер устида мувозанатни сақлаш, с.	7,98	1,02	8,07	1,01	9,69	1,01	8,41	0,98	$p>0,05$	$p<0,01$
10.	Курашчини елкага олиб ўтириб-туриш, м.	20,99	2,11	21,08	2,08	23,82	2,17	21,88	2,11	$p>0,05$	$p<0,05$
11.	Курашчи вазнига теназорат гурухи штаназорат гурухиани ётиб кўтариш, м.	8,52	1,02	8,82	1,01	9,03	1,06	8,97	1,04	$p>0,05$	$p>0,05$
12.	4 метрли арқоназорат гурухи чирмашиб чиқиш, м.	2,05	0,22	2,13	0,21	2,19	0,21	2,16	0,22	$p>0,05$	$p>0,05$
13.	Узунликка сакраш, м.	2,01	0,23	2,05	0,22	2,09	0,19	2,07	0,21	$p>0,05$	$p>0,05$

9,03±1,06 ва 8,97±1,04 бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончсиз ($p>0,05$).

4 метрли арқонга чирмашиб чиқиш машкида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гурухида 2,05±0,22 ва назорат гурухида 2,13±0,21 ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда 2,19±0,21 ва 2,16±0,22 бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончсиз ($p>0,05$).

Узунликка сакраш машкида тадқиқот бошидаги натижалар мос равишда тажриба гурухида 2,01±0,23 ва назорат гурухида 2,05±0,22 ташкил қилди. Тадқиқот якунида ушбу кўрсаткичлар мос равишда 2,09±0,19 ва

2,07±0,21 бўлди, фарқ статистик жиҳатдан ишончсиз ($p>0,05$).

Хулоса. Шунинг айтиш мумкинки, ўтказилган тадқиқот жараёнида спортчиларнинг жисмоний тайёргарлиги кўрсаткичларини ўсиши субъектив рўйхат олиш асосида баҳоланди. Тақикот якунида тажриба гурухи кўрсаткичларини назорат гурухи ўртача арифметик катталикларидаги айнан шундай катталикларни тажриба давомидидаги ўзгаришига нисбатан юқори даражада статистик ишонччилик кузатилди (13 кўрсаткичдан 8 тасида ишонччи). Бу, ишлаб чиқилган технологиянинг самарадорлиги ва педагогик тажрибадан қўзланган мақсадга эришилганлигидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Лях В. Координационные способности: диагностика и развитие. - Москва: ТВТ Дивизион, 2006.
2. Керимов Ф.А. Спорт кураши назарияси ва усулияти/ услубий қўлланма-Тошкент: ЎзДЖТИ. Нашриёт бўлими, 2005.
3. Керимов Ф.А. Спорт кураши назарияси ўқув қўлланма -Тошкент: ЎзДЖТИ. Нашриёт бўлими, 2012.
4. Керимов Ф.А. Кураши назарияси дарслик -Тошкент: ЎзДЖТИ. Нашриёт бўлими, 2017.
5. Бакиев З.А. Индивидуализация технико-тактической подготовки борсов на основе автоматизированного анализа соревновательной деятельности/ дис. канд. пед. наук./ 2009.
6. Абдиев А.Н. Научно-педагогические основы формирования профессиональных умений тренера у студентов, специализирующихся в видах спортивных единоборств: Автореф. дис. д-ра. пед. наук. – Т., 2004.
7. Бакиев З.А. Эркин кураш назарияси ва услубиёти/ Ўқув қўлланма. –Тошкент: “Лидер Пресс” нашриёти 2011.
8. Байтураев Э.И., Раджапов М.А., Одилов Б.Б. «Теория и методика международных видов борьбы» Учебник Т. 2020.
9. Газиев Ш.Ш. «Повышение спортивно-педагогического мастерства (по самбо)». Учебник Т. 2021.



УДК:37.015.4.(575.1)

Нуриддин АЛИКАРИЕВ,
Ўзбекистон Миллий университети профессори, и.ф.д.
E-mail: aligoriyev@ua.ru
Хусан ОЧИЛОВ,
Ўзбекистон Миллий университети магистранти

ТДСМИ профессори, соц.ф. д. Умаров А.А. тақризи асосида

THEORETICAL BASICS OF DEVELOPING THE INNOVATIVE COMPETENCE OF PROFESSORS-TEACHERS IN HIGHER EDUCATION

Abstract

Taking into account the fact that improving the quality of education and training of mature personnel is a requirement of the time, one of the most pressing issues in the educational system is the research of the development of the skills and innovative potential of professors and teachers. In this article, the authors thoroughly analyzed the theoretical foundations of the development of the innovative potential of professors and teachers in higher education. Professors and teachers provide feedback from various scientists on the development of innovation potential. The article also substantiates the scientific approaches of researchers to the concept of "innovation", as well as the main interpretations of the concept of "potential".

Key words: Higher education, professors, innovation potential, development, quality of education, processes, Innovation management, innovation, innovation technology.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРОФЕССОРСКО-ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОГО СОСТАВА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Учитывая, что повышение качества образования и подготовка зрелых кадров – требование времени, исследование развития квалификации и инновационного потенциала профессорско-преподавательского состава и проведение исследований в этой области являются одними из наиболее актуальных вопросов в системе образования. В данной статье авторами всесторонне проанализированы теоретические основы развития инновационного потенциала профессорско-преподавательского состава в высшем образовании. Приводятся отзывы различных ученых о развитии инновационного потенциала профессорско-преподавательского состава. Также в статье обоснованы научные подходы исследователей к понятию "инновация" и основные трактовки понятия "потенциал".

Ключевые слова: Высшее образование, преподаватели, инновационный потенциал, развитие, качество образования, процессы, инновационный менеджмент, инновации, инновационные технологии.

ОЛИЙ ТАЪЛИМДА ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАР ИННОВАЦИОН САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Таълим сифатини ошириш ва етук кадрларни тайёрлаш замон талаби эканлигини инобатга олган ҳолда профессор-ўқитувчиларнинг малакасини ҳамда инновацион салоҳиятини ривожлантиришни тадқиқ этиш ва бу соҳада изланишлар олиб бориш таълим тизимидаги энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ушбу мақолада муаллифлар томонидан олий таълимда профессор-ўқитувчилар инновацион салоҳиятини ривожлантиришнинг назарий асослари атрофида таҳлил қилинган. Профессор-ўқитувчилар инновацион салоҳиятини ривожлантириш бўйича турли олимларнинг фикр-мулоҳазалари келтирилган. Шунингдек, мақолада "инновация" тушунчасига тадқиқотчиларнинг илмий ёндашувлари ҳамда "салоҳият" тушунчасининг асосий талқинлари асослаб берилган.

Калит сўзлар: Олий таълим, профессор-ўқитувчилар, инновацион салоҳият, ривожлантириш, таълим сифати, жараёнлар, инновацион менежмент, янгилик, инновацион технология.

Кириш. Олий таълим тизимини ислоҳ қилиш босқичида замонавий профессор-ўқитувчиларнинг ижодкор, инноватор ва ислохотчи сифатидаги идеал қиёфаларини излаш таълим парадигмаси ривожланиши-даги жаҳон тенденцияларининг кучли таъсири остида остида амалга оширилади. Биринчидан, бу замонавий ижтимоий-иқтисодий воқеликларда вужудга келадиган таълимга янги ёндашув учун жамоатчилик сўрови, иккинчидан, бу олий таълимнинг тизимли инновацион ривожланиши учун курс олиб бориладиган олий ўқув юртининг таълим доктринаси векторининг ўзгаришидир. Жаҳон ва илмий ҳамжамият ҳозирги босқичда профессор-ўқитувчиларнинг роли кескин ўзгарган, деган умумий фикрга келишмоқда. Олий таълим профессор-ўқитувчилари энди талабалар учун ягона билим манбаи эмас. Бугунги кунда олий таълим шундай қурилганки, профессор-ўқитувчиларнинг асосий вазифаси талаба-ларнинг билим ва танқидий

фикрлашини рағбатлантириш-дир. Ҳозирги босқичда олий таълим профессор-ўқитувчилари нафақат касбий фаолиятнинг барча турларини ташкил қилиши, балки ўз вақтида тузатишлар киритиши ва педагогик амалиётга ижодий ечимларни киритиши керак. Янги таълим мақсадларига эришиш учун янги ва инновацион нарсаларга очик бўлган профессор-ўқитувчилар, янги шаклланишлар керак [1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Илмий назарияда "шахснинг инновацион салоҳияти" таърифи турли нуктаи назардан кўриб чиқилган бўлиб, бизнинг тадқиқотимиз доирасида ушбу тушунча ва унинг мазмуни дидактик жараён нуктаи назаридан кўриб чиқилади. Ўрганилаётган ҳодисанинг моҳиятини аниқлаш ва илмий-педагогик тушуниш, олий таълим профессор-ўқитувчиларининг инновацион салоҳиятининг тузилишини аниқлаш ва тавсифлаш учун қуйидаги тарзда тақдим этилган

занжирни кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш керак: “инновация”, “салоҳият”, “шахс салоҳияти”, “олий таълим профессор-ўқитувчилари”.

Илк бор 1912 йилда “инновация” тушунчаси австриялик олим Й.А.Шумпетер томонидан томонидан қўлланилган ва “иктисодий инкирозларни енгиш воситаси” сифатида талқин қилинган [2]. Ф.Удвяднинг фикрича, инновация шахс учун янги бўлган фаолият ёки технологияни қабул қилиш сифатида қабул қилинган; шахснинг тез ўзгарувчан ноаниқ шароитларга мослашишидир [3].

Рус олими Р.Д.Китайгородский, “инновация” ни “янги илмий академик билимларни, янги маҳсулотни, янги хизматни, технологияни тижоратлаштириш жараёни” деб ҳисоблайди [4]. Т.Ф.Берестова эса “инновация” тушунчасини ўрганиб чиқиб, “инновация – бу ғоя пайдо бўлишидан, уни технологик ишлаб чиқиш ва ҳужжатлаштиришдан то зарур тижорат процедураларини амалга оширишгача бўлган тўлиқ технологик циклдан ўтган янгилик, бозорга маҳсулот, хизмат ёки технология шаклида кириш мақсадидир” деган хулосага келади [5].

“Инновация” ни “ҳақиқат ва инсон фаолиятида туб ёки босқичма-босқич ўзгаришларга олиб келадиган инновацион жараёнинг конструкцияси” деб ўрганган рус олими В.П.Делиянинг ёндашуви диққатга сазовордир [6].

Тадқиқот методологияси. “Инновация” тушунчасини аниқлашда олимларнинг илмий ёндашувларининг назарий таҳлили, ушбу концепцияни аниқлашда ягона ёндашув йўқ, деган хулосага келишимизга имкон беради. Бизнинг тадқиқотимиз контекстида бизга энг яқин бўлган “инновация” тушунчаси – бу билимларни чуқурлаштиришга, ижодий фикр ва фикрлаш услубини ўзгартиришга, ушбу янгилик билан боғлиқ фаолиятнинг тузилиши ва тартибини ўзгартиришга олиб келадиган инновацияларни яратиш, ўзлаштириш ва қўллашнинг умумий жараёни ёки натижасидир.

Турли тадқиқотчиларнинг концепцияга асосий талқинлари бир қанча илмий ва фанлараро ёндашувларда кенг қўлланиладиган “инновация” тушунчасини 1-жадвалда келтирамиз.

1-жадвал

“Инновация” тушунчасига тадқиқотчиларнинг илмий ёндашувлари

Тушунча мазмуни	Тадқиқотчилар
Инновация – бу нафақат янгисини яратиш ва тарқатиш, балки трансформация, фикрлаш услубини ўзгартириш, ушбу янгилик билан боғлиқ фаолиятнинг тузилиши ва тартибини ўзгартиришидир.	М.В.Кларин
Инновация – бу ўз эҳтиёжларини қондириш учун маълум бир маҳсулотнинг келиб чиқиши, яратилиши, тарқалиши ва ишлатилишининг умумий жараёнидир	В.Я.Ляудис
Инновация – бу интеграциялашган тизим доирасида янги усуллар ва маҳсулотларни яратишидир	Н.И.Лапин
Инновация – бу янги ёки такомиллаштирилган жараён, ғоялар, таклифлар ва бошқалар кўринишидаги ижодкорлик натижасининг якуний маҳсулидир.	Т.П.Лакоценина, Е.Е.Алимова, Л.М.Оганезова
Инновация – бу янги элементларни таълим тизимига киритилган ва танланган параметрларга нисбатан ижобий ўзгаришлар билан бир турдан (ҳолатдан) бошқасига ўтишни таъминлайдиган янгиликлардир.	А.В.Хуторской
Инновация – бу инсон фаолиятининг ҳар хил турларига янги элементлар (турлари, усуллари) ни киритиш ва фаолият самарадорлигини оширадиган инсон онгининг ютуқларидан (кашфиётлар, ихтиролар, ишланмалар) фойдаланишидир.	О.С.Советова
Инновация – бу одатий анъанага янги ёндашув бўлиб, у катта ижобий самара беради ва одамлар ҳаётини яхши томонга тубдан ўзгартиради.	В.П.Беспалько

Кўпгина олимлар (В.И.Андреев, С.А.Домрачева, В.И.Загвязинский, Т.Г.Новикова, А.В.Хуторской ва бошқалар) инновацияларни куйидагича белгилайдилар. “Назарий жиҳатдан, бу янги тушунчалар, ёндашувлар, гипотезалар, йўналишлар, қонуниятлар, таснифлар, ўқитиш ва таълим тамойилларини яратишидир; амалий жиҳатдан бу илгари номаълум бўлган жараёнлар, объектлар, усуллар, янги воситалар, усуллар, техникалар, дастурлар, технологиялар, қурилмалар, асбоблар, моделларни ишлаб чиқиш ёки илгари маълум бўлган янги усуллардан сифат ёки сезиларли даражада ўзгарган шароитларда фойдаланишидир” [7].

“Салоҳият” тушунчаси тадқиқотчилар (Л.В.Абдалаина, П.И.Андреева, Т.И.Артемева, В.И.Белов, С.Н.Бобылев, Л.А.Витвицкая, Н.Ф.Воронина, А.Г.Гатауллина ва бошқалар) томонидан турли институционал ёндашувлар ва жиҳатларда ўрганилади. Бизнинг диссертациямиз доирасида “салоҳият” касбий қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнида шахснинг ривожланишини ўрганиш контекстида кўриб чиқилади.

Бунда кўп даражали тузилмаларнинг бирлиги: “муносабатлар ва мақсадга мувофиқлик (кадриятлар ва ахлоқий фазилатлар тизими: идеаллар, эътиқодлар, истаклар, интилишлар, мақом, қизиқишлар, мотивлар, эҳтиёж-

лар, дунёқараш); шахсий тажриба ва генетик хусусиятлар (билим, кўникма, малака, компетенция ва компетентлик, одатлар, анъаналар); ақлий жараёнлар (фикрлаш, ҳис-туйғулар, ҳиссиётлар, ирода, ҳислар, диққат, хотира, тасаввур, ассоциациялар); биопсихик хусусиятлар (ёши, жинси, типология); “эҳтиёж функциялари (органик, физиологик, ижтимоий); “қобилиятлар (иродавий, ҳиссий ва интеллектуал хусусиятлар тизими); “биологик хусусиятлар (темперамент, табиий мойилликлар, инстинктлар, жинс ва ёш хусусиятлари (ўзгаришлар) ва бошқалар); “ижтимоий аҳамиятга эга натижаларга эришишга қаратилган фаолиятда намоён бўладиган қайта тикланадиган ресурслар тизими”, “фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган ҳар хил турдаги ресурслар (моддий, молиявий, интеллектуал, ахборот, илмий-техникавий ва бошқалар) мажмуи”, “шахс етуклик даражасининг интеграл характеристикаси, бу ерда шахсий камолотнинг асосий ҳодисаси ва шахсий салоҳиятнинг намоён бўлиш шакли шахснинг ўзини ўзи белгилаш феномени бўлиб, у фаолиятни нисбатан эркинликда амалга оширишда намоён бўлади. биологик, хусусан, тана шарт-шароитлари, шунингдек, эҳтиёжлар, характер ва бошқа барқарор психологик тузилмалар тушуниладиган белгиланган ташқи ва ички шароитлар” [8], “инсоннинг

ижтимоий-педагогик шароитларга жавоб бериш қобилияти меъёрини белгилайдиган, атрофдаги воқелик билан боғлиқ бўлган туғма ва орттирилган қобилиятлари йиғиндисини акс эттирувчи муҳим хусусият" [9].

"Салоҳият" ва "шахс салоҳияти" тушунчаларининг таърифини таҳлил қилиш илмий адабиётларда ушбу тушунчаларни тушунтириш бўлинган ҳолда тақдим этилган, деган хулосага келишимизга имкон беради. Энг умумий маънода, салоҳият шахсий етуқлик даражаси,

мақсадларга эришиш учун яширин имконият, маълум бир фаолиятнинг маъносини очиб берадиган йўналиш сифатида қаралади. Ушбу ҳодиса мумкин бўлган соҳани, маълум шароитларда намоён бўладиган кучни акс эттиради. Ушбу тушунча турли нуктаи назардан конкретлаштирилади: ижтимоий, иқтисодий, экологик, психологик ва бошқалар. "Салоҳият" тушунчасининг асосий талқинлари тизимлаштирилган ҳолатда 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал

"Салоҳият" тушунчасининг асосий талқинлари	
Тушунчанинг мазмуни	Муаллифлар
Салоҳият – бу ҳар қандай маънода куч даражаси, бирон бир нарса учун зарур бўлган барча воситалар, имкониятларнинг умумийлиги	Рус тили замонавий изоҳли луғати
Салоҳият – бу "яширин имкониятлар ёки манбалар" бўлиб, шахс маълум бир мақсадга эришиш учун фойдаланади, маълум бир "ички мақсад", шу билан маъно ва қадриятларни янги даражага кўтариш имконини беради.	М.И.Ситникова
Салоҳият – бу касбий фаолият жараёнида инновацияларни яратиш, ўзлаштириш ва улардан фойдаланиш имкониятларидир	П.В.Хайдакин
Салоҳият – бу ресурс қисм (имкониятлар) ва ушбу имкониятларни амалга оширишга тайёрлик даражаси	В.Е.Ключко, О.М.Красноярцева

Кўпгина олимлар шахсий ривожланишнинг таркибий қисмларини ўрганишга комплекс ёндашув орқали инновацион инсоний фазилатларнинг пайдо бўлишининг моҳиятини ўрганишга ҳаракат қилмоқдалар. Улардан базавий ва асосийлари ажралиб туради: профессор-ўқитувчиларнинг шахсий хусусиятларига асосланган инновацион ўзига ҳослик, шахсий ва ижтимоий ўзини ўзи идентификация қилишнинг асоси сифатида инновацион саводхонлик ва шахснинг ички ва ташқи ресурслари ва инновацион ҳулқ-атвори шакллантириш учун асос сифатида инновацион ҳаётийлик. Шу билан бирга, шахснинг инновацион салоҳиятини, шахс ривожланишининг мотивацион ва семантик соҳасини, шунингдек, яратилган экологик ва психологик-педагогик шароитларни самарали ривожлантириш тизимини яратишдир.

Таҳлил ва натижалар. Инновацияларга чидамлик олий таълимда профессор-ўқитувчилар инновацион

таълим технологияларига замонавий ёндашувни танлашда таяниши мумкин бўлган зарур ресурс бўлиб, улардан фойдаланишдаги ноаниқлик ва касбий ташвиш билан бирга, янги инновацион тажрибани таъминлайди ва инновацион салоҳият ва инновацион ривожланиш истиқболларини яратади.

Илмий ёндашувларнинг қиссий таҳлили ва катта амалий тажриба кейинги тадқиқотлар ва сифат ўзгариши учун шахснинг инновацион салоҳиятининг асосий таркибий қисмларини аниқлашга имкон берди. Бу мотивацион-мақсадли, когнитив, мавзу-фаолият ва рефлексив компонент. Олий таълимда профессор-ўқитувчиларнинг кейинги тадқиқот ва ишланмалар учун инновацион салоҳиятининг тузилиши ва мазмунини ёритишга муаллифнинг ёндашуви 1-расмда кўрсатилган.



1.1.1.-расм. Олий таълимда профессор-ўқитувчилар инновацион салоҳияти структураси ва мазмун

Олий таълимда профессор-ўқитувчиларнинг инновацион салоҳиятини шахснинг мураккаб интегратив хусусияти сифатида ҳисобга олган ҳолда, биз олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари инновацион салоҳиятининг структураси бўлган ва уни амалга оширишга ҳисса қўшадиган асосий шахсий фазилатларни аниқладик:

- мотивацион-мақсадли компонент, инновацион таълим ғоялари ва олий таълим соҳаларига (қизиқиш) шахсий қизиқишнинг намоён бўлишини ўз ичига олади;
- когнитив компонент инновацион билимларни ўз ичига олади, бу олий таълимнинг инновацион таълим

йўналишлари ва тенденцияларида ҳаракат қилиш қобилиятида намоён бўлади (муаммони кўриш);

- субъект-фаолиятли компоненти инновацион услубни акс эттиради, у инновациялар ва янгиликлар билан ишлашда таваккал қилиш ва тажриба қилиш қобилиятида ифодаланади (таваккал қилиш);

- рефлексив компонент ўз-ўзини баҳолашни, инновациялар билан ишлаш натижасини етарли даражада таҳлил қилиш қобилиятини (танқидийликни) ўз ичига олади.

Хулоса ва таклифлар. Биз олий таълимда профессор-ўқитувчиларнинг инновацион салоҳиятини ривожлан-

тиришни самарали инновацион педагогик фаолиятга йўналтирилган шахснинг ресурс имкониятлари ва инновацион қобилиятлари таркибида микдорий ва сифат ўзгаришларининг прогрессив ва мақсадли тўпланиши билан тавсифланган мураккаб ва узоқ давом этадиган жараён сифатида кўриб чиқамиз. Олий таълимда профессор-ўқитувчилар инновацион салоҳиятни ривожлантиришнинг муқобил даражасига эришган, инновацион техникага эга бўлган ва самарали инновацион фаолиятни шакллантиришда танқидий фикрлаш инерциясини енгишга қодирдир. Буларнинг барчаси профессор-ўқитувчиларга ўзини касбий малакали ва илғор шахс сифатида муваффақиятли исботлаш имкониятини беради.

Ихтисослашган адабиётларда “олий таълимда профессор-ўқитувчилар инновацион салоҳияти” тушунчасининг мазмунини изоҳлашда бир хил ёндашув мавжуд эмас. Биз уни шахснинг комплекс интегратив хусусияти сифатида кўриб чиқамиз, унга қуйидагилар киради: олий таълим ўқитувчисининг инновацион ғоялари ва хатти-ҳаракатлар шакллари яратишга имкон берадиган индивидуал қобилиятлари ва ресурслари, шахснинг ички имкониятлари ва фаолияти шароитларини ўзаро боғлаш қобилияти, замонавий таълим маконидаги вазиятларни таҳлил қилиш, анъанавий ёндашувларни ўқитишнинг инновацион усуллари ва технологияларига айлантириш.

АДАБИЁТЛАР

1. Миронова И.В. Инновационная образовательная парадигма высшей школы / И.В.Миронова // Профессионализм педагога: компетентностный подход в образовании. - М.: МАНПО. - 2012. - С. 203- 207.
2. Schumpeter J.A. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung / J.A. Schumpeter // Duncker & Humblot. - 1912.
3. Udwardia F. E. Creativity and innovation in organizations: two models and managerial implications /F.E.Udwadia // Technological forecasting and social change. - 1990. - Vol. 38, Issue 1. - P. 65-80.
4. Китайгородский П.Д. К вопросу о понятии «инновация» / П.Д. Китайгородский // В сборнике:Юбилейные февральские чтения, 2012. - С. 315-317.
5. Берестова Т.Ф. Инновация и инновационная деятельность: пределы понятий / Т.Ф. Берестова //Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. - 2008. - № 3 (15). - С. 70-76.
6. Делия В.П. Инновационное мышление в XXI веке / В.П.Делия. - Балашиха : из-во «Де-По», 2011. -232 с.
7. Домрачева С.А. К вопросу о педагогических новшествах и педагогических инновациях /С.А.Домрачева // Вестник Марийского государственного университета. - 2011. - № 6. - С. 97-100.
8. Игнатова В.В. Педагогические факторы духовно-творческого становления личности в образовательном процессе: дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.01 / Игнатова Валентина Владимировна. -Красноярск, 2000. - 365 с.
9. Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д.А.Леонтьева. - М.: Смысл, 2011. - 680с.



UDK: 37.01(075.8)

Orzigul ASLONOVA,
QarDU Boshlang'ich ta'lim kafedrasida dotsenti
E-mail: axroramerahmed8990@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori p.f.d. Sh.O'. Nurillayeva taqrizi asosida

RIVOJLANTIRUVCHI TA'LIMNING VARIATIV KONSEPTUAL TAMOYILLARI VA TA'LIM TEKNOLOGIYALARINI TANLASHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Аннотация

Mazkur maqolada rivojlantiruvchi variativ ta'limni insonning hayot yo'lini to'g'ri tanlash va uning o'z-o'zini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan jarayon sifatida namoyon bo'lishi haqida fikr bildirilgan. Shu bilan birga variativ ta'limning maqsadi, bolaning ongida dunyoning bunday tasavvurini shakllantirish sifatida tan olinishiga qaratilganligi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Rivojlantiruvchi ta'lim, variativlik, konseptual, shartlar, tamoyil, loyiha.

ВАРИАТИВНЫЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИВАЮЩЕГО ОБУЧЕНИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВЫБОРА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В данной статье высказывается мнение о проявлении развивающего вариативного обучения как процесса, направленного на правильный выбор человеком жизненного пути и расширение возможностей его саморазвития. При этом указывается, что целью разностороннего образования следует признать формирование такого образа мира в сознании ребенка.

Ключевые слова: Развивающее обучение, вариантность, концептуальность, условия, принцип, проект.

PEDAGOGICAL PREREQUISITES FOR THE SELECTION OF VARIATIONAL CONCEPTUAL PRINCIPLES AND EDUCATIONAL TECHNOLOGIES OF DEVELOPMENTAL EDUCATION

Annotation

This article expresses an opinion about the manifestation of developing variant learning as a process aimed at the correct choice of a person's life path and expanding the possibilities of his self-development. At the same time, it is indicated that the goal of versatile education should be recognized as the formation of such an image of the world in the mind of the child.

Key words: Developmental education, variance, conceptuality, conditions, principle, project.

Kirish. Hozirgi vaqtda zamonaviy boshlang'ich ta'limni rivojlantirish muhim bo'lib, bu jarayon aniq diversifikatsiya orqali amalga oshiriladi. Biroq, u faqat bunday yo'lning boshida va jiddiy ilmiy yordam talab qiladi. Bu jarayonda faoliyat va uning predmeti tushunchalariga asoslangan nazariyalar alohida o'rin tutishi kerak. Ta'limdagi variativlik bu o'qitishda turli darajadagi mazmun, yondashuvlar, usullar, g'oyalar va darsliklarning sezilarli darajada kengaytirilgan imkoniyatidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, variantli ta'lim qabul qilingan mayorlarni antinormlar bilan almashtirmaydi, balki shaxsga o'zgaruvchan dunyoda bilimlarni tushunish va boshdan kechirishning tubdan yangi usullarini topishga yordam beradi.

Boshlang'ich ta'limni insonparvarlashtirish uni tashkil etishning asosiy tamoyili sifatida quyidagilarni nazarda tutadi:

1. Kichik maktab o'quvchisi o'z faoliyatining subyekti bo'lishi kerak.

2. Boshlang'ich ta'limning mazmuni va usullari bolaning muhim aqliy rivojlanishini, unga hech qanday maxsus qiyinchiliklarsiz o'qishni davom ettirishga imkon beradigan shunday ta'lim ko'nikmalarini shakllantirishni ta'minlashi kerak.

A.G.Asmolov variativ ta'limni insonning hayot yo'lini to'g'ri tanlash va uning o'z-o'zini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan jarayon sifatida tushunadilar. Keyin variativ ta'limning maqsadi bolaning ongida dunyoning bunday tasavvurini shakllantirish sifatida tan olinishi kerak. Bu esa keyinchalik uning turli xil hayotiy vaziyatlarga, shu jumladan noaniqlik holatlariga yo'nalishini

ta'minlaydi. Demak, kengroq ma'noda variativlik – bu tamoyil bo'lib, uning asosida ta'lim, tarbiya va rivojlanishda nazariy va obyektiv mavjud bo'lgan turli yondashuvlardan foydalanish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, variativlik o'qituvchi va o'quvchilar uchun tanlash imkoniyatidir [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy boshlang'ich maktabda asosan ikkita ta'lim paradigmasi amalga oshiriladi - shakllantiruvchi va rivojlanuvchi. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, ta'limning shakllantiruvchi paradigmasi bolani o'z taqdirini o'zi belgilash va o'zini o'zi amalga oshirishga yo'naltirmaydi, chunki uning mohiyati faqat ma'lumotni bir avloddan ikkinchisiga o'tkazishga imkon beradi.

Rivojlantiruvchi ta'limning variativ konseptual tamoyillari ta'lim texnologiyalarini tanlashda qo'yilgan aniq shartlar va cheklavlarni nazarda tutadi. Texnologiya deganda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan o'ziga xos texnika va vositalar tizimini tushunamiz. Ular konseptual tamoyillar bilan qat'iy bog'liq emas: bir xil prinsip turli texnologiyalar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Rivojlantiruvchi ta'limga frontal-individual yondashuv begona. Shunga ko'ra, u o'qituvchi tomonidan boshqariladigan o'quvchilarning birgalikdagi yoki mustaqil o'quv va kognitiv faoliyatiga asoslangan ish shakllari bilan tavsiflanadi (misol loyiha usuli). Qizig'i shundaki, bir vaqtlar bunday tadbirlar zarurligi haqida o'sha davr maktabini tanqid qilib shunday yozgan edi: "Zamonaviy maktabda hamma narsa o'quvchilarni birlashtirishga emas, balki ajratishga qaratilgan. Belgilar, raqobat - bularning barchasi hasad, bema'nilikning rivojlanishiga olib keladi. Hamma narsa o'quvchini o'rtoqlaridan ajratishga qaratilgan: ularga birlashgan, birgalikdagi sa'y-harakatlarni talab qiladigan umumiy ish berilmagan ..." [5].

Tahlil va natijalar. Rivojlanish paradigmasidagi ortiqcha yuk muammosi psevdomuammoga aylanadi. Haddan tashqari yuklanish miqdoriga emas, balki o'quv faoliyatining sifatiga bog'liq. O'quv yukining hajmi haqida gapirganda, shuni yodda tutish kerakki, bu yuk tabiatan sof fiziologik emas va uni faqat ish soatlarida, hatto undan ham ko'proq darslik sahifalarida o'rganilayotgan material sonida yoki hajmida o'lchab bo'lmaydi. O'quvchilarning optimal yuklanishi (yoki haddan tashqari yuklanishi) o'quv jarayoniga psixologik munosabatiga bog'liq emas: qiziqarli, o'zlashtirilishi yuqori motivatsiyaga ega bo'lgan dars ortiqcha yuk ta'sirini keltirib chiqarmasligi mumkin. Va aksincha nisbatan kam miqdordagi o'quv materiallari - o'quvchi o'zi uchun ma'nosiz va maqsadsiz bo'lgan istiqbolni ko'rmaydigan o'quvchida rad etishga sabab bo'ladigan dars salbiy ta'sirga olib kelishi mumkin..

O'quv jarayonini motivatsion qo'llab-quvvatlash ta'limning variativ paradigmasi doirasida bu yerda ikkita asosiy yondashuvni ajratib ko'rsatishi kerak. Birinchidan, bu ichki motivatsiyaga tayanishning ma'lum dinamikasi, ta'lim jarayonida o'quv faoliyatining haqiqiy (ichki) motivlarini, ularning turli xil subyektlar va ta'lim sohalariga nisbatan farqlanishi va ta'limning turli bosqichlarida o'zgarishi. Ikkinchidan, bu muvaffaqiyat motivlariga, o'quvchining taraqqiyot tuyg'usiga tayanish. Shu munosabat bilan o'quvchilarning tizimli tashkil etilgan o'quv materiali ustidan nazorat ostida aks ettirishi nihoyatda muhim: "...Ta'lim jarayonidagi belgilovchi moment u yoki bu harakat nima uchun amalga oshirilayotganligi, buning uchun material yodga olinadiganligini anglashdir" [5].

Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasining ikkita mustaqil quyi tizimi bu darsliklar (o'quv-uslubiy majmualar) va axborot texnologiyalari vositalaridir. Ularning ikkalasi ham maxsus tahlilga muhtoj, uni bitta tadqiqot doirasida berish ham mumkin emas. Ta'limning variativ paradigmasi samaradorligini ta'minlovchi omillardan biri bu uzluksizlik va izchillikdir. Shu bilan birga, uzluksizlik deganda biz ta'lim davomida bir-biriga o'tadigan va har bir ketma-ket vaqt oralig'ida o'quvchilarning doimiy, obyektiv va subyektiv rivojlanishini ta'minlaydigan izchil o'quv vazifalari zanjirining mavjudligini tushunamiz.

Umuman olganda, boshlang'ich ta'lim ijodiy yechimlar va kashfiyotlarning tarmoqlangan tizimlaridan foydalanishga asoslanishi mumkin. Bular subyektiv ijodiy vazifalar (SIV) deb ataladi. Bu vazifalar o'quvchilarning harakati global ma'noda ijodiy emas, balki o'quvchi uchun subyektivdir. Masalan, ijodkor o'qituvchidan 1-sinf o'quvchisi gap oxirida nuqta qo'yish qoidasini dogmatik tarzda o'rganmaydi, balki subyektiv ijodiy vazifalarni hal qiladi: "Biz uchta gapdan iborat matnini yozishimiz kerak. Qanday qilib jumlarlar orasidagi chegarani belgilaymiz? O'yin va izlanish holati yaratiladi. Bolalar, albatta, kitobdagi jumlar bilan allaqachon tanish. Ular jumlaning boshida yuqoriga, oxirida esa pastga, yoki katakchani chizishni taklif qilishadi. Bunday mashqlar natijasida o'quvchilar jumlaning boshini bosh harf bilan, oxirini esa nuqta bilan belgilashni o'rganadilar. Lekin ular o'zlari ijodiy harakatlar asosida shunday xulosaga kelishadi.

Xuddi shunday, subyektiv ijodiy vazifalarni hal qilishda bolalar o'zlarining harf tizimlarini, imlo qoidalarini "ixtiro qiladilar". Masalan: "Odamlarning ismlarini, shaharlarining nomlarini oddiy so'zlardan farqlash uchun yozma ravishda qanday yozish kerak: Salima va Sardor, shar va Sharifa, tosh va toshshahar, archa daraxti va archa va boshqalar. Qoida tariqasida, barcha maktab o'quvchilari bunday subyektiv ijodiy vazifalar bilan ishlashadi: "Odamlarning ismlari va familiyalarini, shaharlar, daryolar nomlarini oddiy so'zlardan ajratish uchun ular bosh harf bilan yoziladi" yoki: "Agar so'z gap o'rtasida bosh harf bilan yozilsa, ism, familiya, daryo yoki shahar nomini bildiradi.

Rivojlantiruvchi ta'lim o'quvchilarni eng muhim qobiliyatlarni tan olishi kerak. Buning uchun:

1. O'quv faoliyatini rejalashtirish ko'nikma va malakalari: tarbiyaviy vazifani anglash; maqsadni belgilash; ularga erishishning oqilona va optimal usulini tanlash; faoliyat bosqichlarining ketma-ketligi va davomiyligini aniqlash; faoliyat modelini (algoritmini) qurish; sinfda va uyda mustaqil ishlarni rejalashtirish; kun, hafta, oy uchun tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish.

2. O'quv faoliyatini tashkil etish ko'nikma va malakalari: sinfda ish joyini tashkil etish - o'quv obyektlarining mavjudligi va holati, ularni oqilona joylashtirish, qulay gigiyenik sharoitlarni yaratish; ish vaqtini tashkil etish; mustaqil ishlarni tashkil etish; aqliy harakatlarning tartibi va usullarini aniqlash.

3. Axborotni idrok etish ko'nikma va malakalari: turli axborot manbalari bilan ishlash: kitob, ma'lumotnomalar, lug'atlar bilan.

4. Aqliy faoliyat ko'nikmalari va odatlari: o'quv materialini tushunish, asosiy tushunchalarni ajratib ko'rsatish; tahlil va sintez; abstraksiya va konkretlashtirish; induksiya-deduksiya; dalillarni tasniflash, umumlashtirish, tizimlashtirish; hikoya qurish, javob, nutq, bahslashish, xulosalar chiqarish, muammoni hal qilish.

5. O'z harakatlarning natijalarini baholash ko'nikmalari: o'z-o'zini nazorat qilish va o'quv faoliyati natijalarini o'zaro nazorat qilish; yechimning ishonchililigi baholash; hodisalarning turli tomonlarini baholash: iqtisodiy, ekologik, estetik, axloqiy, nazariy-amaliy ko'nikmalarning to'g'riligi va mustahkamligini tekshirish qobiliyati.

"Rivojlantiruvchi ta'limning variativ modeli - o'quvchilarning ta'lim faoliyatini mazmun darajasida ham, uni tashkil etish shakli darajasida ham muayyan psixologik fazilatlarning shakllantirish uchun variativ ishlab chiqilgan texnologiyalar majmui.

Rivojlantiruvchi ta'limning variativ modeli faol va mustaqil fikrlash, ijodiy qobiliyati, turli ta'lim muammolarini evristik hal qilish imkoniyatlarini samarali tamoyillar, variativ texnologiyalar, yangi texnik vositalari (elektron dasturlar, saydlar) orqali taqdim etiladi. Shu sababli "Rivojlantiruvchi ta'limning variativ modeli"ni amalga oshirish o'quvchining o'quv faoliyatining tabiatini ham o'zgartiradi. Model o'quvchilardagi quyidagi sifatlarni ajratadi:

1. Bolada kognitiv ehtiyojlardan kelib chiqadigan ichki kognitiv motivlarning mavjudligi.

2. O'z-o'zini ongli ravishda o'zgartirish maqsadining mavjudligi ("Men bilib olaman, tushunaman, hal qilaman"), bolaning o'quv vazifasini tushunishi va qabul qilishi. An'anaviy yondashuv bilan taqqoslaganda, u quyidagicha ko'rinadi:

Rivojlantiruvchi ta'lim - bu bolaga o'z-o'zini o'zgartirish uchun maqsadlar qo'yishga o'rgatadi. Funktsional ta'lim - Bolaga muammolarni hal qilishga o'rgatiladi.

3. Bolaning barcha bosqichlarni mustaqil ravishda amalga oshiradigan to'liq huquqli faoliyat subyekti sifatidagi pozitsiyasi: maqsadni belgilash, rejalashtirish, maqsadni amalga oshirish va natijani tahlil qilish (baholash).

4. Bolalarni ilmiy faoliyatga yo'naltirish, harakat asoslarini izlash va qurish, muayyan sinf masalalarini yechishning umumiy tamoyillarini o'zlashtirish.

5. O'quvchi "tadqiqotchi-ijodkor" pozitsiyasiga chiqishi. O'quvchidagi tadqiqotchilik qobiliyatini rivojlantirishga qaratiladi. Bu o'quv faoliyatida o'quvchilar muammolarni evristik qobiliyatlari asosida taklif etadi. Chunki, o'z harakatlarning asoslarini ko'rib chiqish refleksi xususiyatidir. Ijodiy aks ettirish tajribasi shaxsni shakllantirishning asosiy elementidir.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytish mumkinki, rivojlantiruvchi ta'limning variativ modellari bola shaxsini har tomonlama rivojlantirishni nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR

1. Aslonova O.P. Quick Thinking and Resourcefulness and Its' Forming in Learning Process //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences (EJRRES). –Vol. 4 No. 6, 2017. – P.66
2. Аслонова О.П. Психолого-педагогические особенности скорости мышления в процессе обучения //Молодой учёный–Казань, 2014. –№17.–С.445- 447.
3. Аслонова О.П. Формирование своеобразного аспекта скоростного мышления// Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. –Курск, 2016. №5.– С.151-153.
4. Аслонова О.П. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда нутқ ва тафаккур тезлигининг ўзига хослиги //Муғаллим ҳәм узлуксиз билимлендириў Илимий-методикалик журнал. -Нөкис 2018. № 1. –Б.139-141
5. Кулагина Л. И Вариативность образования как условие результативного обучения младших школьников. Карачаевск – 2002. 157-с
6. Хо'jamberdiyeva.M.N Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ekologik kompetensiyalarini shakllantirish zarurati. Муғаллим ҳәм узлуксиз билимлендириў 2021жыл № 2
7. Khojamberdiyeva Maftuna Norkobilovna .Scientific Basis Of Development Of Eydecological Relations In Primary Classes. Eurasian Scientific Herald (ESH) June 2022
8. Хо'jamberdiyeva M.N. Pedagogik bilimlar tizimida eydekologiya. Муғаллим ҳәм узлуксиз билимлендириў 2022жыл № 1/1
9. Хо'jamberdiyeva M.N. Modern scientific challenges and trend 23-25 september 2022.
10. Choriyeva F.A. Causes and factors of adverse changes in pre-school child behavior// Progressive Academic Publishing. EJRRES Vol.8. No.4. 2020. – P. 43-45
11. Чориева Ф.А. Пути устранения факторов, приводящих к отрицательным переменам в поведении детей // Science and world. International scientific journal. – Vol, 2019. –№3. – С. 43-45.
12. Чориева Ф.А. Хорижий адабиётларда мактабгача таълим ёшидаги болалар хулқ-атворидаги салбий ўзгаришларни ўрганилиш даражаси. //Актуальные вызовы современной науки. Сборник научных трудов. Международная научная конференция. – Переяслав, 2020. – С. 88-91.



УДК: 384.294

Farrux BOYMURATOV,
Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti o'qituvchisi
E-mail: farruxboy@mail.ru

Qarshi davlat universiteti professori, p.f.d. R.D Shodiyev taqrizi asosida

PEDAGOGICAL MODEL OF DEVELOPING COGNITIVE INTERESTS OF STUDENTS

Abstract

In solving production problems, they value new things like creative production, life learning, adaptability to learning and responsibility for completed goals. During the study of fundamental sciences, the issues of checking the cognitive processes of technical students are considered. This article describes the implementation of the model and monitoring of students' cognitive load.

Key words: Competencies in engineering education, model, pedagogical conditions, education, computer graphics, creative, cognitive, observation.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ СТУДЕНТОВ

Аннотация

При решении производственных задач они ценят новые вещи, такие как творческое производство, обучение жизни, адаптивность к обучению и ответственность за достигнутые цели. При изучении фундаментальных наук рассматриваются вопросы проверки познавательных процессов студентов технических специальностей. В данной статье описывается реализация модели и мониторинг когнитивной нагрузки студентов.

Ключевые слова: Компетенции в инженерном образовании, модель, педагогические условия, образование, компьютерная графика, творческая, познавательная, наблюдательность.

TALABALARNING KOGNITIV QIZIQISHLARINI RIVOJLANTIRISHNI PEDAGOGIK MODEL

Annotatsiya

Ishlab chiqarish muammolarini hal qilishda ijodiy yondashuv, hayot davomida o'rganish, o'zgarishlarga moslashish qobiliyati va tugallangan loyihalar uchun mas'uliyat kabi yangi qobiliyatlarni yuqori baholaydilar. Fundamental fanlarni o'rganish jarayonida texnik mutaxassislik talabalarida kognitiv qiziqishlarini shakllantirish masalalari ko'rib chiqiladi. Ushbu maqolada model va talabalarni kognitiv qiziqishlarini shakllantirishni amalga oshirish shartlari tavsiflangan.

Kalit so'zlar: Muhandislik ta'limi bo'yicha kompetensiyalar, model, pedagogik shartlar, ta'lim, kompyuter grafikasi, ijodiy, kognitiv, qobiliyat.

Kirish. Hozirgi vaqtda ijtimoiy rivojlanishning zamonaviy sharoitlari, takomillashtirilgan ishlab chiqarish texnologiyalari va iqtisodiyotning globallashuvi asosida muhandislarni tayyorlash jarayoniga yangi talablar qo'yilmoqda. Bugungi kunda ta'limga tor va professional yondashish yetarli emas, oliy ta'lim mehnat faoliyati uchun yangi avlod mutaxassislarini tayyorlash bilan birga ma'lum madaniy me'yorlarni, demokratik qadriyatlarini, axloqiy tamoyillarni o'zlashtirgan bilimli fuqaro, tanqidiy fikrlaydigan shaxsni shakllantirishi kerak. Bu yangi shaxs xatti-harakatlar va tanlovlarning ma'naviy qiymatini, milliy madaniy qadriyatlarining ahamiyatini va madaniyatlararo muloqotni qadrlash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Bugungi kunda ish beruvchilar kasbiy bilim va ko'nikmalar bilan bir qatorda jamoada ishlash, ijodkorlik, voqealarni oldindan bilish va kengroq kontekstda qo'yish qobiliyati, topqirlik, o'rganish va o'zgarishlarga moslashish qobiliyati, samaradorlik va javob-garlikni tashkil etish kabi yangi qobiliyatlarni qadrlashadi.

Jahonda fanning, ishlab chiqarishning turli sohalarini, iqtisodiy rivojlantirishda muvaffaqiyatga erishish uchun muhandis kadrlar tayyorlash, ijodkor shaxsni shakllantirish, kasbiy kompetensiyani takomillashtirishga ehtiyoj ortib bormoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Global Engineering Excellence Initiative (GEEI) (Global muhandislik mukammalligi tashabbusi) hisobotiga ko'ra, malakasi muhandisning vazifasi, yangi asbob-uskunalarini yaratish, zamonaviy yuqori texnologiyalarni ishlab chiqish, ishlab chiqarish va texnik vositalardan foydalanishni optimallashtirish muammolarini ijodiy hal qilish qobiliyati bilan tavsiflanadi.

Eng yaxshi xalqaro tajribalarga ko'ra, Xalqaro fan va muhandislik idorasi (OISE), Amerika ta'lim va taraqqiyot jamiyati (ASTD), Professional muhandislar milliy jamiyati (NSPE), Muhandislik va texnologiya instituti (ABET), Britaniya muhandislik kengashi (ECUK), Avstraliya muhandislar instituti (IEAust) va Yaponiya muhandislik ta'limini akkreditatsiya qilish kengashi (JABEE), innovatsion intellektual markazlar kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etish, muhandislarni tartibga solish va tayyorlash, muhandislikni rivojlantirishga innovatsion yondashuvlar, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish kabilar, ta'lim jarayonida zamonaviy usullarni qo'llash orqali bo'lajak muhandislarda global ko'nikmalarni integratsiya qilish.

Shu sababli, muhandislik fanlari bo'yicha talabalarning kasbiy malakasini oshirishning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash, o'quv jarayonini tashkil etishning turli shakllarini optimallashtirish, bo'lajak mutaxassislarining kasbiy mahoratini baholash mezonlarini ishlab chiqish, iqtisodiyotni rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalari talabalarning kasbiy fazilatlariga tobora ortib borayotgan talabalarni qo'yadi.

Mamlakatimizda ta'lim faoliyatining o'zgarishi o'quv jarayonining shakl va texnologiyalari, muhandis kadrlar tayyorlash sifatini baholash mezonlarining o'zgarishiga bog'liq.

Bu esa, ehtiyojlar bir qator holatlar bilan mustahkamlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi "Ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, fan va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish" hamda ta'lim

tizimida innovatsiyalar rivojlanishini ta'minlashning asosiy faoliyati yo'nalishlaridandir. Innovatsion rivojlanish vazirligi Oliy ta'lim tizimida innovatsion faoliyat uchun raqobatbardosh muhandis kadrlarni tayyorlash zarurati kabi ustuvor vazifalar belgilab berildi.

Hozirgi vaqtda talabalarining kasbiy faoliyatga tayyorgarligini shakllantirishda muhandislik kompyuter grafikasining rolini kengaytirish zarurati aniqlandi. Fundamental va kasbiy tayyorgarlikning integratsiya muvaffaqiyati kasbiy faoliyatga tayyorlikni tushunishni belgilaydi[1]. Fundamental fanlarni o'rganish jarayonida talabalarining kasbiy faoliyatga tayyorligini shakllantirish muammosini hal qilish uchun o'qitishning maxsus modeli ishlab chiqildi va uning ishlashi uchun shart-sharoitlar shakllantirildi. Taklif etilayotgan modelga ko'ra, talaba o'zining kelajakdagi kasbiy faoliyati sohasidagi muammolarni hal qilishda fundamental bilimlarni qo'llash bo'yicha loyiha texnologiyalari bilan shug'ullana olsa, kelajakdagi kasbga tayyor bo'ladi.

Bunday natijaga erishish uchun an'anaviy o'qitish o'quvchilarning kognitiv faoliyatini boshqarish samarasizligi bilan bog'liq asosiy kamchiliklarini bartaraf etish kerak[3]. Bu o'tish o'rtacha o'quvchidan ma'lum bir o'quvchiga yo'naltirish bilan bog'liq bo'lib, o'qituvchi to'g'ridan-to'g'ri dars va mustaqil ish jarayonida materialni o'zlashtirish sifati haqida ma'lumot oladi; shuningdek, o'quvchilarning bilish faoliyati davomida ularni qo'llab-quvvatlashdan iborat[4]. Kamchiliklarni bartaraf etishda pedagogik ta'sir vositalari majmuasini o'z ichiga olgan interfaol o'qitish usullaridan foydalanilsa, samaraliroq bo'ladi. Talabalarining kelajakdagi kasbiy faoliyatiga tayyorgarligini shakllantirish modelini samarali amalga oshirish uchun bir qator ta'lim mezonlari aniqlandi.

Birinchisi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida muhandislik kompyuter grafikasini o'rganish jarayonida talabalarining kasbiy faoliyatga tayyorgarligini shakllantirishning ko'p bosqichli monitoringini amalga oshirishga taalluqlidir.

Ikkinchi muddat – muhandislik fanlarini o'rganish jarayonida loyiha vazifalarini shakllantirish jarayonida kasbiy ish elementlaridan foydalanish. Talabalarining loyihalash va tahliliy faoliyatida muhandislik grafikasi o'qituvchilari va tegishli fanlar professor-o'qituvchilarining ishtiroki ham muhim[5]. Ko'p bosqichli monitoringni amalga oshirish IT texnologiyalari sohasida yoki uning yordami bilan o'tkaziladigan ma'ruzalar va amaliy mashg'ulotlar davomida amalga oshiriladi. Bunday jarayonlar qayta aloqa bilan eksperimental ixtisoslashtirilgan auditoriyadan foydalanishga asoslangan bo'lib, bu erda talabalarining kognitiv faoliyatini nazorat qilish muhitida (talabalarining kognitiv faoliyatini avtomatlashtirilgan boshqarish tizimi) tashkil etiladi. Ixtisoslashtirilgan auditoriya talabalar uchun shaxsiy kompyuterlar bilan jihozlangan. O'qituvchi test shaklida so'rov o'tkazishi va keyin ma'lumotlarni o'zlashtirish darajasi, o'quvchilarning yangi materialni real vaqt rejimida keyingi echishga va o'zlashtirishga tayyorlik darajasi haqida ma'lumot olishi mumkin. Talabalarining shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish, ularning xulq-atvoridagi ustun tendentsiyalarni, kasbiy martaba motivatsiyasini aniqlash uchun birinchi talabalarining psixolog bilan ma'ruzasini o'tkazish muhimdir [2].

Talabalarining kognitiv faoliyatini avtomatlashtirilgan boshqarish tizimi (ACS SCA)da psixologik-pedagogik teskari aloqa model parametrlariga asoslanadi, unda professional tanlangan va moslashtirilgan psixologik texnikalar to'plami mavjud.

Muhandislik mutaxassisliklari talabalarini o'qitish uchun loyihaga yo'naltirilgan yondashuv qo'llaniladi[7]. Talabalarni o'qitishda loyihaga yo'naltirilgan yondashuv asosiy va ixtisoslashtirilgan kurslar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik asosida aniqlangan muammoli vaziyatlarni hal qilishga qaratilgan mustaqil talaba loyiha ishiga asoslangan yondashuvni nazarda tutadi. Ta'limning birinchi yilidan boshlab talabalar

muhandislik kompyuter grafikasini o'rganish jarayonida kasbiy yo'nalish bilan bog'liq muammolarni hal qilishda ishtirok etadilar.

Ushbu yondashuvni amalga oshirish uchun talabalar kelajakdagi kasbiy faoliyatda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muhandislik masalalarini hal qilishadi. Bunday vazifalar talabalar ta'lim oladigan bo'limlar bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi. Vazifalarni tahlil qilishda talabalar mikro va makroloyihalarni bajarishda hayotga olib keladigan g'oyalarni yaratadilar.

Loyihaga yo'naltirilgan yondashuvni joriy etish uchun quyidagi bosqichlarni amalga oshirish kerak: talabalarni muhandislik kompyuter grafikasini o'rganish jarayonida loyiha ishlarini olib borishga bosqichma-bosqich o'rgatish, o'quvchilarning shaxsiy xususiyatlarini aniqlash, mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, talaba maktabda bo'lganida muammoni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish. Birinchi tayyorgarlik bosqichida loyiha faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini va uning ahamiyatini professional muhandislarga ochib berish kerak. Ikkinchi bosqichda talabalar o'zlarining loyiha faoliyati doirasida individual ishlashni o'rganadilar. O'qituvchi har bir o'quvchiga muhandislik kompyuter grafikasini o'rganish jarayonida o'zini amalga oshirish, kelajakdagi kasbiy faoliyatni tushunish uchun uning asosiy vazifasini tushunish va kelajakdagi kasbiy faoliyatida muhandislik kompyuter grafikasiga oid bilimlaridan qanday foydalanishni o'rganish imkoniyatini berishi kerak. Uchinchi bosqichda talabalar guruh loyihasini qanday olib borishni o'rganishlari kerak. O'qituvchi talabalarni kasbiy vazifalarni hal qilishda ijodiy yondoshgan holda jamoada ishlashga o'rgatishi kerak.

Talabalarining mustaqil loyihaga yo'naltirilgan faoliyatiga o'tish "talaba - muhandislik kompyuter grafikasi o'qituvchisi-kasbiy fan o'qituvchilari" tizimida bo'lishi kerak, chunki muhandislik kompyuter grafikasi o'qituvchilari tomonidan talabalar faoliyatini tashkil etishni bunday muvofiqlashtirish kasbiy faoliyatining tarkibiy qismi bo'lgan eng dolzarb masalalarni aniqlashga yordam beradi [8].

Talabalarda shakllanishi kerak bo'lgan quyidagi kompetentsiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- nazariy materiallar darajasi;
- professional yo'naltirilgan dizayn ko'nikmalarini shakllantirish darajasi;
- kasbiy faoliyatga motivatsiya darajasi.

Muhandislik mutaxassisliklari talabalarida kompetentsiyalarni shakllantirishning tashkiliy-faoliyat modeli birligini amalga oshirish tayyorgarlik, shakllantirish va yakuniy bosqichlarni o'z ichiga oladi.

"Elektr energetika" yo'nalishi uchun ushbu blokni amalga oshirishga misol keltiramiz. (Hozirgi vaqtda ushbu kurs mutaxassislari tomonidan hal qilinishi kerak bo'lgan muammolardan biri bu elektr stantsiyalari jihozlarini buzil-maydigan boshqarish usullarini ishlab chiqish va samarali ishlatishdir. Ular qurilmalarni texnik ko'rikdan o'tkazish va uskunadagi nuqsonlarni aniqlash uchun asosdir. Zamonaviy ishlab chiqarish korxonalarida ushbu usullardan foydalanish avariylar sonini kamaytirishga, uskunaning chidamliligi va samaradorligini oshirishga yordam beradi.)

Tahlil va natijalar. Ushbu usullarni bilish talabalarda ularning kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan zarur kompetentsiyalarni shakllantirishga imkon beradi. Ularning maxsus bo'limlarda keyingi o'qishlari davomida amalga oshiriladi. Vazifalarni tanlash quyidagi talablarga muvofiq amalga oshiriladi: universitet tomonidan qabul qilingan ta'lim standartlariga muvofiqligi, talabalarining tayyorgarlik darajasiga muvofiqligi va kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog'liqligi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, muhandislik kompyuter grafikasini o'rganishning muhim bosqichi o'quvchilar oldiga ularning kelajakdagi kasbiga moslashtirilgan vazifalarni

qo'yishdir. Vazifalar boshlang'ich qismlarga bo'linadi, so'ngra muammoli vaziyatlarni aniqlash uchun o'quvchilarning fikr-mulohazalari sinfdan tekshiriladi. Kompleks loyiha doirasida muhandislik kompyuter grafikasi vazifalarini yechish g'oyasini shakllantirish amalga oshirilishi mumkin. Dastlab, talabalar o'zlarining alohida loyihalarini amalga oshiradilar, keyin esa ularni to'liq va birlashtirilgan loyihaga aylantiradilar. Loyihani ishlab chiqish, taqdim etish va baholash muhandislik kompyuter grafikasi o'qituvchisi va ixtisoslashtirilgan fanlar (maxsus kafedralar) o'qituvchilarining bevosita ishtirokida amalga oshiriladi. Taklif etilayotgan tartibni amalga oshirishni muhandislik sohasida loyihalarni tasvirlash muammosi misolida ko'rib chiqish mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, issiqlik nazorati uchun asos bo'lgan "Issiqlik nurlanishi" mavzusini o'rganish uchun sinf vaqti ko'pincha etarli emas. Shuning uchun talabalar loyihalarni tasvirlash uchun asos sifatida muhandislik sohasida loyihalarni tasvirlash mustaqil o'rganishni o'z ichiga oladi.

Loyihalar doirasida ishlash nazariy materialni tushunish va o'zlashtirish darajasini oshiradi. Talabalar taqdimotlar ko'rinishida hisobot berishadi, o'zlashtirilgan malakalarni ko'rsatadilar va kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun motivatsiya asoslarini yaratadilar. Talabalarni kasbiy faoliyatga rag'batlantirish muhandislik ixtisosligi talabalari loyihalar doirasida erishmoqchi bo'lgan maqsadlari, qaysi usullarni tanlashlari, ularni nimaga ilhomlantirishi bilan baholanadi.

I daraja (past) kelajakdagi professional martaba uchun bir nechta ijobiy motivlar bilan tavsiflanadi. Asosan, bu

noqulaylik shaxsiy sabablardan qochish kabi motivlardir. Kognitiv qiziqishlar amorf (situatsiondir).

II daraja (o'rta) – bu kelajakdagi kasbiy faoliyatga qiziqish paydo bo'lganda, barcha ijobiy motivlar faqat ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, muvaffaqiyatga, natijalarga erishishga yo'naltirilgan va bu o'quv jarayoniga yordam beradi va shu maqsadni anglatadi.

III daraja (yuqori) motivatsiya aniq va kognitiv motivlarning yo'nalishi barqaror bo'lganda, barcha tarkibiy qismlarning shakllanishini nazarda tutadi.

Nazariy materialni o'zlashtirishning hozirgi darajasini baholash uchun muhandislik kompyuter grafikasi kursining barcha o'rganilgan bo'limlari bo'yicha imtihon natijalaridan foydalanildi. Professional yo'naltirilgan dizayn ko'nikmalarini shakllantirish darajasi muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, muammoni hal qilish uchun yangi ma'lumotlarni olish, muammoni hal qilish usullari va usullarini tanlash va ishlash qobiliyatini hisobga olgan holda jamoalarda baholandi. Tahlil o'qitishning tavsiflangan sxemasidan foydalanganda nazariy materialni o'zlashtirish darajasini, kasbiy yo'naltirilgan dizayn ko'nikmalarini shakllantirish darajasini, kasbiy faoliyatga motivatsiya darajasini oshirish tendentsiyasini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, taklif etilayotgan model QarMIIning "Elektr energetika" ixtisosligi talabalari bilan sinovdan o'tkazildi va muhandislik mutaxassisliklari talabalari o'rtasida yangi bilim olishga bo'lgan qiziqish va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga motivatsiya ortib borayotganini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

- Haynie W.J. Anticipation of tests and open space laboratories as learn-ing variables in technology education. Journal of the North Caroli-na Council of Technology Teacher Education, vol. 1(1), 1990, pp. 2-19.
- a. Mayer R.E. & Moreno R. Animation as an aid to multimedia learning. Educational Psychology Review, vol. 14(1), 2002, pp. 87-99.
- Zinovkina M.M. Theoretical basis of purposeful forming creative tech-nical thinking and engineering skills of the students. Moscow, Plant-technical College, 1987. – 83 p.
- Laptev V.V., Shvetsky M.V. Methodical system of fundamental train-ing in computer science: theory and practice of multi-level teaching of university education. St. Petersburg State University, 2000, 508 p.
- Verbitsky A.A., Larionov O. Humanization, expertise, context - the search base integration. Journal "Alma Mater", vol. 5, 2006, pp. 19-25. Dubovitskaya T.D. Diagnosis of the level of vocational student. Journal of Psychological Science and Education, vol. 2, 2004, pp. 67-71. Lisichko E., Larionov V. The method of project-problems physics teaching in classrooms with feedback. Journal "Higher Education Today", vol. 1, 2008, pp. 82-92.
- Zimnyaya I.A. Competence Approach Is it a place in the modern ap-proaches to education? Journal "Higher Education Today", vol. 8, 2008, pp. 20-26.



Oybek G'ANIYEV,
Davlat test markazi xodimi
E-mail:oybekg@yahoo.com

Fuqarolik jamiyati va huquq ta'limi kafedrasini mudiri, siyosiy fanlar doktori (DSc) U.Bo'tayev taqrizi asosida

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ASSESSING THE EFFICIENCY OF LEADERS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract

In this article, the peculiarity of foreign experiences in evaluating the effectiveness of the leaders of higher education institutions is analyzed politically. It also explains what the specific aspects of performance evaluation are.

Key words: Higher education, labor market, leadership, human resources, political system, political institutions, state.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ВУЗОВ

Аннотация

В данной статье политически анализируется особенность зарубежного опыта оценки эффективности руководителей высших учебных заведений. Это также объясняет, каковы конкретные аспекты оценки эффективности.

Ключевые слова: Высшее образование, рынок труда, лидерство, человеческие ресурсы, политическая система, политические институты, государство.

OLIY TA'LIM MUASSASALARI RAHBARLARI FAOLIYATI SAMARADORLIGINI BAHOLASHDA XALQARO TAJRIBALAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarining rahbarlar faoliyatining samaradorligini baholashda xorijiy tajribalarning o'ziga xos xususiyati siyosiy tahlil etilgan. Shuningdek, samaradorlikni baholashning o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, mehnat bozori, rahbar faoliyati, inson resurslari, siyosiy tizim, siyosiy institutlar, davlat.

Kirish. Globallashuv sharoitida yangilanish va yuksalishlar har bir sohada interatsiyalashuv, innovatsion tafakkurni va ularga asoslangan jamoaviy uyg'unlashuv hamda innovatsion muhitni talab etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ta'biri bilan aytganda "... Eng muhim vazifa – xalqimiz ongida innovatsion tafakkurni shakllantirish. Innovatsiyalar bo'lmagan joyda rivojlanish va raqobat ham bo'lmaydi..."

Muhtaram Prezidentimiz tashabbusi bilan qabul qilingan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, yetakchi tarmoqlarni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish asosida mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish borasida sohalar kesimida barcha xududlarda keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Milliy kadrlar tayyorlashga alohida urg'u berilayotganligi "Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz" deb aytilgan so'zlarda ham mujassamlashgan [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'nggi ikki, uch yilda umummilliy boylikning ajralmas qismi hisoblangan inson kapitali rivojiga e'tibor kuchaydi. Ijtimoiy himoya, inson salomatligi, oilaviy munosabatlarni yaxshilash, mahalla institutlari faoliyatini takomillashtirish hamda ta'lim-tarbiya tizimidagi tub burilishlar shular jumlasidandir.

Oliy ta'lim xizmatlari va mehnat bozorlarini samarali rivojlanishi oliy ta'lim xizmatlari subyektlari bo'lgan oliy o'quv yurtlari tomonidan tayyorlanadigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash bilan bog'liq. Chunki bozor munosabatlari sharoitida erkin raqobatga asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida innovatsiya yangiliklarini kiritish asosidagina mamlakatni jahon xo'jaligi bozorida raqobatbardoshligini

ta'minlash respublikamizni ilmiy salohiyatidan foydalanish darajasiga bog'liq.

Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi erkin raqobatga asoslanishi va ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish subyektlarini qanday mulkchilik shakllariga asoslanishidan qat'i nazar erkin raqobat asosida har bir mamlakatni jahon bozorida raqobatdosh bo'lishini ta'minlash maqsadida intellektual jarayonni rivojlantirish ularning asosiy muammolariga aylanadi. Bu esa o'z navbatida bozor iqtisodiyoti sharoitida aholini intellektual darajalarini oshirishni ta'minlash uchun bozor talablariga asoslangan holda oliy ma'lumotli malakali mutaxassislarni tayyorlash dolzarb hisoblanadi.

Shu sababli bo'lsa kerak, oliy ta'lim tizimi ham O'zbekiston Respublikasi siyosiy tizimining tizim osti elementi sanaladi. Sohada olib borilayotgan o'zgarishlar ham ustuvor yo'nalishlar ham, O'zbekiston Respublikasi siyosiy tizimi va uning mohiyatidan kelib chiqqan holda, kadrlar siyosatining yangi tizimini shakllantirish hamda uni amalga oshirish erkin fuqarolik jamiyati qurilishida muhim o'rin tutadi. Shundan kelib chiqib, mamlakatimiz oliy ta'lim tizimidagi o'zgarishlarning mazmunida inson resurslarini rivojlantirish namoyon bo'ladi. Bu sohada "Samaradorlikning muhim ko'rsatkichi (Key Performance Indicators, KPI)" hisoblanadi. Samaradorlikning muhim ko'rsatkichi (Key Performance Indicators, KPI) bu strategik va taktik maqsadlarga erishishda yordam beruvchi korxona faoliyatiga taalluqli ko'rsatkichlar hisoblanadi. Bunday ko'rsatkichlardan foydalanish korxona yoki kompaniya uchun o'z holatini tahlil qilish imkoniyatini taqdim etdi va strategik vazifalarni amalga oshirishni baholashda yordam beradi [2]. Siyosiy jihatdan bu ishlash tizimi bu ish ta'lim muassasasining maqsadi emas balki, uning faoliyati samaradorligini baholash indikatoridir. Ya'ni, "inson qobiliyatlarini tashkil etuvchi komponentlar (jismoniy salohiyat, yaratuvchanlik mahorati, bilim va ko'nikmalar, mahorat, harakatchanlik) orqali namoyon bo'lib,

uy xo'jaligi, korxona va mamlakatning daromad manbaini shakllantiradi"[3]. Shuningdek, OTMning yoki ta'lim muassasasining qanday faoliyat olib borayotganini, o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishishda qanday bosqichlardan o'tayotganini ko'rsatib beradi. Qolaver, bu tizim qobiliyat yoki munosabat ko'rsatkichi emas, balki samaradorlik ko'rsatkichidir. Shuning uchun OTM o'zining asosiy xususiyatidan kelib chiqib bu tizimni tanlaydi. Biroq, tanlangan samaradorlik ko'rsatkichlari OTMning maqsad va vazifalariga mos kelishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. G'arb davlatlarida KPI dan ta'lim sifati samaradorligini aniqlash uchun keng foydalaniladi va unga ta'lim samaradorligini baholashning adolatli va samarali vositasi sifatida qaraladi. Har bir mamalak o'zining ta'lim siyosatiga muvofiq ravishda ta'lim samaradorligi ko'rsatkichlarini ishlab chiqadi.

Odatda, rivojlangan davlatlar oliy ta'lim muassasalarida asosan quyidagi faoliyati qo'rsatkichlari indikatorlari ishlatiladi:

1. Akademik bitiruv darajasi – ushbu KPI muayyan vaqt ichida oliy ta'lim muassasasini bitirgan va diplom olgan talabalar soni ko'rsatkichi bo'yicha aniqlanadi.

2. Bitiruvchilarning ishga joylanganlik darajasi – bunda universitetni bitirgan har bir talaba ishga joylanishi talab etiladi.

3. Mukofotlar – ushbu baholash indikatorlari har o'quv yili davomida talabalar yoki o'qituvchilar va xodimlarga berilgan mukofotlar soni.

4. Ilmiy izlanish uchun grantlar – ushbu ko'rsatkich talabalar va o'qituvchilar uchun olingan grantlarni va ularni olish uchun ariza topshirganlarga nisbatan foizini tekshiradi.

5. Talabalarning davomat ko'rsatkichi – kuzatilgan semester yoki o'quv yilida qatnashgan talabalar sonini aniqlash juda muhimdir.

6. Talabalarga yordam foizi – ushbu ko'rsatkich stipendiya kabi moddiy yordam oladigan talabalar soni. Bunga pul yoki hukumat yordamini ham oladigan talabalar kiritilishi mumkin.

7. Pul mablag'lari – homiylik yoki sheriklik orqali universitetga tushadigan pullar nazarda tutiladi.

8. O'qish harajatlari – ushbu ko'rsatkichda har bir talabani ta'lim olishi uchun qancha harajat qilinishi ko'rib chiqiladi, bu talabalar shaharchasi va binolarini saqlash, o'qituvchilar va xodimlarning ish haqi, darsliklar narxi, ovqatlanish harajatlari va boshqa harajatlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Talaba va o'qituvchi nisbati – bunda talabalar soniga o'qituvchilarning mos kelinishi ko'rib chiqiladi. o'rta 6-10 ta talabaga 1 ta o'qituvchi mos kelishi lozim.

1. Ma'muriyat koeffitsiyenti- 50 ta o'qituvchiga atigi 2 ta rahbar bor bo'lsa, bu ko'rsatkich past hisoblanadi va

dasturlarni rejalashtirish, tashkil etish va moliyaviy muammolar keltirib chiqarishi mumkin.

2. Fokus (tanlangan) sohalarida o'quvchilarning foiz nisbati – ushbu ko'rsatkich chet tili yoki matematika va shunga o'xshash muhim sohalarida o'qiyotgan talabalarning foizini tekshiradi (qaysi yo'nalish tanlanishi oliy ta'lim muassasasining strategiyasiga bog'liq).

3. Sertifikatlar va darajalar – bunda oliy ta'lim muassasasi o'qituvchilarining olgan sertifikatlari va ilmiy darajali o'qituvchilar soni hisoblab chiqiladi.

4. Yiliga olib boriladigan konferensiyalar soni – bunda universitet tomonidan bir yil davomida o'tkaziladigan konferensiyalar soni hisoblanadi.

5. Binolarning yangiligi va texnologiyalar bilan taminlanganligi – bu ko'rsatkich binolarda yetarli darajada texnik xizmat ko'rsatilishini va ularning to'liq ishlashini ta'minlaydi. Barcha mavjud texnologiyalarni nazoratdan o'tkazish juda muhim hisoblanadi. Online darslar, loyihalar va tadbirlar uchun taqdim etilgan texnologiyalar shular jumlasidan.

6. Ijtimoiy media – bunda oliy ta'lim muassasasi media platformalarida yetarli darajada namoyon bolayotganligi tekshiriladi, masalan ijtimoiy media bo'limi oliy ta'lim muassasasida bo'layotgan yangiliklar va o'zgarishlarni TV, radio va saytlarda muntazam berib borishi kerak.

7. Talabalar shaharchasida istiqomat qiluvchi talabalar turar joy ulushi – bu ko'rsatkich universitet talabalariga yetarli turar joy mavjudligi va bu universitetning uzoq muddatli strategiyasiga mos kelishini ta'minlaydi.

8. Talabalarning adabiyotlar bilan taminlanganligi – bunda universitet kutubxonalaridagi talabalar uchun ajratilgan kitoblar soni hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Dunyo bo'yicha KPI ni qo'laydigan universitetlarning 94 % i "talabalar o'rtasida o'tkaziladigan so'rovnoma", 85 % i "xodimlarni OTMda ishlashidan qoniqishi", 79% i "universitetni muvaffaqiyatli bitiruvchilari" kabi ko'rsatkichlardan foydalanadi.

Grinich universiteti o'zining strategik rejasida [4] quyidagi KPI maydoni va strategik maqsadlarini keltirib o'tgan:

1. Ta'lim. Sifatli o'qitish va o'rganish.
2. Ilmiy faoliyat. Xalqaro miqyosda ilmiy-tadqiqot markaziga aylanish.
3. Talabalar. Talabalarni turli dasturlar orqali qo'llab-quvvatlash.
4. Xizmatlar. Yuqori darajadagi xizmatlar va infratuzilma

Saudiya qirolligi universitetining strategik KPI [5]

№	KPI muhim deb hisoblanadigan kategorial maydonlar	Strategik maqsadlar	Strategik KPI
1	Talabalar	1.O'qishga kirib, uni bitira oladigan talabalar ulushini oshirish, kirish sinovlarida talablarni yuqoriroq qo'yish 2.Yuqori ko'rsatkichlar bilan o'qishni tamomlaydigan bitiruvchilar	1.Universitetdagi sharoitlardan talabalarning qoniqishi (foiz) 2.Talabalarning universitetni bitirishi va diplom olishi (son yoki foiz) 3.Qisqa vaqt ichida ta'lim dasturlarining o'zlashtiruvchi talabalar ulushi (son yoki foiz)
2	Moliyaviy masalalar	Barqaror kelajak yaratish (moliyalashtirish fondi uchun turli resurslar topish)	Har bir fakultet yoki xodimlar uchun daromad ko'rsatkichi

3	Ilmiy faoliyat	Ilmiy faoliyat va o'qitish tizimini rivojlantirish, yuqori darajaga olib chiqish	1.Asosiy shtatdagi PO'larning oldingi yildagi referatlangan maqolalari soni 2.Asosiy shtatdagi PO'larning oldingi yildagi referatlangan maqolalariga iqtibosliklar soni 3. Respublika miqyosidagi ilmiy tadqiqot natijalari va innovatsion fondlarning fakultetdagi asosiy shtatdagi PO'lar soniga nisbati 4. Xalqaro miqyosidagi ilmiy tadqiqot natijalari va innovatsion fondlarning fakultetdagi asosiy shtatdagi PO'lar soniga nisbati 5. Ilmiy grantlar va kontrakt fondlarini yutib olgan Fakultetlar ulushi
4	Ta'lim takliflari (o'qitish va o'rganish)	O'qitish tizimini rivojlantirish, yuqori darajaga olib chiqish	Fakultetdagi PO'lar sonini talabalar soniga nisbati
5	Xodimlar tarkibi	Maxsus fakultetlarni tashkil va rivojlantirish	1.Respublika va xalqaro miqyosda professor va akademik unvonini olgan PO'larni fakultetdagi asosiy shtatdagi PO'lar soniga nisbati 2. Oldingi yilda xorijda malaka oshirgan asosiy shtatdagi fakultet PO'lari ulushi 3.Malaka oshirib hamkasblariga master-klass o'tgan PO'lar ulushi
6	Xalqarolashuv	Hamkorlik aloqalari o'rnatish	1.Fakultetga jalb etilgan Xorijlik mutaxassislar soni
7	Ijtimoiy munosabatlar	Maxalliy tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish	Ish beruvchilarni qoniqishi Bitiruvchilarning ota- onalarining qoniqishi Asosiy shtatda ishlab ijtimoiy soxada faol bulgan PO'larining ulushi

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida KPI tizimi bo'yicha yuqori samaradorlikka erishish uchun quyidagilarga amal qilishni tavsiya etamiz.KPI ko'rsatkichlari sonini aniq belgilashda Kaplan va Nortonlarning fikricha 20 tadan, Xoup va Freyzerlarning fikricha 10 tadan oshmasligi kerak deyilgan. Boshqalar esa "10/80/10" qoidasi, ya'ni, 10 ta muhim natijadorlik ko'rsatkichlari, 80 ta ishlab chiqarish ko'rsatkichlari va 10 ta muhim samaradorlik ko'rsatkichlari bo'lishi kerak deb tavsiya etgan. Davlat boshqaruv organlarining yuqori bo'g'in rahbarlarga 25 ta, o'rta bo'g'in rahbarlariga 10 ta va qolgan xodimlarga 5 ta ko'rsatkichlarni tanlash maqsadga muvofiq hisoblanadi [6].

KPI ko'rsatkichlarini to'g'ri tanlashda tashkilotning asosiy maqsadidan, qonunchilikda belgilangan funksional vazifasidan kelib chiqib ko'rsatkichlarni to'g'ri tanlash kerak.

Xodimlarga sharoit yaratishda rahbarlarga boshqarish va nazoratni to'liq amalga oshirish uchun yetarlicha sharoit,

vakolat va imkoniyatlar yaratib berish kerak. Shuningdek, moddiy texnika bazasini ham takomillashtirib berish kerak.

Umumiylikda tashkilotning bosh maqsad ko'rsatkichlari bilan uning tarkibiy bo'limlari o'rtasidagi ko'rsatkichlar doimo korrelitsiya qilinib borilishi kerak.

Shaffoflikda xodimlarda ish samaradorlikni yanada oshirish uchun KPI bo'yicha maxsus o'quv-seminarlar o'tkazish kerak.

Rag'batlantirishda KPI bo'yicha erishilgan natijalarga qarab rag'batlantirish mexanizmini ishlab chiqish va xodimlar bundan to'liq xabardor etilishi kerak (motivatsiya uchun).

Doimiy monitoring o'tkazish uchun o'z vaqtida ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi tashqi omillarni aniqlash va ularni bartaraf etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, vaziyatga qarab ko'rsatkichlarni o'zgartirib turish ham mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: "O'zbekiston". 2017-y.
2. Быстрые результаты: эффект мотивации// Академия развития лидеров. <https://www.uzse.uz/boards/271>;
3. Генкин Б.М. Экономика и социология труда: Учеб. для вузов.5-е изд., доп. М.: Норма, 2003г., -416с
4. Research. <https://www.gre.ac.uk/research>; 2022-yil 27-oktabr.
5. ADAA KPIs: <https://www.ksau-hs.edu.sa/English/Deanships/Dqm/Pages/ADAA-KPIs.aspx>; 2018-yil
6. KPI nima va uning ish samaradorligiga qanday ta'siri bor? Foziljon Ahatov <https://zarnews.uz/uz/post/kpi-nima-va-uning-ish-samaradorligiga-qanday-tasiri-bor> 2021-yil 24-may



УДК:32.01:303.342.51(045.5)

Ахмаджон ДЖУРАЕВ,
Самарқанд давлат чет тиллар институти
Гуманитар фанлар ва ахборот технологиялари кафедраси тадқиқотчиси

СамДЧТИ профессори, фалс.ф.д. Файбуллаев О. Тақризи асосида

THE ROLE OF PUBLIC CONTROL IN FOLLOWING THE ROAD SAFETY CULTURE OF YOUTH

Annotation

As a result of the rising consciousness of humanity, it has been achieving unprecedented new development achievements based on a creative approach to reality. Such changes today are related to the issue of road safety, and we can see the growing young generation's adaptation to this problem every day, in every city and village. In this article, views on the elimination of these situations, socio-philosophical considerations aimed at finding their solution are separately studied. Today, it is time for every citizen to fully understand his responsibility in the development of young people, and especially to strengthen public control of these processes. We need to improve the understanding of traffic safety culture in the hearts of every young man and woman, and grow their legal consciousness, as well as the changes in every field. For this, it is of great importance to ensure the continuity of work on the prevention of road accidents among young people in the family, pre-school education, school community, higher education and neighborhoods, and to attract specialists working in the field.

Keywords: culture traffic safety, youth, transport, sidewalk, schools, public control, philosophical thoughts.

РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ СЛЕДИТЬ ЗА КУЛЬТУРОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ МОЛОДЁЖА

Аннотация

В результате роста самосознания человечество достигает новых беспрецедентных достижений в развитии, основанных на творческом подходе к действительности. Такие изменения сегодня связаны с вопросом безопасности дорожного движения, и адаптацию подрастающего молодого поколения к этой проблеме мы наблюдаем каждый день, в каждом городе и селе. В данной статье отдельно исследуются взгляды на устранение данных ситуаций, социально-философские соображения, направленные на поиск их решения. Сегодня настало время каждому гражданину в полной мере осознать свою ответственность в развитии молодежи, и особенно усилить общественный контроль за этими процессами. Нам необходимо улучшать понимание культуры безопасности дорожного движения в сердцах каждого юноши и девушки, повышать их правосознание, а также изменения во всех сферах. Для этого большое значение имеет обеспечение преемственности работы по профилактике дорожно-транспортных происшествий среди молодежи в семье, дошкольном воспитании, школьном сообществе, высшей образовании и махаллах, привлечение специалистов, работающих на местах.

Ключевые слова: культура безопасности дорожного движения, молодежь, транспорт, пешеход, школа, общественный контроль, философская мысль.

ЁШЛАРНИНГ ЙЎЛ ҲАРАКАТИ ХАВФСИЗЛИГИ МАДАНИЯТИГА РИОЯ ҚИЛИШДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ ЎРНИ

Аннотация

Инсониятнинг онги юксалиб бориши натижасида воқеликка ижодий ёндашув асосида мислсиз янги-янги тараққиёт ютуқлари қўлга киритиб келмоқда. Мана шундай ўзгаришлар бугун йўлларда ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш масаласи билан боғлиқ бўлиб, ўсиб келаётган ёш авлоднинг бу муаммо билан уйғунлигини ҳар қуни, ҳар бир шаҳар ва қишлоқда қўришимиз мумкин. Мазкур мақолада ушбу ҳолатларнинг бартараф этишга доир қарашлар, уларнинг ечимини топишга қаратилган ижтимоий-фалсафий мулоҳазалар алоҳида ўрганилган. Бугунги кунда ёшларнинг барқарор инсон бўлиб вояга тишиларида ҳар бир фуқаро ўзининг масъулиятини чуқур англаб этиши, айниқса, бу жараёнларнинг жамоатчилиқнинг назоратини кучайтиришни давр талаб эта бошлади. Биз ҳар бир соҳадаги бўлаётган ўзгаришлар сингари йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятига доир тушунчаларни ҳар бир йигит-қизнинг қалбида камол топтиришимиз, уларнинг ҳуқуқий онгини ўстириб боришимиз даркор. Бунинг учун эса, ёшларда йўл билан боғлиқ бахтсиз ҳодисалар содир бўлмаслигига доир ишларни оила, мактабгача таълим, мактаб жамоаси, олий таълим ва маҳаллаларда узлуксизлигини таъминлаш, соҳага фаолият олиб бораётган мутахассисларни жалб этиш катта аҳамиятга эгалиги тадқиқотда ўзининг ижтимоий-фалсафий ифодасини топган.

Калит сўзлар: йўл ҳаракати хавфсизлиги маданияти, ёшлар, транспорт, пиёдалар йўлаги, мактаб, жамоатчилик назорати, фалсафий фикр.

Кириш. Жамиятда одамларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари кенгайиб бориши бевосита жамоатчилик назоратининг кенг қўламда амал қилиши учун замин яратиб беради. XXI асрнинг биринчи чораги якунига етиб бораётган бир даврда жаҳонда инсонларнинг турмуш тарзи, яшаши, замонавий технологияларнинг ривожланишига олиб келмоқда. Шундай бир шароитда халқнинг шарт-шароитларини яхшилаш, жойларда йўлларнинг инфратузилмасини замонавийлаштириб бориш даврининг

талабига айланди. Бу борадаги ислохотлар негизда инсон манфаатларининг барча нарсалар устун туриши ўзининг моҳиятини акс эттирмоқда. Давлатимиз раҳбари таъбири билан айтганда, жойларда “инфратузилмани бошқаришда рақамли технологияларни жорий этиш орқали транспорт логистикаси, шаҳар инфратузилмаси, шаҳар муҳитининг сифати, шаҳар ривожланишини бошқариш самарадорлиги, жамоат, бизнес ва яшаш жойлари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун “ақли” ва “хавфсиз” шаҳар

лойиҳаларини изчил амалга ошириш бу борада қутилган натижани бериши мумкин”[1]. Бугун давлатимиз томонидан изчил амалга оширилаётган йўллар ва инфраструктура билан боғлиқ масалалар каттаю-кичикнинг турмуш тарзини янгилашга, халқнинг фаровон ҳаётини таъминлашга қаратилмоқда. Мазкур фаолиятни амалга оширишда кишлоқ ва шаҳарларнинг обод бўлиши, йўллардан аҳолининг фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш барчанинг қувончига олиб келмоқда. Лекин жойларда яратилган кенг шарт-шароит ва имкониятларнинг қулайлиги айрим ёшларимиз учун кўнгилхушлик ёки қонунларга итоат этмаслик кайфиятларини ҳам пайдо қилаётганлиги намоён бўлмоқда. Мана шундай нохуш ҳолатларнинг олдини олиш учун ёшларнинг йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини шакллантириш, уларнинг онгида ватанпарварлик туйғусини юксалтириш ўзининг алоҳида ўрнига эгадир. Мана шу жараёнларни илмий тадқиқ этиш барча учун фойдали, инсон умри учун курашиш механизминини яратиш муҳим ижтимоий масалага айланиб улгарди.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Мамлакатимизда давлатимиз раҳбарининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон фармони бевосита ёшларнинг эртанги келажаги учун қаратилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Унинг “Инсон кадрини юксалтириш ва эркин фуқаролик жамиятини янада ривожлантириш орқали халқпарвар давлат барпо этиш” деб номланган б иринчи бобининг “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқ-бузарликларнинг содир этилишига сабаб бўлган шарт-шароитларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этишнинг самарали тизимини яратиш” номли 16-мақсадининг ўзиёқ жойларда жамоатчилик назоратига таяниш муҳим эканлигини кўрсатиб беради. Бу мақсадда “Йўл инфратузилмасини такомиллаштириш ва хавфсиз ҳаракатланиш шароитларини яратиш орқали йўлларда авария ва ўлим ҳолатларини қисқартириш, шу жумладан ҳаракатни бошқариш тизимини тўлиқ рақамлаштириш ва жамоатчиликнинг ушбу соҳадаги ишларда кенг иштирокчини таъминлаш”[2]нинг акс этиши барчамиз учун ҳуқуқий асос вазифасини бажаради. Унинг моҳиятини чуқур илмий тадқиқ этиш эса бар бир фуқаронинг йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятига риоя этиши нақадар муҳимлигини кўрсатиб беради. Кейинги йилларда йўл ҳаракати хавфсизлиги билан боғлиқ қарор ва фармонларнинг чиқиши бевосита ҳар бир фуқародан огоҳлик билан жамоат транспортидан фойдаланишни, жойлардан белгиларга амал қилиш орқали йўллардан ўтиш зарурлигини кўрсатиб беради. Ёшларнинг онгида йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини шакллантириш, унинг фалсафий механизмларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эгадир.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Замонавийлашиб бораётган дунёда ёшларнинг ҳуқуқий онг ва маданиятини узлуксиз ривожлантириб бориш даврнинг эҳтиёжлари сифатида намоён бўлмоқда. Бунда ёшлар онгида йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятига доир тушунчаларни кенгайтириш, миллий кадриятларга параллел равишда хушёрликка ўргатиш, техниканинг тилсиз ёв эканлигини назарий ва амалий жиҳатдан асослаш ўзига хос аҳамият касб этиб келмоқда. Бундай ижтимоий-фалсафий тафаккурни ёшларда янгиллаб боришда жамоатчилик назоратининг ўрни алоҳида ҳисобланади. Бунда ҳар бир таълим муассасаси ёки маҳаллалардаги фуқароларнинг аниқ режа асосида фаолият олиб бориши яхши самара беради. Ҳар бир шаҳар ва кишлоқнинг йўлларини замонавий кўринишга олиб келиш, бу борадаги ишларни янада яхшилаш учун ишлар олиб боришмоқда. Давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев бу

ҳақда фикр билдириб, “кейинги вақтларда жойларда, айниқса, Тошкент шаҳри, Қашқадарё, Самарканд, Наманган ва бошқа вилоятлар ҳудудларида йўл ҳаракати қоидаларини қўпол равишда бузаётган ҳайдовчиларнинг фуқаролар ҳаёти ва соғлиғига жиддий хавф солиб келаётганини кузатиш мумкин. Бунинг натижасида йўл-транспорт ҳодисаларининг ҳар иккинчиси пиёдаларга нисбатан содир этилмоқда... Тошкент шаҳрида йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлайдиган компьютерлаштирилган видеоназорат тизимини ишга тушириш таъминланмаган. Холбуки, бунга қанча маблағ сарфланган эди” [3]. Бундан кўринадики, айни пайтда барча вилоятларимизда аввало йўлларнинг равиолигини таъминлашимиз, шунга монанд равишда пиёдаларнинг йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини доимий ошириб боришимиз мақсадга мувофиқдир.

Янгиланаётган Ўзбекистонда ёшларнинг маънавий онгини узлуксиз ривожлантириш, уларда ўзининг хушёрлиги орқали бахтсиз ҳодисаларга нисбатан огоҳ бўлиб яшашларини шакллантириш даврнинг талабига хизмат қилади. Бугун ёшларнинг йўл қоидаларига риоя қилишини ҳар бир ёши катта фуқаро таъминлаши, ўзининг фаол фуқаролик позицияси деб билиш лозим. Чунки ёшлар қатлами ҳамisha интилувчан, чаккон, қизиққон бўлиб, йўлларда турли салбий ҳолатларнинг келиб чиқишига айрим пайтларда сабабчи бўлиб қолмоқдалар. Уларнинг йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини ривожлантириш учун жойларда тегишли тарғибот ва ташвиқот ишларини тизимли амалга ошириш, ҳар бир ҳудуддаги инфраструктуранинг яхшилаш ўзининг ижобий жиҳатларига эгадир. Айни пайтда ёшларнинг фаолиятини мақсадли, аниқ ижтимоий муаммоларни ҳал этиш орқали ечиш ўзининг самарали механизмларини ишлаб чиқишни талаб этади.

Ёшларда йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятига доир қарашларни шакллантиришда авалло жамоатчилик вакиллари фаоллигини ошириш, маҳаллалардаги йўлларнинг тартибли фаолиятини амалга ошириш ўзига хос ижтимоий масалаларнинг ечимига хизмат қилади. Биз бу жараёнларни йўл ҳаракати хавфсизлиги ҳодимлари билан узлуксиз равишда барча ҳудудларни йўлга ўзининг яхши натижасини беради.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида ёшларнинг йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини ошириш бугунги куннинг долзарб ижтимоий муаммоларидан бири саналади. Бу фаолиятни ҳар бир раҳбар ўзининг ташкилот ва муассасасида тизимли равишда амалга ошириб, ҳодимлар ва хизматчиларнинг бехатар йўлларда хавфсизлик қоидаларига амал қилишини таъминлаши зарур. Айни пайтда шаҳар ва кишлоқларда аҳолининг асосий қисmini ташкил этадиган ёшларда йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини ўстириш, уларнинг воқеа-ҳодисаларга нисбатан тушунчаларини ошириш, йўлларда бахтсиз ҳодисаларнинг иштирокчиларига айланмаслик чораларини кўриш лозим. Бунинг учун эса барчанинг биргаликдаги жамоатчилик назорати муҳим аҳамиятга эга. Бу борада давлатимиз томонидан кенг қўламдаги ислохотларнинг ташкил этилиши, жойлардаги ижтимоий аҳамиятга молик инфраструктуранинг яратилиши ўзига хос аҳамият касб этади. Янги Ўзбекистонда “кейинги йилларда 70 дан зиёд жисмоний тарбия ва спорт муассасасини бунёд этиш, барча боғча ва мактабларни спорт жиҳозлари билан таъминлаш, туман марказлари ва шаҳарларда махсус пиёдалар ва велосипед йўлакларини барпо этиш режалаштирилмоқда”[4]. Булардан кўринадики, жадал амалга оширилаётган ислохотлар негизда халқнинг соғлом турмуш тарзини шакллантириш, фуқароларнинг ўз яшаш ҳудудларида барча қулайликларга эга бўлган ижтимоий маконда меҳнат қилишлари учун “обод маҳалла”, “обод

қишлоқ” дастурлари асосида раён йўлларнинг барпо этилиши халқнинг маиший аҳволини яхшилашга қаратилган. Бу дастур негизида ёшларга яратилаётган кенг имкониятлар орасида йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш ҳам долзарб масала саналади.

2022 йилда республикамизнинг барча шаҳар, вилоят ва туманларида “хавфсиз йўл ва хавфсиз пиёда” умуммиллий дастурининг изчил амалга оширилиши натижасида соҳага доир аниқ режалар жойларда қонун устуворлиги учун хизмат қилмоқда. Мазкур дастурнинг мазмун-моҳиятини аҳоли орасида айниқса, ёшлар томонидан аниқ тасаввурларга эга бўлиши учун йўл ҳаракати хавфсизлиги ходимлари томонидан мактабга таълим, мактаб ва олий таълим тизимида узлуксиз маънавий-маърифий ва тарғибот-ташвиқот ишларининг олиб борилаётганлиги диққатга сазовордир.

Фарзандларимизнинг йўллардан тўғри фойдаланиши, махсус белгиланган йўлаклар ёки светофорлардан ўтишини таъминлаш ишлари барчамизнинг вазифамиз саналади. Бугун деярли барча ҳудудларимизда йўл ҳаракати хавфсизлигига риоя қилиш даврнинг талабига айланди. Чунки олий қишлоқ ва овулларга кириб борган турли техникалардан самарали фойдаланиш жараёнида инсонларнинг, қолаверса, ёшларнинг йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятига амал қилиши муҳим жараён сифатида барчамиздан огоҳликни талаб қилмоқда. Шунинг учун мактабга таълим муассасасидан бошлаб фарзандларимизнинг онгида йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини шакллантириш, улардан ҳар бир бахтсиз йўл ҳодисасиз келиб чиқишининг олдини олишга доир тушунтириш ишларини қўлайтириш мақсадга мувофиқдир. Чунки ёшгина мурғак қалбларга сингдирилаётган дастлабки йўл билан боғлиқ тушушчалар уларнинг онгида бир умрга муҳрланган, бутун умри давомида ёдида турадиган илк сабоқлар сифатида акс этади. мактабга таълим муассасалари раҳбарларининг ўз ҳудудларидаги йўл ҳаракати хавфсизлиги инспекторлари билан доимий алоқада бўлиши, боғча тарбияланувчиларига йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини ўргатиб боришда ҳамкорлик қилиши ўзининг ижобий натижасини беради. Бугун республикамиздаги ҳар бир қишлоқ ва овулнинг ҳам ўзининг инфратузилмасига кирган мактабга таълим муассасаси мавжуд. Уларда тарбияланаётган фарзандларимизнинг йўлларда ҳаракатланиши билан боғлиқ қарашларини узлуксиз янгиланган бориш, йўллардаги ҳар бир белгининг моҳияти содда ва халқчил тарзда ёшлар онига сингдириб бориш ўзининг самарасини беради. Чунки Биринчи Президентимиз И.Каримов таъбири билан айтганда, “Кўп йиллик илмий кузатиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсон ўз умри давомида оладиган барча информациянинг 70 фоизини 5 ёшгача бўлган даврида олар экан. Боланинг онги асосан 5-7 ёшда шаклланишини инобатга оладиган бўлсак, айнан ана шу даврда унинг қалбида оиладаги муҳит таъсирида маънавийнинг илк куртаклари намоён бўла бошлайди”[5]. Демак, ёшларга таълим беришдаги илк маскан бўлган мактабга таълим тизимида фарзандларимизнинг ёшини инобатга оладиган бўлсак, уларнинг мурғак кина қалбларига сингдирилаётган йўл ҳаракати хавфсизлиги маданият ўзининг нафакат ижобий натижасини,

балки боланинг хотирасида бир умрга муҳрланган ахборотларни беради.

Ёшларнинг йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини ривожлантиришда мактабларда таҳсил олаётган ўқувчиларнинг ҳам онгини ўстириш муҳим аҳамиятга эгадир. Мактаб таълимига уйғун ҳолда йўл ҳаракати қоидаларини ўқувчиларга ўргатиб бориш орқали уларнинг ҳам ҳукукий онги ўсиб борадиган, ҳам жамиятдаги техника билан боғлиқ жараёнларга мослашувчанлик руҳияти мустаҳкамланиб боради. Шунинг учун мактаб ва олий таълим муассасаларининг ўқувчи-талабаларининг йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини оширишда йўллардаги ҳаракатланиш қоидаларини билиш мақсадга мувофиқдир. Бунда:

1. Ўқув-талабаларга йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини ўргатишда аввало, пиёдалар йўлкаси орқали юришлари бўйича тавсиялар бериш, кўпинча улар мавжуд бўлмаганда йўлнинг чекка қисмидан ҳаракатланиш мақсадга мувофиқдир. Пиёда сифатида ёшларнинг ҳаракатланиш жараёнида бошқа техника ёки инсонларга ҳалақит бермаслиги, ўз ҳаракатларини пиёдалар бошқа пиёдаларнинг ҳаракатланишига ҳалақит бераётган бўлса, улар қатнов қисмининг четидан ҳаракатланишлари мумкин.

2. Йўл ҳаракати қоидаларига қўра пиёдалар ҳар қандай йўлнинг қатнов қисмида кетаётганда тўрт кишидан ошмаслиги, фақатгина транспорт воситасининг ҳаракат йўналишига қараб ўнг томондан ҳаракатланиш лозим.

Ёш болаларни гуруҳ бўлиб олиб юришда фақатгина пиёдалар йўлакларидан, улар бўлмаса, йўлнинг чекка қисмидан катта ёшдаги кузатувчилар олиб юриши белгиланган.

3. Пиёдаларнинг йўлдан ўтишлари учун махсус пиёдалар ўтиши белгиланган жойлардан, айрим серкатнов кўчаларда ташкил этилган ер ости ва ер устининг пиёдалар ўтиш қисмларидан ёки чорраҳалардаги чизиклар бўйича ҳаракатланиши лозим.

4. Йўллардаги ҳаракатни тартибга солиш учун сефторларга амал қилиш, улар бўлмаган тақдирда транспорт светофорларининг ишораларига амал қилишлари керак.

Ушбу пиёдаларнинг ҳаракатланишига доир талабларни ҳар бир инсон, жумладан таълим муассасаларининг ёшлари яхши билиши лозим. Акс ҳолда улар билан боғлиқ нохуш ҳолатларнинг келиб чиқиши табиий ҳолдир.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Йўл ҳаракати хавфсизлиги маданиятини жамиятда ҳар бир инсон билиши даврининг бош мезонига айланди. Чунки республикамизнинг барча ҳудудларида ҳар куни минг-минглаб ёшларнинг таълим муассасаларига етиб бориши учун қанчадан-қанча йўлларда пиёдалар ва транспорт ҳаракатлари амалга оширилади. Бунда ёши каттаю-кичикнинг бирдек иштирокчилиги баъзида гоҳ пиёданнинг, гоҳ транспорт бошқарётган ҳайдовчининг эътиборсизлиги туфайли нохуш ҳолатларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун биз ёшларимизни тарбиялашда уларнинг жамиятда мавжуд қонун-қоидаларга риоя қилгани сингари, йўл ҳаракати қоидаларига ўта ҳушёрлик билан амал қилишларини камол топтиришимиз, аҳолининг йўлларда ҳаракатланишга доир маданиятини юксалтириб боришимиз даркор.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: O'zbekiston, 2021. 184-бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон фармони // <https://lex.uz/docs/-5841063>.
3. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. –Т.: 1-жилд, Ўзбекистон, 2018. 334-бет.
4. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: O'zbekiston, 2021. 220-бет.
5. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. 53-бет.



УДК:37.018.74

Маржона ДЖАВОТОВА,

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Гуманитар фанлар ва ахборот технологиялари кафедраси тадқиқотчиси

СамДЧТИ профессори, фалс.ф.д. Файбуллаев О. Тақризи асосида

ISSUES OF IMPROVING ETHICAL CULTURE OF MODERN LEADER

Annotation

The management of the state and society is always updated in parallel with the activities of the modern leader and his feelings of striving for the future. This need is directly enriched by moral criteria based on people's worldview and social ideals. In particular, the progress of the modernization of public administration on a global scale is determined by the need for innovations such as healthy environment, mutual cooperation, high productivity and high efficiency. It is in the implementation of fundamental changes in this direction that the effective activity of the leading persons is of great importance. Because not only ethical and aesthetic culture, but also the organization of fair management takes priority in the performance of the duties of a modern leader. The fact that the rules of management is not only a sign of the competence of each leader in his profession, but also in the political management system have been raised to a new level. In general, it is becoming more and more important to improve the subject of the leader, his moral qualities, and to study the issues related to the organization of fair management.

Key words: modern leader, man, moral culture, moral image, team, moral culture, social ideal, management of ethics, leader.

ПРОБЛЕМЫ УЛУЧШЕНИЯ МОРАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СОВРЕМЕННОГО ЛИДЕРА

Аннотация

Управление государством и обществом всегда актуализируется параллельно деятельности современного лидера и его чувствам устремленности в будущее. Эта потребность непосредственно обогащается нравственными критериями, основанными на мировоззрении людей и общественных идеалах. В частности, ход модернизации государственного управления в глобальном масштабе определяется потребностью в таких инновациях, как здоровая окружающая среда, взаимное сотрудничество, высокая производительность и высокая эффективность. Именно в осуществлении коренных изменений в этом направлении большое значение имеет эффективная деятельность руководящих лиц. Потому что не только этическая и эстетическая культура, но и организация справедливого управления имеет приоритетное значение при выполнении обязанностей современного руководителя. То, что правила управления подняты на новый уровень, является признаком не только компетентности каждого руководителя в своей профессии, но и в системе политического управления. В целом становится все более актуальным совершенствование субъекта лидера, его нравственных качеств, изучение вопросов, связанных с организацией справедливого управления.

Ключевые слова: современный лидер, человек, нравственная культура, нравственный образ, коллектив, нравственная культура, общественный идеал, управленческая этика, лидер.

ЗАМОНАВИЙ РАҲБАРНИНГ АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Давлат ва жамият бошқаруви ҳамиша замонавий раҳбарнинг фаолияти, унинг келажака интилиш туйғулари билан параллел янгилашиб боради. Бундай эҳтиёж бевосита одамларнинг дунёқараши, ижтимоий идеаллари асосида ахлоқий мезонлар билан бойийди. Айниқса, жаҳон миқёсидаги давлат бошқаруви модернизацияси тараққиёти соғлом муҳит, ўзаро ҳамкорлик, юқори ишлаб чиқариш ва юқори натижадорликка эришиш сингари инновацияларни талаб этиши билан белгиланмоқда. Айнан шу йўналишдаги туб ўзгаришларни амалга оширишда раҳбар шахсларнинг самарали фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Чунки замонавий раҳбар зиммасидаги вазифаларни бажаришда нафақат ахлоқий ва эстетик маданият, балки адолатли бошқарувни ташкил этиш ҳам устувор ўринни эгаллайди. Бундан бошқарув қоидаларининг янги даражага кўтарилганлиги нафақат сиёсий бошқарув тизимида балки айти пайтда ҳар бир раҳбарнинг ўз касбига бўлган лаёқатлиликлари белгисини ифода этмоқда. Умуман олганда, раҳбар субъектини, ахлоқий сифатларини юксалтириш, уларнинг адолатли бошқарувни ташкил этиш билан боғлиқ масалаларни ўрганиш тобора долзарб аҳамият касб этмоқда.

Калит сўзлар: замонавий раҳбар, инсон, ахлоқий маданият, маънавий қиёфа, жамоа, моральная культура, ижтимоий идеал, бошқарув этикаси, лидер.

Кириш. Жаҳон халқлари ижтимоий тараққиётида раҳбарлик имиджини ривожлантириш муҳим жараён бўлиб, ҳар бир давлат ўзининг тараққиёт босқичида фаровон ҳаёт сари интилади. Айниқса ривожланган мамлакатларнинг давлат бошқарувида доир таълимотларида ахлоқий кадрлар устуворлик касб этиб келади. Жумладан, Германия, Франция, Америка Қўшма Штатлари, Хитой, Корея ва Япония каби қатор давлатларда раҳбар кадрларнинг салоҳияти, ривожланиш ва тараққиётнинг бош мезони сифатида кенг қўламли назарий методологик таълимотлар вужудга келди. Улар ўзларининг “давлат хизматчиси” тушунчаси орқали тараққиётини

янгилаб боради. Бугун кўпгина ривожланаётган мамлакатларда ҳам “Давлат хизматчиси” категорияси асосида “Ахлоқий кодекс”, “Ахлоқ нормалари” бошқарув соҳасига кириб келди. Бу тушунча айти пайтда Янги Ўзбекистонда ҳам замонавий кадрларни тайёрлаш борасидаги муҳим буғинга айланиб улгурди. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Давлат хизматида юксак интеллектуал салоҳият ва янгича тафаккур эга, мустақил фикрловчи, ватанпарвар ва ўз халқига содиқ, замонавий билим ва кўникмаларни ўзлаштирган, юқори малакали мутахассисларни жалб қилишга қаратилган кадрлар сиёсатини давом эттирамиз. Давлат хизматида очик танлов асосида ишга

қабул қилиш ҳамда ходимларнинг касбга оид сифатлари ва алоҳида хизматлари асосида хизмат поғоналаридан кўтарилиши, давлат хизматчиларини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича шаффоф механизмлари жорий этилади ҳамда уларнинг аниқ вазифалари белгиланади"[1]. Бунда шахснинг раҳбарлик салоҳиятини аниқлаш, интеллектуал ресурс сифатида уни жамият ривожига тадбиқ этиш технологиялари, жорий этиш механизмлари яратилди.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Раҳбар ахлоқи сифатлари ва адолатли бошқарув масалаларини ўрганишнинг методологик асосларини яратишда Ғарб олимлари катта меросга эга. Жумладан, К.Г.Баллестрем, К.С.Ғаджиев, И.В.Бизюкова, М.А.Блюм, Б.И.Герасимов, М.Вебер, М.Вудкок, Д.Френсис, В.В.Горанчук, Ж.М.Жордж, Г.Р.Жоунс, А.Соловьев, А.П.Егоршин, В.П.Распопов, Н.В.Шашкова, И.А.Ерохов, Н.Л.Захаров, А.И.Ионова, С.Н.Паркинсон, К.Рустомжи, В.М.Соколов, В.В.Черепанов, В.Е.Черноскотов, И.Ю.Парфёнова, Е.С.Яхонтова [2] лар сиёсий ахлоқ, бошқарув этикаси, раҳбар салоҳияти сифатларини аниқлаш, адолатли бошқарувни ташкил этишга доир илмий-назарий таълимотларни яратишда салмоқли тажрибалар тўплашга эришган.

Янги аср арафасига келиб, замонавий социумдаги жараён ва муносабатларнинг мураккаблашиши тадқиқотчиларнинг юксак бошқарув маданиятига эга бўлган раҳбарларни шакллантириш, уларнинг ижтимоий қиёфасини юксалтириш масалаларига эътиборини кучайтирди. Эътибор натижаси ўлароқ, муаммога доир аҳамиятли монографиялар, китоблар, мақолалар тайёрланди. Жумладан, хорижий мамлакатларда И.Ансоф [3], Ж.Бернхейм, М.Вебер, Э.Гидденс каби муаллифларнинг асарлари диққат марказига тушди. Бу илмий ишларда турли соҳа ва бўғинларда раҳбарлик фаолияти билан шугулланувчи менежерлар ижтимоий қиёфаси ва касбий фаолияти хусусиятлари, замонавий раҳбарларнинг турли тоифалари, улар бажариши лозим бўлган роллар ва функцияларга аниқлик киритилади. Шу ўринда рус олими П.Сорокиннинг, одам эгаллаб турган вазифасига қанчалик номуносиб бўлса, у шунчалик даражада жамиятни муваффақият билан емиришга қодир, деб билдирган фикрлари раҳбар ахлоқи масаласи мамлакат ҳаёти учун нақадар долзарб муаммо эканлиги тўғрисидаги қарашларни тасдиқлайди.

-**Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Бошқарув ва раҳбар ахлоқи билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда замон талабига жавоб берувчи бошқарув идора усуллари, кадрлар ахлоқий - касбий салоҳиятининг ўлчов мезонларининг ҳуқуқий асослари сифатида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 2 мартдаги № 62-сонли қарори билан тасдиқланган "Давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари ходимларининг одоб-ахлоқ намунавий қоидалари"[4] аҳамияти катта ҳисобланади. Ушбу қоидаларнинг асосий мақсади давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари ходимлари одоб-ахлоқининг ягона принциплари ва қоидаларини белгилаш, уларнинг ўз хизмат вазифаларини виждонан ва самарали бажаришлари учун шарт-шароитлар яратиш, давлат хизматида суиистемоликларнинг олдини олишга қаратилган. Давлат хизматчилари мазкур қоидалар билан таништирилиши ҳамда унга этиши шартлиги биринчидан, ўз ишига бўлган масъулиятини оширишга ундаса, иккинчидан, ходимларнинг ўзаро муносабатларида юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантиришнинг ягона услуби эканлигидан далолат беради. Масаланинг муҳим жиҳатларидан бири шуки, давлат хизматчисининг мазкур қоидаларга риоя этиши касбий фаолиятини ва хизматдаги хулқ-атворини баҳолаш мезонларидан бири ҳисобланишидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 сентябрдаги ПФ-5185-сон Фармони билан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепцияси" [5] нинг қабул қилиниши бугунги кунда давлат хизматчиларини лозим даражада масъулият ва ташаббускорлигини оширишга хизмат қилмоқда. Мазкур концепция раҳбарларнинг мақомини белгиловчи ягона нормалар, уларнинг фаолиятини баҳолаш мезонлари шакллантирилиши ва ахлоқий-эстетик маданияти юксак профессионал раҳбарлар корпусини яратиш имконини беради. Шунингдек, ахлоқий-эстетик маданияти юксак профессионал раҳбар корпусини яратиш мақсадида давлат хизматини ташкил этиш, шу жумладан, ҳуқуқий мақоми, раҳбарлар классификацияси, профессиограммаси, ахлоқ нормаларига риоя этилишини таъминлаш масалаларини тартибга солиш норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш имконини бермоқда.

Бугун дунё халқлари ниятда ранг-баранг, шу пайтга қадар жаҳон ҳамжамияти ўз бошидан кечирмаган ёки аввал мисли кўрилмаган турли-туман мураккаб сиёсий жараёнлар ичида яшамокда, ривожланмоқда. Одамларнинг сиёсий дунёқараши ва маданияти ҳам шунга мувофиқ тарзда ўзгармоқда. Бугун мустақил тараққиёт йўлини танлаган Янги Ўзбекистон учун ҳам бундай ўзгаришларнинг таъсир ўтказиши мумкин. Шу жиҳатдан, мустақиллик йилларида давлат бошқаруви органлари тубдан ўзгартирилди. Улар фаолияти мазмун-моҳиятида демократик ва бозор иқтисоди тамойиллари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз ифодасини топди. Жумладан, "давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади"[6]. Мазкур тамойилни таъминлашда давлат органлари раҳбарлиги фаолиятида қатор масъулият ва жавобгарликнинг белгиланиши, фуқароларнинг давлат бошқарувидаги иштироки, фуқаролик жамияти асосларининг кенгайиб боришига хизмат қилмоқда. Дарҳақиқат, ижтимоий адолатнинг ахлоқий-эстетик категориялар ривожига ўрни катта, чунки у кўпинча умумий маданиятнинг синоними деб ҳам тушунилади. Зеро, ислохотларнинг амалга оширилиши кўп жиҳатдан раҳбар кадрларнинг ўз ишига бўлган муносабатига боғлиқ.

Ахлоқий жиҳатдан эътиқодли раҳбар, биринчи ўринда, жамоанинг ахлоқий кадрларни фалсафасини шакллантиришга аҳамият қаратади, мавжудларини мустаҳкамлайди. Жамоада мазкур фалсафага эътибор бермаслик жамоанинг маънавий қиёфасини, унинг шаъни ва кадр-қимматини маъмуллаштиришга олиб келади. Натижада мажбурият олдидаги масъулият ҳам нисбий кўриниш касб этади.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Юртбошимиз раҳбарларнинг жамиятда ислохотларни амалга оширишдаги роли, масъулияти ҳақида бот-бот куйиниб гапирди, ўзини раҳбар деб биладиган шахс, аввало, одамларни яхши кўриши, улар билан ҳамдард, ҳамфикр бўлиши, ардоқлаши, халқнинг ташвишларини юрагидан ўтказиб, уларнинг дардига дармон бўлиши бунинг учун уни ўзи ахлоқий-эстетик жиҳатдан маданиятли бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев шундай дейди: "Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалиқ қоидаси бўлиб қолиши керак"[7]. Ҳақиқатдан ҳам бугунги геосиёсий рақобат, мафкуравий курашлар авж олган давр раҳбарлардан қатор ахлоқий-эстетик сифатларни талаб қиладики, бундай талабларсиз раҳбар ўз вазифасини тўлақонли бажара олмайди. Зеро, раҳбар ахлоқи - бу маълум интизом ва тартиблар тизими

сифатида бошқарув самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи омиллар қаторига киради.

Раҳбарларни тарбиялаш, танлаш, уларни жой-жойига қўйиш ҳозирги кунда энг долзарб масаладир. Чунки биз анча мураккаб ва ташвишли даврда, геосиёсий рақобат авж олган бир паллада яшамокдамиз. Цивилизациянинг ҳамма босқичларида юксак ахлоқий-эстетик маданиятли раҳбарлар ва мутахассислар барча муаммоларни ҳал қилишда муҳим ўрин тутди.

Раҳбар кадрлар шахсий сифатлари, фазилатлари макон ва замонда шаклланади. Ҳозирги янги даврда илгари раҳбар кадрларда бўлмаган фазилатларни тез шакллантириш учун ажойиб имкониятлар мавжуд. Ўзгараётган ижтимоий муҳит, иш услуби, раҳбарлик тарзи, талаблари янги типдаги давлат мулозимлари, раҳбар кадрларни тарбиялаш учун зарур бўлган объектив шарт-шароитни яратди. Галдаги вазифа давлат раҳбарларига қўйилаётган янги талабларни, улар учун зарур бўлган фазилатларни илмий асослаб, таҳлил этиб, умумлаштириб, маънавий-маърифий тарбия, амалий тажриба ёрдамида махсус шакллантиришдир. Ана шунда давлат раҳбарлари тафаккуридаги янгиланиш улар орқали халққа, демакки, ҳар бир ўзбекистонликка етиб боради. Жамият тафаккури тезроқ янгиланади, миллат бир жону бир тан бўлиб, ислохотларни тезлаштиради.

Ахлоқий-эстетик маданиятли раҳбар шахсларни шакллантириш аслида жуда мураккаб масала. Бу масала билан олимлар ва давлат раҳбарлари узоқ вақт, изчиллик билан шуғулланганлар. Чунки одам дарҳол раҳбар бўлиб туғилмайди. Изчил тарбия ва тажриба воситасида иқтидорли кишилар раҳбар шахсга айлана боради.

Бугунги постмодерн социумда кишиларнинг, айниқса раҳбарларнинг касбий етуқлик даражасини илмий тадқиқ қилаётган “Акмеология” фани ривожланиб бормокда. Ушбу фан ҳам раҳбарнинг ҳаётий ва касбий етуқлик даражаси бевосита унинг билими, қобилияти ҳамда мазкур омилларни ҳаётга татбиқ этиш маҳорати, унинг маънавияти ва ахлоқий-эстетик маданияти билан узвий равишда боғлиқ эканлигини тасдиқлайди.

Шахс ахлоқий-эстетик маданияти раҳбар кадрлар касбий маданиятини шакллантиришда уларнинг бошқарув маҳорати, етакчилик қобилияти, билим, кўникма ва тажрибаларининг бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда бир тизимга келтиришда муҳим омил сифатида намоён бўлади.

Дунёда касбий меҳнатнинг кўп турлари мавжуд ва улар муайян соҳалар ва тармоқларга ажратилган ҳолда бошқарилади, назорат қилинади. Айтиш жоизки, ҳар бир касб ва у бириктирилган бошқарув тармоғи ёки соҳасининг ўзига хос маданий-ахлоқий анъаналари мавжуд. Лекин бугунги ҳаёт тажрибаси ханузга қадар кўплаб соҳалар қаторида бошқарувда ҳам ахлоқнинг меъёрий ёки қонуний талаблари ишлаб чиқилмаганлигини кўрсатади. Чунки ҳеч бир луғатда —бошқарув ахлоқи кодекси ёки меъёри тушунчасига дуч келинмайди, ваҳоланки шифокорлар ахлоқи, педагогик ахлоқи, ҳуқуқшунос ахлоқи, ҳарбийлар, сиёсатчилар ва бошқалар ахлоқи ҳақида фикрлар жуда кўп билдирилади. Буни илм-фанда алоҳида ўрганиш керакми йўқми деган масаланинг ўзи ҳозирча мунозаралар доирасидадир.

Давлат ва жамият қурилишида раҳбарлик ҳамда унинг субстанционал компоненти ҳисобланган ахлоқий ва эстетик маданият масаласи муҳим ҳисобланади. Хусусан, илмий тафаккур, Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг ижтимоий-фалсафий қарашларида, илмий изланишларида бошқарув масаласи ва унинг негизини ташкил этган раҳбарлик, раҳбарнинг ахлоқий-эстетик хусусиятлари ҳамда такомиллашув қонуниятлари кўрсатиб берилган.

Жаҳон илм-фанида замонавий раҳбар (менежер) ижтимоий қиёфасининг ўзига хос жиҳатлари илмий жамоатчилик томонидан кенг тадқиқ қилинмоқда. Мавзуга доир илмий тадқиқотларда бажариши лозим бўлган стратегик, инновацион, маъмурий, коммуникацион, ижтимоий функциялар мазмуни, бу функцияларни бажариш учун зарур бўлган хислатлар (компетентлилик, креативлик, қатъиятчилик, ташкилотчилик, коммуникативлик, ходимларга оқилона муносабат) аниқлаб берилмоқда. Хусусан, бу борада раҳбар ижтимоий қиёфасини юксалтириш, унинг бошқарув маданиятини ривожлантириш йўлларида доир муҳим назарий хулосалар илгари сурилмоқда. Шу билан бирга, замонавий раҳбар ижтимоий қиёфасининг шаклланиши жараёнига хос бўлган тамойил ва қонуниятларни аниқлашга қаратилган концептуал тадқиқотларни ҳам олиб бориш зарурияти юзага келмоқда.

Раҳбарнинг шахсий сифатлари сиёсат соҳаси тадқиқотчиларнинг доимий диққат марказида туради. Раҳбарнинг ахлоқий сифатлари унинг тавсифини шакллантиришда муҳим ҳисобланади. Раҳбар ахлоқий сифатларини ўрганиш ва унга қарши бўлган ғояларни жамиятда асослай олиш асосидагина бартараф этиш мумкин бўлади. Бу ҳолат эса ўз навбатида давлат раҳбарларининг ахлоқий сифатларини ҳар томонлама ўрганиш, ҳулқ- атворини кузатиб боришни талаб этади.

Э.Гидденс замонавий раҳбарларнинг турли тоифаларга мансуб бўлишини кўрсатиб ўтади. Хусусан, унинг фикрига кўра, бугунги кунда фаолият кўрсатаётган раҳбарларнинг уч тоифаси мавжуд. Олим корхона, ташкилот, корпорация ёки фирманинг стратегик бошқаруви билан шуғулланувчи раҳбарларни топ-менежмент вакиллари деб атайди. Мидл-менежерлар эса уларни куйи бўғинлар билан боғлаш вазифасини ўтайдилар ва оператив-тактик мақсадларга хизмат қиладилар. Ниҳоят, лоу-менежерлар ташкилот миқёсида ходимларни бошқариш масалалари билан шуғулланидилар. Ҳар учала тоифа менежерлари фаолиятида ҳам ахлоқий-эстетик хусусиятлар асосий ўринда туради [8]. Америкалик олим И. Ансофф замонавий раҳбар бажариши лозим бўлган роллар ва функцияларга аниқлик киритади. Унинг фикрига кўра, бугунги кун раҳбари қайси соҳада фаолият кўрсатмасин, тўрт асосий ролни бажармоғи лозим. Биринчидан, замонавий раҳбар етакчилик ролини удалаши керак, яъни ўзи раҳбарлик қилаётган ташкилотда юқори нуфузга ва бошқаларнинг фикрига таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлмоғи даркор. Иккинчидан, у маъмур сифатида фаолият кўрсатиши лозим – бу роль уларнинг қарорлар қабул қилиш, уларнинг бажарилишини таъминлаш ва назорат қилиш, ходимларнинг бу борадаги фаолиятини мувофиқлаштиришни тақазо қилади. Учинчидан, раҳбар турли тенденцияларни чуқур таҳлил қилган ҳолда ташкилот фаолиятини режалаштиришга, барча ресурсларни режалаштирилган мақсадларга сафарбар қилишга масъул ҳисобланади. Тўртинчидан, энг асосийси ахлоқий-эстетик хусусиятлари эга бўлмоғи зарур, чунки раҳбар айнан шу хусусияти билан ўзгаларда ёқимли таъсирот қолдириши ва ўзига эргаштира олади. Албатта, раҳбар мазкур ролларни самарали ижро этиши учун қатор индивидуал хусусиятларга эга бўлмоғи шарт, деб уқдиради мутахассис.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Давлат ва жамиятнинг бошқарувида замонавий раҳбарлиқни шакллантириш муҳим ижтимоий-фалсафий жараёнларни ўз ичига қамраб олиб, барча соҳаларда оқилоналик ва мақсадга мувофиқлик билан ишлаш принципларини талаб этмоқда. Биз замонавий кадрларни тайёрлашда ҳар бир соҳадаги раҳбар фаолиятини узлуксиз мониторингини олиб боришимиз ва уларни баҳолашда ахлоқий ва эстетик жиҳатларига алоҳида аҳамият

беришимиз зарур. Шундагина замонавий раҳбар кадрлар учун ахлоқ ва эстетиканинг нима учун керак эканлигини англаш осон кечади. Шу боисдан, ахлоқий ва эстетик

маданиятнинг раҳбарда мужассам бўлиши ўзига хос ижтимоий жараён бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: O'zbekiston, 2021. 101-бет.
2. Баллестрем К.Г. Власть и мораль (основная проблема политической этики) // Философские науки. -1991. - №2. – С. 73; Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. Москва, 1990.-С. 234.
3. Ансофф И. Стратегическое управление.- М.: 2009.-С. 57.
4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 9-сон, 94-модда.
5. Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепцияси. -Т.: 2017 йил 8 сентябрь, ПФ-5185-сон.
6. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Тошкент: Ўзбекистон. 2017. 7-бет.
7. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик раҳбар фаолиятининг қундалик қондаси бўлиши керак. –Тошкент: –Ўзбекистон. 2017. 6-бет.
8. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура.// Социологические исследования, 2012. №9 . 112-123-с.



УДК:311.2

Умиджон ЁДГОРОВ,
Тошкент Давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети ўқитувчиси
E-mail: yodgorov@navoiy-uni.uz

Ф.-м.ф.н., доцент К.С.Сагидуллаев тақризи асосида

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ ИШОНЧЛИЛИГИНИ СТАТИСТИК УСУЛЛАР ЁРДАМИДА БАҲОЛАШ

Аннотация

Мақолада ҳисоблаш усуллари ва статистик моделлаштиришдан фойдаланиш орқали аналитик усуллар билан амалга ошириб бўлмайдиган ҳолатларда тахминий ечимларни юқори аниқликда топиш, симуляция асосида нафақат асимптотик хулосалар чиқариш, балки танланма ҳажми ошиши билан қонуниятни ўзгаришларини кузатиш, аниқ бир тажриба учун мос келадиган статистиканинг тақсимот моделини қуришда замонавий дастурий таъминотларни имкониятлари ўрганилган.

Калит сўзлар: Статистик тақсимот, модел, сонли усуллар, дастурий таъминот.

ОЦЕНКА ДОСТОВЕРНОСТИ РЕЗУЛЬТАТОВ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СТАТИСТИЧЕСКИМИ МЕТОДАМИ

Аннотация

В статье исследованы возможности современных программных обеспечений для построения модели распределения статистики, подходящей для конкретного эксперимента. Данная программа дает возможность с высокой точностью находить приближенные решения в ситуациях, которые не могут быть реализованы аналитическими методами, с использованием вычислительных методов и статистического моделирования, делать не только асимптотические выводы на основе моделирования, но и наблюдать за изменением закона по мере изменения размер выборки увеличивается.

Ключевые слова: Статистическое распределение, модель, численные методы, программное обеспечение.

ASSESSMENT OF RELIABILITY OF THE RESULTS OF SOCIO-ECONOMIC RESEARCH BY STATISTICAL METHODS

Abstract

The article explores the possibilities of modern software for building a model of the distribution of statistics suitable for a particular experiment. This program makes it possible to find approximate solutions with high accuracy in situations that cannot be implemented by analytical methods, using computational methods and statistical modeling, to draw not only asymptotic conclusions based on modeling, but also to observe the change in the law as the sample size increases.

Key words: Statistical distribution, model, numerical methods, software.

Кириш. Берилганларни статистик таҳлил қилиш усуллари, амалий математик статистика усуллари стохастик тажрибалар натижалари, хусусан, табиий илмлар, муҳандислик соҳаси, биология, тиббиёт, иқтисодиёт, суғурга иши, демография ва ижтимоий соҳалардаги тажриба натижаларини таҳлил қилишда кенг қўлланилади. Фойдаланиладиган статистик тизимлар тадқиқот қонуниятини тадқиқ қилиш учун восита ҳисобланмайди. Шунинг учун аналитик усуллар ёрдамида тадқиқот қонуниятини аниқлаш имконияти мавжуд бўлмаган ҳолларда сонли усуллар ёрдамида яхши натижаларга эришиш мумкин. Аммо бу сонли усуллар орқали тадқиқот қонуниятини аниқлаш деярли барча дастурий тизимларга киритилмаган. Мазкур соҳа мутахассислари ўз фаолиятида статистик маълумотларни таҳлил қилиш ёки кузатилмалар тақсимотини етарли даражада тавсифловчи тақсимот қонуни моделини танлашда муаммоларга дуч келадилар. Бундан ташқари ўтказилган тажриба натижаларини статистик таҳлил қилишда ҳатолик энг кам бўлиши учун айнан қайси статистик критерийлардан фойдаланилиши кераклиги ижтимоий соҳа вакиллари учун муаммо ҳисобланади.

Сўнгги йилларда жуда кўп статистик усуллар ва критерийлар таклиф этилганки хаттоки математик статистика бўйича мутахассис ҳам тўғри йўналиш танлашда қийналади. Айнан битта гипотезани текшириш учун бир нечта критерийлар мавжуд. Табиий савол туғилади: қайси критерий энг афзал? Қайси критерий

фиксирланган 1-тур ҳатоликда 2-тур ҳатоликни минимал бўлишини қафолатлайди? Берилган кузатилмалар ҳажмида рақобатдош гипотезаларни фарқлаш мумкинми? Берилган кузатилмалар ҳажмида берилган критерийнинг асимптотик натижаларидан фойдаланиш мумкинми? Мазкур саволларга компьютер технологияларидан фойдаланган ҳолда тадқиқот ўтказиб жавоб бериш мумкин. Фақатгина компьютер симуляциясидан фойдаланилганда статистик критерийларнинг камчиликлари, уларни аниқ қўлланилиши соҳасини чегараланган эканлиги намён бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мавзуси доирасида сўнгги йилларда профессор Б.Ю. Лемешко ва унинг шогирдлари [1] илмий-тадқиқот ишларини олиб борганлар ҳамда берилганларни статистик таҳлил қилиш, моделлаштириш ва эҳтимоллик қонуниятларни тадқиқ қилиш бўйича илмий мактаб шаклланган. Мазкур илмий мактабнинг асосий тадқиқотлари математик статистиканинг фундаментал натижаларини амалиётнинг турли масалаларига қўллашдан иборатдир. Амалий статистика усулларининг ўзига хос томонлари, қўллашда инобатга олиниши керак бўлган омиллар ҳамда тўғри статистик хулосалар чиқариш бўйича профессор А.И. Орловнинг кўплаб тадқиқотлари мавжуд. Улардан [2-3] адабиётлар муҳим ўрин тутди. Таклиф бериладиган технологиялардан фарқли таклиф этилаётган энг оптимал статистик критерийни танлаш, мазкур статистик критерийдан фойдаланилганда 1-ва 2-тур ҳатоликларни минималлигини

таъминланиши, симуляция асосида нафақат асимптотик хулосалар чиқариш, балки танланма ҳажми ошиши билан қонуниятни ўзгаришларни кузатиш вазифаларига алоҳида эътибор қаратилган. Бундан ташқари республикада олиб борилаётган стохастик тажриба натижалари қонуниятлари аниқланади, яъни бошқа давлатлар маълумотларининг қонуниятларидан фаркланади.

Тадқиқот методологияси. Асосий мақсад ҳисоблаш усуллари ва статистик моделлаштиришдан фойдаланиш, компьютер технологиялари инструмент сифатида қаралиб, математик статистика қонуниятларини ўрганишдан иборатдир.

Ишлаб чиқилаётган технологиялар аналитик усуллари сезиларли даражада тўлдиради, аналитик усуллар билан амалга ошириб бўлмайдиган ҳолларда тахминий (тақрибий) ечимларни топишга ёрдам беради. Симуляция асосида нафақат асимптотик хулосалар чиқариш, балки танланма ҳажми ошиши билан қонуниятни ўзгаришларни кузатиш, маълум бир вазиятда ўрганилаётган ихтиёрий статистиканинг тақсимот моделини қуриш ва моделлаштириш мумкин. Бунинг учун қуйидаги вазифалар қуйилди:

Компютер маълумотларини таҳлил қилиш, бир ўлчовли ва кўп ўлчовли узлуксиз тасодифий ўзгарувчилар кузатувларини статистик таҳлил қилиш усуллари, алгоритмлари ва дастурий таъминотини ишлаб чиқиш;

Математик ва амалий статистика масалаларида юзага келадиган статистик қонуниятларни компютер таҳлил қилиш усуллари қўллаш;

Гуруҳланган, қисман гуруҳланган (шу билан бирга цензурланган ва гуруҳланмаган) ва интервалли кузатилмаларнинг тақсимот параметрларини баҳолаш ва статистик (оддий ва мураккаб) гипотезаларни текшириш;

Илғор халқаро тажрибани чуқур ўрганиш ҳамда макроиктисодий ҳисоб-китобларда замонавий математик ва дастурий-техник аппаратдан кенг фойдаланиш асосида тўғри хулоса чиқариш усуллар ва ёндошувларни такомиллаштириш.

Статистик маълумотларни йиғиш, ишлов бериш, топшириш ва тарқатишнинг замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг татбиқ этиш, статистика маълумотлар билан ишлаш жараёнини автоматлаштириш даражасини чуқурлаштириш, статистика маълумотлари банкни шакллантириш;

1-ва 2-тур хатоликларни минималлигини таъминлаш;

Аниқ бир тажриба учун мос келадиган статистиканинг тақсимот моделини қуриш.

Амалий дастурлар мажмуини яратишнинг асосий мақсади стохастик тажрибалар натижалари, хусусан, табиий илмлар, муҳандислик соҳаси, биология, тиббиёт, иқтисодиёт, суғурта иши, демография ва ижтимоий соҳалардаги тажрибалардан олинган кўп ўлчовлик сонли маълумотларни статистик таҳлил қилиш ва уларга математик статистика усуллари самарадор қўллашда замонавий компьютер технологияларидан фойдаланишдан иборатдир. Маълумки, статистик таҳлил қилувчи, турли ривожланган мамалакатлар томонидан яратилган STATISTICA, SPSS, STATA каби дастурлар мавжуд бўлиб, уларнинг яхши томонлари ва камчиликлари мавжуд.

Яратилиши мўлжалланган дастурий таъминотнинг афзал томони, ушбу дастурнинг интерфейси ижтимоий-иктисодий соҳа тадқиқотчилари учун қулай интерфейсда ҳамда ўзбек, рус ва инглиз тилида бўлиши билан бирга бир неча статистик критерийдан энг афзалини танлашга мўлжалланган-лигидир. Бу эса фойдаланувчига маълум қулайликларни яратади. Бундан ташқари таклиф этилаётган дастурлар мажмуида юқорида таъкидланган статистик дастурлар мажмуида мавжуд бўлмаган, бажарилган

тахлилнинг статистик қийматдорлиги ва статистик ишончлилиги тўғрисидаги гипотезаларни текшириш, ҳамда мос хулосалар беришини ҳам назарда тутилган.

Экспериментал кузатув натижаларини таҳлил қилишнинг асосий мақсади кузатилаётган тасодифий миқдор тақсимотини энг яхши тавсифловчи тақсимот қонунини аниқлашдан иборатдир. Кузатилган намунанинг назарий қонунга қанчалик мос келиши турли критерийлар ёрдамида текширилади. Эмпирик (экспериментал) тақсимотнинг назарий тақсимотга мослиги тўғрисидаги гипотезани текширишдан мақсад, назарий қонуннинг ушбу модели кузатилмаларга зид келмаслигига, ундан фойдаланиш жиддий хатоларга олиб келмаслигини ишонч ҳосил қилишдан иборат. Статистик критерийлардан нотўғри фойдаланиш нотўғри қарор қабул қилиш ёки текширилаётган гипотезани асоссиз рад этишга олиб келади.

Илмий-техник маҳсулотлар бозорида статистик анализ масалалари бўйича ҳамда берилганларни таҳлил қилишга мўлжалланган маҳаллий амалий дастурий маҳсулотларни мавжуд эмаслиги ижтимоий-иктисодий соҳалардаги тажрибалар натижаларини таҳлил қилишда кўпгина муаммоларни келтириб чиқаради. Биринчидан, мавжуд амалий дастурий маҳсулотларни деярли барчасидан фойдаланиш учун математик ҳамда математик статистика бўйича етарлича билимга эга бўлишни талаб қилади. Иккинчидан, мазкур дастурий маҳсулотларни тадқиқотчи учун керакли бўлган ўзгартиришларни киритиш ва таҳрирлаш имконияти мавжуд эмас ҳамда ушбу дастурлар тўлиқ имкониятларидан фойдаланиш имконияти мавжуд эмас. Ҳозирги кунда жаҳон амалиётида фойдаланиладиган бир қатор статистик анализ қилувчи дастурлар мавжуд. мазкур дастурларни айримлари кенг қамровли, яъни статистик таҳлилнинг кенг спектрига мўлжалланган бўлса, айримлари маълум масалаларнигина ечишга мўлжалланган. Ушбу тизимлар статистик таҳлилнинг турли масалаларини ечиш инструментини беради. Лекин мазкур тизимлардан тўғри фойдаланиш фойдаланувчининг малакасига боғлиқ бўлади. Энг яхши қўлланиладиган тизимлар математик статистиканинг классик усуллари билан бой арсеналини ўз ичига олади. Лекин ушбу арсеналнинг аниқ қўлланилиш соҳаси турли дастурларда фаркланади. Статистик усуллари амалиётда вужудга келадиган масалаларга қўллаш шартлари кўп ҳолатларда бажарилмайди. Масалан, ўлчов хатолигини нормал қонунга бўйсунуши тўғрисидаги тахминни бажарилмаслиги; кузатилмалар сони чекли эканлиги асимптотик натижаларини қўллаш имкониятини чеклаш; кузатилмалар шакли (гуруҳланган, цензурланган, интервал) классик статистик баҳолаш ва гипотезаларни текшириш усуллари қўллаш имкониятини бермаслиги; математиканинг аналитик усуллари ёрдамида мураккаб гипотезаларни текшириш учун критерий таклиф қила олмаслиги ва ҳ.к. Шундай қилиб, амалиётда амалий статистиканинг математик аппарати ечим бера олмайдиган кўпгина масалалар ечимсиз қолмоқда.

Сонли усуллар ва статистик моделлаштириш усуллари математик статистикани ривожланишини “статистик дастур мажмуи-бу тадқиқотчининг қуроли” кўринишида тарғиб қилади. Лекин фойдаланиладиган статистик тизимлар тадқиқот қонуниятини тадқиқ қилиш учун восита ҳисобланмайди. Шунинг учун аналитик усуллар ёрдамида тадқиқот қонуниятини аниқлаш имконияти мавжуд бўлмаган ҳолларда сонли усуллар ёрдамида яхши натижаларга эришиш мумкин. Аммо бу сонли усуллар орқали тадқиқот қонуниятини аниқлаш деярли барча дастурий тизимларга киритилмаган. Бундан ташқари кўпгина дастурий тизимлардан фойдаланиш учун математик ва математик статистика бўйича етарли

тайёргарликни талаб этади. Шунинг учун ижтимоий-иқтисодий соҳаларда илмий-тадқиқот ишларини олиб бораётган тадқиқотчилар учун қулай бўлган, бир неча статистик усуллардан энг оптималини танлаш имкониятини яратадиган, аниқ ечим мавжуд бўлмаган ҳолларда юқори аниқликдаги тақрибий ечимни таклиф этадиган тизим яратиш муҳим ҳисобланади. Дастурий таъминотни яратишда ҳозирги кунда энг кучли статистик дастурлаш аппарат ҳисобланган R дан кенг фойдаланилади. R нинг мавжуд библиотекаси юқоридаги вазифалари доирасида тахрирланади ва кенгайтирилади. R нинг энг кучли томони бу турли пакетлар ёрдамида хоҳлаганча кенгайтириш мумкинлигидир. Яъни унга бемалол итерацион усулларни киритиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Таклиф қилинадиган технология ва моделлаштириш асосида энг тўғри ва оптимал статистик критерийни танлаш, мазкур статистик

критерийдан фодаланилганда 1-ва 2-тур хатоликларни минималлигини таъминланиши, статистик критерийлар рақобатдош гипотезаларни фарқлаши, ҳисоблаш усуллари ва статистик моделлаштиришдан фойдаланиш, компьютер технологиялари инструмент сифатида қараш, математик статистика қонуниятларини ўрганишга математик статистиканинг аниқ назарий натижаларини қўллаш шартларини аниқлаштириш, симуляция асосида нафақат асимптотик хулосалар чиқариш, балки танланма ҳажми ошиши билан қонуниятни ўзгаришларни кузатиш вазифалари ҳал этилади. Натижада ижтимоий-иқтисодий соҳалардаги тадқиқот натижалари асосида тўғри хулоса чиқаришга эришилади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, статистик ахборотларни тез олиш, қулай шаклда йиғиш, қайд этиш, сақлаш, қайта ишлаш жуда кўп вақт талаб қиладиган вазифа бўлиб, бу ерда юқори технологиялар зарурдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Лемешко Б.Ю., Лемешко С.Б., Постовалов С.Н., Чимитова Е.В. Статистический анализ данных, моделирование и исследование вероятностных закономерностей. Компьютерный подход: Монография. Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2011. 888 с.
2. Орлов А.И. Прикладная статистика. Учебник. Изд-во «Экзамен», 2004. - 656 с.
3. Орлов А.И. Метод статистических испытаний в прикладной статистике. Заводская лаборатория. Диагностика материалов. 2019. Т.85, № 5. С.67-79.



Фарход ЖОББОРОВ,
Қашқадарё вилояти ХТХҚТМОҲМ кимё фани ўқитувчиси
E-mail: FARINUR7778@gmail.com

ҚарДУ профессори п.ф.д Ш.Ў.Нуриллаева тақризи асосида

ЎҚУВЧИЛАРДА КИМЁ ФАНИДА АХБОРОТ МОДЕЛЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА ВА КЎНИКМАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Аннотация

Мақолада рамзий кимёвий ўқув-белгили моделларида қуйидаги: кўргазмалилик; тизимлилик ва изчиллилик; мустақамлилик; илмийлик; назария ва амалиёт ўртасидаги боғлиқлик тамойиллари муҳим аҳамият касб этиши таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ўқув, рамз, модель, дидактик, функция, умумметодологик, тамойиллар.

METHODOLOGY FOR THE FORMATION OF CONCEPTS AND SKILLS ABOUT INFORMATION MODELS IN CHEMISTRY IN STUDENT

Annotation

The article presents the following in models of symbolic chemical training: demonstration; structure and consistency; durability; scientific; the importance of the principles of connection between theory and practice has been analyzed.

Key words: Educational, symbol, model, didactic, function, general methodological, principles.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ ПОНИМАНИЯ И УМЕНИЙ ИНФОРМАЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ В ХИМИИ

Аннотация

В статье представлены следующие принципы символические модели химической подготовки: наглядность; систематизация и преемственность; прочность; научность а также связи между теорией и практикой.

Ключевые слова: Учебный, символ, модель, дидактик, функция, общеметодологический, принципы.

Кириш. Тушунчаларни ўзлаштириш даражасини таҳлил қилиш: бир предметни ўрганиш жараёнида ҳосил бўлган тушунча билан бошқа фанларни ўрганиш жараёнида ўқувчиларда шаклланган тушунчалар билан боғланишларни ўрнатиш орқали тавсифланган тушунчаларни ўзлаштиришнинг юқори даражасини аниқлаш зарурати мавжуд. Ушбу даража турли тизимлар ва объектлар тушунчалари ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш билан тавсифланади. Мазкур даража учун тушунчани юқори даражадаги умумлаштириш даражаси, ижодий тавсифдаги муаммоларни ҳал қилишда тушунчалар билан ишлай олиш қобилиятига ҳосдир. Муаммони ҳал қилиш зарурлиги нафақат ўқувчиларга янги билимларни етказиш, балки билиш фаолиятининг рационал усулларини ўзлаштириш асосида уларнинг мустақил равишда билим олиш қобилиятини шакллантириш ҳамдир. Бундай ҳолда умумлаштирилган кўникмаларни яъни кенг тадқиқ этиш хусусиятига эга бўлган кўникмаларни, ўқувчи табиатан ўхшаш бўлган муаммоларни кенг синфини ечишда фойдаланиши мумкин бўлган кўникмаларни шакллантириш лозим.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Фаолиятли ёндашуви асосида ўқув-билиш кўникмаларини шакллантириш мезонлари ҳам таҳлил этилиб, улар устида атрофлича тўхталиб ўтилган [1].

Умумлаштирилган кўникмани ўзлаштирган ҳолда, ўқувчи кўникмани бажариш фаолияти доирасида барча зарур ҳаракатлар ва амалларни мустақил равишда тўлиқ бажаради. Хусусан, кимё фани бўйича умумлаштирилган экспериментал кўникмаларни шакллантириш технологиясини ва ривожланиш ёндашуви назарияси қоидаларига асосланиб, кимёвий ёндашув тамойиллари асосида кимёвий муаммоларни ҳал қилишнинг умумлаштирилган кўникмаларини шакллантириш технологияси тавсифланиб, умумлаштирилган кўникмаларни шакллантириш-

нинг асосий тамойили - фаолият таркибидаги ўқувчилар ҳаракатларини рационалиги, илмий асосланганлиги, ўқувчиларнинг юқори даражадаги мустақиллигидир [2].

Тадқиқот методологияси. Умумлаштирилган кўникмаларнинг шаклланиши онг, ақл, мақсадга мувофиқлик, режалаштириш, илғорлик, амалий самарадорлик, мақсадларга эришиш йўлларининг ўзгарувчанлигида намоён бўлади [3]. Умумлаштирилган кўникмалар фаолиятнинг илмий асослари ва тузилишини тушунишда шаклланади. Умумий кўникмалар самарали фаолиятни таъминлайди.

Умумлаштирилган кўникмаларни шакллантиришга оид ёндашувлар қуйидагича фарқланади: 1. Кўникма маҳсул ўрганиш объекти эмас, у билвосита муаммоларни ҳал қилиш жараёнида шаклланади. 2. Кўникма маҳсул ўрганиш предмети бўлиб, ўзлаштириш жараёни тўғрисида билиш вазифасини бажаради, унинг технологиясини очиб беради.

Таҳлил ва натижалар. Ривожлантирувчи таълим контекстида умумлаштирилган кўникмаларни мақсадли шакллантириш назарияси ишлаб чиқилган. Физикада ўқув фаолиятини ташкил этиш учун назарий қоидаларни ишлаб чиқишда ушбу билим соҳасидаги материалларнинг асосий бирликларини аниқлаш ва уларни бирлаштириш қоидаларини аниқлашга ҳамда ўқувчини ўқув билимлари элементларини таҳлил қилиш усуллари билан бойитишга эътибор қаратилиб, умумлаштирилган кўникмаларни шакллантириш босқичлари қуйидагича кўринишда ажратиб кўрсатилган [4]

1. Ҳаракатларнинг мотивацион асоси – ўқувчиларнинг ҳаракатни бажариш кўникмасини егаллаш муҳимлигини аниқлашдир.

2. Ҳаракатнинг мақсадини аниқлашдан иборат.

3. Илмий асосга эга ҳаракатларни аниқлаш.

4. Ҳаракатнинг кенг доирадаги вазифалари учун умумий бўлган ва ҳаракатни бажариш шарт-шароитларидан мустақил равишда асосий таркибий қисмларини аниқлаш (бундай таркибий қисмлар ҳаракатни қўллаб-қувватлашнинг кетма-кетлик вазифаси-ни бажаради).

5. Ҳаракат моделини яъни алгоритмини куриш, ҳаракатни ташкил этувчи амалларнинг энг оқилона кетма-кетлигини излаш.

6. Ўқувчиларнинг ҳаракатлари ўқитувчи томонидан назорат қилинадиган кам сондаги машқларни бажарилишини ташкил этиш.

7. Ўз-ўзини синергетик бошқариш усулларини ўргатиш.

8. Ўқувчиларнинг ўзгарувчан шароитларда берилган ҳаракатни мустақил бажаришини талаб қиладиган машқлардан фойдаланиш; фаолиятнинг мураккаб турларида янги, янада мураккаб кўникмаларни ўзлаштириш учун ушбу кўникмадан фойдаланиш.

Умумлаштирилган кўникмаларни шакллантириш жараёнида ўқувчининг қуйидаги ҳаракатлар кетма-кетлигига эътибор қаратилган [5]:

1. Шакллантирилган фаолиятнинг таркибий қисмларини тақсимлаш.

2. Ушбу фаолиятни амалга ошириш учун умумлаштирилган қоидаларни мустақил ўрганиш.

3. Вазифалар гуруҳини ҳал қилиш ва уларнинг кетма-кетлигини аниқлаш учун мантикий-предметли амалларни танлаш.

4. Шартларнинг ўзгарувчанлиги билан боғлиқ муаммоларга техника ва усулларни қўллаш.

Ушбу ёндашувларнинг умумий жиҳати шундаки, умумлаштирилган кўникмаларни шакллантириш шаклланган фаолиятнинг тезкор таркибини ўзлаштиришга ва кўникмани амалга ошириш учун фаолиятнинг бир қисми сифатида индивидуал ҳаракатлар ва амаллар ўртасидаги алоқаларни ўрнатишга асосланган.

Умумлаштириладиган кўникмаларни янгича кўринишда яхлит таълим сифатида шаклланган кўникманинг семантик тузилишини ташкил этадиган онгли ҳаракатлар асосида амалга ошириш учун фаолият тузилишини ўзлаштиришга асосланади.

Хусусан, умумлаштирилган кимёвий кўникмалар ҳақида фикр юритадиган бўлсак, ўқувчиларнинг барча ҳатти-ҳаракатлар ва амалларни кимё фанини ўрганиш бўйича кўникманинг бир қисми сифатида тўлиқ ҳамда мустақил равишда амалга ошириши, улар орасидаги алоқаларни ўрнатиши, стандарт ва ностандарт ўқув шароитида бажариши билан тавсифланади. Умумий кимё фанини ўзлаштириш кўникмаларни шакллантириш жараёни уч даражани камраб олади: улар ишлашнинг тўлиқлиги, умумлаштирилиши ва хабардорлигини шакллантиришга қаратилган. Агар улар шаклланган бўлса, ўқувчиларда самарадорлик, изчиллик каби фазилатларнинг мавжудлиги тўғрисида айтиш мумкин бўлади [6]. Ўқитувчиларнинг амалий фаолиятини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, алоҳида амаллар ва ҳаракатларни ўргатиш жараёни қийин кечади. Кўникмани ривожлантириш учун ҳаракатни ташкил этувчи амаллар таркибини аниқлаш рационал методология ва технологияни танлашнинг зарурий шартидир. Амалларнинг таркибини билиб, ўқитувчи ҳар бир оддий амални бажариш кўникмасини машқ қилишнинг энг оқилона кетма-кетлигини белгилайдиган, сўнгра ҳаракатни яхлит бажариш кўникмасини шакллантиришни амалга оширади. Шахсий амалларни ва умуман ҳаракатларни бажаришнинг илмий асосларини англаган ҳолда, ўқувчилар ушбу турдаги кўникмаларни тезда ўзлаштирадидилар.

Жараён ёки ҳодисани ўрганаётганда уни оддий элементар шаклланишига "ажратиш" мумкин эмас, чунки улар энди ўрганилиши керак бўлган ўзига хос

сифатни ўз ичига олмайди. Таҳлилни осонлаштириш учун ўрганилаётган ҳодисани соддалаштириш, унинг асосий хусусиятларини сақлаб қолиш кераклигини ёдда тутиш керак. Етарлича таҳлил бирлиги - мотив ва мақсаднинг мавжудлигини тахмин қиладиган ҳаракатдир. Агар бирлик сифатида оддий процессуал таълимни танласак, таҳлил натижасида олинган маълумотлар ўрганилаётган ҳодиса - фаолиятнинг мавжуд бўлган муҳим хусусиятларини акс эттирмайди [7].

Кичик амалларни қўшиш, жумладан, ион боғланишли моддаларни молекуляр формулада аниқлаш шарт эмас, яъни, у энди моддаларни электролитлар ёки электролит бўлмаган моддалар деб таснифлаш бўйича фаолиятнинг муҳим элементларини ўзида акс эттирмайди.

Фаолият тизимидаги амаллар субъект мазмуни жиҳатидан минимал бўлган ҳаракатлар деб таърифланади, унда шаклланаётган фаолиятнинг таркибий ҳолатларини аниқлаш ҳам мумкин бўлади. Фаолиятнинг семантик таркибидаги барча функционал компонентлар "тайёргарлик - амалга ошириш" муносабатларида жойлашган. У ёки бу функционал компонентни асосий қисм деб ҳисобланиши мумкин, ундан кейин эса унинг таркибий қисмларини тайёргарлик қисми деб ҳисоблаш керак; бошқа томондан, худди шу функционал компонент кейинги компонент учун тайёргарлик қисми ҳисобланади. "Тайёрлаш - амалга ошириш" муносабати бутун жараён давомида фаолият жараёнининг ўзаро боғлиқ хусусиятидир. Тахминий амал натижаси - ижро этувчи амал субъектини олиш; кейингисининг натижаси - бу асосий компонентнинг биринчи ҳаракатининг баъзи таркибий ҳолатларини эътиборга олиш ҳисобланади.

Шу муносабат билан, модданинг электролитлар ёки электролит бўлмаганлар синфига мансублигини аниқлаш кўникмасини амалга ошириш бўйича фаолиятни шакллантириш электролитик диссоциацияланиш реакциялари тенгламаларини тузиш кўникмасини амалга ошириш учун фаолиятни шакллантиришга тайёргарлик бўлади, бу эса ўз навбатида ион алмашинуви реакцияларининг тенгламаларини тузиш кўникмаларини амалга оширишга тайёргарлик кўришдир.

Давлат таълим стандартлари малака талабларида кўникмани шакллантиришга қўйиладиган талабларни асосийларидан бири - ион алмашинуви реакцияларининг тенгламаларини тузиш кўникмаси мисолида - "Электролитик диссоциация назарияси" мавзусида кўриб чиқиладилар.

Умумий ўрта таълим мактабларида мазкур мавзу бўйича билим ва кўникмалар: ўзлаштириш оладилар ёки тушуна оладилар: кимёвий белгилар: кимёвий элементларнинг белгилари, кимёвий моддалар формуллари ва кимёвий реакциялар тенгламалари; энг муҳим кимёвий тушунчалар: атом, молекула, ион, кимёвий боғланиш, модда, моддаларнинг таснифи, кимёвий реакция, электролит ва ноэлектролит, электролитик диссоциацияланиш; моддалар массасининг сақланиш қонунини шакллантиришдан иборат.

Бажара оладилар: ўрганилаётган синфларнинг бирикмаларини номлаш; ион алмашинуви реакцияларининг моҳиятини тушунтириш; моддаларнинг таркиби, тузилиши ва хусусиятлари ўртасидаги боғлиқликни тавсифлаш; ноорганик моддаларнинг асосий синфларининг кимёвий хоссалари; моддаларнинг таркибини уларнинг формуллари бўйича, моддаларнинг маълум бир бирикма синфига мансублигини, кимёвий реакциялар турларини, бирикмалардаги кимёвий боғланиш турини, ион алмашинуви реакцияларининг имкониятларини аниқлаш; ўрганилаётган синфларнинг ноорганик бирикмаларининг формулаларини, кимёвий реакциялар тенгламаларини туза олиш.

Асосий даражадаги мавзу бўйича билим ва кўникмаларни ривожлантириш: электролитик диссоцияла- ниш назариясини биладилар ёки тушунадилар. Бажара олишлари керак: ўрганилган моддаларни "илгариги" ёки халқаро номенклатура бўйича номлаш; ионнинг зарядини, ноорганик бирикмаларнинг сувли эритмаларидаги муҳит- нинг хусусиятини аниқлаш; ноорганик ва органик бирикмаларнинг асосий синфларининг умумий кимёвий хусусиятларини тавсифлаш; моддалар хусусиятларининг уларнинг таркиби ва тузилишига боғлиқлигини тушун- тириш.

Ўйнашиш даражасида мавзу бўйича билим ва кўникмаларни кенгайтириш.

Малака талабларига мувофиқ умумлаштирилган кимёвий кўникмалар фақат махсус тайёргарлик даража- сида шаклланади. Шу билан бирга, кимёвий кўникма- ларни шакллантириш жараёнида ўқув кимёвий ахборот

моделларни кўп функцияли тарзда фойдаланиш кимё фанини ўқитишнинг яхлит жараёни давомида умумлаш- тирилган кўникмаларни шакллантиришга имкон беради. Чунки, кимёвий ахборот моделлар тизими - фаолият таркибидаги ҳаракатларнинг таркибини тавсифлаб, акс эттиришга имкон беради; ажралмас алоқада ва кўникма асосидаги фаолиятнинг тузилиши билан бир вақтда билимларни шакллантириш ва ҳаракатларни янги шароит- ларга кенг миқёсда ўтказиш имкониятини яратади, шу билан амалларни умумлаштиришга имкон беради.

Хулоса ва таклифлар. Кимёвий ахборот модел- ларини лойиҳалаштириш жараёнини ва ўқув кимёвий вазифалар тизимини, уларни умумлаштирилган кимёвий кўникмаларни шакллантириш учун ўқувчиларнинг ўқув- билиш фаолиятида фойдаланиш усулларини таъминлай- диган махсус методикани ишлаб чиқиш зарурлигини аниқлатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ёриев О.М., Ихтиярова Г.А. Умумий ва аноорганик кимё. Электрон дарслик. // № DGU 01493. - 2008. – 158 с.
2. Жабборов Ф.Б. Кимё дарсликларининг белгили рамзий моделларини таркибий-мазмуний-таҳлилий аспекти. Муғаллим ҳам узлуксиз билимлендириш илмий-методикалық журналы. Илимий-методикалық журнал. 2020 -№ 5/1. Б. 47-51.
3. Жабборов Ф.Б. Кимё дарсликларининг ўқув белгили моделларини таркибий-мазмуний таҳлили. Malaka oshirish jarayonida ta'lim sifatini oshirishda innovatsion ta'lim texnologiyalarining o'rni: muammo va yechimlari Respublika onlayn, ilmiy-amaliy konferensiya Materiallari 2020-yil 01-dekabr. Б. 465-468.
4. Jabborov F.B. O'quv belgisi axborot modellari foydalangan holda umumlashtirilgan kimyoviy ko'nikmalarni shakllantirishda maktab o'quvchilarining o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish. Ta'lim tizimida innovatsion jarayonlarni jadallashtirish xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. 2021 -№ 6. Б. 332-339.
5. Жабборов Ф.Б. Кимёвий ўқув-белгили моделларининг дидактик функциялари. ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2020. – Б. 54-58
6. Жабборов Ф.Б. Этиленнинг винилацетат билан сополимерлари ва уларнинг композитцияларини депрессор сифатида ишлатиш. Илм-фан ва инноватсия. Илимий-амалий конференция материаллари. 2018 -№ 6. Б. 82-84.
7. Жабборов Ф.Б. Кимёвий таълимни ривожлантиришда кимё дарсликларининг ахборот моделларини таркибий-мазмуний таҳлили. "Халқ таълими тизими ходимларини малакасини ошириш ва қайта тайёрлашнинг муқобил шакллари татбиқ этишнинг долзарб масалалари" Республика илмий-амалий конференция Toshkent.2021. 56-б.
8. Жабборов Ф.Б. Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларда кимё фани мазмунида умумлаштирилаётган кўникмалар. Xalq ta'limi" O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali № 4. 2021.
9. Жабборов Ф.Б. Кимё дарсликларининг ахборот моделларини таркибий-мазмуний таҳлили. "Ta'lim, fan va innovatsiya" Ma'naviy ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnali. № 3. 2021.
10. Жабборов Ф.Б. Кимёвий ахборот моделларнинг таълим жараёнидаги асосий вазифалари. Zamonaviy jamiyatda fan va ta'limning rivojlanish istiqbollari: muammo va yechimlar. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya.Termiz. 2021.
11. Жўрақулова Н.Х. Кимё фанини замонавий педагогик ва ахборот технологиялар асосида ўқитиш методикаси. "Халқ таълими" журналы Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлигининг илмий-методик журналы. №1, 2020. Б.67-72.



UDK: 547(075,3)

Dilafro'z JABBOROVA,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti tadqiqotchisi
FARINUR7778@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori, p.f.d. Sh.Nurillayeva taqrizi asosida

ORGANIK KIMYO MAKTAB KURSIDA "GENETIK BOG'LANISH" TUSHUNCHASI VA UNING SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ta'riflarni o'zlashtirish jarayonlarini shakllantirishda, psixologik-pedagogik xususiyatlarini tahlil qilishda "irsiy bog'lanish" tushunchasining o'ziga xos belgilari aniqlanib, talabalar tomonidan uni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar shakllantirilishi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Organik, kimyo, irsiy, bog'lanish, tushuncha, birikma, shakllantirish.

ПОНЯТИЕ "ГЕНЕТИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ" И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ

Аннотация

Анализ психолого-педагогических особенностей процессов формирования и усвоения дефиниций выявлены специфические признаки понятия "генетическая связь" и сформулированы условия, необходимые для успешного овладения им учащимися.

Ключевые слова: Органический, химический, генетический, связь, понятие, соединение, образование.

THE CONCEPT OF "GENETIC LINK" AND THE FEATURES OF ITS FORMATION IN THE SCHOOL COURSE OF ORGANIC CHEMISTRY

Annotation

Analysis of the psychological and pedagogical features of the processes of formation and assimilation of definitions revealed specific signs of the concept of "genetic connection" and formulated the conditions necessary for the successful mastery of it by students.

Key words: Organic, chemical, genetic, connection, concept, compound, formation.

Kirish. Nafaqat organik, balki noorganik kimyoda ham muhim tushunchalardan biri bu "genetik bog'lanish" tushunchadi hisoblanadi[1]. Haqiqatan, maktab kimyo fani kursi tarkibiga kiradigan sinflar va birikmalar o'rtasidagi genetik aloqalar to'g'risida tasavvurlarning shakllanishi o'quvchilar uchun ushbu fanni ajralmas o'zaro bog'liq kompleks sifatida tushunishning zaruriy sharti bo'lib, tarkibiy va mantiqiy munosabatlarni chuqurroq ko'rib chiqishga olib keladi.

Tushunchani mantiqiy kategoriya sifatida ko'rib chiqib, uning asosiy xususiyatlarini ko'rsatdik, ulardan biri tarkib hisoblanadi. Har qanday ta'rif tarkibining asosiy va muhim xususiyatlari ta'rifda ifodalanganligi sababli, avvalo, "genetik bog'lanish" tushunchasi ta'rifiga to'xtalib o'tish zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'quv, uslubiy, falsafiy va maxsus adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, o'rganilayotgan tushunchaning ahamiyatiga qaramay, uning ta'rif deyarli hech qayerda uchramaydi, genetik bog'lanishlar haqidagi savollar tabiiy ravishda ko'rib chiqiladi. Uning ta'rifiga faqat ikkita misol o'quv qo'llanma va darsliklarda keltirilgan.

Genetik bog'lanish - bu kimyoviy birikmalar va ularning sinflarining ketma-ket, aksariyat hollarda o'zaro o'zgarishini nazarda tutuvchi bog'lanishdir [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Genetika bu turli xil sinflar moddalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik asosida va ularning kelib chiqish birligini aks ettiruvchi munosabatlar, ya'ni moddalarning genezisi hisoblanadi [4].

Shu munosabat bilan biz "genetik" va "bog'lanish" ikkita so'zidan iborat ushbu murakkab tushunchaning etimologiyasini ko'rib chiqishga harakat qilamiz va o'z ta'rifimizni beramiz. "Genetik" so'zi lotincha "genezis" so'zidan kelib

chiqqan. Sovet falsafiy lug'atida "genezis" ga quyidagicha ta'rif berilgan:

«Genezis (tug'ilish, kelib chiqish) obyekt, hodisaning har bir sifatli ta'rifining yuzaga kelishi, paydo bo'lishi, rivojlanish momentini ifodalaydi. Genezis bu yangi sifatli holatga bosqichma-bosqich va keskin o'tish bilan bog'liq bo'lgan hodisalar rivojlanishining tabiiy jarayonidagi momentidir. Yangi sifatni shakllantirish sifatida genezis oldingi taraqqiyot tomonidan yaratilgan dastlabki shartlar asosida amalga oshiriladi va ma'lum bo'lgan oldingi shartlarning yangi yaxlitlikka, o'zaro ta'sirining yangi tizimiga aylanishini o'zlashtirish jarayonidir». Eng so'nggi falsafiy lug'atda: «Genezis o'rganilayotgan obyektning ma'lum holatining natijasida uning kelib chiqishi, shakllanishi va rivojlanishidir» deb ta'riflangan [5].

Shunday qilib, "genezis" tushunchasi aksariyat hollarda dastlabki shartlar asosida yangi fikrlarning paydo bo'lishini va ushbu fikr-mulohazalar asosida yangi obyekt (yoki hodisani) shakllanishini bildiradi.

Tahlil va natijalar. Keling, o'z navbatida murakkab bo'lgan "bog'lanish" tushunchasiga to'xtalamiz. Sovet falsafiy lug'atida quyidagi ta'rif berilgan: "Bog'liqlik - bu ba'zi bir narsalarning mavjudligi (yo'qligi) yoki o'zgarishi boshqa narsalarning mavjudligi (yo'qligi) yoki o'zgarishi uchun shart bo'lgan o'ziga xos munosabatdir" [2]. Shuningdek, "bog'liqlik asoslari" va "bog'liqlik shartlari" tushunchalarini farqlash kerak. "Bog'lanishning asosi" - bu bog'lanishga imkon beradigan har qanday umumiy xususiyat, belgi, munosabatlar hisoblanadi. Bog'lanish asosining mavjudligi zarur, lekin bog'lanishning o'zi uchun yetarli emas. Bizga bog'lanish amalga oshiriladigan ma'lum shartlar kerak. Ular har bir fan sohasiga xosdir.

Bunday mulohazalarga asoslanib, biz quyidagi umumiy ta'rifni beramiz: "genetik bog'lanish" - bu obyektlar yoki hodisalarni bosqichma-bosqich yangi sifatga aylantirishdan iborat bo'lgan, ularning paydo bo'lishining umumiylik asosida atrof-muhitdagi obyektlar yoki hodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liq munosabatlar hisoblanadi.

O'quvchilar uchun maktab kimyo fani kursiga to'xtalsak, ta'rifni quyidagicha shakllantirishimiz mumkin: "genetik bog'lanish" - bu birikmalar sinflari (va alohida birikmalar) o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik bo'lib, ular kelib chiqish birligiga asoslanadi va ularning rivojlanishi va o'zaro konversiyasi jarayonini aks ettiradi. Bizning fikrimizga ko'ra, u ushbu tushuncha tarkibining asosiy, muhim xususiyatlarini yanada to'liq aks ettiradi.

Endi zamonaviy maktab kimyo fani kursida genetik bog'lanishlarni o'rganish muammosi holati tahlili ustida to'xtalamiz.

O'quvchilarda genetik bog'lanishlar haqidagi tushuncha ketma-ket nazariy bloklar (birikmalar sinflari) asosida kimyo fanini o'rganish jarayonida shakllanadi. O'quvchilar noorganik kimyo fanini o'rganishda 8-9 sinflarda dastlabki tushunchalarini olishadi. Noorganik birikmalarning olinishi va xususiyatlarini va ularga tegishli bo'lgan sinflarni hisobga olgan holda, ular o'zaro yaqin almashinuvlarga e'tibor bermasligining imkoni yo'q: bir sinf moddasidan ketma-ket o'zgartirishlar qilish orqali bir xil yoki boshqa sinfga tegishli moddalarni olish mumkin. Noorganik kimyo fani kursida ushbu tushunchani shakllantirishga to'g'ri yondashgan holda, o'quvchilar uni to'rtta katta bloklardan iborat o'zaro bog'liq kompleks sifatida o'zlashtirishlari kerak: oksidlar - asoslar - kislotalar - tuzlar. Ushbu savolning ba'zi jihatlari uslubiy jurnallar sahifalarida ko'rib chiqiladi [7].

Noorganik birikmalar sinflarini o'rganish uchun L.M. Kuznetsova [7] o'zaro ta'sirlashganda tuzlar hosil qiluvchi reaktiv moddalar - metallar va metallmaslar, asoslar va kislotalar, asos va kislotali oksidlarning qarama-qarshi bo'lish tamoyilidan foydalanishni taklif qiladi.

Organik kimyo fani maktab kursida moddalar orasidagi genetik bog'liqlik masalasini o'rganishning ahamiyatini deyarli baholab bo'lmaydi. Ko'pgina o'quv dasturlarida kurs moddalarni tashkil etish bosqichlari sifatida moddalarni ishlab chiqish g'oyasiga asoslangan. Ushbu g'oya kurs tarkibida amalga oshiriladi, bu yerda material eng oddiy uglevodorodlardan oqsillarga qadar murakkablik tartibida joylashtirilgan. Organik moddalarning bir sinfidan ikkinchisiga o'tishi kimyoning bir qator fundamental tushunchalari - kimyoviy element, kimyoviy reaksiya, gomologiya, izomeriya, moddalarning xilma-xilligi va ularning tasnifi bilan chambarchas bog'liqdir.

Binobarin, maktabda o'qitiladigan boshqa fanlardan olingan bir qator ma'lumotlar genetik almashinuvni amalga oshirish va umumlashtirish haqidagi materialda jamlanadi. O'quvchilarning dialektik-materialistik dunyoqarashini shakllantirishda moddalar orasidagi genetik bog'lanishlar haqidagi bilimlarning o'ni ham katta ahamiyatga ega. Noorganik moddalardan eng oddiy uglevodorodlar va boshqa organik birikmalar qanday hosil bo'lganligi, ularning tarkibi va tuzilishining murakkablashishi hayot uchun asos yaratgan oqsillarning paydo bo'lishiga olib kelganligini ifodalagan holda, Yerdagi hayotning materialistik nazariyasiga misollar keltirgan holda buni asoslaymiz.

Organik kimyo bo'yicha maktab kursining tuzilishi shunday taqdim etilganki, 10-11-sinflarda ushbu tushuncha yangi sinflarni o'rganish bilan bog'liq ravishda yangidan shakllana boshlaydi. Uning kengayishi va chuqurlashishi keyingi mavzularni o'rganish orqali amalga oshiriladi. Turli sinflardagi moddalarning o'zaro munosabatlari haqidagi tushunchalar o'quvchilarda ushbu fanning bir butunligiga ishonch hosil qiladi, bunda organik birikmalar sinflari kursning asosini tashkil etadi. Organik birikmalar sinflarini

o'rganish oldingi o'rganilgan bilimlarni umumlashtirish va ular haqida umumiy tushunchani shakllantirish bilan yakunlanadi. Bunda o'qituvchining asosiy e'tibori endi birikmalarining alohida sinflarining xususiyatlariga emas, balki ularni o'zaro bog'liqlik va o'zaro bog'liqlik tizimida o'zlashtirishga qaratiladi [7]. Genetik bog'lanish haqidagi yakuniy tushunchaning shakllanishi kimyo fanining umumlashtiruvchi kursida (11-sinfda) yuz beradi.

Shunday qilib, o'rganilgan ta'rif asosida organik kimyo uchta umumiy blokga kiritilgan organik birikmalar sinflaridan iborat o'zaro bog'liq tuzilma sifatida kuzatilishi mumkin: «Uglevodorodlar», «Kislorodli organik birikmalar», «Azotni o'z ichiga olgan organik birikmalar».

Genetik bog'lanish tushunchasini shakllantirishga ikkita asosiy yondashuv mavjud.

Ba'zi o'qituvchilar, organik moddalar o'rtasidagi genetik bog'lanishni tushunishga katta ahamiyat berib, har bir yangi birikma sinfini o'rganishni ushbu sinfning moddalarini ilgari ma'lum bo'lgan moddalardan olish masalasini ko'rib chiqadilar. Shunday qilib, ular to'yinmagan uglevodorodlar bilan tanishishni kerosin dehidrogenatsiyasining reaksiyasi bilan boshlashadi va keyin alkenlarni o'rganishga kirishadilar; spirtlarga galogenli uglevodorodlarning gidroksidi suvli eritmasi bilan o'zaro ta'sirini o'rganishga o'tadi; spirtlarning oksidlanishidan aldegidlarga; aldegidlarning oksidlanishidan karboksilik kislotalarga va boshqalarni o'rganishni davom etadilar. Agar ushbu yondashuv qo'llanilsa, organik birikmalar va ularning sinflari o'rtasidagi genetik bog'lanish tushunchadi o'quvchilarda yaqqol namoyin bo'ladi. Biroq, bu yondashuv muhim kamchiliklarga ega: o'quvchilar dogmatik ravishda yangi moddalarning kimyoviy tuzilishi bilan tanishadilar, shu munosabat bilan kursning yetakchi bilim muammolaridan biri yo'qoladi, moddalar tuzilishini aniqlash va butun o'qitish jarayoni fanning o'z g'oyalari va usullarini to'liq aks ettira olmaydi.

Strukturaviy-mantiqiy bog'liqlik tushunchasini shakllantirishga yana bir yondashuv dastur va darslikda keltirilgan. Birinchidan, ma'lum bir sinfning tipik vakillarining tuzilishi, ularning kimyoviy xossalari ko'rib chiqiladi, shu asosda boshqa birikmalar sinflari bilan keyingi genetik bog'lanish ifodalab beriladi. Ba'zi hollarda, avvalgi sinfni o'rganishda yangi sinfning birikmalari haqida ba'zi fikrlar berilsa, genetik bog'lanishlar oldinroq o'rganilishi mumkin. Masalan, o'quvchilar kislotalarni o'rganishdan oldin aldegidlarni karboksilik kislotalarga aylanishi haqida ma'lumotga ega bo'ladilar, aks holda aldegidlarning eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblangan ularning oksidlanishini bundan tashqari holatda ko'rib bo'lmaydi.

Almashinuv zanjiri bu kimyo fani bo'yicha an'anaviy vazifalar bo'lib, ular "Maktabda kimyo" jurnali sahifalarida bir qator nashrlar bilan bog'liq.

Masalan, A.N. Levkin [6] organik moddalar sinflari o'rtasidagi genetik bog'lanishlar haqidagi o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlash uchun almashinuvlar zanjiridagi vazifalardan muntazam foydalanishni taklif qiladi. U o'quvchilarga bunday vazifalarni qanday bajarishni o'rgatish metodikasini, barcha turdagi zanjirlarning namunalarini beradi: noorganik moddalardan organik moddalar olish, murakkab tuzilishdagi boshlang'ich moddalardan past molekulyar og'irlikdagi organik moddalarni olish, dastlabki moddaning molekulasida bitta uglerod atomi bo'lganda zanjirni va faqat dastlabki modda va yakuniy mahsulot berilganda, eng murakkab "kuchsiz" zanjirni murakkablashtirish.

Biroq, A.N. Levkinning fikriga ko'ra, «bunday vazifalar shartli bo'lib, ularning asosiy maqsadi organik birikmalarining birligi va xilma-xilligi, ularning bir-biri bilan genetik bog'lanishi to'g'risida tushunchalarni rivojlantirish hisoblanadi».

N.E. Deryabina [8] o'quvchilarga tizim-faollik yondashuvi asosida moddalarni o'zgartirish zanjiri bo'yicha masalalarni yechishga o'rgatish metodikasini taklif qiladi. U zanjirlarni tasniflashning turli usullarini ko'rib chiqadi (3-jadvalga qarang), topshiriqlarni bajarish faoliyati nuqtai nazaridan ularni to'rt guruhga bo'lishni maqsadga muvofiq deb biladi: ochiq, yarim ochiq, yarim yopiq va yopiq. Moddalar haqida ma'lumot turiga ko'ra, zanjirlar uch guruhga bo'linadi:

1. Har bir reaksiya uchun ma'lumot berilgan zanjirlar, bu reaksiyada ishtirok etadigan moddalarni (kimyoviy moddalarni) kimyoviy jarayonlarni tahlil qilmasdan aniqlashga imkon beradi;

2. Har bir reaksiya uchun ma'lumotlar keltirilgan zanjirlar, bu kimyoviy jarayonlarni tahlil qilmasdan, reaksiyaga qatnashadigan moddalar (lar) sinfini (larini) aniqlashga imkon beradi; har bir reaksiya uchun ma'lumotlar keltirilgan zanjirlar, bu kimyoviy jarayonlarni tahlil qilmasdan reaksiyada ishtirok etadigan moddalar sinflari guruhini (guruhlarini) aniqlashga imkon beradi.

Zanjirlarning ushbu tasnifiga asoslanib, N.E.Deryabina o'quvchilarni topshiriqlarni bajarishga o'rgatish metodikasini ularni amalga oshirish uchun taklif qiladi. Buning uchun zanjirlarni yechish va o'quvchilar uchun faoliyat dasturining asosiy bosqichlari diagrammalaridan foydalaniladi, shuningdek, taklif qilingan harakatlar dasturiga muvofiq zanjirlarning turli xil misollari ko'rib chiqiladi. Masalan, 2-sxema birinchi turdagi organik birikmalar almashinuvlar zanjirlarini yechishning asosiy bosqichlarini aks ettiradi.

Bunday zanjirlarni yechish bo'yicha harakatlar dasturi quyidagicha:

1. Zanjirdagi reaksiya tenglamalarini raqamlang va dastlabki ma'lumotlarga asosan moddalarni (reagentlar / mahsulotlar) aniqlang.

2. Moddalar (reaktivlar / mahsulotlar) sinflarini aniqlang.

3. O'quv qo'llanmasida yoki mini-ma'lumotnomada tegishli almashinuv sxemalarini toping (qarang: reaktivlarning kimyoviy xossalari yoki mahsulot olish usullari), noma'lum moddalar va reaksiya sharoitlarini aniqlang.

4. Muayyan moddalar uchun reaksiya tenglamalarini yozing.

Xulosa va takliflar. Hozirgi kunda kimyo fanini o'qitish metodikasida kimyo fanini o'qitish natijalari sifatini baholash uchun noorganik va organik birikmalarining almashinuv zanjiridan foydalanish bo'yicha tavsiyalar berilgan maqolalar yozilmoqda. Masalan, I.V. Shutova, M.S. Pak ularni tizimli vazifalar deb atashadi (bular o'zaro munosabatlardagi bilim sifatini kuzatish va ularni dars materialini, kimyo kursi bo'limi mavzusini o'rganish jarayonida qo'llash ko'nikmasini sinab ko'rish uchun ishlatiladigan baholash vazifalari hisoblanadi). Mualliflarning fikriga ko'ra, ular nafaqat asosiy sinflarning noorganik va organik birikmalarining kimyoviy xossalari va ularni tayyorlash usullari, tegishli kimyoviy reaksiyalar uchun tenglamalar tuzish ko'nikmasi haqida bilimlarni, balki ularni amalga oshirish jarayonida ham baholashga imkon beradi, o'quvchilar turli xil bilim va ko'nikmalar orasidagi tarkibiy va funksional munosabatlarni amalga oshiradilar.

ADABIYOTLAR

1. Горева И.В. Подготовка студентов химико-педагогических специальностей вузов к организации и проведению школьного химического эксперимента / Дис... канд. пед.наук / И.В. Горева. - Москва, 2003. - 223 с.
2. Давыдов В.В. Виды обобщений в обучении / В.В. Давыдов. - М.: Педагогика, 1972.-374 с.
3. Ихтиярова Г.А., Жўрақулова Н.Х., Аюпова М.Б., Арипджанова М.А. “Ноорганик кимё”дан электрон дарслик. № DGU 06464. 19.04.2019.
4. Ишмухамедов Р.Ж., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.— Т.: “Нихол” нашриёти. 2016.—279б.
5. Ismatov I.Sh., Omonov N.T., Mahmudov Yu.G., Kenjayev D.M., Qo'chqorov M.A., Xolmirzayev Z.J. Xolmatova D.B. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida kimyo fanini o'qitishni takomillashtirish texnologiyalari. T.: “Yangi nashr” 2016
6. Жабборов Ф.Б. Кимё дарслиklarининг ахборот моделларини таркибий-мазмуний таҳлили. “Ta'lim, fan va innovatsiya” Ma'naviy ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnali. № 3. 2021.
7. Жабборов Ф.Б. Кимёвий ахборот моделларининг таълим жараёнидаги асосий вазифалари. Zamonaviy jamiyatda fan va ta'limning rivojlanish istiqbollari: muammo va yechimlar. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya.Termiz. 2021.
8. Жўрақулова Н.Х. Кимё фанини замонавий педагогик ва ахборот технологиялар асосида ўқитиш методикаси. “Халқ таълими” журнали Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлигининг илмий-методик журнали. №1, 2020. Б.67-72.
9. Жабборов Ф.Б. Кимёвий таълимни ривожлантиришда кимё дарслиklarининг ахборот моделларини таркибий-мазмуний таҳлили. “Халқ таълими тизими ходимларини малакасини ошириш ва қайта тайёрлашнинг муқобил шакллари татбиқ этишининг долзарб масалалари” Республика илмий-амалий конференция Toshkent.2021. 56-б.
10. Жабборов Ф.Б. Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларда кимё фани мазмунида умумлаштириладиган кўникмалар. Xalq ta'limi” O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali № 4. 2021.



Гулноз ЖИЯНМУРАТОВА,
ЎзМУ Социология кафедраси докторанти, (PhD)
E-mail: gul8070@yandex.ru

ЎзМУ профессори, соц.ф.д. А.Ж.Холбеков тақризи асосида

FACTORS INFLUENCING THE ELECTORAL BEHAVIOR OF YOUNG VOTERS

Abstract

The article analyzes the objective and subjective factors that determine the electoral behavior of young voters. In this case, the age, gender, social origin, status, education of the voter, internal and external political environment are considered as objective factors, and the individual psychological qualities of the young voter, his upbringing, culture, the influence of the media, especially the influence of political organizations are considered as subjective factors.

Key words: Election, young voter, electoral behavior, socialization, political socialization, mass media.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЭЛЕКТОРАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ МОЛОДЫХ ИЗБИРАТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье анализируются объективные и субъективные факторы, определяющие электоральное поведение молодых избирателей. В качестве объективных факторов при этом рассматриваются возраст, пол, социальное происхождение, статус, образование избирателя, внутренняя и внешняя политическая среда, а в качестве субъективных – индивидуально-психологические качества молодого избирателя, его воспитание, культура, влияние средства массовой информации, особенности влияния политических организаций.

Ключевые слова: Выборы, молодой избиратель, электоральное поведение, социализация, политическая социализация, СМИ.

ЁШ САЙЛОВЧИ ЭЛЕКТОРАЛ ХУЛҚ-АТВОРИГА ТАЪСИР КЎРСАТУЧИ ОМИЛЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада ёш сайловчилар электорал хулқ-атворида белгиланган объектив ва субъектив омиллар таҳлил қилинган. Бунда объектив омиллар сифатида сайловчининг ёши, жинси, ижтимоий келиб чиқиши, мақоми, маълумоти, ички ва ташқи сиёсий муҳит қабилад, субъектив омиллар сифатида эса ёш сайловчининг индивидуал психологик ғазилатлари, унинг тарбияси, маданияти, оммавий ахборот воситаларининг (ОАВ) таъсири, сиёсий ташкилотлар таъсирининг ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Сайлов, ёш сайловчи, электорал хулқ-атвор, ижтимоийлашув, сиёсий ижтимоийлашув, ОАВ.

Кириш. Электорал хулқ-атвор бугунги кунда ҳақли равишда дунёнинг исталган давлатидаги демократик ўзгаришларнинг кўрсаткичи ҳисобланади. Глобаллашув жараёни тобора кучайиб бораётганига қарамай, ҳар бир демократик давлатнинг сайланган органлари ва электорати мавжуд. Сайланган органларнинг вазифаси парламентда, сайлов тизими тегишли бўлган бошқа давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларида кўпчилик ўринларни олиш учун аҳолининг максимал сиёсий ва электорал фаоллигини таъминлашдан иборат. Сайловлар ҳокимиятни янгилаш ва сиёсий тизим ҳамда унинг таркибий қисмларини қонунийлаштиришнинг энг мақбул усули ҳисобланади. МДХ давлатларида электоратнинг асосий қисмини ёшлар ташкил этади. Бу кўрсаткич бўйича Ўзбекистон нафақат МДХ, балки китбада ҳам биринчи ўринлардан бирини эгаллаб турибди. Бинобарин, ёшларнинг электорал хулқ-атвори мамлакатимиз сиёсий ҳаётида, унда амалга оширилаётган ўзгаришлар ва ислохотлар йўналишида ҳал қилувчи ўрин тутди. Ўзбекистон Республикасида сўнгги йилларда ҳам сиёсий, ҳам жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида туб ўзгаришлар рўй берди. Бу борада ёшларнинг электорал хулқ-атворини, унга таъсир кўрсатувчи омилларни чуқур илмий-амалий тадқиқ этиш орқали ёшларнинг электорал маданиятини юксалтириш давлатимиз равнақи ва фаровонлигини таъминлаш борасидаги кенг қўламли вазифаларни ҳал этишга қаратилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Сиёсатшунослик ва сиёсий социология фанлари доирасида электорал

хулқ-атворида белгиланган объектив ва субъектив омилларни турлича изоҳловчи ушбу асосий мумтоз ёндашув пайдо бўлган.

Биринчи ёндашув, социологик ҳисобланиб, ижтимоий омилларнинг устун таъсирини тан олишга асосланади, булар: социал мавқе ва ижтимоий муҳит. Бу ёндашув 1913-1940- й.й.да шаклланган бўлиб, асосий вакиллари А.Зигфрид, Ф.Гогель, М.Доган, Р.Херберле, А.Арон, Ч.Мерриам, Г.Госнелл, С.Райс, П.Лазарсфельд, Б.Берельсон, С.Липсет, С.Рокканлар ҳисобланади. Ушбу ёндашув асосчиси П.Лазарсфельд сайловчилар танловининг онгли сиёсий афзалликлари билан эмас, балки катта ижтимоий гуруҳларга мансублиги, гуруҳ билан индивидуал ҳамжиҳатлик даражаси билан белгиланишини исботлади. У инсон қандай ижтимоий муҳитда яшаса, унинг сиёсий қарашлари ҳам шундай бўлади, ижтимоий хусусиятлар сиёсий қарашларни белгилайди, деган хулосага келди. П.Лазарсфельд, Б.Берельсон ва Г.Годэ 1948 йилда нашр этилган «Халқ танлови» асарида сайловчиларнинг танловига ОАВнинг таъсири жуда кам эканлигини, улар асосан атрофдагиларнинг таъсирида овоз беришини асослайдилар. С.Липсет ва С.Рокканга кўра сайловлар жараёнида электорал сиёсатга таъсир ўтказувчи тўртта низо тури аниқланади. Булар: марказ ва чекка ҳудудлар; давлат ва черков (дин); шаҳар ва қишлоқ; хусусий тадбиркор ва ишчи-хизматчи [1]. Буларнинг ҳар бири тегишли партияларни қўллаб-қувватлаш ва овоз беришнинг мавжудлигини белгилайди: минтақавий, этник, диний, аграр, социал-демократик ёки коммунистик.

1960-йилларда шаклланган социал-психологик ёндашув вакиллари бўлиши А.Кэмпбелл, П.Конверс,

В.Миллер, шунингдек, Т.Стоук, Г.Маркузе, Р.Роуз, Я.Маккалистер, Р.Вольфингер, С.Розенстоунлар тадқиқотлари овоз беришга таъсир қилувчи асосий омил партиявий ёки мафкуравий идентификация эканлиги ҳақидаги таҳминга асосланади. Уларнинг ишларида "сабабийлик воронкаси", яъни партиявий идентификация устунлик қилганда турли омиллarning овоз беришга кумулятив таъсирини ҳисобга олишга имкон берадиган модель ишлатилган. Э.Кэмпбелл, Ф.Конверс, У.Миллер, Д.Стоукс ўзларининг «Америка сайловчиси» (1960) асарида электорал хулқ-атворга 4 омил таъсирини таҳлил этдилар: демографик хусусиятлар; шахснинг ижтимоийлашуви жараёналари; партиявий мансублик ва партиявий идентиклик; номзоднинг дастури ва унинг жамоатчилик фикриги мослиги. Омиллар классификацияси эса қуйидагича намоён бўлди: узоқ муддатли омиллар (сиёсий партиялар тўғрисидаги умумий тасаввурлар); қисқа муддатли омиллар (номзоднинг дастури ва имиджи) [2].

Учинчи ёндашув рационал танлов назариясига асосланади ва сайловчилар хулқ-атворининг рационал мотивларини илгари суради. Аслида 1950-йилларда шакллланган бу назария рационал-инструментал ёндашув асосида сайловчиларнинг иқтисодий овоз бериш концепциясини илгари суради. Унга кўра, сайловчилар энг кам ҳаражат билан ўзи учун энг фойдали натижаларга эришишга ҳаракат қилади, уларга бошқа ҳар қандайдан кўра кўпроқ имтиёзлар беришга қодир бўлган сиёсий кучга овоз берадилар. Рационал танлов назариясини назарий ва услубий жиҳатдан асослашда Э.Даунс ўзининг "Демократиянинг иқтисодий назарияси" (1957) китоби билан улкан ҳисса қўшди: «ҳар бир фуқаро, унинг фикрига кўра, бошқаларга қараганда унга кўпроқ устунлик берадиган партияга овоз беради» [3] деб таъкидлаб, ушбу назарияни ривожлантиради. Унга кўра, сайловчи ўз танловини амалга оширадиган, партияларнинг мафкураларида акс эттирилган энг умумий дастурий параметрларни ҳисобга олади. М.Фиорина Э.Даунснинг сайлов имтиёзларини шакллантиришда мафкуранинг роли ҳақидаги ғояларини қайта кўриб чиққан. У ўзининг «ретроспектив овоз бериш назарияси»да мамлакатнинг иқтисод ҳолати ва сайлов натижалари ўртасида бевосита боғлиқлик борлигини таъкидлайди [4]. Ретроспектив овоз бериш сайловчи сиёсий кучнинг ўтмишдаги фаолиятига ижобий ёки салбий баҳо бериш асосида ўз танловини амалга оширишини назарда тутди.

Иқтисодий овоз бериш концепцияси сайловолди танлови сайловчиларнинг иқтисодий соҳадаги муваффақиятларини баҳолашга асосланади, деган таҳминга асосланади [5]. Шу билан бирга, овоз бериш эгоцентрик (сайловчи асосан ўз чўнтаги билан қизиққанда) ёки социотроп (фуқаро бутун мамлакатдаги ишларнинг ҳолати ҳақида қайғурганда) бўлиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Шахснинг электорал қарор қабул қилиши мотивлари шаклланиши жараёни объектив ва субъектив омиллар комбинацияси билан боғлиқ.

Объектив омиллар сифатида одатда сиёсий ижтимоийлашувнинг турли хусусиятлари кўриб чиқилади: ёши, жинси, ижтимоий келиб чиқиши, мақоми, маълумоти, ички ва ташқи сиёсий муҳит.

Субъектив сифатида тавсифланадиган омиллarga эса қуйидагилар қиради: сайловчининг индивидуал психологик фазилатлари, унинг тарбияси, маданияти, оммавий ахборот воситаларининг таъсири, сиёсий ташкилотлар таъсирининг ўзига хос хусусиятлари.

Борлиқнинг бирламчи объектив шартларига шахснинг ижтимоий келиб чиқиши қиради, у қуйидаги таркибий қисмларга бўлинади: оила бошлиғи ва унинг бошқа вояга етган аъзоларининг ижтимоий ишлаб чиқариш тизимидаги ўрни, уларнинг мавқеи; улар мансуб бўлган ижтимоий гуруҳнинг ижтимоий иерархиядаги

ўрни; маълум бир оиланинг турмуш даражаси ва унинг қўшни ижтимоий гуруҳларнинг турмуш даражаси билан боғлиқлиги. "Замонавий шароитда кўплаб оилалар ижтимоий жиҳатдан турлича. Натижада эр ва хотин, опасингиллар ва ака-укаларнинг ижтимоий мавқеи ва ҳ.к. турлича бўлади. Бундай ҳолларда оила аъзоларининг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги ижтимоий мавқеининг янги авлод тарбиясига таъсири зиддиятли бўлади. Худди шу нарса бошқа компонентлар мос келмаса содир бўлади. Ходимлар мақомининг таъсири иерархик тузилмадаги маълум бир гуруҳнинг ғайриоддий юқори ёки асосий паст позицияси билан бузилиши мумкин. Жисмоний мавжудликнинг минимал талабларини таъминламайдиган шахснинг моддий турмуш даражаси кўпинча ўз кучига ишонмаслик ва атрофдаги воқеликка мослашиш истагини келтириб чиқаради» [6]. Аксинча, у ёки бу профессионал гуруҳнинг фойдали мавқеи имтиёзли ижтимоий қатламга мансублик иллюзиясини келтириб чиқариши мумкин. Шунда онг ҳам ўзгаради, бу, табиийки, ёш авлоднинг сиёсий ижтимоийлашуви табиатида из қолдиради.

Ижтимоий муҳит ижтимоий келиб чиқиш билан чамбарчас боғлиқ. Ижтимоийлашувнинг дастлабки босқичларида унинг таъсири оила таъсиридан паст бўлади. Ижтимоийлаштириш объекти ўсиб улғайган сари уй алоқаларининг мустақамлиги ва ота-оналарнинг ҳокимияти заифлашади ва ўсмирлар учун маълумот гуруҳларининг аҳамияти ошади. Уларнинг ролини, биринчи навбатда, ҳудудий яқинликда жойлашган тенгдошлар жамоаси, мактаб жамоаси, шунингдек, расмий жамоат ташкилотлари ўйнайди.

Бирламчи сиёсий ижтимоийлашув ёшлар сиёсий онгини шакллантириш жараёнининг дастлабки босқичидир. Ижтимоий ишлаб чиқариш тизимига кириб, ҳар бир алоҳида шахс учун ижтимоий мавқе биринчи ўринга чиқади. Агар ижтимоий мавқе ижтимоий келиб чиқиши ва муҳитига адекват бўлса, биринчи босқичда ижтимоийлашув жараёнида шакллланган сиёсий онгнинг консолидацияси мавжуд. Бироқ, сиёсий онгнинг энг кенг тарқалган қайта тузилиши ижтимоий келиб чиқиши ва янги ижтимоий мавқе ўртасидаги зиддият натижасида юзага келади, бу кўпинча қишлоқдан шаҳарга ёки аграр минтақадан саноатга миграция натижасида юзага келади. Табиийки, сиёсий онгнинг бундай ўзгариши, айниқса, янги келганни мослаштиришга интилаётган атроф-муҳитнинг кучли ташқи босими билан янада оғирлашади.

Бирламчи ижтимоийлашув эрта босқичда тўхтатилган ва шунинг учун сиёсий онг тўлиқ мустақамланмаган ҳолларда мослашиш камроқ оғрикли бўлади. Агар ижтимоийлашув шахсий тажриба билан қўллаб-қувватланса, унда реориентация кўпроқ вақтни талаб қилади ва тўлиқ амалга оширилмайди.

Омилли ёндашувда жинс ва ёш хусусиятлари муҳим аҳамиятга эга. Ёшлар электорал хулқ-атворини тадқиқ этишда аввало уларнинг айрим гуруҳларини ҳисобга олиш зарур: қишлоқ, шаҳар, ишсиз, элита, маргинал ва ҳ.к. Жинс ва ёш гуруҳларини аниқлаш алоҳида партияларнинг электоратнинг ёшлар ва аёллар каби элементларига таъсири даражасини аниқлаш имконини беради. Улар партияга овоз берадиган сайловчилар сафини тўлдиришнинг муҳим манбаидир. Биринчиси – сайловчиларнинг умумий сони ёшлар ҳисобига тўлдирилган учун, иккинчиси – сайловда қатнашмаганлар гуруҳининг асосий қисмини аёллар – бетараф қолган шахслар ташкил этгани учун. Демак, партия электоратида ҳар иккала элементнинг нисбати унинг муваффақиятли ёки муваффақиятсизлигидан далолат беради.

Турли ёш гуруҳлари сиёсий йўналишлари ва хулқ-атворининг тузилиши ўзига хос хусусиятга эга, бу ёш гуруҳларнинг катта ёшдагиларга қараганда янги

ижтимоий-иқтисодий ва маънавий воқеликларнинг таъсирига кўпроқ дучор бўлиши билан боғлиқ. Агар биринчиси учун ҳозирги тажриба ўтмишдан устун бўлса, иккинчиси учун бу нисбат тескари бўлади. Шу сабабли, турли ёш гуруҳлари сиёсий имтиёзлари ва электорал хатти-ҳаракатларидаги ўзгаришларнинг табиати янги воқеликларни акс эттирувчи электорат позициясининг ўзгариши натижасида ҳулосалар чиқариш учун материал бўлиши мумкин. Бундай тузилмаларнинг силжиш кўлами, муайян шароитларда, ижтимоий тизимнинг сиёсий инкирозининг чуқурлигининг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади, чунки у турли авлодларнинг қадрияти мўлжаллари ўртасидаги тафовут даражасини кўрсатади.

Электорал хулқ-атворнинг шаклланиши нафақат объектив, балки кучли субъектив омилларнинг доимий таъсири остида, биринчи навбатда, замонавий оммавий сиёсий онгда содир бўлаётган жараёнлар билан боғлиқ.

Замонавий жамиятда сайловчилар оммавий сиёсий онгининг энг муҳим хусусияти бу икки қарама-қарши қадриятлар тизимининг мавжудлиги, уларни шартли равишда авторитар ва демократик деб белгилаш мумкин. Ушбу икки қутбли тизимлар ўртасида у ёки бу йўналишда маълум масалаларга таянадиган баъзи орилик "комплекс-лар" мавжуд.

Муайян ҳудуд аҳолисининг сиёсий маданиятининг ўзига хос хусусияти ҳудудларнинг тарихий, ижтимоий-маданӣ, геосиёсий хусусиятлари, аҳолисининг демографик тузилиши билан белгиланади. Сиёсий маданият маънавий маданиятнинг бошқа соҳалари билан узвий боғлиқдир. Демак, сиёсий маданият мафкура билан узвий боғланган.

Албатта, "мафкура таъсири" фақат расмий ташкилотлар каналлари орқали амалга оширилмайди. У бирламчи ижтимоийлашув жараёнида ҳам мавжуд бўлиб, норасмий гуруҳлар фаолиятида из қолдиради ва манипуляция ҳаракатларининг ажралмас қисми ҳисобланади ва ҳ.к. Бироқ, ташкилотлар ҳаётида мафкура алоҳида ўрин тутати. Сиёсий турдаги замонавий ташкилотлар, қоида тариқасида, мафкуравий асосда пайдо бўлган. Бу биринчи навбатда сиёсий партияларга тааллуқлидир.

Ўзига хос таъсир кўрсатувчи воситалар орасида сунъий равишда яратилган ва ўрнатилган тасвирлар, тил формулалари, стереотиплар, ҳаёт инсонга доимий равишда қўядиган саволларга тайёр жавоблар ўзларини тўлиқ оқлади. Ушбу воситалар оммавий онгининг қатъий белгиланган реакция стандартларига қискартирилиши мумкин бўлган ягона, атайлаб соддаштирилганини шакллантириш учун мўлжалланган. Бунда ОАВга катта роль юкланади. Масалан, телетомошабинлар ўртасида ўтказиладиган сўровлар жамоатчилик фикрининг ҳолатини ўлчаш воситаси эмас, балки уни шакллантириш, унга таъсир қилиш ва манипуляция қилиш воситаси эканлиги аниқланди [7]. Айниқса бу борада ёшларнинг ОАВга энг кўп мурожаат қилувчи қатлам эканлигини унутмаслигимиз лозим.

Ғарб назариётчилари яна ОАВ орқали оммага маънавий таъсир кўрсатиш усулларининг бугун тизимини ишлаб чиқдилар. Унда таклиф бериш, ташвиқот кампаниялари, психодастурлаш кабилардан фойдаланилади.

Сиёсий етакчи имиджини яратиш, унинг дастурини "ташвиқот қилиш" жараёнида ОАВ ёрдамида манипуляция амалиётига мурожаат қилинаётгани шубҳасиз. Сиёсий етакчининг шахси ва унинг дастури сайловчиларнинг, айниқса ёшларнинг хулқ-атворида сезиларли таъсир кўрсатишига шубҳа йўқ. Шу нуқтаи назардан, Г.Лебоннинг "Сайловда номзод бўлиши керак бўлган биринчи шарт – жозибадорликдир" деган гапи ўринли кўринади. Ҳатто истейод ва даҳо муваффақият учун жиддий шарт эмас. Энг муҳими, жозиба, яъни ҳеч кимни кўзгатмасдан туриб сайловчилар олдида чиқиш имкониятидир. "Аммо жозиба, - деб таъкидлайди Г. Лебон, - лекин ҳар доим ҳам муваффақият қалити эмас. Сайловчи, шунингдек, ўзининг бемаънилигига хушонад қилиши ва нафсларини қондириши хоҳлайди, унга таъсир қилиш учун унга энг бемаъни хушонадгўйлик қилиш ва ҳеч иккиланмасдан, унга энг ҳаёлий ваъдаларни бериш керак" [8].

Албатта, партия, ҳаракат дастури аҳоли томонидан аниқ бир раҳбарда тимсолланади. Бу яна бир бор шахсий омил муҳимлигини кўрсатади. Унинг таъсири, айниқса, президентлик сайловлари даражасида, "оғувчи овоз" деб аталадиган ҳодисада яққол намоён бўлади, чунки номзоднинг шахсияти ёш сайловчиларни шунчалик ўзига жалб қиладики, улар партияга содиқликларига қарамай, унга овоз берадилар.

Хулоса ва таклифлар. Ёшларнинг электорал хулқ-атворида объектив ва субъектив омилларнинг таъсири турлича: ёш хусусиятлари (сиёсий онгининг ҳаракатчанлиги, сиёсий тажриба йўқлиги сабабли манипуляцияга мойиллик), беқарор молиявий аҳвол (иш топишдаги қийинчилик, паст даромадлар ва бошқалар) ва давлатнинг объектив иқтисодий ривожланиши, шунингдек, давлат институтларига ишонч даражаси, келажакка ишонч, сиёсий воқеаларга кизикш даражаси ва бошқалар. Интернет тармоғининг, жумладан, электрон ҳукумат порталларининг асосий фойдаланувчилари ёшлар бўлганлиги сабабли айнан мана шу ёш тоифаси кучли сиёсий маданият платформасини яратади. Ёшлар электоратнинг ажралмас қисми сифатида жамиятдаги сиёсий кучлар мувозанатининг ўзгаришига албатта таъсир кўрсатади. Шу боис, ёшларнинг сиёсий онги учун кураш замонавий шароитда айниқса долзарбдир. Албатта, овоз беришда бевосита иштирок этиш, ўз сиёсий танловини белгилаш ёшлар 18 ёшга тўлгандан сўнг юзага келади. Бироқ, сиёсий ҳаётга киришга тайёргарлик босқичи эртароқ бошланади. Мактабда ҳам ёшлар давлат ва ҳуқуқ асосларини, миллий ғоя ва дунёқарашни, шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларни, бошқа гуманитар ва ижтимоий фанларни мустаҳкамлайди. Айнан мана шу асослар фуқароларнинг келажакдаги сиёсий фаолиятининг пойдеворига айланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Lipset S., Rokkan M. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. An Introduction // Party Systems and Voter Alignments. – N.Y.: The Free Press, 1967. – P. 243.
2. The American Voter / Campbell A. et al. N.Y.: John Wiley and Sons, 1960.
3. Downs A. An Economic Theory of Democracy. – N.Y.: Harper & Row. 1957. – P. 36.
4. Fiorina M. Retrospective Voting in American National Elections. – New Haven, 1981. – P. 5.
5. Қаранг: Duch R. Economic Vote: How Political and Economic Institutions Condition Election Results. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
6. Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А. Указ. соч. – С. 243.
7. Малькова Т.П., Фролова М.А. Массы. Элита. Лидер. – М.: Изд-во «Знание», 1992. – С. 7.
8. Лебон Г. Психология масс // Психология масс: Хрестоматия / Ред. Д.Я. Райгородская. – М.: Изд-во «Бахрах», 1988. – С. 143.



Мадина КАЛАНДАРОВА,
УрДУ таянч докторанти
E-mail: m.b.kalandarova@mail.ru

Доцент, п.ф.н. Ш.К.Исмаилова тақризи асосида

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL STATES IN WOMEN IN THE POSTPARTUM PERIOD

Abstract

This article analyzes the psychological characteristics of the emotional state of women in the postpartum period. In order to study the relationship between women's age characteristics and their emotional states observed during pregnancy, childbirth and postpartum period, it was studied according to the characteristics of the age period of maturity. In the article, emotional states after childbirth are studied using methods and the analysis of the results is presented.

Key words: Perinatal psychology, psyche, pregnancy, childbirth, postpartum period, emotion.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ У ЖЕНЩИН В ПОСЛЕРОДОВОМ ПЕРИОДЕ

Аннотация

В данной статье анализируются психологические особенности эмоционального состояния женщин в послеродовом периоде. С целью изучения взаимосвязи между возрастными особенностями женщин и их эмоциональными состояниями, наблюдаемыми во время беременности, родов и послеродового периода, изучалась характеристика возрастного периода зрелости. В статье с помощью методик изучались эмоциональные состояния после родов и анализировались результаты.

Ключевые слова: Перинатальная психология, психика, беременность, роды, послеродовой период, эмоция.

АЁЛЛАРДА ТУҒРУҚДАН КЕЙИНГИ ДАВРДАГИ ЭМОЦИОНАЛ ҲОЛАТЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада туғруқдан кейинги даврда аёллар эмоционал ҳолатининг психологик хусусиятлари таҳлил қилинган. Аёлларнинг ёш хусусиятлари ҳомиладорлик, туғруқ ва туғруқдан кейинги даврда кузатиладиган эмоционал ҳолатларига алоқадорлигини ўрганиш мақсадида, етуқлик ёш даври хусусиятларига кўра ўрганилган. Мақолада туғруқдан кейинги эмоционал ҳолатлар методикалар ёрдамида тадқиқ қилинган ва натижалар таҳлили келтирилган.

Калит сўзлар: Перинатал психология, психика, ҳомиладорлик, туғруқ, туғруқдан кейинги давр, эмоция.

Кирриш. Оналик ва болаликни муҳофаза қилишда нафақат тиббий таъсирлар, балки психологик жиҳатдан ҳам қўллаб қувватлаш зарурлиги кўпгина иқтисодий ривожланган давлатлар тажрибасидан маълум. Чунки онанинг физиологик саломатлиги билан бирга психологик ҳолати ҳам муҳим ҳисобланиб, бу онадаги туғруқ олди ва туғруқдан кейинги намоён бўладиган салбий эмоционал ҳолатларни бартараф қилишга хизмат қилади.

Перинатал психологиядаги биопсихосоциал ёндашув ҳомиладорлик, туғруқ жараёни ва туғруқдан кейинги давр кечишининг физиологик, психологик ва ижтимоий омилларини онанинг индивидуал-шахсий хусусиятлари ва оиланинг функционал-ролининг ўзига хосликларини асосида ўрганиш заруратини асослайди [2]. Туғруқдан кейинги даврнинг психологик ўзига хосликларини ўрганиш аёлларнинг ҳомиладорлик ва уларни туғруқка тайёрлаш даври кечиши ва ўзига хосликларини билан узлуксиз боғлиқ.

Тадқиқотларда туғруқдан кейинги даврнинг психологик хусусиятлари бир-бири билан изчилликда ўрин алмашадиган гестацион, туғруқ ва лактация доминанти таъсирида “она-бола” тизимининг ривожланиши билан илмий асослангандир [2].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Туғруқ ва туғруқдан кейинги даврнинг психологик ўзига хосликларини Н.П.Коваленко ва О.С.Шкуротенколар кўпгина аёлларда ҳомиладорлик даврида алекситимиянинг ушбу даврда онгли равишда салбий хиссиётларни сўндирувчи психологик ҳимоя механизми сифатида мавжудлиги билан боғлайдилар [6].

Акушерлик-гинекологик амалиётда туғруқдан кейинги давр деб йўлдош тушгандан бошлаб ва олти ҳафтадан саккиз ҳафтагача давом этадиган даврни қабул қилишга қилишилган [1]. Оила психологиясининг назарий қоидалари туғруқдан кейинги даврнинг психологик хусусиятларини оила ичкарисидаги тармоқлар, вазифалар ва роллардаги бузилишларнинг юқори даражадаги хавфли вазияти сифатида ўрганиш зарурлигини илмий жиҳатдан асослади [5].

Аёлнинг туғруқдан кейинги даврдаги юзага чиққан салбий эмоционал ҳолати, номеъёрий оилавий инқироз даражасига тенглашиб, оила ичидаги фаолиятда акс этиши мумкин. Оила тизимидаги диадик муносабатлар асосларига мувофиқ перинатал давр диаданинг “ҳомиладор ва ҳомила” тизимидан “она ва бола” тизимига ўтишдаги мураккабликлар билан оғирлашуви мумкин [5]. Перинатал даврда аёлларда психик саломатлиқнинг бузулиши кўплаган омиллarga боғлиқ бўлиши мумкин. Перинатал даврнинг кечишига аёлларда оналик соҳаси онтогенезининг ўзига хослиги, унинг болалик ёшидан бошлаб, долзарб ҳаётий ва оилавий вазият таъсир кўрсатади [3].

Бундан ташқари, ҳомиладорлик ва оналикка тайёрлик психологияси доирасидаги адабиётлар таҳлили онанинг бўлажак фарзандига нисбатан муносабатига таъсир қилувчи асосий психологик хусусиятлар унинг ўзига, бошқа кишиларга, аввало, яқинлари – онаси, отаси, эри ва оламга муносабатини акс эттирувчи шахсий

хусусиятлар ҳисобланади, деган фаразни тушуниш имконини беради.

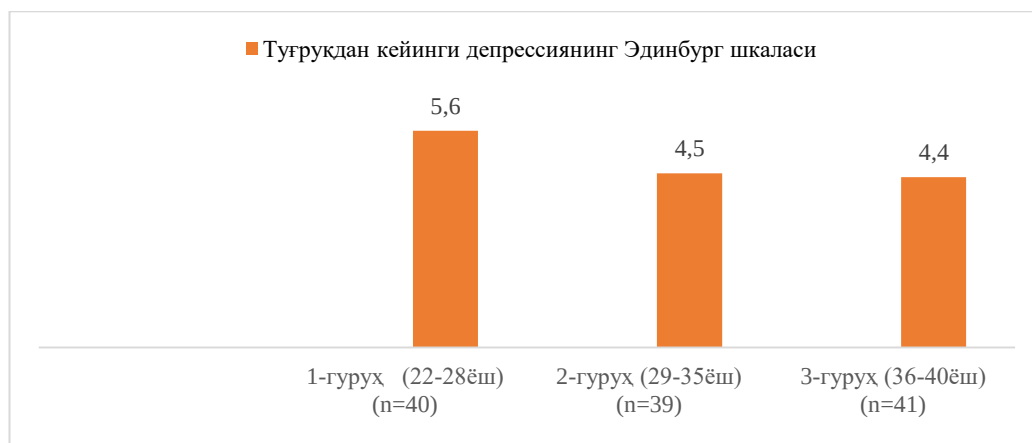
Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда В.Н.Миясишевнинг муносабатлар назариясига ҳам методологик асос сифатида эътибор қаратдик. В.Н.Миясишев (1892-1973) рус психологи, шахс муносабатлар концепсиясининг муаллифи ҳисобланади.

Муносабатлар назариясига кўра, шахснинг асоси-ни унинг атроф-оламга ва ўз-ўзига бўлган муносабатлар тизими ташкил этади. Муносабатлар тизими инсон онгида атроф воқеликнинг акс эттирилиши натижасида пайдо бўлади, унинг ўзи ҳам воқеликни акс эттирилишининг шаклларида биридик [4]. Муносабатлар назарияси асосида шуни таъкидлаш жоизки, аёллар муносабатлари тизимида ҳомиладорликка, фарзанд кўришга психологик тайёрлиги даражаси туғруқ даври ва туғруқдан кейинги даврда бошдан кечирадиган эмоционал ҳолатларига нисбатан ижобий таъсир кўрсатади. Тадқиқотимиз давомида шуни аниқладикки, исталмаган ҳомиладорликка нисбатан, кутилган ва исталган ҳомиладорликда аёллар туғруқ ва туғруқдан кейинги даврда салбий эмоционал ҳолатларни нисбатан кам бошдан кечирганлар.

Тадқиқотимизда қўлланилган психодиагностик методлар ҳамда коррекцион машқлар айнан аёлларнинг туғруқдан кейинги даврдаги эмоционал тизимига таъсир

қилиш билан боғлиқлиги В.Н.Миясишевнинг муносабатлар назариясига асосланади.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқотда туғруқдан кейинги олтинчи ҳафталик давридаги 121 та аёллар иштирок қилди. Тадқиқот ишини ташкил қилишда аёлларнинг ёш хусусиятлари ҳомиладорлик, туғруқ ва туғруқдан кейинги даврда кузатиладиган эмоционал ҳолатларига алоқадорлигини ўрганиш мақсадида, етуклик ёш даври хусусиятларига кўра 3 та гуруҳга ажратдик: 22-28 ёш биринчи гуруҳ, 29-35 ёш иккинчи гуруҳ, 36-40 ёш учунчи гуруҳ қилиб шакллантирилди. Мазкур тадқиқотда норасмий интервью, суҳбат, Туғруқдан кейинги депрессиянинг Эдинбург шкаласи, Кайфияти йўқлик-субдепрессия ҳолатини аниқлаш сўровномаси, Невротик ҳолатларни аниқлаш ва баҳолаш учун клиник сўровномаси олинди. Энг аввало, тадқиқотда қатнашувчи ҳар бир респондентнинг туғруқдан олдинги давр, туғруқдан кейинги эрта ва кечки давр билан боғлиқ клиник маълумотларини ўрганишда махсус сўровномадан фойдаланилди. Тадқиқотда аёллар билан суҳбат жараёнида тўлиқ оила эканлиги, яшаш хонадонининг шинамлиги, оила даромади, шунингдек, ҳомиланинг хоҳланганлиги ва режалаштирилганлиги каби ижтимоий-иқтисодий хусусиятларни аниқлаш учун саволлар берилди. Методикалардан олинган натижалар математик қайта ишланди ва қуйидаги қуйидаги кўрсаткичлар қайд қилинди:



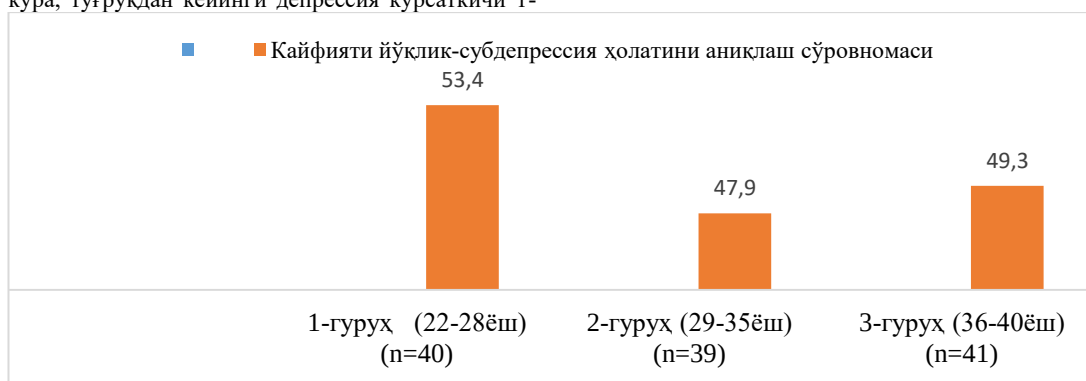
1-расм. Туғруқдан кейинги депрессиянинг Эдинбург шкаласи натижалари

Туғруқдан кейинги депрессиянинг Эдинбург шкаласи натижаларида туғруқдан кейинги эмоционал ҳолатлар ёш билан боғлиқ ҳолатда фарқлинишини кузатдик (1-расм).

Туғруқдан кейинги депрессиянинг Эдинбург шкаласи натижаларига кўра ўртача арифметик қиймат 1-гуруҳдаги аёлларда 5,6 балл, 2-гуруҳ аёллар 4,5 баллни, 3-гуруҳ аёллар 4,4 баллни кўрсатди. Гистограмма натижаларига кўра, туғруқдан кейинги депрессия кўрсаткичи 1-

гуруҳ аёлларида юқорилиги намоён бўлмоқда. Бунга кўра, 22-28 ёшдаги аёлларда биринчи маротаба она бўлишлик, чақалоқни парвариш қилишга тажрибанинг етишмаслиги, ижтимоий ролларнинг ўзгаришида аёллар руҳиятида депрессияга мойиллик ортган.

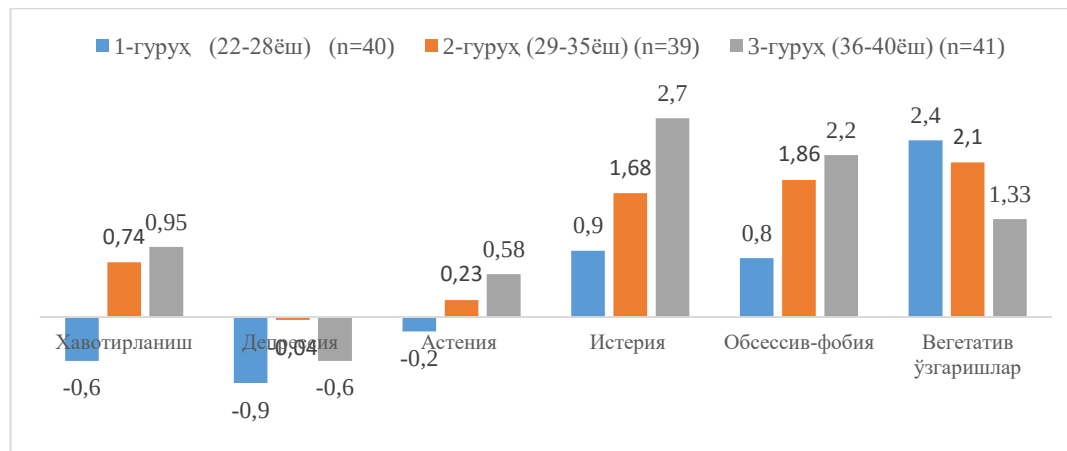
Кайфияти йўқлик-субдепрессия ҳолатини аниқлаш сўровномасида ҳам фарқли кўрсаткичлар қайд қилинди (2-расм).



2-расм. Кайфияти йўқлик-субдепрессия ҳолатини аниқлаш сўровномаси

Яъни, 1-гурӯх аёлларда ўртача арифметик киймат 53,4 балли, 2-гурӯхда 47,9 балли, 3-гурӯхда 49,3 балли кўрсатди. Аёллар руҳиятида кайфияти тушкунлик, суб-депрессив ҳолатлар ёш хусусиятларига боғлиқ равишда турлича намоён бўлмоқда.

Невротик ҳолатларни аниқлаш ва баҳолаш учун клиник сўровномасининг гурӯхлардаги натижаларини келтирамыз.



3-расм. Невротик ҳолатларни аниқлаш ва баҳолаш учун клиник сўровномаси

Натижаларда ифодаланганидек, 3 ва 2-гурӯх аёллар кўрсаткичи, 1-гурӯхга нисбатан барча шкала бўйича юқори натижани кўрсатяпти. Бундан аёлларда ёшнинг улғайиши билан боғлиқ равишда оналик тажрибасининг ошиб бориши, янги оналик вазифасига нисбатан турғун эмоционал муносабат билдириши, атрофидагилардан керакли ёрдамни ола билишлиг намоён бўлмоқда. Методикани таҳлил қилишимиз натижасида ёш оналарда оиладаги муаммолар, ижтимоий-иқтисодий стресс, турмуш ўртоғи ва атрофидаги яқинлари томонидан эмоционал қўллаб-қувватлашнинг йўқлиги депрессияга сабаб бўлувчи омил сифатида, фарзандининг ҳолати ва саломатлиги ҳақидаги ўй-фикрлар хавотирланиш ва обсессив фобияга сабаб бўлиши, кўпчилик аёлларда кучли чарчок, уйқусизлик, вақтида овқатланиш, дам олишнинг бўлмаслиги астеник ҳиснинг кечишини келтириб чиқариши кузатилади.

Хулоса ва таклифлар. Оналар ёшининг нисбатан кичиклиги, билим савиясининг пастлиги, ишсизлик ва ижтимоий паст мақом биргаликда туғруқдан кейинги депрессив ҳолатлар ривожланишининг омиллари бўлиши мумкин. Оиланинг клиник психологияси нуқтаи назардан қараганда туғруқдан кейинги депрессия ривожланишида оилавий характердаги руҳиятни шикастлайдиган омилларнинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга: бола туғиш билан боғлиқ бўлган хавф ва қўрқишлар, ота-онанинг янги оилавий ролга мослашишларидаги қийинчиликлар, эр-хотинлик ва сиблинг (ота-она ва болалар ўртасидаги) низо, шунингдек, умуман олганда оила ичкараси фаолиятидаги бузилишлар. Тизимли оилавий ёндашиш нуқтаи назардан қараганда эр-хотин диадаси-

нинг янги туғилган чақалоқ билан ота-она триадасига ўтиши оила ичкарасидаги муносабатларнинг ва ролларнинг ўзгаришига олиб келади, шунингдек оилавий тизимни бутунлигича ўзгартиради.

Туғруқдан кейинги биринчи ойда болани парваришлагга тез мослашиш ва кучларни сафарбар этиш билан боғлиқ бўлган ўзининг аҳволини ва соғлиғини субъектив паст баҳолаш, ўзини ёмон сезиш, психофизик толиқиш, уйқу ва уйғоқлик тартибининг тузилиши, ички зўриқишнинг кучайиши аёлга сифатли касбий психологик ёрдам кўрсатиш ва уни акушерлик даври охиригача кузатиш заруратини асослайди (R.C.Edwards, 2015; L.M.Papp, 2014).

Зарур бўлганда ва талаб қилинганда туғруқдан кейинги кечки даврда ушбу тоифадаги аёллар билан ўтказиладиган психологик иш қуйидагиларга йўналтирилган бўлиши лозим:

туғруқдан кейин физиологик жиҳатдан тезроқ қайта тикланишига қўмаклашиш учун аёлнинг психологик захираларини кидириш ва фаоллаштиришга;

чақалокни парваришлаш, дам олиш, ухлаш ва бардам бўлиш билан боғлиқ ҳолда кундалик фаоллик тартибини қулайлаштиришга;

бола билан конструктив ҳамкорликка қўмаклашиш ва кузатиб боришга;

оналик ролини ижро этишда ижобий тажрибани шакллантиришни кузатишга.

Перинатал психологияда психологик ёрдам кўрсатиш ҳомиладор аёллар ва ёш оналар билан психодиагностик, консултатив ва коррекцион тадбирларни олиб боришни ўз ичига олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Айламазян Э.К. Акушерство: учебник для медицинский вузов. 4-е изд., доп. / Э.К.Айламазян. - СПб.: СпецЛит, - 2003. - 528 с.
2. Добряков И.В. Перинатальная психология/ И.В.Добряков – СПб.; Питер, 2010. - 272 с
3. Малькина-Пых И.Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2005.-992 с.
4. Миясишев В.Н. Личность и неврозы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 150 с.
5. Никольская И.М., (2010) (Никольская И.М. Клиническая психология семьи: основные положения / И.М.Никольская // Медицинская психология в России. 2010. №4(5).
6. Шкуротенко О.С., Коваленко Н.П., Алекситимия в период беременности, как механизм психологической защиты / Вестник психотерапии. - 2016. №59 (65). - с. 75-86.



Наргиза КАРИМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: nargizakarimova@gmail.com

ТДТУ доценти, Псих.ф.н., доц. К.А. Фарфиева тақризи асосида

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROCESS OF DIVORCE IN YOUNG FAMILIES

Abstract

In this article, a sociological analysis of the causes of divorce in young families, the factors affecting it, and the relationship between husband and wife in problematic situations was carried out. In addition, the main reasons for the divorce between the Uzbek and European peoples are also studied in the article.

Key words: Divorce problem, family sociology, marriage, sociological analysis, family environment, child rearing, marital relations, ethnopyschological characteristics.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВОДНОГО ПРОЦЕССА В МОЛОДЫХ СЕМЬЯХ

Аннотация

В данной статье проведен социологический анализ причин развода в молодых семьях, факторов, влияющих на него, и взаимоотношений мужа и жены в проблемных ситуациях. Кроме того, в статье также исследуются основные причины развода между узбекским и европейским народами.

Ключевые слова: Проблема развода, социология семьи, брак, социологический анализ, семейная среда, воспитание детей, супружеские отношения, этнопсихологическая характеристика.

ЁШ ОИЛАЛАРДАГИ АЖРАЛИШЛАР ЖАРАЁНИНИНГ СОЦИОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада ёш оилаларда ажрим ҳолатларининг сабаблари, бунга таъсир этувчи омиллар, муаммоли вазиятларда эр ва хотиннинг ўзаро муносабатларининг социологик таҳлили олиб борилган. Бундан ташқари, мақолада ўзбек ва Европа халқлари орасидаги ажралишга сабаб қилиб кўрсатилувчи асосий мотивлар ҳам ўрганилган.

Калит сўзлар: Ажралиш муаммоси, оила социологияси, никоҳ, социологик таҳлил, оилавий муҳит, фарзанд тарбияси, эр-хотин муносабатлари, этнопсихологик хусусиятлари.

Кирриш. Ажралиш муаммоси ҳозирги замон инсоният жамиятининг энг муҳим ижтимоий муаммоларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун, чет элларда ҳам, Ўзбекистонда ҳам ажралиш муаммосини ўрганишга кенг илмий жамоатчилик эътибори қаратилиб келинмоқда. Бу муаммони турли соҳа мутахассислари: юристлар, демографлар, иқтисодчилар, социологлар, психологлар ва бошқа фан соҳалари мутахассислари ўрганмоқдалар. Уларнинг эътибори бу ҳодиса сабаблари, омиллари, мотивларини ўрганиш, уларни бартараф этиш, ажралишларнинг салбий асоратларини камайтириш масалаларига қаратилган. Чунки, оилаларнинг бузилиши туфайли нафақат шу ажралишган эр-хотин ва уларнинг фарзандлари, балки жамият ҳам кўп зарар кўради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ёш оила сифатида эр-хотиннинг ёши 30 дан ошмаган, 5 йиллик биргаликдаги ҳаёт тажрибасига эга, расмийлаштирилган никоҳ доирасидаги оилани назарда тутишни тақлиф этади. 5 йилгача биргаликдаги ҳаёт тажрибаси давомида эр-хотин ўртасидаги муносабат хусусиятлари шаклланади. Ҳали никоҳ танлови таъсири остида бўлган оилавий жуфтликнинг бир-бирига мослашуви жараёни кечади. 30 ёшдан ошмаган оилалар танланиши эса илмий ва ҳуқуқий манбаларда қабул қилинган “ёшлар” тушунчасига мутаносиб тарзда олинган. Олимларнинг фикрига кўра, оилавий ижтимоийлашув жараёни номлари қайд этилган босқичларнинг қатъий кетма-кетлигини талаб этмайди. Бундан шаклланиш босқичи мустасно бўлиб, уни барча ёш оилалар бошидан кечирилади ва бу жараён бошқа ҳаётий босқичлар билан параллел ҳолда кечади.

Турли мамлакатларда ўтказилган тадқиқотлардан олинган маълумотлар ва статистик кўрсаткичлар гувоҳлик беришича, ажралишларнинг 20% га яқини икки йилдан

кам давр мобайнида мавжуд бўлган оилалар ҳиссасига тўғри келар экан. Бунда, оилавий жуфтлик ажралиш ҳақидаги қарорга келиб аризани судга оширгандан сўнг, никоҳ расман тугатилишигача сезиларли вақт ўтади. Амалда эса никоҳ анча олдин ўз моҳиятини йўқотган бўлади.

Ф.А. Мустаеванинг фикрича, ёш оила – бу оилавий ҳаёт давомийлигининг бошланғич босқичи бўлиб, ушбу давр эр-хотин ихтиёри ва танловининг ҳаётий ифодасидир. Оилавий ҳаётнинг бу даврида эр-хотин бир-бирининг мураккаб жиҳатларини кашф этиш ҳодисаси содир бўлади. Натижада, характерлар “сайқалланиши” содир бўлиб, бу ҳаёт тарзининг тубдан ўзгариши билан бирга кечади.

Қатор тадқиқотчилар ёш оилаларнинг замонавий ҳолатини таҳлил этар эканлар, социал-маиший муаммолар, замонавий оилани шаклланиши, оилавий тарбия ва хатар гуруҳига мансуб оилалар муаммоларини алоҳида ўрганишни тақлиф этидилар [1].

Аёллар масалалари билан атрофлича шуғулланган Г.Силластенинг фикрига кўра, ижтимоий мобиллик кенг маънода – аёлларнинг жамият ижтимоий тузилмасидаги мавқеини ўзгариши ва ўзгарувчан ҳаётий фаолият шароитларига мослашувини англатади. Тор маънода – ижтимоий мобиллик аёлнинг ўз лавозимий ва касбий мақомини ўзгариштириш ва ниҳоят янги ижтимоий ва иқтисодий муҳитга мослашишдаги индивидуал имкониятларини англади [2].

Ажралиш фақатгина ажралган эр-хотинлар эмас, балки ажралиш оқибатида отасиз яшаётган фарзандларга ҳам салбий таъсир кўрсатар экан. Айниқса, ажралиш натижасида отасиз ўсаётган қиз боланинг ҳис-туйғуларига, отасига бўлган меҳрига, қиз болада шакл-

ланадиган ота образига ва отасиз ўсаётган қизнинг рухиятига кучли салбий таъсир қилади. Бу эса, нафақат қиз боланинг болалик даврида, балки келгусида ўзи мустақил оила курганда ҳам, ўз асоратини ифодалаши мумкин. Кўпгина тадқиқот натижаларининг кўрсатишича ва ривоятларда ифодаланишича ҳамда Ф.Рўзикулов тадқиқотларида илмий жиҳатдан ўз тасдиғини топганлиги асосида ўз отасига меҳр ва ҳурмати етарли равишда шаклланмаган қиз келажакда оила курганда, турмуш ўртоғига ҳам ҳурматини етарли равишда ифодалай олмайди [3].

Тадқиқот методологияси. Турли мамлакатларда ўтказилган тадқиқотлардан олинган маълумотлар ва статистик кўрсаткичлар гувоҳлик беришича, ажралишларнинг 20% га яқини икки йилдан кам давр мобайнида мавжуд бўлган оилалар ҳиссасига тўғри келар экан. Бунда, оилавий жуфтлик ажралиш ҳақидаги қарорга келиб, аризани судга оширгандан сўнг никоҳ расман тугатилишигача, сезиларли вақт ўтади. Амалда эса никоҳ анча олдин ўз моҳиятини йўқотган бўлади.

Собиқ СССР даги машҳур оила социологлари – А.Г.Харчёв, М.С.Масковский, Н.Г.Юркевич, В.А.Сусенко, А.И.Антонов, С.И.Голод, Н.Я.Соловев, собиқ совет оила социологиясида А.Г.Харчёвнинг “СССР да никоҳ ва оила” ва М.С.Масковскийнинг “Оила социологияси, назария, методология ва методика муаммолари” каби ишлари катта аҳамият касб этган.

Кўпинча ажрашаётганлардан ажралиш сабабини сўралса, улар қандайдир ҳамма учун стандарт бўлиб қолган сабабларни кўрсатишга ҳаракат қилишади. Масалан, “характеримиз мос тушмади”, “ўзга шахснинг аралашуви”, “қўполлик”, “моддий қийинчилик”, “ичкиликбозликка берилиш”, “яшаш шароитининг ноқулайлиги”, “ота-оналарнинг ноўрин аралашуви” ва ҳ.к. Агар таҳлил қилиб кўрадиган бўлсак, вазиятга қараб, бундай кўрсаткичлар баъзиларда сабаб, баъзилар учун эса баҳона вазифасини ўтайди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки,

оиладаги маънавий-руҳий иқлим қанчалик мустаҳкам ва эр-хотинлар бир-бирини қанчалик яхши тушунсалар, бу “сабаблар” (баҳоналар) оиланинг инқирозига асосий сабаб бўла олмайди. Ёшлар (эр-хотин) ўртасидаги муносабат қанчалик ноҳуш бўлса, бу баҳоналар шунчалик кучли ва салбий таъсир кўрсатади ва бу ҳолатлар ажралишларнинг сабаби бўлиб қолиши мумкин.

Ажралишларнинг сабабларини аниқлаш мақсадида ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўзбек оилаларида ажралишларнинг мотивлари сифатида кўрсатилган таъсирлардан асосийлари, юқорида қайд этилганидек, “турмуш ўртоғининг қўполлиги”, “ота-оналар ва бошқа қариндошларнинг аралашуви”, “бир-бирига нисбатан бефарқлик”, “эр-хотиндан бирининг оилавий масалаларга нисбатан бефарқлиги” кабилар ажралиш сабаблари сифатида кўрсатилган. Европа халқлари оилалари учун эса ажралиш сабаблари сифатида аксарият ҳолларда, ичкиликбозликка берилиш, эр-хотин ҳиёнат, характерларнинг мос келмаслиги кабилар қайд этилади.

Таҳлил ва натижалар. Республика бўйича никоҳлар умумий сонининг ўсиши билан ажралишлар сонининг ҳам ўсаётганлиги ташвишлидир. Ёш оилалардаги ажралишлар жараёни социологик таҳлил қилиш жараёнида:

- “Оилавий ажралишларнинг асосий сабаблари нималарда?”, “Ажралишларнинг тарафдори кўпроқ ким?”, “Эркаклари ёки аёллари?”, “Қайси бирлари кўпроқ айбдор?” – каби саволлар берилиб, олиб борилган социологик тадқиқотлар натижаларига кўра оилавий ажралишларнинг 70% да аёлларнинг, фақат 30% да эса эркакларнинг даъвогарлиги асосида содир бўлмоқда. 41,4% ажралишларнинг асосий айбдори эркаклар, 26,8% аёллар, 4,5% ҳар икки томоннинг ўзаро келиша олмаганлиги сабабли, 7,3% эса келин билан қайнона ўртасида келишмовчилик сабаб бўлганлиги оқибатида бузилмоқда.

1-жадвал

Худудлар кесимида ажримлар сони (2022 йил январдан июнь ҳолатига кўра)

Самарқанд	Фарғона	Қашқадарё	Андижон	Сурхондарё	Наманган	Тошкент в.	Тошкент ш.	Бухоро	Жиззах	Қорақалпоғистон Р.	Хоразм	Навоий	Сирдарё
368	793	368	800	353	706	693	732	184	248	76	176	109	206

Ўзбекистонда 2022 йилнинг 1-июнь ҳолатига ФХДЁ органлари томонидан республика бўйича 20798 та ажрим қайд этилган. Адлия вазирлиги хабарига кўра, бу кўрсаткич ўтган йилнинг мос даври билан солиштирилганда, 4700 тага кўпайган ёки 23%га ошганини билдиради. Хусусан, судларнинг тегишли қарорларига асосан - 14986 та, ўзаро розилик асосида - 5812 та ажрим ҳолати қайд этилди. Худудлар кесимида ажримлар бўйича Андижон, Фарғона, Наманган вилоятлари ва Тошкент шаҳарда энг юқори кўрсаткичлар қайд этилди [4].

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагилардан қандай хулоса чиқармоғимиз ва шахсий ҳаётимизда нималарга амал қилмоғимиз, нималарга эътибор бермоғимиз лозим? Деган саволга қуйидаги тавсияларни берамиз:

1. Турмуш ўртоқ танлашда шошилманг ва адашманг. “Никоҳ олди омиллари” ва ўзга мавзулардан тегишли хулоса чиқариб, иш кўринг.

2. Ажралиб кетган эрингиз ёки хотинингиз ҳақида фарзандларингизга салбий маълумотлар бериб, у ҳақда салбий тасаввур шакллантиришдан сақланинг, чунки бундай тасаввурнинг шаклланиши болангизнинг келгуси ҳаётига, шахсий оила муносабатларига, қайнона-келин муносабатларига ва фарзанд-ота-она муносабатларига салбий таъсир қилади.

3. Ажралишган турмуш ўртоғингиз билан ижобий муносабатни сақлаб қолинишини таъминланг. Бу, аввало, сизнинг фарзандларингиз, ота-онангиз, қолаверса, шахсан ўзингизнинг манфаатингиз эканлигини унутманг. Эр-хотин ажралиши болалари отасиз ёки онасиз ўсишига, ота ва онадан ажралишига олиб келмаслиги керак.

4. Ҳаёт тақозоси билан ва тажрибали кишилар маслаҳатларига кўра, ажралишнинг муқаррар бўлса, вақтни чўзиб ўтирманг ва фарзанд кўришдан сақланинг.

5. Ажралиш, сизга, турмуш ўртоғингизга, ота-оналарингизга, (агар бўлса) фарзандларингизга, имкони

борича, салбий таъсир қилмаслиги чораларини кўринг. Сизнинг ажралишингиз қариндошлар орасига совуқчилик тушурмаслиги, улар орасидаги муносабатларнинг бузилишига олиб келмаслиги зарур.

6. Ажралиш энг сўнгги чора! У фақат сизнинг эмас, балки яқинларингиз тақдирига ҳам салбий таъсир кўрсатишини унутманг. Шу сабабли, бу юзасидан асоссиз енгил қарорлар чиқаришдан сақланинг. Бу борада, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган яхши кишилар билан маслаҳатланинг.

Ўтказилган социологик тадқиқотлар натижаларига қараганда, оилаларда ва, айниқса, ёшлар ҳаётида оилавий ўзгаришларнинг пайдо бўлишига сабаблар жуда кўпдир ва хилма хилдир. Қуйида таклиф ва тавсиялар келтирамиз:

ёшларни мактабдан бошлаб оила қуришга тайёрлаш масаласида комплекс ўқув-тарбиявий ишларни аниқ дастурлар асосида олиб бориш лозим.

Йигит-қизларни оила қуришга алоҳида тайёрлаш лозим. Бу тўғрисида нафақат мактабда, балки мактабдан кейинги таълим тизимларида ҳам олиб бормоқ зарур.

ҳар бир ота-она ўз фарзандининг келажаги учун алоҳида эътибор бермоғи лозим.

жамоатчилик фикрига кўра, ҳар бир маҳалла ва ташкилотларда оилани бошқариш бўйича илмий ва амалий ишларни ҳар томонлама ўргатилиши тавсия этилади. Айниқса, маҳаллаларда махсус оила бошқаруви комиссияларини ташкил этиш ва бу комиссияларда илмга ҳамда қонунларга асосланган оилани бошқаришга йўналтирилган назарий-амалий институционал ишларни олиб боришни замон тақозо этмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Молодая семья: проблемы и перспективы социальной поддержки. – Красноярск: РУМЦ ЮО, 2005. – С.30.
2. Силласте Г.Г. Изменения социальной мобильности и экономического поведения женщин библиотека учебной и научной литературы. www.i-u.ru
3. Шоумаров Г.В., Ҳайдаров И.О., Соғинов Н.А. Оила психологияси // Ўқув қўлланма. Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта-махсус таълим вазирлиги, Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази. – Т.: "Шарқ", 2008. – 296 б.
4. <https://kun.uz/uz/news/2022/06/13/1-iyun-holatiga-qayd-etilgan-ajrimlar-soni-20-mingdan-oshdi>
5. Шоумаров Г.В., Соғинов Н.А. Ёш ўзбек оилаларида юзага келадиган эр-хотин низоларининг этник хусусиятлари. Ўзбек оиласининг этнопсихологик муаммолари. Республ. илмий-амалий анжумани маърузаларининг қисқача баёни. – Тошкент, 1993. – 49-51 б.
6. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари, – Тошкент: "Маънавият", 1998. – 112 б.
7. Соғинов Н.А. Ўзбек оиласининг ижтимоий-психологик тадқиқ этиш масалалари. Ҳозирги замон психология фанининг долзарб муаммолари. Психология фани соҳасида энг яхши мақолалар танловида голиб чиққан мақолалар тўплами. № 1. – Тошкент, 1997. – 32-40 б.
8. Акрамова Ф.А., Абдуллаева Р.М. Шарқ мутафаккирларининг оила хусусидаги қарашлари. –Тошкент: "Shams ASA", 2002. – 25 б.
9. <https://xs.uz/uz/post/yosh-oilalar-azhrimi-bir-kunlik-masala-emas>
10. <https://daryo.uz/2022/05/06/ozbekistonda-2022-yilning-birinchi-choragida-nikohdan-ajralish-holatlari-eng-kop-qayd-etilgan-hudud-malum-qilindi/>
11. https://library.samdu.uz/files/f5c0fb00a616315c3d6505f2eaa8bec6_Ilmiy%20axborotnoma.pdf



Dilafroz KARSHIEVA,
TDPU dotsenti, PhD
E-mail: suyunovna@mail.ru

P.f.d., professor Z.Nishonova taqrizi asosida

SOCIAL PERCEPTION FACTORS OF PROFESSIONAL STRESS OF TEACHERS

Abstract

This article highlights the scientific and theoretical foundations of professional stress in teachers, as well as the role and significance of the factors influencing it. There is an increasing need in the world for the training of qualified, competitive, independent-minded specialists. Currently, one of the urgent problems is the development and improvement of psychological mechanisms for the formation of professional competence of teachers. On the basis of empirical data, the relationship between the criteria of readiness K of pedagogical activity is analyzed. Also, on the basis of empirical data, recommendations were formed.

Key words: Stress, professional stress, perception, teacher, model.

СОЦИАЛЬНЫЙ ПЕРЦЕПТИВНЫЕ ФАКТОРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТРЕССА У ПЕДАГОГОВ

Аннотация

В данной статье освещаются научные и теоретические основы профессионального стресса у педагогов, а также роль и значение факторов влияющих на нее. В мире всё возрастает потребность в подготовке квалифицированных, конкурентоспособных, независимо мыслящих специалистов. В настоящее время одной из актуальных проблем остаётся разработка и совершенствование психологических механизмов формирования профессиональной компетентности педагогов. На основе эмпирических данных анализируется взаимосвязь между критериями готовности к педагогической деятельности. Также, на основе эмпирических данных сформированы рекомендации.

Ключевые слова: Стресс, профессиональный стресс, перцепция, педагог, модель.

PEDAGOGLARDA KASBIY STRESS NAMOYON BO'LISHINING IJTIMOIIY PERSETIV OMILLARI

Annotatsiya

Maqolada kasbiy stress va uning o'ziga xos psixologik jihatlarini yoritib berilgan. Ushbu maqolada pedagogik faoliyatda yuzaga keladigan kasbiy stresslar va ularning psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Pedagogik faoliyatdagi kasbiy stressga moyillikni chaqiruvchi omillardan biri xodimning kasbiy faoliyatga qanchalik tayyorligi masalasidir. Aynan pedagogik faoliyatga tayyorlik mezonlari hamda kasbiy stress orasidagi bog'liqlik empirik ma'lumotlar asosida tahlil qilib berilgan, empirik ma'lumotlar asosida xulosalar shakllantirilgan hamda tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Stress, kasbiy stress, psixologik tayyorlik, pedagog, persepsiya.

Kirish. Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida stress va uni keltirib chiqaruvchi psixofiziologik, emotsional, kognitiv omillarni aniqlashtirish, kasbiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan xodimlar orasida kasbiy stressning salbiy asoratlari natijasida kuzatilayotgan kasbiy deformatsiya namoyon bo'lishini kamaytirish, xodimning psixosotsial salomatligini yomonlashuvi, raqobatbardoshlik sifatlarining susayishi, xodimlarning kasbiy stressga barqarorligini shakllantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Respublikamizda inson psixik salomatligini saqlash, psixologiya sohasida kadrlar tayyorlash, huquqbuzarliklarni oldini olishning ma'naviy-huquqiy asoslari yaratildi, moddiy texnik baza kengaytirildi. Hususan, "... jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash" [2] ustuvor vazifa etib belgilandi. Bu bo'lajak mutaxassis shaxsida salbiy negativ ta'sirlarni oldini olish, bartaraf etish, pedagogik faoliyat bilan bog'liq kasbiy stress va uning determinantlarini tadqiq etish, pedagoglarda kasbiy stressga barqarorlikni shakllantirishning amaliy jihatlarini takomillashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Mamlakatimizda ham ishchi hodimlarning, ayniqsa kelajak avlod tarbiyachisi bo'lgan pedagoglarning psixosotsial salomatligi masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Buning yaqqol dalili sifatida 2019-yilning 7-iyunida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining №472-sonli "Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarlikning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida" gi

qarorning 14-bandida keltirilgan "Psixologik salomatlik yo'lida O'zbekiston"[1] borasida belgilangan vazifalarida ruhiy salomatlik masalalariga urg'u berilganligini ko'rishimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kasbiy stress – kasbiy faoliyat bilan bog'liq emotsional-salbiy va ekstremal omillarning uzoq vaqt davomida intensiv ravishda ta'sir etishi natijasida hodimda kelib chiqadigan zo'riqish holatidir.

Kasbiy stressning rivojlanishi xodimlarning ishchanligi, ish mahsuldorligi, mehnat samaradorligi va sifati, shuningdek xodimlar salomatligiga ta'siri bilan bog'liq bo'lgan hozirgi davrning dolzarb ilmiy muammosi sifatida ajratib ko'rsatiladi [7]. Shu bilan bir vaqtda, bugungi kunda adabiyotlarda tez-tez mehnat jarayoni bilan bog'liq bo'lgan stress bo'yicha izlanishlarda konseptual darajada ham, predmet doirasi chegaralarini belgilashda ham tizimlashtirish munosib amalga oshirilmagan [8]. Bu o'z navbatida, zamonaviy tadqiqotchilar uchun katta qiyinchiliklarni tug'diradi. Hozirgi paytda kasbiy stressni adabiyotlarda tasvirlangan boshqa turdagi stresslardan ajratish juda qiyin, shuning uchun shaxsning kasbiy faoliyati bilan u yoki bu tarzda bog'liq bo'lgan bir necha turdagi stresslarni ajratish odat tusiga kirgan [7]. Ular quyidagilar:

- ishchi stress (job stress) va mehnat stressi (work stress) – mehnat faoliyatini amalga oshirish sharoiti va muayyan lavozimning o'ziga xos xususiyatlari tufayli kelib chiqadigan stress turlari;

• ish mazmuni va kasbiy muhitning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan kasbiy stress (occupational stress);

• tashkilot xodimlarining tashkilot samarali ishlashiga halaqit beradigan zo'riqlashlar bilan bog'liq bo'lgan jamoaviy ish sharoitiga moslashish imkoniyatini hisobga oladigan tashkiliy stress (organizational stress);

• informatsion stress – faoliyat jarayonidagi axborotlar oqimini qayta ishlashdagi muammolar bilan bog'liq stress;

• ish joyidagi stress – kasbiy va tashkiliy stressdan kelib chiqadigan tushuncha bo'lib, u ish joyida bo'lish bilan bog'liq bo'lgan jismoniy va ruhiy zo'riqlash holatini namoyon bo'lganligini anglatadi.

Demak, stress mehnatning ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. U odamga salbiy ta'sir ko'rsatadigan turli stressomillar ta'sirida yuzaga kelishi mumkin. Insonning kasbiy faoliyatga moslashish usullari va mexanizmlarini (shular qatoriga kasbiy deformatsiya ham kiradi) o'rganish bevosita stress muammosi bilan bog'liq. Kasbiy stressni o'rganish doirasi juda keng, shuning uchun kasbiy stress bo'yicha hamma e'tirof etgan konsepsiyasini ajratib bo'lmaydi.

A.B.Leonova o'zining asarlarida kasbiy stressni kasbiy qiyinchiliklar va talablarga javob sifatida vujudga keladigan holat deb ta'riflaydi [9].

Ijtimoiy psixolog Kristina Maslach kasbiy stressni keng qamrovli fenomen sifatida belgilab bergan. Uning fikriga ko'ra, stress insonning mehnat faoliyatida vujudga keladigan jismoniy va psixik reaksiyalarida namoyon bo'ladi.

J.Sharit va G.Salvendilar kasbiy stressni ko'p o'lchovli hodisa sifatida belgilab, murakkab mehnat sharoitiga fiziologik va psixologik reaksiyalarda ifodalanishini ta'kidlaganlar [6].

Ushbu yondashuv, A.N.Zankovskiyning fikriga ko'ra, stressni o'rganishning quyidagi yo'nalishlarini aniqlashga imkon beradi [6]:

a) ushbu fenomenning qanday parametrlari ko'rib chiqilayotgan mehnat faoliyati turiga muvofiqligini aniqlash;

b) har bir tadqiq etilayotgan o'lchamlarning "istalgan maydonlarini" (ishchining subyektiv hamda obyektiv reaksiyalari nuqtai nazaridan) aniqlash;

v) har bir o'rganilayotgan o'lchovlardagi reaksiyalarni o'zaro bog'lash uchun og'ishlarni standartlashtirish;

g) har bir o'rganilayotgan o'lchovlarning "vazni"ni (ulushini) aniqlash.

S.Kasl "mehnatda stress" tushunchasini talqin qilishning ikkita asosiy yo'nalishini belgilaydi:

1) Tor ma'noda, stress bu shaxs imkoniyatiga nisbatan atrof-muhitning ortiqcha talablari, ya'ni inson bajara olmaydigan darajadagi ish miqdori, haddan tashqari ko'pligi, ortiqcha undash, stimullash va shunga o'xshash;

2) Kengroq ma'noda, stress – bu "inson – muhit" yaxlit tizimidagi munosabatlarning nomuvofiqligidir.

Ushbu tizim nafaqat yuqoridagi sharhni, balki inson ehtiyojlari va ishda ularni qondirish imkoniyati o'rtasidagi aloqani ham o'z ichiga qamrab oladi (boshqacha aytganda, insonning imkoniyatlaridan foydalanmaslik, yukni kamayishi, past darajadagi stimulyasiya).

Shu o'rinda aytish joiz, bu ko'p jihatdan mehnat sohasidagi adolat muammosi bilan bog'liq (hissa rag'batga mos kelishi kerak) va bu muammo to'g'ridan-to'g'ri xodimning o'zini o'zi hurmat qilish muammosiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqotning metodologik tamoyili sifatida tizimlilik tamoyili tadqiq etiladigan narsa-hodisalarni tizim sifatida o'rganishni, bu narsa hodisalarning xususiyatlarini ularni tashkil etgan elementlarning o'zaro munosabatlariga xos xususiyatlar bilan tushuntirishni talab qiladi. Ushbu tamoyil ilmiy tadqiqot predmetini tahlil qilishda tizim sifatida uni tashkil etuvchi elementlarni va ular o'rtasidagi tizimli funksional aloqalarni ajratish, tizimning darajalarini va tizimini hosil qiluvchi omillarni asoslab berishni taqozo etadi. Tizimlilik tamoyilida pedagoglarda kasbiy stressning namoyon bo'lish mexanizmini tizimli uyg'unligi nuqtai nazaridan tushunish orqali amalga oshirilishi ko'zda tutilgan. Qolaversa, tadqiqotimiz doirasida amalga oshirilgan tajriba sinov ishlari olingan natijalar kasbiy stress namoyon bo'lishining uyg'unlashgan holatini yaqqol ko'rsatib beradi.

Tahlil va natijalar. Biz oldimizga belgilagan vazifalardan biri, pedagoglarda kasbiy stressning ijtimoiy - psixologik moslashganlik va kasbiy faoliyatga tayyorligi bilan bog'liqligini aniqlashdan iborat edi. Buning uchun respondentlarimizda 271 nafar pedagoglar ishtirok etdi. Biz pedagoglar jamoasini ish stajiga qarab quyidagi 4 ta guruhlariga ajratib oldik va psixodiagnostik ishlarni amalga oshirdik: 10-yilgacha, 16-yilgacha va 16-yildan yuqori pedagogik stajga ega bo'lganlar. Pedagoglardan olingan natijalar quyidagicha bo'ldi:

1-jadval.

Pedagoglardagi kasbiy stress va shaxsning pedagogik faoliyatga tayyorligi va adaptivligi orasidagi bog'liqlik

Shkalalar	Ish staji	Ijodga bo'lgan qobiliyat	Ishchanlik qobiliyati	Bajaruvchanlik qobiliyati	Kommunkaivlik	Adaptatsiya	O'zkuchiga bo'lgan ishonch	O'z-o'zini boshqarish darajasi
Kasbiy stressning yuqori darajasi	6 yilgacha	0,08	0,04	-0,02	-0,01	-0,16*	0,12	0,06
	16 yilgacha	-0,31*	0,21	0,06	-0,02	0,13	0,10	-0,16*
	16 yildan yuqori	0,03	-0,12	-0,01	-0,02	-0,01	0,001	0,11
Kasbiy stressning o'rta darajasi	6 yilgacha	-0,26	-0,14	-0,03	0,004	0,61*	0,27	0,67
	16 yilgacha	0,06	0,17	-0,03	0,13	-0,13	-0,06	-0,13
	16 yildan yuqori	-0,12	-0,08	0,03	-0,11	-0,02	-0,01	-0,03
Kasbiy stressning past darajasi	6 yilgacha	0,13	0,16	0,02	0,02	-0,09	-0,36*	-0,09
	16 yilgacha	-0,16	-0,21	0,04	-0,08	0,09	0,04	0,13
	16 yildan yuqori	0,11	0,12	0,06	0,19*	0,04	0,04	0,04

Izoh: * $p \leq 0.06$; ** $p \leq 0.001$

Jadvalda keltirilgan ko'rsatkichlardan ko'rinib turganidek, 6-yilgacha ish stajiga ega bo'lgan pedagoglarda kasbiy stressning yuqori darajasi adaptatsiya ($r=-0,16$; $r\leq 0,06$) bilan, 6-yilgacha ish stajiga ega bo'lgan pedagoglarda adaptatsiya ($r=0,61$; $r\leq 0,06$) bilan ijobiy ahamiyatli statistik korrelyatsiya aniqlangan bo'lsa, kasbiy stressning past darajasi ko'rsatildi. Qolgan holatlarda statistik ahamiyatli bog'liqlik aniqlanmagan.

Ijodiy qobiliyat bu shaxsning ijodiy qarorlar qabul qilishi, yangi g'oyalarni yarata olish qobiliyatidir. E.Torrensning fikricha, ijodkor shaxs muammolarga nisbatan ta'sirchan, muammoning yechimini intuitiv hal qila oladigan shaxsdir. Pedagoglar ham muammoga ijodiy yondosha oladigan, kreativ fikrlovchi shaxslar hisoblanadi. Pedagoglardagi ijodiy qobiliyatga ichki ehtiyoj shaxs taraqqiyotining obyektiv qonuniyati hisoblanadi. Pedagoglardagi ijodkorlik – ta'limni harakatlantiruvchi kuch manbai vazifasini o'taydi.

Pedagog faoliyatining murakkabligi shundaki, o'quv-tarbiyaviy jarayon bilan bog'liq kompleks qarorlarni o'zi mustaqil qabul qilishiga to'g'ri keladigan vaziyatlar ko'p kuzatiladi. Bunday vaziyatlarda qaror qabul qilishda o'zining pedagogik mahorati, intuitiviyasi va bilimlariga tayanadi. Pedagogik faoliyatdagi bunday tezkorlik bilan qaror qabul qilish jarayoni pedagogdan ijodiy, tanqidiy tafakkurni talab etadi. Pedagogik faoliyatdagi stressogen omillarning ko'pligi ulardagi ijodiy qobiliyatning susayishiga olib keladi.

Shu boisdan ham, stressning yuqori darajasi kuzatilgan pedagoglarda sog'lom fikrlash darajasining pasayishi namoyon bo'ladi [9]. Pedagog faoliyatida ko'p kuzatilayotgan stressogen omillar ta'siri natijasida pedagogning ijtimoiy kuzatuvlari, muvaffaqiyatga intilish motivi hamda pedagog kasbiga nisbatan qo'yiladigan ijtimoiy talablar orasida nomuvofiqlik yuzaga keladi, natajada stress shaxsdagi ijodiy qobiliyatni bloklaydi.

Kasbiy stress darajalari bilan statistik ahamiyatli korrelyatsiyaga ega bo'lgan shkalalardan biri adaptatsiyadir. Adaptatsiya – tirik organizmning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashuvi bilan bog'liq dinamik jarayon hisoblanadi. Aynan

o'zgaruvchan tashqi muhitga moslashish jarayoni har doim ham ma'lum darajada stressogen vaziyat vazifasini bajargan. Chunki, yangi muhit, yangi sharoit va yangi talablarga moslashish pedagoglarda tashqi ta'sir bilan bog'liq xavotir signallarini faollashishiga sabab bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikrlarga asosanib, kasbiy stress profilaktikasi maqsadida pedagoglarimiz kun davomida quyidagi tavsiyalarga amal qilishlari zarur:

- Pedagoglarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasi ularda pedagogik jamoaga moslashuvini osonlashtiradi va kasbiy stresslarning kelib chiqishini oldini oladi. Ayniqsa, pedagoglardagi ijodiy qobiliyat, ishchanlik qobiliyati, kommunikativlik, adaptatsiya, o'zini o'zi boshqarish qobiliyati, o'z-o'ziga ishonch va kasbiy stress darajalarining pedagogik ish stajiga bog'liq ravishda dinamik harakterga ega bo'lishi ularda "adaptatsiya sindromi" hisoblangan pedagogik faoliyatdagi stressogen vaziyatlarni koping xulq mexanizmlarini ishga tushirgan holda yengib o'tish imkonini beradi.

- Mehnat jamoasidagi ijtimoiy psixologik muhit mehnat subyektlarining ijtimoiy muhitga barqaror munosabatlar tizimini anglatadi. Pedagogik jamoa a'zolari orasidagi guruh yaxlitligi saqlashga intilish, jipslik, shaxslararo munosabatlarda kirishuvchanlik, samimiylik, axborotga egalik va ma'suliyatlilik pedagoglardagi kasbiy stresslarni yengib o'tishiga yordam beruvchi omil vazifasini bajaradi. Guruhda hamkorlikka intilishi konstruktiv shaxslararo munosabatlarni o'rnatish mehnat samaradorligini oshirishga olib keladi.

Empirik ma'lumotlar asosida pedagogik faoliyatdagi kasbiy stressni oldini olish maqsadida quyidagilarni tavsiya etamiz:

- Pedagoglar uchun:
 - pedagoglar o'z ustalaridadoimiy ravishda ishlab, kasbiy kompetentlik darajalarini oshirib borishlari va kun tartibiga rioya qilish;
 - kun davomida bir marotaba autogen va relaksatsion mashqlardan foydalanish;
 - bir kunlik aqliy mehnatdan so'ng albatta jismoniy mashqlar bilan organizmdagi charchoq hissidan xalos bo'lish;

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 7-iyundagi 472-sonli "Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarlikning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori / <http://lex.uz>.
2. Mirziyoev SH.M. Bugundan boshlab jamiyatdagi eng hurmatli inson - muallimdir / Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va jamiyatda o'qituvchi mavqeyini oshirish yuzasidan kengaytirilgan vedeoselektor yig'ilishidagi nutqi. Toshkent. 2019-yil 24-avgust.
3. Bagnetova Ye.A. Obraz jizni i pfessionalne faktori riska zdorovye pedagoga. RIO Sur GPU, 2017. - 6 s.
4. Barabanshikova V.V. Professionalnye deformatsii v professiyax innovatsionnoy sfere / avtor. Dis dok. Psixol n., M., 2016.- 36 s.
5. Berezin F.B. Psixicheskaya i psixofiziologicheskaya adaptatsiya cheloveka. LGU. Nauka, 1988. – 270 s.
6. Bodrov V.A. Psixologicheskii stress: razvitiye ucheniya i sovremennoye sostoyaniye problemy. M.: Izd-vo «Institut psixologii RAN». 1996. - 136 s.
7. Leonova A.B. Kompleksnaya metodologiya analiza professionalnogo stressa: ot diagnostiki k profilaktike i korreksii / Leonova A.B. // Psixologicheskii jurnal. - 2004. - № 2. - S.76 - 86.
8. Leonova A.B. Osnovnye podkhody k izucheniyu professionalnogo stressa. / A.B. Leonova. - Izdatelstvo " Vestnik MGU". - Seriya 14. - Psixologiya, 2000. - № 3. - S.4 - 21.



Nodira KOMILOVA,
ToshDTU Olmaliq filiali katta o'qituvchisi
E-mail: k.nodira2393@gmail.com

ToshDTU Olmaliq filiali dotsenti N.A.Mamadaliyeva taqrizi ostida

TALABALARNI KASBIY TAYYORLASHDA ZAMONAVIY DIDAKTIK VOSITALAR TAHLILI VA UNITAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Аннотация

Axborotlashgan jamiyatning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari barcha mavjud texnologiyalar orasida yetakchi o'rinni egallamoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarning juda tez rivojlanishi hayotimizning ko'pchilik sohalariga chuqur o'zgartirishlar olib keldi.

Kalit so'zlar: Axborot-kommunikatsiya, reproduktiv, interaktiv, rivojlantiruvchi, virtual borliq, empirik tajriba, tashxislash, nazorat qilish, didaktik vositalar.

ТЕКСТ НАУЧНОЙ РАБОТЫ НА ТЕМУ «АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО ДИДАКТИЧЕСКОГО ИНСТРУМЕНТАРИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ»

Аннотация

Характерной чертой информационного общества является то, что информационно-коммуникационные технологии занимают лидирующее положение среди всех существующих технологий. Очень быстрое развитие информационных и коммуникационных технологий внесло глубокие изменения в большинство сфер нашей жизни.

Ключевые слова: Информационно-коммуникационная, репродуктивная; интерактивный; развивающее, виртуальное существование, эмпирический опыт, диагностика, контроль, дидактические средства.

ANALYSIS OF MODERN DIDACTIC TOOLS IN PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF ITS IMPROVEMENT

Annotation

A characteristic feature of an informed society is that information and communication technologies occupy a leading position among all existing technologies. The very rapid development of information and Communication Technologies has led to profound changes in most areas of our lives.

Key words: Information and communication, reproductive; interactive; developmental, virtual being, empirical experience, diagnosis, control, didactic tools.

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari zamonaviy oliy ta'lim tizimida istiqbolli rejalarni amalga oshirishda asosiy vositalardan biri bo'lib hisoblanadi. Ammo, bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari o'quv-tarbiya jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida yaratilgan dasturiy vositalardan foydalanish metodikasi uyatli darajada ishlab chiqilmagan. Buning asosiy sabablaridan biri o'quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari negizida yaratilgan elektron ta'lim resurslaridan foydalanishning tizimli emasligi va tartibsiz xarakterda ekanligidir. Natijada, zamonaviy kompyuterlar ulkan imkoniyatlarga ega ekanligiga qaramasdan, ta'lim sohasida bu imkoniyatlarning ma'lum bir qismigina foydalanilmoqda. Ayniqsa, bunday holat texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida "Termodinamika va issiqlik texnikasi" fanini o'qitish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda yaqqol kuzatilmoqda. Fan, texnika va texnologiyalarning, ayniqsa "Termodinamika va issiqlik texnikasi" sohasining yuqori sur'atlarda rivojlanishi texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalari ko'pgina yo'nalishda umumkasbiy fanlarning asosi bo'lib hisoblangan "Termodinamika va issiqlik texnikasi" fanini yuqori saviyada o'qitilishini talab etmoqda. Bunga sabab, bir tomondan jamiyatdagi texnik taraqqiyotning rivojlanishi hamda "Termodinamika va issiqlik texnikasi" umumkasbiy fani sohasida erishilgan yutuqlar bo'lsa, boshqa tomondan esa "Termodinamika va issiqlik texnikasi" umumkasbiy faniga oid jarayonlarni o'rganishda va hisob-kitob ishlarida ishlatiladigan matematik apparatning yetarli darajada murakkabligidir. Shu

bois, "Termodinamika va issiqlik texnikasi" umumkasbiy fanini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, zamonaviy ta'lim metodlari asosida innovatsion texnologiyalar vositasida tizimli va loyihalashtirib o'qitish zaruriyati paydo bo'lmoqda.

"Termodinamika va issiqlik texnikasi" umumkasbiy fanini o'zlashtirishdagi asosiy to'siq bu uni mustaqil o'rganish uchun mo'ljallangan o'quv soatlari miqdorini ko'paytirish hisobiga auditoriya o'quv soatlarining sezilarli darajada kamayishi hisoblanadi. Bunda ta'lim oluvchilarning mustaqil ishi faqat mos motivatsiya holatidagina ijobiy natijaga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari an'anaviy o'qitish metodikasining past samaradorligi ham asosiy to'siqlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi kunda texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayoni sifatini yaxshilashdagi jiddiy muammo bu umumkasbiy fanlar, shu jumladan "Termodinamika va issiqlik texnikasi" umumkasbiy fani bo'yicha mashg'ulotlarni o'tkazishda foydalaniladigan texnik jihozlar holati hisoblanadi. Ammo, ular ham texnik, ham ma'naviy jihatdan ancha eskirgan.

Auditoriya o'quv yuklamasining kamayishi va eskirgan jihozlar bilan bog'liq barcha muammolarni bartaraf etish uchun "Termodinamika va issiqlik texnikasi" umumkasbiy fanini o'qitishning an'anaviy metodikasini tubdan qayta qurish va o'quv laboratoriyalarini to'liq qayta jihozlash hamda ta'minlash zarur.

Kompyuter quyidagi bir nechta texnologik paradigmalarda samarali ishlashga qodir ko'p qirrali qurilma bo'lib

hisoblanadi: reproduktiv; interaktiv; rivojlantiruvchi; shaxsiy shakllanish paradigmasi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotimiz muammosiga oid ilmiy izlanishlar tahlillari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida o'qitishning zamonaviy didaktik vositalari asosida umumkasbiy fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish muammolari bo'yicha respublikamiz pedagog olimlaridan A.R.Xodjaboev, N.A.Muslimov, Q.T.Olimov, O.A.Qo'ysinov, D.O.Ximmataliev, J.A.Hamidov, H.SH.Qodirov, M.Urazova, J.O.Xakimov, A.Nazarov, A.Jo'raev va boshqalar ilmiy-tadqiqot ishlari olib boranlar.

A.R.Xodjaboevning tadqiqotlarida, bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisi shaxsini shakllantirish va tayyorlash jarayonini ta'minlovchi bir qator omillar majmuasi va shart-sharoitlari aniqlangan hamda asoslangan, o'quv-tarbiya jarayoni tizim sifatida tavsiflangan [1].

Q.T.Olimovning fundamental tadqiqotlarida professional ta'limda maxsus fanlar bo'yicha yangi avlod o'quv adabiyotlarni yaratishning nazariy va amaliy jihatlari o'rganilgan, o'quv-uslubiy adabiyotlarning yangi avlodini yaratish konsepsiyasi ilmiy asoslanib, o'quv jarayoni sifatini oshirish bo'yicha ilmiy-uslubiy tavsiyalar berilgan [2].

N.A.Muslimovning tadqiqotlarida kasb ta'limi o'qituvchisining kasbiy shakllanishi ilmiy muammo sifatida qaralib, uning nazariy-metodologik asoslari va tarkibiy tuzilmasi izohlab berilgan. Tizimli yondashuv bo'lajak kasb ta'lim o'qituvchilarining kasbiy shakllanishi muammosini tadqiq qilishning umumilmiy asosi sifatida tadqiq etilgan. Pedagogik va texnik bilimlarning integratsiyasi asosida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisini tayyorlash, uning kasbiy-pedagogik faoliyatini modellashtirish, kasbiy tayyorlash jarayonini standartlashtirishning metodik asoslari, bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisining kasbiy shakllanganlik darajasini baholash metodikasi qarab chiqilgan [3].

O.A.Qo'ysinov o'z tadqiqot ishida kasbiy ta'lim sifatini aynan bo'lajak o'qituvchining kompetentligini shakllantirish hamda kasbiy pedagogik ijodkorligini rivojlantirish orqali ta'minlash mumkin -degan fikrni ilgari surgan va ta'lim jarayonini amalga oshirish texnologiyalarini ishlab chiqishni kasbiy ta'limni modernizatsiya qilishning eng muhim vazifalaridan biri deb hisoblaydi [4].

D.O.Ximmatalievning tadqiqot ishida kasbiy faoliyatga tayyorgarlikni tashxislash, pedagogik va texnik bilimlarni integratsiyalash muammolari o'rganilgan. Shuningdek, bo'lajak mutaxassislarining shaxsiy va kasbiy muhim sifatlarini shakllantirish bosqichlarini tasniflash asosida nazariy, ilmiy-tadqiqot tayyorlov yo'nalishlari bo'yicha mobillik, reflektivlik, integrativlik kabi kompetensiyalarni rivojlantirish mexanizmi takomillashtirilgan [5].

J.A.Hamidov tomonidan ta'lim jarayoni componentlari uzviyligi asosida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining bilish faoliyatini faollashtirishda zamonaviy o'qitish vositalarining (o'quv materialini differensial taqdim etish; o'quv materialini ta'lim oluvchilar tayyorgarligi darajasiga qarab taqdim etish; baholash, boshqarish, turli shaklda nazorat qilish; interfaol muloqotni amalga oshirish) didaktik imkoniyatlari aniqlangan [6].

J.O.Xakimov o'z tadqiqotida "Kompyuterli loyihalash" fanidan loyihalash-konstruktorlik topshiriqlari, visualashtirilgan o'quv mashqlari, amaliy va laboratoriya ishlari, testlar tizimi yaratgan [7].

Biz tomondan o'tkazilgan dastlabki izlanishlar shuni ko'rsatadiki, texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida umumkasbiy fanlarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari negizida yaratilgan elektron ta'lim resurslari asosida o'qitish, talabalarining nafaqat bilim olish, balki o'z kasbi bo'yicha yetuk mutaxassis bo'lish imkoniyatlarini oshiradi, ularning mustaqil ishlash qobiliyatlari va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda ijobiy samara beradi. Umumkasbiy fanlarni

o'qitishda zamonaviy o'quv-didaktik materiallar, multimedial va media vositalar hamda elektron ta'lim resurslarini yaratish va ularni maqsadli foydalanish orqali ta'lim sifatini oshirishga erishiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy o'quv-didaktik vositalardan foydalanishning ilmiy-pedagogik asoslarini o'rganish va tizimini ishlab chiqish orqali talabalarining umumkasbiy fanlarni samarali o'zlashtirishiga erishish mumkin. Shuningdek, virtual ta'lim texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy qilish orqali elektron ta'lim resurslaridan foydalanish asosida o'qitish esa, o'quv maqsadlariga kafolatli erishishni ta'minlaydi.

O'tkazilgan nazariy taxlillar va izlanishlar bugunki kunda texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida umumkasbiy fanlarni virtual ta'lim muhiti sharoitida o'qitishni tashkil etish va o'tkazish masalasi to'laqonli ochib berilmaganligini va zamonaviy ta'lim tendensiyalarini o'zida etarlicha aks ettirmasligini, ya'ni o'z echimini kutayotgan quyidagi muammolar mavjudligini ko'rsatdi:

- umumkasbiy fanlarni an'anaviy usulda o'qitish jarayonida virtual ta'lim texnologiyalaridan foydalanmaslik;
- ta'lim olishda qaytar aloqaning yo'qligi;
- umumkasbiy fanlardan yetarli darajada virtual ta'lim texnologiyalari bazasi yaratilmaganligi;
- oliy ta'lim muassasalarida virtual ta'lim texnologiyalaridan foydalanish uchun shart-sharoit yetarli emasligi.

Termodinamik qurilmalar ishlash tamoyilini tushunish nuqtai nazaridan, kompyuterli modellashtirish etarlicha samarali, chunki o'quv jarayoniga foydali ta'sir ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar.

- "Termodinamika va issiqlik texnikasi" umumkasbiy fanini o'qitishning texnologik jarayoni tizimlashtirilgan bo'lsa;
- o'quv jarayoni axborotlashtirish tizimli yondashuvga asoslangan bo'lsa;
- bajarilishida yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va orgtexnikalar maxsuldor foydalaniladigan mashg'ulotlarni asosiy maqsadlari va mavzulari aniqlangan bo'lsa;
- o'qituvchilar tarkibi va talabalarining tayyorgarlik darajasi hamda kompetentligi o'quv jarayonini axborotlashtirish uchun ishlab chiqilgan dasturiy-metodik taminotga to'liq mos kelsa;
- butun o'quv jarayonini yagona tizimga birlashtiradigan va talabaning o'quv-bilish faolligini oshiradigan maxsus dasturiy-metodik ta'minot ishlab chiqilsa.

Texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida umumkasbiy fanlarni o'qitishning murakkabligi birinchidan, o'quv materialini abstraktligining yuqori darajada ekanligiga, ikkinchidan, talabalarining aksariyat ko'pchiligi umumkasbiy fanlarni o'qitish vaqtida real texnik qurilmalar va tizimlar bilan yetarli darajada tanish emasligi va uchinchidan, har qanday real texnik qurilma ishlashining tavsifi fizik hodisalarning jamlamasini bir vaqtda hisobga olish (fizika kursidan farqli ravishda, u yerda har bir hodisa alohida ko'rib chiqiladi) bilan izohlanadi. Shu bilan birga ish tartibiga bog'liq holda u yoki bu fizik hodisalarning ahamiyatligi o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi talabalarda maxsus qiyinchilik uyg'otadi.

Texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida umumkasbiy fanlarni, shu jumladan termodinamika va issiqlik texnikasi fanini o'qitishda nazariy va amaliy, laboratoriya mashg'ulotlari turlaridan foydalaniladi. Bular orasida nazariy mashg'ulotlarga juda ko'p vaqt ajratiladi. Shuning uchun ham nazariy mashg'ulotlarda ma'ruzalarni multimedia vositalaridan foydalanib ma'ruzali namoyishlar shaklida o'tish orqali yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

Ma'ruzali namoyishlar ta'lim jarayoniga multimedia vositalarini joriy qilish yo'lidagi birinchi qadam hisoblanadi. Tegishli jihozlar mavjud bo'lganda (masalan, kompyuter sinfi, proyektor va boshqalar) o'qituvchi o'qitishning an'anaviy metodiga nisbatan ancha xilma-xil va axborotga boy ma'ruzalar materialini bayon etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ma'ruzali namoyishlarda multimedia vositalardan foydalanish har qanday fizik hodisani ta'lim oluvchilar uchun ancha tushunarli qilish va aniq izohlash uchun sharoit yaratadi, bu esa o'quv materiallari mazmunini yaxshiroq o'zlashtirish va yodda saqlashga imkon beradi, ta'lim oluvchilarning tassavurini rivojlantiradi, tajriba shartlarini o'zgartirish imkoniyatini beradi. Shu munosabat bilan biz quyida ma'ruzali namoyishlar tasnifi va ularni tuzish metodikasini taklif etamiz:

1. Talabalarning empirik tajribasiga mos keluvchi texnik jarayon va hodisalarni ma'ruzali namoyish qilish. Bunday hollarda ma'ruzali namoyishlarda asosiy e'tibor texnik jarayon yoki hodisani turli jihatlarining o'zaro aloqalari va o'zaro bog'liqliklariga hamda bu bog'liqliklarni miqdoriy baholashga, masalan, bir parametrlarning boshqa parametrga bog'liqligi mos darajalarga mutanosib ekanini aniqlashga qaratiladi.

2. Ta'lim oluvchiga ma'lum bo'lmagan, lekin uning asosiy texnik qonuniyatlari, sabab va oqibat, makonning xossalari, saqlanish, vaqt va harakat qonunlari to'g'risidagi empirik tasavvurlariga zid bo'lmagan fizik jarayon va hodisalarni ma'ruzali namoyish etish. Bunday holda, ma'ruzali namoyishlarni asosiy tushunchalarni muhokama qilish va kiritish, ayrim oddiy namunalarni tahlil qilish va jarayon to'g'risida umumiy tasavvur shakllangandan so'ng o'zaro aloqalar va o'zaro bog'lanishlarni namoyish qilish va ularni miqdoriy baholashga qaratiladi. Bunday turdagi ma'ruzali namoyishlar avvalgisiga qaraganda ancha murakkab va bu erda kognitiv komponent ustuvor bo'lgani uchun ularni

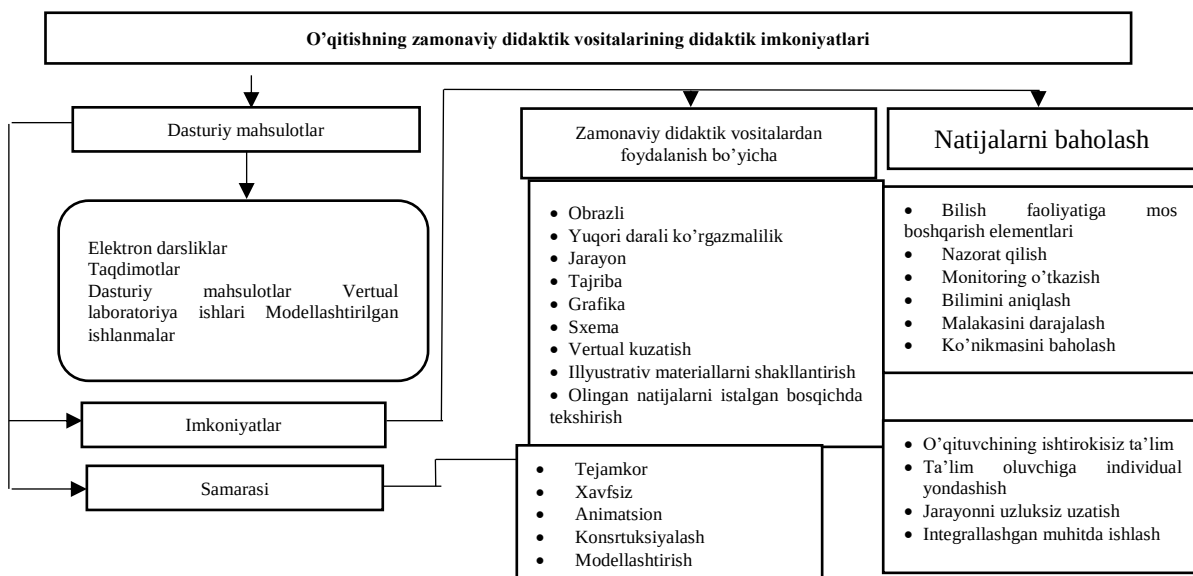
kognitiv ma'ruzali namoyishlar ham deb atash mumkin. SHuni ta'kidlash kerakki, kognitiv ma'ruzali namoyishlar oddiy ma'ruzali namoyishlarning barcha komponentlarini o'z ichiga olishini ta'minlaydi.

3. O'rganilayotgan hodisa yoki texnik jarayon ta'lim oluvchining empirik tajribasidan tashqarida yuz bergan va unga zid bo'lgan holda ma'ruzali namoyishlarni yaratish va ulardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish.

Texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida "Termo-dinamika va issiqlik texnikasi" faniga oid laboratoriya mashg'ulotlarida axborot texnologiyalarini qo'llashdan asosiy maqsad quyidagilardan iborat: ta'lim jarayonini intensivlashtirish; ta'limni ko'rgazmali tashkil etish; ta'limni shaxsga yo'naltirish; talabalarning bilim darajalariga ko'ra ta'limni tashkil qilish hamda natijalarni avtomatik baholash.

Zamonaviy texnologiyalar jamiyatning barcha bo'g'inlarini qamrab olgan asrda texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalaridagi o'qituvchi texnik vositalarisiz "Termo-dinamika va issiqlik texnikasi" fanini qanchalik mohirona bayon etmasin, talaba bu bo'lim mavzulari, qonunlari, unda yuz beradigan hodisa va jarayonlarni operativ anglab olish, xotirasida saqlashi qiyin. Shu sababli laboratoriya eksperimenti va virtual ishlarni asosida, sodir bo'ladigan jarayonlarga oid tajribalarni bajarib, mantiqan fikrlab yuz beradigan qonun qoidalar o'zlashtirilgandagina, o'qitishning samarasi yanada oshadi. Shu munosabat bilan laboratoriya mashg'ulotlarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida takomillashtirish o'rganilayotgan qonuniyatlarning mohiyatini ochib berish va o'qitish samaradorligini oshirishda keng imkoniyat yaratadi.

Ana shularni e'tiborga olgan holda biz "Termo-dinamika va issiqlik texnikasi" umumkasbiy fani bo'yicha tashkil etiladigan laboratoriya mashg'ulotlarda foydalaniladigan o'qitishning zamonaviy didaktik vositalarining imkoniyatlarini aniqladik (1- rasm).



ADABIYOTLAR

- Xodjaboev A.R., Qosimov SH. Amaliy kasbiy ta'limni tashkil qilish va o'tkazish metodikasi. O'quv-metodik qo'llanma. - T.: O'MKHTTKMO va UQTI. 2007. - 148 b.
- Xutorskoy A.V. Didakticheskaya evristika. Teoriya i texnologiya kreativnogo obucheniya /. - M. : Izd-vo MGU, 2003. - 416 s
- Xutorskoy A.V. Klyuchevye kompetensii kak komponent lichnostno- orientirovannoy paradigmy obrazovaniya / Narodnoe obrazovanie. - 2003. - № 2. - S. 58-64.
- Hamdamov R., Begimqulov U., Tayloqov N Ta'limda axborot texnologiyalari. -T.,-2010, 120 b
- Hamidov J.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda o'qitishning zamonaviy didaktik vositalarini yaratish va qo'llash texnologiyasi. ped. fan. dokt. Diss. Toshkent. 2017. - 337 b.
- Hamidov J.A., Usanov M.M., Adilov B.B. Oliy ta'limda butulni texnologiyalar // Zamonaviy o'qituvchining kasbiy faoliyatiga innovasion yondashuvlar xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiyalar to'plami . Namangan 05. 10. 2020. 110-115 betlar.



Xurshid QUYBAKOV,
Samarqand davlat universiteti akademik litseyining fizika fani o'qituvchisi
E-mail: xurshidqoyboqov@gmail.com

SamDU ped.f.d. N.Shodiyev taqrizi asosida

PECULIARITIES OF ORGANIZING THE EDUCATIONAL PROCESS IN PHYSICS IN SECONDARY SCHOOLS AND ACADEMIC LYCEUMS

Abstract

This article about the organization of the educational process of physics in secondary schools and academic lyceums, improvement of physics education, clarification of the purpose of teaching physics, principles of selection of educational material based on content, creation of educational and methodological resources based on foreign experiences, development of effective forms and methods of teaching.

Key words: General education schools, academic lyceums, physical science, teacher activity, educational process.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ КУРСА ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ И АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЯХ

Аннотация

В статье речь идет об организации учебного процесса по физике в общеобразовательных школах и академических лицеях, совершенствовании физического образования, уточнении цели обучения физике, принципах отбора учебного материала по содержанию, создании учебно-методических ресурсов на основе зарубежный опыт, разработка эффективных форм и методов обучения.

Ключевые слова: Общеобразовательных школы, академические лицеи, физическая наука, педагогическая деятельность, учебный процесс.

FIZIKA FANI BO'YICHA O'QUV JARAYONINI UMUMTA'LIM MAKTABLARI VA AKADEMIK LITSEYLARDA TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola umumta'lim maktablari va akademik litseylarda fizika fani o'quv jarayonining tashkil etilganligi, fizika ta'limini takomillashtirish, fizikani o'qitish maqsadiga aniqlik kiritilishi, o'quv materialini mazmuniga qarab tanlash tamoyillari, o'quv-uslubiy resurslarni xorijiy tajribalar asosida yangidan yaratish, o'qitishning samarali shakl va metodlari ishlab chiqilishi haqida boradi.

Kalit so'zlar: Umumta'lim maktablari, akademik litseylar, fizika fani, o'qituvchi faoliyati, o'quv jarayoni.

Kirish. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlar doirasida umumta'lim maktablarda fizika ta'limini takomillashtirishga ham alohida e'tibor qaratilayapti: fizikani o'qitish maqsadiga aniqlik kiritilayapti, o'quv materialini mazmuniga qarab tanlash tamoyillari, o'quv-uslubiy resurslarni xorijiy tajribalar asosida yangidan yaratish, o'qitishning samarali shakl va metodlari ishlab chiqilmoqda.

Dunyoning aksariyat mamlakatlarda fizikani fanini o'rganishdagi maqsadlar deyarli bir xil: fan bo'yicha ilmiy va texnikaviy savodxonlik asoslarini shakllantirish; ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam berish, ilmiy tafakkurni shakllantirish; turli manbalar(adabiyot, eksperiment va h.k.) yordamida mustaqil bilim olish orqali mahorat(qobiliyat)ni rivojlantirish. Bu holatlar deyarli barcha mamlakatlarda o'qituvchi faoliyati xarakterining yaqqol o'zgarishini ko'rsatmoqda, ya'ni an'anaviy usulda bilimlarni faqatgina uzatishdan ta'lim jarayonini boshqarishga o'tilmoqda. Ta'lim(bilim) jarayonini boshqarish darsliklarning mazmunini o'zgarishiga(asosan eksperiment, turli topshiriqlar va boshq.), o'quv jarayonini tashkil etish shaklini, o'qitishning qoida va metodlarini o'zgarishiga keng imkon yaratadi[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'qituvchi-pedagoglar fizika kursining ilmiy darajasining oshishiga o'quvchilarning quyidagi faoliyatlarini kuchayishida ko'rishadi: eksperimental faktlarning tahlilida, fundamental qonunlarning o'zlashtirishda, hodisalar kechishining bashorat qilishda, hodisa va jarayonlarni xarakteristikalarini hisoblashda. Hodisalarni o'rganish uch bosqichda o'tadi: voqeyilik(haqiqat, reallik), - fizik model va - matematik model. O'rganiladigan

materialning mazmuniga bunday yondashuv maktab o'quvchilarining bilish faoliyatini faollashtirish masalalari bilan o'zaro bog'liqdir.

Agar fizika kursi tuzilishi tahlil qilinsa, ko'pgina mamlakatlar uchun quyidagi o'qitish tizimi bir-biriga o'xshash: boshlang'ich maktab, o'rta maktab I pog'ona(bosqich); o'rta maktab II pog'ona(bosqich); o'rta maktab pog'onasi(bosqich); o'rta maktab oliy pog'onasi(bosqich); to'liqmas o'rta maktab (o'qitishning birinchi, ikkinchi va uchinchi pog'onasi; har bir pog'ona - uch sinf), gimnaziya (ijtimoiy fanlar, tabiiy-ilmiy bo'linma va boshqalar; odatda o'qish 2-3 yil). 50 foizgacha vaqt tayanch fanlar(predmetlar)ni (til, adabiyot, matematika va boshq.) o'rganishga ajratiladi. Shuningdek, integral kurslar, yuqori sinflarda esa maxsus kurslar keng tarqalgan [1].

Bizning umumta'lim maktablarida ko'pincha fizikaning bir qator tushunchalari tabiatshunoslik kursi doirasi o'rganiladi. Bu holat xorijiy mamlakatlardagi o'xshash. Masalan, Shvetsiyada birinchi bosqichda fizika elementlari o'lkashunoslik, qo'l mehnati doirasida; ikkinchi bosqichda - tabiatshunoslik doirasida; uchinchi bosqichda - alohida kurs doirasida yoki tabiatshunoslik doirasida qaraladi. Gimnaziyaning tabiiy-ilmiy bo'limida fizika uch yilda etarli yuqori darajada o'rganiladi: mos ravishda 65, 110, 124 soat. Mexanika, elektr, atom fizikasi va boshqa bo'limlarning masalalari qarab chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Respublikamizdagi akademik litseylarning aniq fanlar (texnika) yo'nalishida 1-bosqichda Mexanika va molekulyar fizika 216 soat, 2-

bosqichda Elektrodinamika asoslari. Optika va atom fizikasi 324 soat o'qitiladi. 2- bosqichda 256 soat nazariy, 226 soat masalalar yechish, 58 soat (29 ta laboratoriya ishi) laboratoriya mashg'ulotlari olib boriladi [2].

Umumta'lim maktablarida esa fizika fani 10-sinfda Mexanika, molekulyar fizika, elektr bo'limlari 51 soat, 11-sinfda magnetizm, optika va atom fizikasi bo'limlari 51 soat o'qitiladi [3].

Xorijiy mamlakatlarda tabiatshunoslik majburiy kurs sifatida jiddiy farqli ravishda turlicha o'rganiladi: 2 yildan 8-9 yilgacha. Tanlashga ko'ra, fizikani o'rganadiganlar o'quvchilar soni ko'p emas: taxminan maktab o'quvchilarining o'ndan bir qismidir. AQSHlarida to'liqmas o'rta maktabda fizikaning kirish kursi o'rganiladi: bir yoki ikki yil, 8-9 sinflar, 140 soat; 50 tagacha laboratoriya ishlari; bo'limlar: materiya miqdori, moddaning xarakterli xossalari, eritmava erituvchilar, moddalarning bo'linishi, radioaktivlik, materiyaning atom modeli, atom va molekularlarning o'lchami va massalari, molekulyar harakat, issiqlik [1].

Eng rivojlangan mamlakatlardan biri bo'lgan Yaponiyada fizikani o'qitish tizimi biz uchun o'ziga xos namuna bo'lishi mumkin [4].

Boshlang'ich ta'lim: 6 yil, tabiatshunoslik kursi, yillar bo'yicha 2, 2, 3, 3, 3 darslarning davomiyligi 50 minut 40 o'quv haftasida; o'rganiladigan masalalar: magnitlar, havoning xossalari, oddiy elektr zanjirlari, geometrik optika elementlari, moddaning agregat holatlari, tovush va boshqalar.

Kichik o'rta maktab: 3 yil, tabiatshunoslik kursi, yillar bo'yicha 3, 3, 4 haftadagi darslar; o'rganiladigan masalalar: tabiatdagi kuchlar, moddaning atom-molekulyar tuzilishi, elektr zanjirlari qonuniyatlari, mexanik harakat va boshqalar.

Katta o'rta maktab: 3 yil, tabiatshunoslikning majburiy kursi (140 soat), tanlov bo'yicha tabiatshunoslikdan qo'shimcha kurs (70 soat), tanlov bo'yicha fizika kursi (140 soat). Fizika kursi o'rganiladigan mavzular: kuch va energiya, to'liqlar, elektr va magnetizm, atom va yadro.

Yaponiya maktablarida fizika o'qitish metodikasining o'ziga xos jihatlari quyidagilarni kiritish mumkin:

- mustaqil eksperiment(tajriba)ga katta e'tibor; boshlang'ich maktabda jamiki(hamma) material tajribalari muhokama etish bilan bog'liq; yuqori sinflarda eksperiment(tajriba)tdiqot xarakterini egallaydi; modellashtirish va loyihalash etarli darajada keng tarqalgan;

- ishning asosiy shakllari ma'ruza va individual mashg'ulotlar hisoblanadi; katta o'rta maktabda uy topshiriqlarining hajmi katta; sinf oldida og'zaki so'rash(baholash)– faqat kuchli o'quvchilar;

- ko'rgazmalik o'qitishning asosiy tamoyili sifatida; shu sababli o'qitishning texnik vositalaridan keng foydalaniladi;

- imtihon sinovlariga tayyorgarlik maqsadi fan bo'yicha qo'shimcha ishlar kengaytirilgan; ham nazariyani bilish, xuddi shunday masalalarni echish qobiliyati talab qilinadi.

Tahlil va natijalar. Barcha chet el mamlakatlarida fizikani o'qitish jarayonida masalalardan keng foydalaniladi. Fransiyada mos materialni o'rgangandan keyin masala-(vazifa)larni toifalashtirishga e'tiborni qaratadi, AQSH, Shvetsiya (va boshqa mamlakatlarda) bilimlarni nazorati uchun testlardan keng foydalaniladi, Angliya, AQSH, Fransiyada ko'p e'tibor turlicha eksperimental vaziyatlar asosidagi masalalarga qaratiladi. Umuman olganda turlicha masalalardan foydalaniladi. Misol sifatida quyidagini keltiramiz.

1. Nuqtaviy yorug'lik manbai optik o'qda L1 linzadan 1m masofadan joylashtirilgan. Sistema hosil qiladigan uning tasviri qanday?

2. Uzunligi 40cm bo'lgan idish sindirish ko'rsatkichi 4/3 bo'lgan suyuqlik bilan to'ldirilgan va L1 va L2 linzalar o'rtasida joylashtirilgan. Idishning devorlari yassi, yupqa va sistemaning optik o'qiga perpendikulyar.

a) Yorug'lik manbasining aniq tasvirini olish uchun ekranni qaerga joylashtirish kerak?

b) Yangi optik sistema beradigan tasvir qanaqa xil bo'ladi?

3. Linzalar orasida joylashgan idish veritikal o'q atrofida 8° buraldi. Manbaning yangi tasviri holati topilsin.

Ko'pchilik holatlarda fizikani o'qitishda eksperimentlarga jiddiy e'tibor qaratiladi. Masalan, Angliyada Nafildovsk fizika kursi doirasida 5 yil ichida o'quvchilar 260 ta atrofida laboratoriya ishlarini (jami 390 soat) bajarishlari kerak, bundan tashqari 300 ta atrofida namoyish tajribalari qo'yiladi, uy eksperiment topshiriqlari beriladi. AQSHda "Fizika kursiga kirish" darsligi matnining qariyb yarmi laboratoriya ishlari tavsifiga ajratilgan. Ko'pchilik sharqiy Evropa mamlakatlarida fizikani o'rganishda mustaqil eksperimentlar uchun o'quv vaqtining 15-18% ajratilgan. Fransiya litseyida esa fizika eksperimentlariga o'quv vaqtining qariyb 50% ajratiladi. Fransuz o'qituvchilari targ'ib qiladilar: «Bizning predmet(fan) shuningdek qo'l bilan va ham bosh bilan o'rganiladi».

Turli mamlakatlarda ishning mazmuni turlichadir. Lekin ko'pchilik ishlar taxminan bir xil darajada. Saunday laboratoriya ishlariga misollar keltirish mumkin: «Linza yordamida tasvir olish», «Tok kuchi va kuchlanishni o'lchash» (Vengriya); «Richaglar qonunini qidirish» (Angliya); «Bir qancha elektr o'lchashlar» (Fransiya). Laboratoriya ishlarini tanlash o'qitishning maqsadi hamda fizika kabinetlarining jihozlanganlik darajalariga bog'liq bo'ladi.

Har qanday fanni, shu jumladan fizika fanini, mustahkam o'zlashtirish, yangi bilimlar olish faqatgina o'qituvchining ma'ruza va amaliy mashg'ulotlari asosidagi erishib bo'lmaydi. Fizika fanini o'ziga xosligi shundaki, tabiatdagi hodisa va jarayonlarni nazariy qismi amaliyot (tajriba, kuzatuv, masala va misollar echish) bilan chambarchas bog'liqligi tufayli fizikaviy qonun va matematik formulalar masalalar echish, laboratoriya sharoitida ularni tajribada kuzatish, ularni insonning turmush sharoitlariga qo'llashni taqozo etadi. Bu murakkab bilimlarni egallashda o'quvchilar o'z ustlarida ko'p vaqt mustaqil ishlashlariga to'g'ri keladi.

“O'quvchi o'qituvchi tushuntirib bergan fikrni tushundi deb faraz qilganimizda ham, deb yozgan edi K.D.Ushinskiy, - bu fikr o'quvchining xotirasida uning o'zi topganidek mustahkam saqlanib qolmaydi, o'quvchining o'z fikriga aylanmaydi....”. Tajribali pedagog va mutaxassislarining ta'kidlashlaricha, o'quvchi o'z mehnati va qo'li bilan “kashfiyot” qilsa, yangi bilimlarni o'zlashtirsa, ularni amaliyotga qo'llay bilsa, fizika fanini o'qishga havasi (motivatsiyasi) ortadi. O'qituvchi tomonidan berilgan tayyor bilimlar (aslida ma'lumotlar deyish to'g'riroq), xulosalar o'quvchilar uchun etarli emas, ular bu bilimlarni rasmiy ravishda yodlab olishadi. Shuning uchun ham “O'qituvchi bilim beradi, o'quvchilar idrok etadilar” degan tamoyilni bugungi kunda qo'llab bo'lmaydi. Zamonaviy taraqqiyot, jamiyatning ta'lim oldiga qo'yadigan vazifalari yangicha o'qitish metodlarini, xususan bugungi kunda rivojlangan maamlakatlarning ta'lim tizimida muvaffaqiyatli qo'llaniladigan innovatsion yondashuvlarni amaliyotga kiritishni talab qiladi [5].

Umumta'lim maktablari va akademik litseylarda tabiiy fanlarning ichida fizika alohida o'rin egallagani uchun, uni barcha tabiiy fanlarning poydevorini tashkil qiladi deb aytiladi. Chunki, fizika barcha tabiiy fanlarning yutuqlariga o'zining munosib hissasini qo'shgan va qo'shib kelmoqda. Bunga misol qilib, fizikaviy kimyo, kimyoviy fizika, biofizika, astrofizika, geofizika va boshqa fanlarni ko'rsatish mumkin. Sir emas, hozirgi kunda tibbiyotda ham fizikaning o'mi beqiyosdir, chunki uning hissasi dastlab rentgen nurlaridan boshlangan bo'lsa, hozirgi kunda ultratovush va lazerlarning qo'llanilishi, kompyuterli tomograflar orqali davom etmoqda. Qolaversa, insoniyatni energetik inqirozdan qutqarishda ham,

fizika atom va yadro energiyalaridan foydalanish orqali o'zining munosib hissasini qo'shmoqda va qo'shadi [6].

Xulosa va takliflar. 1. Umumta'lim maktablari va akademik litseylar uchun fizika fani bo'yicha amaldagi darslik va o'quv qo'llanmalarni tahlil qilish asosida soddalashtirilgan va ko'proq amaliyotga yo'naltirilgan, o'zaro mutanosib fan dasturlarini ishlab chiqish, har yilda yangilash va takomillashtirish, fan yo'nalishlaridagi zamonaviy yangiliklar, o'zgarishlarning fan dasturlarida aks ettirilishi, ta'lim mazmunining yildan-yilga mazmun-mohiyati takomillashib borishini ta'minlaydi.

2. Umumta'lim maktablari va akademik litseylarda laboratoriya asbob-uskunalar bilan jihozlanish darajasini, shuningdek, tajriba va namoyish eksperimentlarini tashkil qilish masalalarini bugungi kun talabi darajasida qaytadan o'rganish kerak.

3. Umumta'lim maktablari va akademik litseylarda tahsil olayotgan o'quvchilarning oliy maqsadi faqat OTMlarga kirish istagining birinchi o'rinda bo'lishi fizika fanining

amaliyotiga etarli darajada e'tibor berilmasligiga olib karmoqda.

4. Umumta'lim maktablari va akademik litseylarda tahsil olayotgan o'quvchilarning fizika faniga bo'lgan qiziqishlarini yanada oshirish maqsadida mustaqil ta'limga e'tiborni kuchaytirish lozim, chunki o'quvchi mustaqil fikrlab, fizik qonuniyatni to'la anglab nafaqat masalalar yechish bilan cheklanmasdan, uning amaliyotga qo'llanilishini ham bilishi zarur.

5. Umumta'lim maktablari va akademik litseylarda ta'lim tizimi bosqichlari jarayonlaridagi imtihon nazoratlari talablarini yuqori darajada va keskin choralar qo'yish orqali o'quvchilarda mas'uliyatni oshirishga sabab bo'ladi.

6. Umumta'lim maktablari va akademik litseylarda ta'lim tizimi boshqaruvi orqali kasbga yo'naltirish jarayoni ham har bir o'quvchi bilim qobiliyatiga asosan ixtisoslashtirish talablari asosida ma'lum yo'nalish bo'yicha ta'limning keyingi tizimlariga o'tkazilishi muhim jihat hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Васильев А.А., Казимирова И.А. Особенности организации учебного процесса по физике в разных странах//Информационно-коммуникационные технологии в педагогическом образовании. Электронный журнал. №03(36), 2015.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 10-martdagi 110-son buyrug'i bilan tasdiqlangan Akademik litseylar uchun namunaviy o'quv dasturi.
3. Fizika fani milliy o'quv dasturi. Xalq ta'lim vazirligi 2022/2023 o'quv yili uchun, Toshkent 2022, 55 b
4. Ёкубова Н.К., Саломова Б.В. Таълим тизими ривожланиши давлат тараккиятининг омили сифатида (Жанубий Корея ва Япония мисолида). Замонавий таълим журнали, 2017, 9-сон, 33-40 б.
5. Муравьев А.В. Физика ўқитиш ва ўқувчиларни активлаштириш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. Т.:“Ўқитувчи” нашриёти, 1967, 212 б.
6. Djorayev M., Sattarova B. Fizika va astronomiya o'qitish nazariyasi va metodikasi. T.:“Fan va texnologiya” нашриёти, 2015, 3-6.



УДК:159.9(537.6)

Mirzaaxmad KURBANOV,
O'zbekiston Milliy Universiteti professori, pedagogika fanlari doktori
E-mail: kurbanov1949@bk.ru
Dilshoda SATTOROVA,
Qo'qon davlat pedagogika instituti, o'qituvchi
E-mail: satorova.dilshoda@bk.ru

TDPU dotsenti, p.f.f.d (PhD) E.B.Xujanov taqrizi asosida

“LAWS OF ALTERNATING CURRENT” MODULE INFORMATION - COMMUNICATION TECHNOLOGIES BASIC TEACHING

Annotation

This article describes in detail the use of information and communication technologies in teaching the module "Laws of alternating current". The advantages and disadvantages of using information and communication technologies in education, examples of the usage of information and communication technologies in presenting the topic "Laws of the changing current" are showed in it.

Key words: Information and communication technologies, computer, electromagnetism, alternating current, capacitor, inductive coil, soprotivlenie, electric chain.

МОДУЛЬ “ЗАКОНЫ ПЕРЕМЕННОГО ТОКА” ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ БАЗОВОЕ ОБУЧЕНИЕ

Аннотация

В данной статье подробно описано использование информационных и коммуникационных технологий в преподавании модуля “Законы переменного тока”. Показаны преимущества и недостатки информационно-коммуникационных технологий в образовании, примеры использования информационно-коммуникационных технологий в презентации темы «Законы переменного тока».

Ключевые слова: Информационные и коммуникационные технологии, компьютер, электромагнетизм, переменный ток, конденсатор, индукционная катушка, сопротивление, электрическая цепь.

“O'ZGARUVCHAN TOK QONUNLARI” MODULINI AXBOROT - KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA O'QITISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada “O'zgaruvchan tok qonunlari” modulini o'qitishda axborot – kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish masalasi batafsil bayon qilingan. Unda ta'limda axborot - kommunikatsiya texnologiyalarining afzalligi va kamchiliklari “O'zgaruvchan tok qonunlari” mavzusini bayon qilishda axborot – kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish misollari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kompyuter, elektromagnetizm, o'zgaruvchan tok, kondensator, g'altak, induktivlik, qarshilik, elektranjir.

Kirish. Hozirgi davrda butun dunyoda yuz berayotgan global o'zgarishlar, fan va texnologiyalarning tez sur'atlarda rivojlanayotgani mamlakatimiz ta'lim tizimi oldiga yuqori malakali, ijodkor, faol va tashabbuskor mutaxassislarini tayyorlash vazifasini qo'ymoqda [1]. Bunday vazifalarni xalq uchun ta'lim sifatini mutlaqo yangi bosqichlarga ko'tarish, talabalarda kreativ xarakterga ega shaxsiy sifatlarni hamda kreativ tafakkurni rivojlantirish talab etiladi [2].

O'qitishning kompyuter texnologiyalari deyilganda talabaga ma'lumotlarni ya'ni alohida mavzular bo'yicha didaktik masalalarni alohida boblar bo'yicha kompyuterli o'qitishni ifodalab beradi. Axborot texnologiyalaridan foydalanish birinchidan o'qitishda standart o'qitish tizimiga nisbatan o'quv jarayonini jadallashtira olgan talabalar qiziqishini orttiradi, ijodiy faoliyati o'sadi, differensial yondoshiladi. Olingan bilimlarni takrorlash, mustahkamlash va nazorat qilish yengillashadi. O'qituvchi o'quv jarayonining sub'ektiga aylanadi. Ikkinchidan axborot texnologiyalaridan ta'lim-tarbiya jarayonida quyidagi shakllarda foydalanish mumkin bo'ladi:

- muayyan fanlarni o'qitishda kompyuter darslari.
- kompyuter darslari ko'rgazmali material sifatida.
- talabalarining guruhli va frontal ishlarini mustahkamlashtirishda.

– talabalarining ilmiy ishlarini tashkillashtirishda inson bevosita uzata olmaydigan jarayonlarni modellashtirish mumkin [3].

Zamonaviy texnologiyalarni dars jarayonida va darsdan tashqarida qo'llashda o'qituvchidan o'ziga xos metodlardan foydalanish o'quvchilarning qiziqishlarini, faolliklarini oshirish talab etiladi. Tushunchalarini va qiziqarli o'quv materiallarini, axborotlarni ajratish uchun loyiha ishlatish metodi o'quv tadqiqot topshiriqlarini yaratish tavsiya etiladi.

Telekommunikatsiya ta'lim loyihalari odatda fanlar aro bog'liqliklarni ya'ni turli fan sohalarini bilimlarini mujassamlashtirgan bo'ladi. O'quv axborotlarini olish usuli bo'yicha sinxron va assinxron o'quv tizimlariga ajratish mumkin.

Sinxron tizimlar – o'qitish jarayonida bir vaqtning o'zida o'quvchi ham o'qituvchini ham qatnashishini talab etadi. Bunday tizimlarga interfaol, televideniya, audio, grafika, kompyuter telekonferensiyalar. IRS, MUD, MVolar kiradi.

Assinxron tizimlar – o'qitish jarayonida o'quvchi va o'qituvchini bir vaqtning o'zida qatnashishini talab etmaydi. O'qituvchining o'zini mashg'ulotlar rejasini va vaqtini tanlaydi. Bunday tizimlarga chop etilgan materiallar, audio, video, kasetalar, elektron pochta, WWW, FTPlarni kiritish mumkin.

O'qitishda axborot texnologiyalari muhitini tashkil etish alohida muammoni beradi. Buni tashkil etishda

pedagogik va tashkiliy ishlar bilan bog'liq bo'lgan bir qator masalalarni yechish zarur. Chunki axborot ta'lim muhitini yaratish sof texnik masala emas. Buning uchun ta'lim muassasalarining ilmiy metodik, tashkiliy va pedagogik imkoniyatlarni hisobga olish zarur.

Ta'lim tizimida internet tarmoqlaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Chunki fan sohasidagi yangilik tarixiy ma'lumotlar internet ma'lumotlari orqali olish va undan foydalanish mumkin. Shunga asosan Respublikamizning ta'lim sohasida olib borilayotgan islohatlar fizika o'qitish jarayonida ham yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashni talab etadi. Zamonaviy dars deganda yangi axborot texnologiyalaridan keng foydalangan holda jarayon tajribalariga asoslanib dars o'tishni tushunmoq kerak [4].

Oliy ta'lim tizimida o'qitiladigan umumiy fizika kursi talabalarining umumta'lim maktabida o'qitilgan fizika fanidan erishilgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalariga tayanadi. Fizikaning asosiy metodlaridan hisoblangan kuzatish, tajribalar o'tkazish metodlari va boshqa tadqiqot metodlari haqida talabalarga to'la ma'lumot berish, darslarni ko'rsatma materiallar (plakatlar, modellar, fotografik materiallar, ekran qo'llanmalari va boshqalar) asosida tashkil etish orqali o'qitishning samaradorligini oshirish mumkin [5].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Fizika fanini ilmiy, metodik va ko'rgazmali vositalar asosida boyitish maksadida yaratilgan adabiyotlar o'zbek metodist olimlari B.M. Mirzaxmedov [3], M. Djorayev [4], R.J. Ishmuhamedov [5], M. Kurbonov [6], K. Nasriddinov [7], Турсунметов К.А. [8], B.M. Nurillayev [9], Берматова Д.А [10], Жалолова П.М. [11] va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Bo'lajak pedagog kadrlarni tayyorlashda axborot texnologiyalarining o'rni, ta'lim sifatini oshirishni dasturiy vositalar asosida takomillashtirish masalalari bo'yicha soha olimlaridan

U.SH.Begimqulov[12], Tayloqov N [13], Содикова Ш.М [6], L.M.Nabiulina [14], Najmiddinova M [15], va boshqalarning ilmiy izlanishlari va yaratgan ilmiy-metodik adabiyotlarini ham ta'kidlab o'tish mumkin.

Yaratilgan adabiyotlar, ilmiy-metodik ishlanmalar va amaliy ishlarni o'rganish natijasida fanni o'qitish jarayonida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilayotganligi ma'lum bo'ldi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun [1] va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" da [2] keltirilgan maqsad va vazifalar tizimli bajarilayotganligining isboti hamdir.

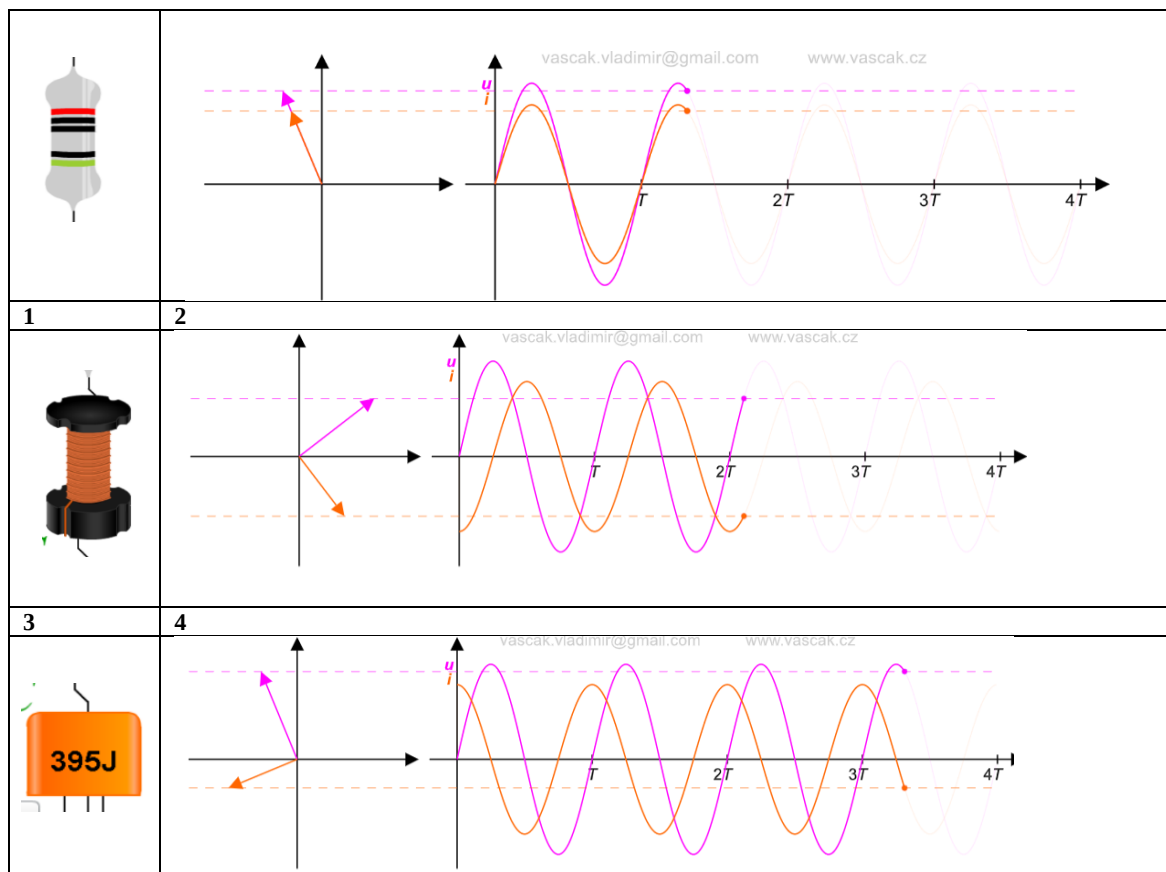
Tadqiqot metodologiyasi. Mashg'ulotlarni kompyuter texnologiyalari asosida tashkil etish, Internet saytlaridan olingan mavzu bo'yicha sistemalashtirilgan ma'lumotlardan keng foydalanish, o'qitishda kutilgan natijani olishda eng qisqa yo'l hisoblanadi. Umumiy fizika kursining "Elektr va magnitizm" bo'limiga oid nazariy bilimlarini amaliy, laboratoriya va kuzatish mashg'ulotlari asosida mustahkamlash yaxshi natijalar beradi.

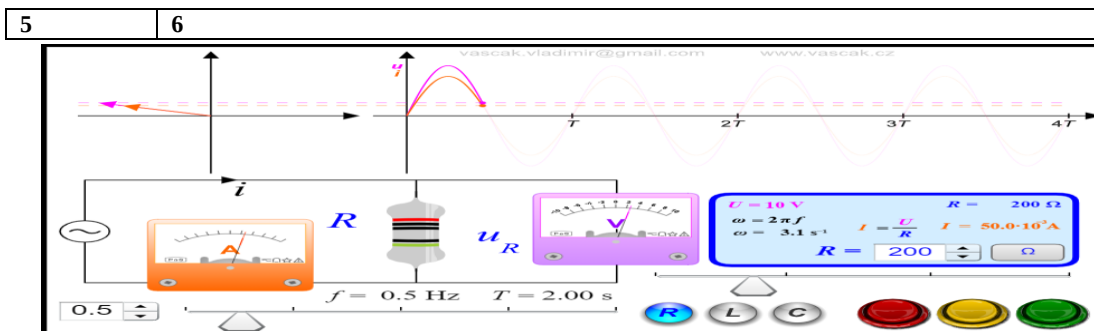
Umumiy fizika kursining "Elektr va magnitizm" bo'limiga oid "O'zgaruvchan tok qonunlari" mavzusidan ma'ruza mashg'ulotini o'tish jarayonida quyidagi axborot texnologiyalari asosida tashkil qilish metodikasini ko'rsatib o'taylik.

O'qituvchi tomonidan "Power Point" dasturi yordamida tayyorlangan ma'ruza mashg'ulotiga oid taqdimot elektron doskaga yoki mavjud kompyuterga ulangan proyektor orqali namoyish etiladi. Talabalarning tayanch bilimlarini aniqlash maqsadida mavzuga oid elementar tushunchalar zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llagan holda amalga oshiriladi.

Rasm va grafiklarda tasvirlangan quyidagi fizikaviy tushuncha, kattaliklar hamda qarshiliklarning turlarini aniqlang va raqamlarga mos holda tartiblang.

Sig'im qarshilik; aktiv qarshilik; induktiv qarshilik; aktiv qarshilikdagi kuchlanish va tok kuchining tebranishlari bir xil fazada bo'ladi; zanjirdagi tok kuchi tebranishlari, kuchlanish tebranishlaridan faza bo'yicha $\pi/2$ ga oldinga borishi; g'altak uchlariga qo'yilgan kuchlanish tebranishlari, tok kuchi tebranishlaridan faza bo'yicha $\pi/2$ ga oldinga borishi





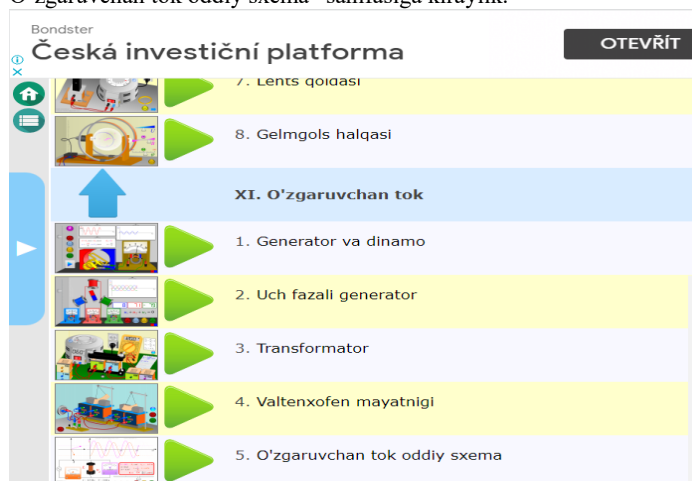
Rasmi va ko'p javobli nostandart test javobi quyidagicha bo'ladi:

- 1) aktiv qarshilik;
- 2) aktiv qarshilikdagi kuchlanish va tok kuchining tebranishlari bir xil fazada bo'ladi;
- 3) induktiv qarshilik;
- 4) g'altak uchlariga qo'yilgan kuchlanish tebranishlari, tok kuchi tebranishlaridan faza bo'yicha $\pi/2$ ga oldinga borishi;
- 5) sig'im qarshilik;
- 6) zanjirdagi tok kuchi tebranishlari, kuchlanish tebranishlaridan faza bo'yicha $\pi/2$ ga oldinga borishi.

Masalan 5 - qatorda turgan "O'zgaruvchan tok oddiy sxema" sahifasiga kiraylik.

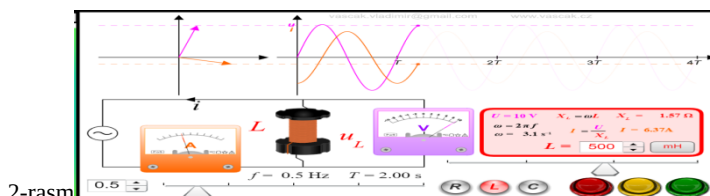
Yangi mavzuni bayon qilish uchun taqdimot ichiga o'rnatilgan <https://www.vascak.cz/?p=2192&language=uz#kapitola7> saytiga kiriladi. Bu saytg kiritilgan ma'lumotlar garchi maktab fizikasi uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, yangi tushuncha yoki fizik hodisani tasavvur qilish imkoniyati mavjud.

Sahifani pastki qismiga tushilsa, chap tomonda fizika fanini barcha bo'limlari keltirilgan ketma-ketlik paydo bo'ladi (1-rasm). Ular ichidan bizga kerakli bo'lgan "O'zgaruvchan tok" bo'limi tanlanadi va mavzu rejasi bo'yicha kerakli sahifa ustiga bosiladi.



Ekranning yuqori qismida grafik, undan pastda o'ng tomonda o'zgaruvchan tok zanjiri sxemasi, chap tomonda tok kuchini hisoblash ifodasi keltirilgan (2-rasm). Sahifaning pastki qismini chap 1-rasm. tomonida 3 xil rangdagi tugmalar keltirilgan. Undagi yashil tugma ustiga bosilsa, tok kuchi va kuchlanishning vaqtga bog'liq ravishda o'zgarish grafigi hosil bo'ladi. Chastota va qarshilikning qiymatlarini o'zgartirib, ampermetr va voltmetrning ko'rsatkichi va grafiklardagi

chiziqlar o'zgarishini ko'rishimiz mumkin. Rangli tugmalar yonida R , L , C belgilari qo'yilgan tugmalar joylashgan va R tugma ko'k rangda. Demak biz yuqorida bajargan ishlar o'zgaruvchan tok zanjiriga aktiv qarshilik ulangan hol uchun ko'rsatib o'tildi. Grafiklarga qarab, o'zgaruvchan tok zanjiriga aktiv qarshilik ulanganda tok kuchi va kuchlanish fazalari farqi 0 ga tengligini ham ko'rishimiz mumkin.



2-rasm

Agar L tugma ustiga bosilsa, o'zgaruvchan tok zanjiriga induktiv qarshilik ulangan holda yuz beradigan jarayonlarga o'tadi va o'qituvchi yuqoridagi kabi ushbu holatga mos keluvchi grafik va sxemalarni tushuntiradi (3-rasm).

Agar C tugma ustiga bosilsa, o'zgaruvchan tok zanjiriga sig'im qarshilik ulanganda ekranda holatga mos keluvchi grafik va sxemalarini aks ettiruvchi tasvir hosil bo'ladi. Endi bu 3-holatda talabalar faolligini oshirish uchun ularga o'zgaruvchan tok zanjiriga sig'im qarshilik ulangandagi grafik va sxemalarni tahlil qilish va izohlash topshirig'i beriladi.

Mavzuni qamrab olgan barcha rejalarni bayon etishda ham ketma-ketlikka amal qilgan holda tayyorlangan

taqdimotlar xuddi shu usulda namoyish etiladi va tushuntiriladi.

Tahlil va natijalar. Xulosa qilib aytganda, fizika darslarida AKT va dasturiy vositalardan foydalanish

- Talabalarni darsdagi faolligini va qiziqishini oshiradi
- O'quv jarayonining samaradorligini oshiradi
- O'rganish va o'qitishning yangi imkoniyatlarini ochib beradi

- O'z resurslaridan oqilona foydalanishga imkoniyat yaratadi

- Ta'lim oluvchi mustaqil o'qib rivojlanib boradi
- Talabalarda hozirgi tez o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga moslashuviga yordam beradigan zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini hosil qiladi

Talabani kommunikativ va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi

Xulosa va takliflar. Fizika fanini o'qitishda turli innovatsion ta'lim texnologiyalar va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish mavzular mazmunini takomillashtirish va o'qitish samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida qonuni" Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan. Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan.
2. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi". O'zbekiston Respublikasining kadrlar tayyorlash milliy dasturi — 1997-y. 29 avg.
3. Mirzaxmedov B.M., Rizayev T.va boshqalar, "Fizika o'qitishda pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanish metodikasi", T-2008
4. Ishmuhamedov R.J., "Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari", Toshkent-2009.
5. Mirzaxmedov B.M., Djourayev M., G'ofurov N., Sagatova G.va boshqalar "Fizika o'qitish metodikasi" 1-qism Toshkent-2010 yil.
6. Курбонов М., Содиқова Ш.М. "Использование международного опыта в совершенствовании качества образования: проблемы и решения". Мат. международной научной-практ. конф. 2-том. -Чирчик. ЧОТҚБЮ, 19 октябрь, 2021.-Б.233-236.
7. Nasriddinov K.R., Madaliyev A.M. Amaliy mashg'ulotlarda zarralar fizikasi bo'limini o'zlashtirish samaradorligini oshirish yo'llari // Academic Research in Educational Sciences, V.2, Issue.3, pp.42-46, 2021
8. Турсунметов К.А., В.Г.Махсудов. Гармоник тебранишларни "Венн диаграммалари" асосида ўрганиш методикаси. Физика ва уни ўқитишнинг долзарб муаммолари Республика конференция материаллари – Гулистон: 2018. 274-276 б. [14]
9. Nurillayev B.M.Fizika o'qitish jarayonida o'zgaruvchan tok zanjirlarining to'la qarshiligini hisoblash metodikasi
10. Бегматова Д.А., Курбонов М.,Содиқова Ш., Абдуллаев Н., Сувонова О. Физика ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. 23.11.2021 ЎРОЎМТВ 500 – сонли буйруғи 328 б.
11. Жамолова Г.М., Курбонов М.,Жалолова П.М. Elektronika va sxemalar. 17.03.2022 ЎРОЎМТВ 106 – сонли буйруғи. 9 б.т.
12. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – T.: Fan, 2007. – 159 b.
13. Tayloqov N., Axmedov A. Informatika: Akademik litsey va kasb- hunar kollejlari uchun darslik.-T.: «O'zbekiston», 2001.
14. Nabiulina L.M., Bakiyeva Z.R. Multimediya tizimlari va texnologiyalari.Darslik. Toshkent: "Navruz".2018
15. Najmiddinova M. Ta'limning sifat va samaradorligini oshirishda vizuallashtirishning ahamiyati // Talim texnologiyalari. – Toshkent: 2006. -№ 1. – B. 18-21.
16. Internet sayt. <https://www.vascak.cz>



Нодира КУШИЕВА,
ЎзДЖТУ докторанти
E-mail: nodira.kushieva@mail.ru

ГулДУ доценти, PhD Р.Ш.Абдуразакова тақризи асосида

“МАКТАБ-УНИВЕРСИТЕТ” ТИЗИМИДА ИНГЛИЗ ТИЛИНИ КЛАСТЕРЛИ ЁНДАШУВЛАР АСОСИДА ЎҚИТИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада “Мактаб-университет” тизимида инглиз тилини кластерли ёндашув асосида ўқитишнинг энг муҳим моҳияти таълим, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги интеграцияни ривожлантириш ва бунда таълим кластери инфраструктурасини замон талабалари асосида ривожланишида, ишлаб чиқариш ва таълим тизими ўртасида алоқа технологиялари каби инновацион қўрсаткичларда ўз имкониятлари ва ифодасини топиши муҳимлиги акс этган. Фан ва таълим интеграцияси тизимидаги ўзгаришларни ҳамда юқори малакали, рақобатбардош кадрлар таёрлаш тизими билан боғлиқ ҳолда инглиз тилини ўқитишда тизимли ёндашув механизмларини яратиш муҳим аҳамиятга эгадир. Хорижий тилни ўқитиш ва ўрганишда кластерли ёндашувга асосланган тизимни қўллаш, таълим сифатини оширибгина қолмай юқори малакали мутахассис кадр тайёрлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Калит сўзлар: Таълим кластери, кластерли ёндашув, кластерли тизим, инглиз тили.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРНЫХ ПОДХОДОВ В СИСТЕМЕ «ШКОЛА-ВУЗ»

Аннотация

В данной статье важнейшей сущностью обучения английскому языку на основе кластерного подхода в системе «Школа-Вуз» является развитие интеграции образования, науки и производства, а в этом - развитие инфраструктуры образовательного кластера. На основе современных студентов отражены инновационные показатели, такие как технологии связи между производством и образовательной системой, их возможности и важность нахождения выражения. В связи с изменением системы интеграции науки и образования и системы подготовки высококвалифицированных, конкурентоспособных кадров важно создать механизмы системного подхода к обучению английскому языку. Использование системы, основанной на кластерном подходе в обучении и изучении иностранного языка, важно не только для повышения качества образования, но и для подготовки высококвалифицированных специалистов.

Ключевые слова: Образовательный кластер, кластерный подход, кластерная система, английский язык.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF TEACHING ENGLISH BASED ON CLUSTER APPROACHES IN THE "SCHOOL-UNIVERSITY" SYSTEM

Annotation

In this article, the most important essence of teaching English based on the cluster approach in the "School-University" system is the development of the integration of education, science and production, and in this - the development of the infrastructure of the educational cluster. On the basis of modern students, innovative indicators are reflected, such as communication technologies between production and the educational system, their capabilities and the importance of finding expression. In connection with the change in the system of integration of science and education and the system of training highly qualified, competitive personnel, it is important to create mechanisms for a systematic approach to teaching English. The use of a system based on a cluster approach in teaching and learning a foreign language is important not only to improve the quality of education, but also to train highly qualified specialists.

Key words: Educational cluster, cluster approach, cluster system, English language.

Кириш. Таълим жараёнида кластер тушунчасининг қўлланилиши ўтган асрнинг 90 йиллар бошида кириб келган. Бу даврда кластерли ёндашувлар ҳақида дастлабки маълумотлар таълим жараёнида инглиз тилида 90 йилларнинг ўрталарида рус тилида баён қилинган манбаларда пайдо бўла бошлади. Ўзбек тилида эса таълим жараёнидаги кластерли ёндашув тўғрисидаги тушунчалар бугунги кунда пайдо бўла бошлади. 2018 йил май ойида таълим жараёнида кластерли ёндашувлар тўғрисида интернет маълумотлари бўйича инглиз тилидаги манбалар (innovation educational cluster) 11956000, рус тилидаги манбалар (инновационный образовательный кластер) 356000 та, ўзбек тилидаги манбалар (инновацион таълим кластерлари) эса 5 тани ташкил этди. Худди шу сингари таълим кластерлари инглиз тилида (educational cluster) 41000000, рус тилида (образовательный кластер) 350000та, ўзбек тилида эса 17 тани ташкил этди.

Манбалар асосида олинган маълумотлар таҳлили шуни қўрсатдики, таълимда кластерли ёндашувлар хорижий мамлакатлар таълим тизимида амалий жиҳатдан кенг йўлга қўйилмоқда. Лекин ушбу йўналиш бўйича мавжуд муаммолар назарий жиҳатдан яхши ўрганилмаган. Германия, Россия. Англия мамлакатларида таълим жараёнида кластер тизимини шакллантириш ва уни ривожлантиришга алоҳида эътибор бермоқда. Америка Қўшма Штатлари, Франция, Корея таълим жараёнида эса шаклланган кластерли тизимини қўллаб-қувватлашни бўйича тегишли стратегиялар яратилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. М.Портер ишларида Массачусетс ва Гарвард университетларида йўлга қўйилган кластерли тизимнинг концептуал схемаси берилиб, ушбу тизимнинг таълим жараёнидаги аҳамияти қайд этилган ва бу тизим АКШнинг Калифорния штати ва бошқа давлатларда шакллантирилган тизим билан қиёсий

таҳлил қилинган [19]. Европада таълим жараёнида кластерли тизим ва унинг ривожланиши ўтган асрнинг 90-йилларида бошланди. Бу даврда Буюк Британияда тиббиёт таълим тизимида кластерли ёндашувларга алоҳида эътибор берилди. Бунда соғлиқни сақлаш бўйича университетларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва маҳаллий давлат ташкилотлари, хусусий компанияларнинг ўзаро ҳамкорликларини ташкил қилиш бўйича яратилган назарий механизм амалиётга кенг жорий қилиниши асосида ижобий натижаларга эришилди.

Францияда дастлаб экотизимни ривожлантиришда кластерли ёндашувларнинг амалиётга жорий қилиниши асосида давлат таълим муассасалари ва илмий лабораторияларнинг ҳамкорлиги йўлга қўйилди. Бугунги кунда улар таълим кластери бўйича яратган технологик механизмларини халқаро масштабга олиб чиқиш бўйича компаниялар ташкил қилинган [6]. АҚШда экотизимини барқарор ривожлантириш бўйича таълим тизимида яратилган кластерли таълим технологияларни фанлараро интеграциясини йўлга қўйишни таклиф этишмоқда. Шунга қўра таълим жараёнида кластерли тизимни жорий қилиш механизми таклиф қилинади [19].

Таълим тизимини кластерли ёндашув асосида ташкил қилишнинг энг муҳим моҳияти таълим, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги интеграцияни ривожлантиришдан иборатдир. Бунда таълим кластери инфраструктурасини замон талабалари асосида ривожланишида, ишлаб чиқариш ва таълим тизими ўртасида алоқа технологиялари каби инновацион кўрсаткичларда ўз имкониятлари ва ифодасини топади [14].

Россияда иқтисодий самарадорликни ривожлантиришда таълим кластерларини энг муҳим инструмент эканлиги қайд этилади [12].

Тадқиқот методологияси. Тегишли манбалар асосида таълим кластерлари бўйича маълумотларни алоҳида қайд этиш мумкин:

1. Таълим тизимида инновацион кластерлар - ўз ичига маълум бир муҳитда жойлашган олий таълим ва илмий тадқиқот муассасалари, ишлаб чиқаришни ўз ичига олиб, бунда яратилган занжирли тизимдаги барча иштирокчиларнинг (илмий муассасалар, кичик инновацион компаниялар, синовдан ўтказиш марказлари, марказлашган ҳолда фойдаланиладиган ускуналар, маҳсулотларга сертификат берувчи лабораториялар, мутахассислар тайёрловчи ва жойларга етказиб берувчи олий таълим муассасалари ва ўқув марказлари, интеллектуал мулк агентлиги ва бошқалар) инновацион маҳсулотни яратишнинг бошидан то охиригача ўзаро алоқада ва ҳамкорликдаги фаолиятидир [18].

2. Таълим кластери – занжирли инновацион таълим тизимида ўзаро ўқитиш ва мустақил таълим олиш инструментлари – технологиялар – занжир тизимида ўзаро горизонтал боғланган ишлаб чиқариш жараёни [17].

3. Фан-таълим кластери – бу мактабдан то ишлаб чиқаришгача бўлган узлуксиз таълимнинг бир бутун тизими [13].

4. Таълим тизимида кластерли технологиялар – иш берувчи ва таълим муассасалари ўртасида яратилган ҳамкорлик дастури [13]

Кластер терминининг қўлланиш ва ундан фойдаланиш технологиялари асосида шуни қайд этиш мумкинки, кластер ва кластерли ёндашувлар инновацион таълим жараёнига хосдир. Таълим кластерлари эса инновацион таълим олишни ташкил этишнинг шаклидир. Таълим жараёнини ташкил этишнинг кластерли шакли инновацион маҳсулотлар яратиш ва юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлашга йўналтирилади.

Таълим кластерлари концепцияси моҳияти мазмунан етакчи олий ва ўрта махсус таълим муассасалари, мутахассисликка йўналтирилган мактаблар, ишлаб

чиқариш корхоналари ва мутахассис кадрларга талабгорларнинг ўзаро ҳамкорлигига асосланган бирлашмадир. Н. Анисцына олий таълим муассасаси кластер технологиялари асосида бирлашган коммерциал ташкилотлар, давлат ташкилотлари ва бошқа нодавлат ташкилотлари бирлашмасининг ядросини ташкил этади ва бунда олий таълим муассасасининг маҳсулоти бўлган мутахассис кадрлар фаолиятининг муҳим натижаси сифатида эътироф этади [7]. Агар автомобил кластерида бош маҳсулот яратилган автомобил, кимё саноатида – кимёвий маҳсулот бўлса, таълим кластеридаги бош маҳсулот – бу таълим хизматлари ва тайёрланган мутахассис бош маҳсулот бўлиб хизмат қилади [10]. Демак, бундан шундай хулосага келиш мумкинки, таълим кластери нафақат таълим хизматларини яратиш, балки рақобатли меҳнат бозорини ҳам яратиши билан тавсифланади.

Бугунги кунда таълим хизматлари конъюктураси бозори билан меҳнат бозори конъюктураси мос келмайди ва бу таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси тизимини такомиллаштирувчи янги механизмни яратишни тақозо этади. Шунга қўра Ўзбекистон шароитида амалга ошаётган чуқур ўзгаришлар саноат ишлаб чиқаришни ривожлантириш билан бир қаторда энг аввало таълим тизимида ҳам ўз аксини топмоқда. Бу ўринда ишлаб чиқариш корхоналари ва муассасалар билан олий таълим ўртасида ўзаро боғлиқлик ҳамда юқори малакали кадрлар тайёрлаш сифатини оширишда хорижий ҳамкорликларни ошириш учун халқаро микёсдаги чет тилларни ўқитиш муҳим аҳамиятга эга эканлиги айрим адабиётларда ва Ўзбекистон Республикасининг Норматив-Ҳуқуқий ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган [1, 2, 3, 4, 5].

XXI аср – фан ва юқори технологияларнинг шаклланиш давридир. Ҳозирги вақтда рақобатбардош жамиятни барпо этиш ва ҳаётини фаровонлигини шакллантириш қўп жиҳатдан илмий тадқиқот ва инновацион ишланмалар кўсаткичи ва ҳолатига боғлиқдир. Бу ўринда шуни қайд этиш жоизки, фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини ривожлантириш иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни белгилаб беради.

Табиийки, бунда қатор саволлар пайдо бўлади: таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясини қандай амалга ошириш мумкин ва унинг самарадорлиги қанча бўлади? Таълим ва фан ўртасидаги ҳамкорликни йўлга қўйиш ва уни ишлаб чиқариш ҳамда олий таълим билан интеграциясининг алгоритми қанча? Ишлаб чиқариш жараёнини илмий жараёни ажралмас бўлаги сифатида ташкил қилиш мумкинми? Креатив таълимни ўзи нима?

Тарихий манбалар асосида шуни қайд этиш мумкинки, мамлакатни ривожлантириш билан боғлиқ ҳолда фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқани ташкил этиш ва бошқаришни таҳлил қилиш механизми, назорат ва баҳолаш имкониятлари бўлган. Олий таълим тизимида эса ўқув ва ишлаб чиқариш амалиётини боғлиқлигини ўрганиш, замонавий илмий билимларни қўллаш ҳамда илмий ва амалий методлар асосида иш жараёнини ташкил қилиш учун ҳар бир мутахассислик бўйича маълум фанлар комплекси танланган.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб фан ва техниканинг гуркираб ривожланиши билан ахборот оқимининг шиддатли ўсиши кузатила бошланди. Олий таълим тизимида эса билим олиш ҳажми ва ўқитиладиган фанларнинг сони таълим мазмуни ҳамда ўқитиш методларининг такомиллашиб боришига нисбатан кескин ортиб борди. Таълимни экстенсив ривожлантириш ресурслари йўқолиб, олий таълимда интенсив тарзда ўқитиш технологияларини яратиш муаммолари юзага кела бошлади. Одамларнинг ҳаёт тарзи жуда тез ўзгарди, янги маданий коммуникатив шароитлар шаклланди, одамлар ва ижтимоий институтлар ўртасида янги дунёқараш ҳамда муаммолар юзага кела бошлади. Фан, бошқариш

маданияти, мутахассислик каби ғоялар ҳамкорлик, шахсни олқишлаш, маданиятлараро муносабатлар каби ғоялар билан аралашиб кетди. Натижада ўзининг маданий коммуникацияси ва нуфузига эга бўлган анаънавий илмий мактаблар ва олий таълим жамият, профессор-ўқитувчилар, ота-оналар ва талабаларни ўзини ҳам қониқтирмай қўйди. Таълим тизимида ўзига хос тарзда кризис пайдо бўлдики, бу таълимдаги классик ғоялар ва таълим модели инкйрози бўлди. Бу кризис таълим жараёнини жамият ҳаёт тарзининг ўзгариши билан таълим тизими, унинг мақсади, мазмуни ва ўқитиш технологиялари ўртасидаги узилишни юзага келтирди. Фанда жиддий инкйроз юзага келди. Фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси бошқаруви тузилмаси ўзгарди. Бозор иқтисодиётига ўтиш тузилмаси фан-таълим тузилмасини бозор иқтисодиёти асосида ташкил этиш иқтисодиётни ўсишини таъминловчи тизимни шакллантира олмади. Инновацион ривожланиш стагнациясининг юзага келиши кўпгина давлатлар бошқаруви олдида таълим жараёнини ислох қилишнинг оптимал моделини ишлаб чиқиш вазифасини қўйди. Бунда инновацион иқтисодиёт талабларига жавоб бера оладиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш муаммоси энг асосий вазифа сифатида режадан жой олди [8; 303-б.].

Фан ва таълим интеграцияси тизимидаги ўзгаришларни ҳамда юқори малакали, рақобатбардош кадрлар таёрлаш тизими билан боғлиқ ҳолда хорижий тилни ўқитишда тизимли ёндашув механизмларини яратиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ривожланишнинг кластерли модели кўпгина давлатлар сиёсатида ўз ўрнини топган. Бу жараён кўпгина ривожланган давлатларнинг таълим тизимида алоҳида аҳамиятга эгадир. Oxford Research AS тадқиқотчилари томонидан кластерли сиёсатнинг аҳамияти минтақавий ва миллий даражада ўзаро кучли боғланганлиги билан қайд этилади. Шунингдек, кўпгина давлатларда ҳам кластерли ёндашувларга асосланган минтақавий аҳамиятга эга эканлигини эътиборга олган ҳолда бунга алоҳида эътибор берилиши баён этилади [16]. Айрим тадқиқотчилар гуруҳининг хулосасига кўра эса кластерли ёндашувларга асосланган фаолиятнинг миллий аҳамиятга эга эканлиги эътироф этилади. Бундан шундай хулосага келиши мумкинки, Ўзбекистон шароитида кластерли ёндашувларга асосланган фаолият етарли эмас. Айниқса кластерли ёндашувларга асосланган таълим тизимининг йўлга қўйилиши ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шунга ўхшаш ҳолат, яъни кластерли ёндашувларга асосланган фаолият Австрия, Дания, Испанияда ҳам маълум бир минтақада шаклланган ҳолос.

Таълим ва фан интеграциясига асосланган “France Clusters (CDIF)” кластери Францияда 100дан ортиқ таълим йўналишига асосланган кластерлар билан ҳамкорлик қилади ва бу компания мамлакатда таълим жараёнини кластерли ёндашувлар асосида ташкил қилишда мавжуд дастурларни қўллаб қувватлайди [6]. Шунингдек, REG X - The Danish Cluster Academy компанияси Данияда кластерли технологиялар асосида яратган дастури асосида таълим жараёнини ривожлантириш, илмий тадқиқот фаолиятини маълум тизим асосида кластер тизими доирасида ташкил қилиш ҳамда таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясини кластерли ёндашувлар асосида ривожлантиришга ихтисослашгандир. Бугунги кунда бу компаниянинг кластерли ёндашувларга асосланган таълим дастури кўпгина минтақаларда тадбиқ этилган. Дания ҳукумати REG X компаниясининг кластерли ёндашувларга асосланган 2 та дастурини молиявий қўллаб-қувватлайди: биринчи дастур кластерли билимга эга бўлган менежерларни тайёрлаш бўлиб, бунда таълим модули кластерли стратегик аҳамиятга эга бўлган тизимга

эътибор берилиб, халқаро ҳаракатчанлик дастури илгари сурилади. Халқаро ҳаракатчанлик дастури асосида кластерли ёндашувларга асосланган ҳолда хорижий тилни ўрганишга алоҳида аҳамият берилади. Иккинчи дастур кластерли ёндашувларга асосланган инновацион сиёсат ва инновацион дастурларни ўз ичига олиб, бунда таълим ва фан ютуқларининг ишлаб чиқаришдаги ўрнини топишида алоҳида аҳамият берилади.

Oxford Research AS, Европанинг 31 та мамлакатида кластерли сиёсатнинг фаолияти бўйича тадқиқот олиб боради. Бунда Европанинг 13 та мамлакатида 2 тадан вазирлик мамлакатнинг Oxford Research AS дастури асосида кластерли ёндашувларга асосланган таълим ва фан интеграциясини ривожлантириш ҳамда ишлаб чиқариш билан боғлиқ фаолият олиб боришни ташкил этиди ва назорат қилади [16].

Европа мамлакатларининг кластерли ёндашув ва кластерли сиёсат тизими асосида фаолият олиб бораётган ташкилот ва агентликларини минтақавий ва миллий аҳамиятга эга бўлган фаолиятини алоҳида қайд этиш мумкин. Ушбу ташкилот ва агентликлар таълим тизимини кластерли ёндашувлар асосида ташкил этиш ҳамда маркетинг тизимини кластерли технологиялар асосида ривожлантиришда тизимли фаолият олиб боришлари билан кўпгина мамлакатларда эътибор қозонган. Шунга кўра кластерли ёндашувлар асосида фаолият олиб бораётган ушбу хорижий мамлакатлардаги ташкилот ва агентликларнинг тажрибасини ўрганиш ва тадбиқ этиш асосида миллий аҳамиятга эга бўлган кластерли технологияни яратиш мумкин.

Ўтган узок йиллар давомида олий таълим тизимида илмий потенциал ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг асосий критерияси ҳисобланган. Олиб бориш тадқиқотлар эса шунини кўрсатадики, бугунги кунгача фундаментал ва амалий аҳамиятга эга бўлган кўпгина масалалар ҳалигача ўз ечимини топганича йўқ. Жумладан, ҳозирги давргача “олий таълимнинг инновацион потенциали” тўғрисидаги тушунча шаклланмаган. Бусиз эса олий таълим тизимини баҳолаш ва инновацион потенциалини ривожлантириш тўғрисида тегишли хулоса қилиб бўлмайди. Чунки олий таълим жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг асосий бўғини ҳисобланади. Жамиятнинг қуйи бошқариш тизимидан то юқори бошқарув органигача мутахассислар олий таълим тизимида тайёрланади. Шунинг учун инновацион ривожланиш тизими энг аввало олий таълим тизимини камраб олиши керак бўлади.

Юқорида қайд этилганидек, олий таълим жамиятнинг иқтисодий барқарор ривожланишида асосий бўғинни эгаллайди. Шунинг учун ОТМ ишлаб чиқариш йўналишлари, илмий тадқиқот ва таълим муассасаларининг методик маркази сифатида акс этиши керак. Олий таълим тизимида фаолият кўрсатаётган ҳар бир ходим камида бир ёки иккита хорижий тилларни юқори даражада билиши мақсадга мувофиқ. Чунки олий таълим тизимида тайёрланган мутахассислар тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш корхоналари, таълим муассасалари ва илмий тадқиқот марказларига боради ва фаолият юритади.

Шунга кўра хорижий тилни ўқитиш ва ўрганишда кластерли ёндашувга асосланган тизимни қўллаш, таълим сифатини оширибгина қолмай юқори малакали мутахассис кадр тайёрлашда муҳим аҳамиятга эгадир. Одатда, хорижий тилни самарали ўргатиш тизимини олий таълим фаолияти билан боғлиқ, деб тушунилади. Шунинг учун хорижий тилни ўқитишга олий таълим тизимининг ажралмас компоненти ва кадрлар тайёрлашнинг муҳим кўрсаткичи сифатида қараш мақсадга мувофиқ.

Таҳлил ва натижалар. Олий таълим тизимининг нуфузи ушбу тизимдаги фан ва техника ҳолатига кўп

жиҳатдан боғлиқ. Фан ва техника жадал ривожланаётган бугунги кунда олий таълим тизимида мустақил таълим жараёнини ривожлантириш ва “Илм орқали билим” технологияларига асосланган тизимни шакллантириш асосида “таълим-фан-ишлаб чиқариш комплекси”ни ташкил этиш ва улар ўртасида интеграцион механизми такомиллаштириб бориш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу тизимни ривожлантириш ва ҳамкорликлар асосида такомиллаштиришда хорижий тилларни, жумладан, инглиз тилини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, фанда юзага келаётган янги-янги кашфиётлар асосидаги илмий ахборотларни талаба қисқа муддатли ўқиш даврида ўзлаштириш имкониятига эга бўлиши учун хорижий манбалардан тегишли маълумотлар билан доимий танишиб бориши керак. Иккинчидан, ҳаётий талаблар жуда тез ўзгараётган бир пайтда ишлаб чиқаришда ҳам янги-янги муаммолар юзага келмоқдаки, бу яратилаётган илмий кашфиётларга яна ҳам жиддийроқ ёндашиш ва уларни тадбиқ этиш учун хорижий олимлар кашфиётлари билан ҳам мунтазам танишиб бориш талаб этилади. Шунинг учун ОТМда таълим жараёнини ҳаётий талаб ва муаммолар ечимига мос ҳолда такомиллаштириб бориш лозимки, талабанинг имконият ва лаёқати келажакда юзага келиши мумкин бўлган муаммолар ечимига қаратилган бўлиши керак. Бунинг учун таълим жараёнини хорижий илғор технология ва кашфиётлар билан боғлиқ ҳолда ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Шундагина ижтимоий жамият ва унинг иқтисодий барқарор ривожланишига эришиш мумкин.

Хорижий тилларни ўқитиш билан боғлиқ ҳолда жуда кўп методлар яратилган ва уларнинг кўпчилиги амалиётга жорий қилинган. Лекин жорий қилинган методлар ҳар доим ҳам самара беравермайди. Масалан

фундаментал методда инглиз тилини 2-3 йиллик ўқишни, грамматикани чуқур ўрганишни тақазо этади. Ушбу метод, асосан, профессионал таржимонларни тайёрлашда қўл келиб, ўқиш якунида талабалар дунёга “native speaker”, яъни тил эгасининг (ташувчиси) кўзи билан қарашга эришадилар. Унинг асосида тил реал ва тўлиқ мулоқот воситаси сифатида ўрганилади. Лекин бу метод асосан ижтимоий мулоқот, ўзаро алоқа воситаси сифатида аҳамиятлилиги билан қифояланади. Тегишли мутахассисликлар соҳасида ўзаро тажриба алмашиш, технологияларни ўзлаштириш, эгалланган тажрибаларни халқаро микёсга олиб чиқиш каби жараёнларда эса бу етарли эмас. Бунда мутахассис инглиз тилини ижтимоий мулоқот қилиш даражасида етарлича билсада, ўзининг соҳасидаги терминларни, технология ва тушунчаларни етказиб бера олиш ёки ўзлаштириш имкониятига эга бўлмайди. Бу ҳамма вақт ҳам ижобий баҳо билан белгиланавермайди.

Хулоса. Инглиз тилини кластерли ёндашувлар асосида ўқитиш тизимини яратиш мақсадида адабиёт манбалари таҳлил қилинган. Бунда таълим жараёнида ҳам кластерли тизимнинг самарадорлик кўрсаткичлари тўғрисида маълумотларга эга бўлинди. Олинган маълумотлар асосида шунини қайд этиш мумкинки, инглиз тилини мутахассислик ёки таълим йўналиши манбаларига мос ҳолда кластерли ёндашувлар асосида ўқитилиши нафақат тилни билиш кўникмасига эга бўлиш, балки танлаган соҳаси бўйича хорижий манбаларни ҳам ўзлаштириш асосида етук мутахассис бўлиш имкониятига эга бўлиш мумкинлиги тўғрисида хулосалар қилинди. Шунга кўра олий таълим муассасаларининг нофилологик таълим йўналиши талабаларига инглиз тилини кластерли ёндашувлар асосида ўргатиш бўйича тажриба синов ишлари олиб борилиши режалаштирилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4947-сон Фармони. 2017 йил 7 февраль.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 5 мартдаги Наманган вилояти, Тўрақўрғон тумани Исоқхон Ибрат номидаги мактаб интернатида ташрифидоғи нутқи. Электрон ресурс: <http://www.uza.uz/oz/...prezidentimiz-iz-o-kxon-t-ra-ibrat-mazhm>.
3. Олий таълим тизими учун хорижий ўқув ва илмий адабиётлар харид қилиш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ВМҚ 174-сон қарори. 2016 йил 24 май.
4. Таълим муассасаларида чет тилларини ўқитишнинг сифатини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ВМҚ 610-сон қарори. 2017 йил 11 август.
5. Узлуксиз таълим тизимининг чет тиллар бўйича Давлат таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 124-сон қарори. 2013 йил 8 май.
6. Innovation clusters in France: Innovation Comes First. Electronic resource: <http://www.invest-in-france.org/us/why-choose-france/research-and-partnerships-innovation-clusters.htm>). Access date: 04.02.2018.
7. Анищенко Н.Н. Инновационный научно-образовательный кластер как способ организации инновационной деятельности в вузе // Креативная экономика. 2010. - № 4 (40). - С. 91-97.
8. Волов В.Т. Фрактально-кластерная теория управления образовательными структурами. Монография. - Казань: Издательство Казанского гос. ун-та, 2000. - 303 с.
9. Красикова Т. Ю. Формирование и развитие образовательного кластера как часть механизма интеграции вузовской науки в инновационную национальную систему. Electronic resource: <http://www.moluch.ru/conf/econ/-archive/10/782/>. Access date: 04.02.2018.
10. Скорнякова Э.Р. Кластерная модель управления образовательным процессом в школе // Государственное и муниципальное управление в XXI веке: теория, методология, практика. - 2011. - № 2. - С.161-167.
11. Соколова Е.И. Термин «образовательный кластер» в понятийном поле современной педагогики // Непрерывное образование: XXI век. Выпуск 2 (6), 2014. Electronic resource: <http://ll21.petrsu.ru/journal/article.php?id=2371>. Access date: 04.02.2018.
12. Терешин Е. М., Володин В. М. Современная дефиниция понятия «кластер» и подходы к формализации этого явления // Экономические науки. 2010. - № 2 (63). - С 47.
13. Тигина Ю.О. Научно-образовательный кластер как образовательная среда для обучения профессионально-ориентированному иностранному языку // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. Electronic resource: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=15765>. Access date: 04.02.2018.
14. Усмонов Б.Ш., Қўшиев Х.Х. Ўқув-илмий комплекс - олий таълим муассасаларини стратегик ривожлантириш дастурининг бош мезони // Интеллект-инфо. - №1. 2014. - Б.10-14.
15. Lado R. Language Teaching. – New York, San Francisco, Toronto, London, 2010.



UDK: 37.013.47

Gulshan QAYUMOVA,
TATU katta o'qituvchisi
E-mail: finaledition2@mail.ru,

TATU "Audiovizual texnologiyalari" kafedrasi professori Saida Beknazarova taqrizi asosida

HURST KO'RSATKICHIGA ASOSLANGAN BILIM CHUQURLIGI VA O'QUV KOGNITIV FAOLIYATINING SINERGETIK TA'SIRI HAJMINI ANIQLASH ALGORITMI

Annotatsiya

Maqolada Hurst ko'rsatkichiga asoslangan bilim chuqurligi va o'quv kognitiv faoliyatining sinergetik ta'siri hajmini aniqlash algoritmi ishlab chiqilgan va ta'lim tizimini fraktal baholash usulini qo'llash tahlili berilgan. Fraktal usullar asosida talabalar bilimining kompyuter monitoringini avtomatlashtirilgan o'quv axborot tizimi komponentlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Fraktal pedagogika, o'zini-o'zi rivojlantirish, o'zini-o'zi tashkil etish, fraktal model, fraktal tahlil, fraktal baholash, Hurst ko'rsatkichi, Serpin uchburchagi.

АЛГОРИТМ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ГЛУБИНЫ ПОЗНАНИЯ И ВЕЛИЧИНЫ СИНЕРГЕТИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ПОКАЗАТЕЛЯ ХЕРСТА

Аннотация

В статье разработан алгоритм определения глубины познания и синергетического эффекта учебно-познавательной деятельности на основе индекса Херста, проведен анализ использования фрактального метода оценки образовательной системы. Представлены компоненты автоматизированной учебно-информационной системы компьютерного контроля знаний студентов на основе фрактальных методов.

Ключевые слова: Фрактальная педагогика, саморазвитие, самоорганизация, фрактальная модель, фрактальный анализ, фрактальная оценка, индикатор Херста, треугольник Серпина.

ALGORITHM FOR DETERMINING THE DEPTH OF KNOWLEDGE AND THE VOLUME OF SYNERGISTIC EFFECTS OF EDUCATIONAL COGNITIVE ACTIVITY BASED ON THE HURST INDICATOR

Annotation

The article develops an algorithm for determining the depth of knowledge and the synergistic effect of educational and cognitive activity based on the Hurst index, and analyzes the use of the fractal method for evaluating the educational system. The components of an automated educational and information system for computer control of students' knowledge based on fractal methods are presented.

Key words: Fractal pedagogy, self-development, self-organization, fractal model, fractal analysis, fractal evaluation, Hurst indicator, Serpin's triangle.

Kirish. Bugungi kunda axborot texnologiyalari rivojlanib borayotgan jamiyatda ta'lim tizimida ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhim omil hisoblanadi. Shu bois, o'quv jarayonida talabalarning bilimni baholashni kreativ yondashuvlarga asoslanib tashkil etishi hal qilinishi kerak bo'lgan dolzarb muammolardan biri.

Har qanday pedagogik tizim faoliyati samaradorligining asosiy masalasi ob'yektiv diagnostika, talabalarning o'quv va kognitiv faoliyati sifatini hamda o'qituvchilarning boshqaruv faoliyati samaradorligini baholashdir. Diagnostika va sifatni baholash zamonaviy pedagogik amaliyotning samarali usullaridan biri bo'lib, didaktik tizimning, xususan, butun o'quv jarayonining ishlashi va rivojlanishini monitoring qilishning zarur mexanizmi - nima va qanday amalga oshirilganligini aniqlash.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Avtomatlashtirilgan o'quv axborot tizimining bir qismi sifatida tinglovchilarning matematik bilimlarini kompyuter monitoringi tizimini takomillashtirishda fraktal usullarni qo'llash imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Boshqarish tizimini modifikatsiyalashning birinchi bosqichi fraktallarning o'ziga o'xshashligi va o'zgarishning saqlanishiga asoslangan fraktal usullarni qo'llagan holda asosiy matematik tushunchalar tizimining tuzilishini ishlab chiqishdir. Bundan tashqari, o'quv materialining fraktal tuzilishi orqali fraktal tuzilmalarning o'zaro kirib borishi turli darajadagi majburiy yoki axborot makonining klasterlarini o'rnatish jarayoni sodir bo'ladi. Bu jarayon

o'rganilayotgan tavsiflovchilar o'rtasidagi fanlararo aloqalar darajasi va chuqurligini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kontseptual konstruktiviyalarni ta'lim mazmunining barcha tarkibiy elementlarini qurishning bir xil sxemasi bilan bog'liq holda integralning barcha bo'linadigan qismlarida o'ziga o'xshashligini aks ettiruvchi o'ziga o'xshash tuzilmalarni rivojlantiruvchi deb hisoblaymiz. Fraktal to'plamning tanlanishi shundan dalolat beradiki, fraktal o'z tarkibida olingan ma'lumotni samarali siqish va qadoqlash uchun mos konstruksiyadir.

Tahlil va natijalar. Fraktal to'plam bilan fan tushunchalarni aniqlash, masalan, Serpin uchburchagi bilan tushunchalarning bog'lanish darajasi haqidagi fikrni geometrik tasvirlar tiliga tarjima qilish va barcha tushunchalarning bog'lanishini vizual ravishda tasvirlash imkoniyatiga ega. Bilimlar blokining qurilish modeli quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$S = A \cap (A_1^1 + A_1^2 + A_1^3) \cap \{(A_2^1 + A_2^2 + A_2^3) \cup (A_2^4 + A_2^5 + A_2^6) \cup (A_2^7 + A_2^8 + A_2^9)\}$$

bu yerda A - fundamental bilim darajasiga mos keladigan asosiy tushunchalar; A_1^1 , A_1^2 va A_1^3 - birinchi iteratsiyadan keyin hosil bo'lgan tushunchalar (barcha kasbiy tayyorgarlik darajasi) va mos ravishda fanlararo, mutaxassislik va ilmiy ravishda ilmiy bilim sohaslariga mos keladi; A_2^1, A_2^2 va A_2^3 -ikkinchi iteratsiyadan keyin hosil bo'lgan

tushunchalar (amaliy o'zini o'zi anglash darajasi) va fanlararo bog'likligiga mos keladigan tushunchalar; A_2^4, A_2^5 va A_2^6 -ikkinchi iteratsiyadan keyin hosil bo'lgan tushunchalar (amaliy o'zini o'zi anglash darajasi) va mutaxassislik sohaga mos keladigan tushunchalar; A_2^7, A_2^8 va A_2^9 -ikkinchi iteratsiyadan keyin hosil bo'lgan (amaliy o'zini o'zi anglash darajasi) va bilimning ilmiy sohasiga mos keladigan tushunchalar. Shu bilan birga, o'quv materiallari taqdimoti maxsus fanlarda mavjud tushunchalar o'zlashtirish, fanlararo bog'lash, ilgari o'zlashtirilgan tushunchalarni mustahkamlash, tushunchalarni yangi va kengroq tushunchalarga o'zgarganda fanning keyingi bo'limiga o'tish uchun amalga oshiriladi. Tushunchalar strukturasini shakllantirish jarayonini o'zlashtirish uchun ruxsat etilgan vaqtni hisobga olgan holda, strukturaning murakkablik darajasi taxminan 1,6 ga teng bo'lgan uchinchi bosqichda ko'rib chiqamiz. Iteratsiya jarayonini bir necha tartiblarga olib kelib, o'zlashtirish tarkibining tuzilishini qurish mumkin.

Axborot blokining o'quv materialini o'zlashtirish sifatini baholash uchun ushbu kontseptsiyaning boshqalar bilan aloqalari va munosabatlarini o'zlashtirish chuqurligi koeffitsiyentini qo'llaniladi (tushunchalarning fanlararo bog'liqligi ko'rsatkichi) - axborot klasteri oqimining fraktal o'lchami D (klaster zichligi), H-Hurst ko'rsatkichi orqali avtomatik tizim tomonidan avtomatik ravishda hisoblanadi. D fraktal o'lchami H-Hurst ko'rsatkichi bilan oddiy munosabat bilan bog'langan: $D + H = 2$.

Qat'iylik o'lchovini (jarayonning tendensiyalarga moyilligi) belgilaydigan Hurst indeksini hisoblash o'quv materialini o'zlashtirish jarayoni dinamikasini taxmin qilish imkonini beradi.

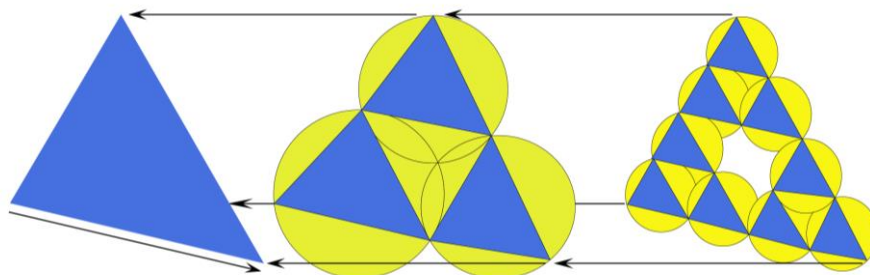
Hurst ko'rsatkichi H normalangan diapazon koeffitsiyenti R/S bilan bog'liq, bu yerda R - mos keladigan vaqt qatorining diapazoni, S - standart og'ish. Bir o'lchovli vaqt qatori (n) uchun Hurst ko'rsatkichini hisoblash algoritmini ko'rib chiqiladi:

Bir o'lchovli $x(n)$ vaqt qatorini ko'rib chiqaylik, bu yerda n - diskret vaqt $t(n)$ ga mos keladigan ba'zi tasodifiy hodisalar soni.

$X(n)$ k uzunligi namunasi bo'yicha n qadamida bitta asosiy tushunchani o'zlashtirish bilan bog'liq fanlararo tushunchalar soni bo'lsin, bu yerda k-tezausurlarni o'zlashtirishga ajratilgan auditoriya mashg'ulotlari va mustaqil ishlarni o'z ichiga olgan T vaqt oralig'ining disretizatsiya davri. $\bar{\varepsilon}(n; k)$ - n-qadamda o'zlashtirilgan tezausurlar soni, ε_j -tezausurlar to'plami. Diskretlash chastotasi tengligi: $k = T/n$, n-o'lchashlar soni. O'rganilgan tushunchalar soni fanlararo matritsaga muvofiq to'g'ri hal qilingan vazifalar soni bilan belgilanadi.

Diskretlash davri k uchun o'lchangan qiymatning o'rtacha qiymatini n qadamda aniqlanadi: $(n, k) = \frac{\sum_{j=1}^n \varepsilon_j}{k}$

Ushbu bilim hajmi markaz atrofida bo'lib, tasodifiy tarzda rivojlanish sohasiga kiradigan aniq o'zlashtirilgan materialni (majburiy, taqdim etilgan) va shartli o'zlashtirilgan materialni (majburiy bo'lmagan, o'zgaruvchan) o'z ichiga oladi (1-rasm).



1-rasm. Fraktal kontseptual model misolida sinergetik effektning geometrik tasviri.

Aylana maydoni (uchburchakni o'z ichiga olgan minimal maydon) va uchburchak maydoni (kontseptual birlikka mos keladigan Serpin uchburchagining tarkibiy qismi)

Bir qator o'lchovlarning $x(n)$ o'rtacha qiymatdan og'ishini aniqladi:

$$X_j(n; k) = \varepsilon_j(n) - \bar{\varepsilon}(n; k)$$

To'plangan miqdorlar oralig'ini topiladi:

$$R(n; k) =$$

$$\max_{r \leq n} \sum_{j=1}^r X_j(n; k) - \min_{r \leq n} \sum_{j=1}^r X_j(n; k);$$

Ko'rib chiqilayotgan vaqt qatorining standart og'ishini aniqlanadi:

$$S(n; k) = \sqrt{\frac{\sum_{j=1}^n (\varepsilon_j - \bar{\varepsilon}(n; k))^2}{k}};$$

Hurst ko'rsatkichi H formuladan aniqlanadi: $\frac{R}{S} = \left(\frac{n}{2}\right)^H$

Hurst ko'rsatkichi H va Hausdorff-Besikovich o'lchovi D o'rtasidagi munosabat $D=2-H$ tenglik bilan ifodalanadi.

Keyingi bosqich - ta'lim elementlarini o'zlashtirish jarayoniga asoslangan bilim va faoliyat integratsiyasining sinergetik ta'sirini baholash texnikasini ishlab chiqish. Bilim va faoliyat integratsiyasining sinergetik ta'sirini baholashning eng universal model bo'lib, unda har qanday faoliyatning jami ta'siri yig'indisi sifatida ifodalanadi:

$$E = E_s + \sum_i E_i$$

bu yerda E - o'quv bilish faoliyatining yig'indisi, E_s - sinergetik ta'sir va E_i - kasbiy bilimlarning elementi bo'lgan i assimilyatsiyasidagi o'quv kognitiv faolligining ta'siri.

Sinergetik ta'sir quyidagi jihatlarida ifodalanishi mumkin:

mutaxassislik sohasi bilimlarning strukturaviy elementlarini o'rganish uchun fokatilgan vaqt ichida bilim oshdi va obyektiv ravishda mavjud bo'lgan, ammo subyektiv ravishda tinglovchiga noma'lum bo'lgan "yashirin bilim" imkoniyatiga erishildi. Ushbu jamlanma ta'sir chuqurroq integratsiya darajalarida fanlararo aloqalarni o'rnatish orqali amaliy va kasbiy vazifalarni hal qilishda tezausurlar bilan ishlash qobiliyatlarini shakllantirishning to'liqligi tufayli shakllanadi;

mutaxassislik fanlar, ilmiy, gumanitar va axborot madaniyatlarining intellektual, fiziologik, axborot resurslari bilan bir qatorda intellektual amallarni yuqori sifatli boyitish, bilim tajribasining mazmuni va tuzilishini soddalashtirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini samarali rivojlantirish, kompozit bilim tuzilmalarini o'rganish paytida talabning shaxsiy yo'nalishlarini o'z-o'zini boshqarish.

Konseptual makon chastotasida taqsimotning geometrik tasviri sinergetik ta'sir hajmini baholash texnikasining asosidir. Teng tomonli uchburchak atrofida aylana bilan chegaralangan tekislikdagi yopiq to'plam bilim hajmini baholash imkonini beruvchi raqamni ifodalaydi.

Ushbu bilim hajmi markaz atrofida bo'lib, tasodifiy tarzda rivojlanish sohasiga kiradigan aniq o'zlashtirilgan materialni (majburiy, taqdim etilgan) va shartli o'zlashtirilgan materialni (majburiy bo'lmagan, o'zgaruvchan) o'z ichiga oladi (1-rasm).

$$E_s = \sum_{j=1,3} (S_{t_1^i} - S_{A_1^i}) + \sum_{j=1,9} (S_{t_2^i} - S_{A_2^i}) + \dots + \sum_{j=1,3^n} (S_{t_n^i} - S_{A_n^i})$$

bu yerda aylananing maydoni bitta an'anaviy birlik uchun olingan a tomoni bilan yozilgan teng qirrali uchburchakning yon tomoni orqali hisoblanadi. Masalan, birinchi iteratsiyada uchta uchburchakdan birining tomoni $1/2 \cdot a$ ga teng, ikkinchisida $1/4 \cdot a$ ga teng va hokazo.

Fraktal usullar asosida talabalar bilimining kompyuter monitoringi avtomatlashtirilgan o'quv axborot tizimi quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

Asosiy tushunchalarning fanlararo fraktal va tashkiliy bazasi;

O'zlashtirish jarayonini avtomatlashtirishning axborot modeli kontseptual asosning fraktal tuzilishi bilan muvofiqlashtirilgan o'quv va kognitiv tadqiqot topshiriqlari banki shaklida taqdim etiladi;

Dastur moduli ikkita parametr bo'yicha talabalar kognitiv faoliyati sifatini individual baholashga qaratilgan: Hurst ko'rsatkichiga asoslangan bilim chuqurligi va o'quv kognitiv faoliyatining sinergetik ta'siri hajmi.

Shunday qilib, o'quv tezaurusi asosida fandan o'quv va kognitiv muammolar matritsasi ko'rinishida taqdim etilgan o'zlashtirish jarayonini avtomatlashtirishning axborot modeli shakllantiriladi. Matritsani targ'ib qilish o'quv elementlarini fraktal tasvirlash chuqurligini hisobga olgan holda tarkibni rivojlantirishning muayyan darajasida qolish ehtimolini hisoblash va tavsiya etilgan materialni gorizont va vertikal ravishda ko'rib chiqish yo'nalishini avtomatik ravishda tuzatishga imkon beradi. Gorizont darajalar o'zlashtirish jarayonida o'quv elementi (kontseptsiyasi) fraktal tuzilishining birinchi iteratsiyasi bo'yicha maxsus soha, mutaxassislik va tabiiy ilmiy madaniyatlar dialogini amalga oshirishni o'rnatadi: maxsus soha bloklar, tabiiy ilmiy bloklar, mutaxassislik bloklar. Vertikal ravishda biz fraktal to'plamlarning keyingi qadamiga qarab o'quv materialning o'zlashtirish darajalarini ajratamiz: matematik bilimlarning asoslanishi; asosiy fundamental bilimlar; umumiy kasbiy tayyorgarlik darajasi (mutaxassislik fanlar sohasiga ilovalardagi bilimlarni qo'llash qobiliyati); amaliy o'zini-o'zi anglash darajasi (shaxsiy va kasbiy o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini baholash va o'z-o'zini rivojlantirish).

Model o'quv ma'lumotlarining murakkabligi va hajmini tinglovchining intellektual imkoniyatlari, uning malakasi darajasi bilan bog'lash va tegishli vazifalarni tanlash imkonini beradi. Natijalar va vazifalarni amalga oshirish parametrlari to'g'risidagi ma'lumotlar avtomatik ravishda foydalanuvchilar to'g'risidagi ma'lumotlarning jamlanma bankiga kiritiladi. Vertikal va gorizont bo'yicha barcha darajadagi vazifalarning ko'pchiligini amalga oshirish o'quv elementining hajmi va maxsuslashtirish chuqurligining maksimal to'liqligini olish imkonini beradi.

O'zlashtirishning axborot modeli va ajratilgan darajalar doirasida talabalar muvaffaqiyatini baholash va diagnostika qilishning dasturiy moduli shakllantiriladi. Mutaxassisligi bo'yicha o'zlashtirilgan intensevligi va dispersiyasining ehtimollik darajalari, bu bir qator parametrlar,

xususan, ta'lim ma'lumotlarini to'plash tezligi bilan tavsiflanadi.

Ushbu muammoni hal qilish uchun fraktallar nazariyasini qo'llashga ruxsat beriladi. Taklif etilgan algoritim asosida kontseptsiyani o'zlashtirish chuqurligi koeffitsiyentini va bilim, faoliyat integratsiyasining sinergetik ta'siri hajmini baholash mexanizmini aniqlash uchun PHP dasturlash tilidagi avtomatlashtirilgan o'quv axborot tizimining algortmlari, modellari va dasturiy moduli ishlab chiqilgan. Ikkita parametr bo'yicha bilim sifatini diagnostika qilishga qaratilgan - bilim chuqurligini individual baholash (D) va sinergetik ta'sir hajmini baholash (Es).

Asosiy kontseptsiyani tanlash, kontseptsiyani o'rganish uchun ajratilgan umumiy vaqt, o'rganilgan tushunchalar soni (k) vazifalarning avtomatlashtirilgan o'quv axborot tizimining baholash blokidan avtomatik ravishda yuklanadi. A bloki nafaqat materialni assimilyatsiya qilish sifatini (to'liqligi va o'zlashtirilganligi, tushunchalarning boshqa tushunchalar bilan bog'lanishining to'liqligi va boshqalar), balki fraktal uchun iteratsiyalar sonini ham prognoz qiladi va hisoblaydi.

A bloki nafaqat o'quv materialining sifatini (uni o'zlashtirishning to'liqligi va ko'lami, tushunchalarning boshqa tushunchalar bilan aloqalarini o'zlashtirishning to'liqligi va boshqalar) emas, balki fraktal tasvirlash bo'yicha takrorlashlar sonini ham loyihalashtirganligi va hisoblaganligi sababli talaba tomonidan qo'llanilgan tushunchalar, ushbu modulning vizual ko'rinishi hisoblangan qiymatlarni ravshanligini kuchaytirish va axborot texnologiyalari bo'yicha mutaxassis bo'lmagan shaxs tomonidan ma'lumotlarni idrok etishni soddalashtirishga nisbati o'zgarishini qo'llaydi:

$$k = \frac{(4 \cdot \pi - 3 \cdot \sqrt{3})/12}{E_s}$$

Fan doirasidagi o'quv materialini o'zlashtirishning uchta darajasi uchun bu koeffitsiyent taxminan $k \approx 0,7619$ ga teng. Keyingi ichki hisob-kitoblar uchun kengaytirilmaydigan ma'lumotlardan foydalaniladi.

Yaratilgan avtomatlashtirilgan o'quv axborot tizimining muhim didaktik ahamiyati shundan iboratki, bilimlarni monitoring qilish texnologiyasini proyeksiyalashda fraktal usullarni qo'llash sinergetik ta'sirni aniqlash imkoniyati bilan talabalar bilim darajasini baholashning aniqligi va tezligini oshirish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, matematik tuzilmalarning fraktal modeli ishlashi asosida faoliyatni baholash texnologiyasi o'quv jarayonining kvalimetriya tizimining samaradorligi, ishonchiligi va haqiqiylikini oshirishga imkon beradi.

Fan bo'yicha tezauruslarni o'zlashtirish chuqurligini miqdoriy baholashning taklif etilayotgan texnologiyasi ta'lim jarayonini boshqarish sifatini hamda umuman uning samaradorligini oshirishga imkon yaratadi. Ishlab chiqilgan avtomatlashtirilgan o'quv axborot tizimining muhim didaktik qiymati shundaki, fraktal usullarni kvalimetriya tizimiga kiritish talabalar bilim darajasini baholashning aniqligi va tezligini ob'yektiv ravishda mavjud bo'lgan "yashirin" potentsialni aniqlash imkoniyati bilan sezilarli darajada oshiradi, ammo subyektiv ravishda talaba va o'qituvchiga ma'lum emas. Olingan natijalarning ishonchiligi va AKT asosida fraktal yondashuv sharoitida o'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirishini baholashning ob'yektivligini ham ta'kidlash lozim.

ADABIYOTLAR

1. Anarova Sh. A., Beknazarova S.S., Qayumova G.A. Zamonaviy o'quv jarayonini takomillashtirishda pedagogning shaxsiy va kasbiy o'zini-o'zi rivojlantirishning fraktal metodologiyasi. Zamonaviy ta'lim, №5 (102). 2021. B.9-16
2. Beknazarova S.S., Qayumova G.A. Fraktal methodology of in improving the modern educational process. The American Journal of Engineering and Technology, Volume 3 Issue 06, 2021. –P. 129-133. ISSN – 2689-0984. DOI:https://doi.org/10.37547/tajet/Volume03Issue06-23.

3. Маджуга А.Г. Концептуально-теоретические основы фрактальной педагогики как новой области социально-гуманитарного знания / А.Г. Маджуга, И.А. Синицина, Е.В. Филипенко // Научный диалог. 2015. № 12 (48). С. 450–459.
4. Qayumova G.A., Jaumitbayeva M.K. Fraktal pedagogika tamoyillari asosida baholash. “Iqtisodiyotning tarmoqlarini innovatsion rivojlanishida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati” Respublika ilmiy-texnik anjumani ma’ruzalar to’plami, 2-qism. Toshkent-2022. -B.308-310
5. Qayumova G.A., Usmonov A.I. Fraktal baholash prinsipi. “Iqtisodiyotning tarmoqlarini innovatsion rivojlanishida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati”. Respublika ilmiy-texnik anjumani ma’ruzalar to’plami, 2-qism. Toshkent-2022. -B.310-312
6. Кречетников К.Г. Методология проектирования, оценки качества и применения средств информационных технологий обучения/—М.: Госкоорцентр, 2001.- С.168.
7. Потапов А.А. Фрактальный метод, фрактальная парадигма и метод дробных производных в естествознании // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2012. № 5 (2). С. 172–180.
8. Сокерина С.В. Применение интегративно-конвергенциального подхода к формированию системы управления развитием персонала высокотехнологичных компаний // Интернет-журнал «Науковедение». 2017. Том 9. № 6. <https://naukovedenie.ru/PDF/31EVN617.pdf>.
9. Гончар С.Н., Клименко И.В. Самоэффективность как значимое качество личности педагога – инициатора непрерывного образовательного движения // Вестник Саратовского областного института развития образования. 2015. № 4. С. 123–129.
10. Николаева Е.В. К типологии фракталов в теории культуры // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2013. № 1 (113). С. 226–232.



УКД: 612.393.2

Sayitmurot MAMASOLIYEV,
TDTU «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrası assistenti
E-mail:saitmurod@mail.ru

TDTU katta o'qituvchisi Z.M. Mirsharipova taqrizi asosida

SPORTS TOURISM AS A MEANS OF STUDENTS' HEALTH PROMOTION

Abstract

The article presents the main directions of practical activity in sports tourism aimed at strengthening the health of students, the convenience of sports tourism for students with changes in health, and the results of studying the attitude of students to it.

Key words: Sports tourism, physical development, physical activity, physical qualities, health, program, physical training.

СПОРТИВНЫЙ ТУРИЗМ КАК СРЕДСТВО УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье представлены основные направления практической деятельности в спортивном туризме, направленные на укрепление здоровья студентов, удобство спортивного туризма для студентов с нарушениями здоровья, а также результаты изучения отношения к нему студентов.

Ключевые слова: Спортивный туризм, физическое развитие, двигательная активность, физические качества, здоровье, программа, физическая подготовка.

SPORT TURIZMI TALABALAR SALOMATLIGINI MUSTAHKAMLASH VOSITASI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada talabalar salomatligini mustahkamlashga qaratilgan sport turizmidagi amaliy faoliyatning asosiy yo'nalishlari, sport turizmi salomatligida o'zgarishlari mavjud bo'lgan talabalar uchun juda qulayligi, talabalarning unga bo'lgan munosabatini o'rganish natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Sport turizmi, jismoniy rivojlanish, jismoniy faollik, jismoniy sifatlar, salomatlik, dastur, jismoniy tarbiya.

Kirish. So'nggi yillarda Respublikamizda jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirishga ham katta e'tibor berilmoqda. Aholi salomatligini mustahkamlash, yosh avlodning sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishini ta'minlash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Prezidentimizning "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni ijrosini ta'minlash yuzasidan samarali ishlar amalga oshirilmoqda.

Sport turizmi - bu tabiiy muhitdagi toifali to'siqlarni (dovonlar, cho'qqilar, tezyurar, kanyonlar, g'orlar va boshqalar) yengib o'tishni o'z ichiga olgan, marshrutlar bo'yicha musobaqalarga asoslangan sport turi.

Sport turizm mashg'ulotlarini quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Madaniy hordiq chiqarish sayrlari, ekskursiyalar. (Istirohat bog'lari, tarixiy obidalar, yodgorliklar, madaniyat markazlari, ishlab chiqarish korxonalari hamda tajriba, tadqiqot markazlariga)

2. Safarlar, sayohatlar. Bir kunlik va ko'p kunlik safarlarga bo'linadi. (Tabiat qo'yniga-qir-adirlar, soy, daryo, ko'l va dengizlar sohillariga, o'rmonzorlarga safarlar)

3. Tog' turizmi-alpinizm. G.,or turizmi-speologiya. Maxsus tayyorgarlikka ega bolgan sayohatchilarning tog' ch'qqilarini egallash hamda g'orlarni o'rganish bo'yicha sayohatlari.

4. Suv turizmi, dayving. Suv havzalariga maxsus moslamalarda qayiq, yaxta, koryaki, sollarda sayohatga chiqish, suv osti o'simliklar va hayvonotlari dunyosini o'rganish.

5. Avtoturizm- texnik vositalar yordamida safarlarga chiqish.

Oliy ta'lim tizimida sog'lig'ida jiddiy muammolar bo'lgan talabalar tibbiy ko'rikdan o'tkazilib, maxsus tibbiy guruhga kiritiladi va maxsus o'quv bo'limiga kirgan talabalarga professional sport bilan shug'ullanishga ruxsat

etilmaydi. Ushbu talabalarning ko'pchiligi sport bilan shug'ullanishni xohlaydi, ammo tibbiy moneliklar tufayli jismoniy faoliyatni majburiy cheklash ularni bunday imkoniyatdan mahrum qiladi. Sog'lig'i yomon va jismoniy rivojlanish darajasi turlicha bo'lgan talabalar uchun bunday imkoniyat sog'lom turmush tarzini (STT) shakllantirishga yordam beradigan inson harakat faoliyatining o'ziga xos turi bo'lgan sport turizmi bo'limida taqdim etiladi.

Dastlabki bosqichda, sport turizmi bilan shug'ullanayotganda, jalb qilinganlar jismoniy rivojlanish darajasi va tayyorgarligidan kelib chiqqan holda tabaqalashtirilgan jismoniy yuklamalar belgilanadi. Kelajakda ularning jismoniy sifatleri va harakat qobiliyatlari rivojlanishi bilan ularning salomatligi yaxshilanadi, jismoniy faoliyatga qiziqish ortadi, katta zavq bera boshlaydi [1].

Toza havoda va yirik shaharlardan uzoqda sport bilan shug'ullanishni yaxshi ko'radiganlar uchun O'zbekiston ayni joy hisoblanadi. Yumshoq iqlim deyarli butun yil davomida sportning ko'p turlari bilan shug'ullanishga imkon beradi. Klassik qishki sport turlari uchun to'rtta tog' kurorti mavjud: Chimyon, Bildirsoy, Amirsoy va Yangiobod. Tez orada ularning soni yanayam ko'payadi.

Mamlakat o'zining keng va xilma-xil landshaftlari tufayli ekstremal sport turlari uchun juda ko'p imkoniyatlarni taqdim etadi, vaholanki bu sport turlari mamlakatda hali yangilik hisoblanadi. Bularga quyidagilar kiradi:

- ekstremal chang'i, snoubord;
- moto poygalar (Motorsysle rasing), ralli (Rallying), motokross;
- skeytboarding, tog' velosipedi, toqqa chiqish, kanyoning va paraplanerlik.

Mamlakatning ulkan tog'li hududlari alohida jozibadordir.

O'zbekistonda tog' turizmi katta bo'lmagan, ammo faol rivojlanayotgan sohadir.

Go'zal manzaralari ichida yayov yurish, alpinizm, tog' g'orlariga tashriflar, to'rtta zamonaviy kurort komplekslaridan birida qishki chang'i sporti, Axamoniylar (miloddan avvalgi 6-4 asrlar) va Iskandar Zulqarnayn (miloddan avvalgi 4-asr) davridan qolgan qadimgi tog' qal'olari, ming yoshdan oshgan qadimgi g'or rasmlari, 3000 dan 4000 metrgacha bo'lgan balandlikdagi tog' cho'qqilarining hayratlanarli manzarasi, aholisi iliq va mehmondo'st bo'lgan an'anaviy uzoq tog' qishloqlari, noyob nabotot, endemik va nodir yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvonlar, go'zal sharsharalar, tog' ko'llari va toshqin tog' daryolarini alohida ta'kidlab o'tish joiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyotlarda turizmning ko'plab ta'riflari mavjud. Turizm - bu odamlarning bo'sh vaqtlarida dam olish, ta'lim yoki professional biznes maqsadlarida doimiy yashash joyidan boshqa mamlakatga yoki o'z mamlakatidagi hududga vaqtincha ko'chishidir. "Turizm" atamasi qadim zamonlardan beri ko'plab tillarda qo'llanilgan. Bu so'z "grand tour" (Grand Tour) iborasidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab XVII-XVIII asrlarda yosh zodagonlar tomonidan amalga oshirilgan o'quv safari ma'nosini bildirgan. 19-asrda bunday sayohatlar aholining boshqa qatlamlari orasida mashhur bo'lgan. Sayohatlardan maqsad sayyohlarni xorijiy madaniyatlar bilan tanishtirish edi.

Shuni ta'kidlash kerakki, taqdim etilgan ta'riflarning hech biri turizm nima - vosita, shakl yoki usul? degan savolga javob bermaydi: Ostapets A.A ning ta'rif-yoshlar turizmida "Dam olish va ijtimoiy foydali faoliyat shaklida amalga oshiriladigan, yoshlarning barkamol rivojlanishining vositasi" deb hisoblaydi. Talabalar uchun piyoda sayohatlar - bu ularning o'z ona yurtini har tomonlama o'rganish, ta'lim, aqliy va jismoniy sog'lomlashtirish vazifalarini hal qilishda darsdan tashqari ommaviy ish shakli xisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi: Talabalar orasida sport turizmiga nisbatan munosabatlarini o'rganish.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida TDTUning «Muhandislik texnologiyalari», «Energetika», «Elektronika va avtomatika» fakultetlari 2-kurs talabalaridan 240 kishi so'rovnoma qatnashdi. Tadqiqot ishi «Jismoniy madaniyat» kafedrasida o'qituvchilari tomonidan maxsus tayyorlangan anketa so'rovnomalari asosida o'tkazildi.

Tahlil va natijalar. "Spot turizmi haqida nimalarni bilasiz?" degan savolga 59% talaba- Sport musobaqalarini tomosha qilishga borish 29%- chet elga sayohat qilish, 12%- tog'li hududlarga sayr qilish deb javob berdilar.

"Sport seksiyalariga qatnashasizmi?" degan savolga 55% talaba- Ha 35%- yo'q, 12%- onda-sonda deb javob berdilar.

"Sizga sport turizmi yoqadimi?" degan savolga 87% talaba- Ha, 13%- yo'q deb javob berdilar.

"Spot turizmi jarayonida sizga nima yoqadi?" degan savolga 69% talaba- jamoa bilan birga bo'lish 19%- toza havoda bo'lish, 12%- dam olish deb javob berdilar.

"Spot turizmi uchun sizning OTMingizda sharoit yetarli?" degan savolga 45% talaba- Ha 29%- yo'q, 26%- bilmayman deb javob berdilar.

Xulosalar va tavsiyalar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yoshlar sport turizmiga juda qiziqadilar, ammo sport turizmini tashkillashtirishda sharoitlar va muammolar borligi aniqlanadi. Oliy o'quv yurtida sog'lom muxit shakllantirish uchun talabalar salomatligini mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish maqsadida o'quv jarayonining barcha ishtirokchilari (talabalar, professor-o'qituvchilar) uchun sog'lom turmush tarzini shakllantirishga qaratilgan "Salomatlik" dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish zarur.

Buni amalga oshirish uchun quyidagi ko'rsatkichlarni yaxshilash: universitet ijtimoiy muhitida sog'lom turmush tarzini shakllantirish; sog'lom turmush tarzini shallantirish uchun motivatsiyani oshirish va boshqalar. "Salomatlik"

dasturida talabalarni sport turizmiga keng jalb etish zarur, bu quyidagilarga yordam beradi:

- o'quvchilarning ruhiy salomatligini mustahkamlash;
- talabalar jismoniy ko'rsatkichlarini yaxshilanishi;
- mushak-skelet tizimini mustahkamlash;
- jamoaviylik tuyg'usini shakllantirish;
- talabalarning harakat faolligini oshirish.

Turizmni amalga oshirish jarayonida nafaqat shaxsning jismoniy va psixofizik fazilatlarini tarbiyalash, balki o'quvchilarni ekologik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ham amalga oshiriladi. Universitetda turistik to'garak mashg'ulotlarini o'tkazish bilan bog'liq muammoni hal qilish uchun ma'lum shart-sharoitlar yaratilishi kerak:

Sport zalining maxsus jihozlari;

Turistik asbob-uskunalarini;

Turizm uchun sport anjomlari (karabinali xavfsizlik tizimlari, turli uzunlik va diametrl arqonlar, chodirlar, uxlash uchun sumkalar, planshetlar, hudud xaritasi va boshqalar), umumiy jismoniy tayyorgarlik uchun sport anjomlari mavjudligi;

Sport va ochiq o'yinlarda mashg'ulotlar uchun zamonaviy sport maydonchasi mavjudligi.

Sport turizmi bo'yicha mashg'ulotlar talabalarining umumiy jismoniy tayyorgarligi muammosini muvaffaqiyatli hal qiladi, sport turizmi bo'yicha ko'nikmalarni rivojlantirish va mahoratini oshirishga yordam beradi. Sport turizmi yoshlarni jismoniy tarbiyalashning samarali vositasi bo'lib, o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga, chiniqishi va salomatligini mustahkamlashiga xizmat qiladi. Turizm faol dam olish shakli sifatida har qanday ob-havoda, yilning istalgan vaqtida, tabiiy sharoitda amalga oshiriladi. Turizm bilan shug'ullanganda organizmning qon aylanish va nafas olish tizimlariga samarali ta'sir ko'rsatadi, asabiy taranglik yo'qoladi. Turizm faol dam olish shakli sifatida inson tayanch-harakat tizimining o'sishi va mustahkamlanishiga foydali ta'sir ko'rsatadi, har bir shaxs uchun foydalidir. Tizimli sport turizmi bilan insonning asosiy jismoniy fazilatlarini yaxshilanadi: chidamlilik, kuch, tezlik, harakatlarni muvofiqlashtirish, moslashuvchanlik. Turizm talabalarni vatanparvarlik, ekologik va estetik tarbiyalashning ajoyib vositasidir. Olingan turistik ko'nikmalar amaliy ahamiyatga ega bo'lib, odamlarning hayotini saqlab qolish uchun qidiruv-qutqaruv ishlarida qo'llanilishi mumkin [2].

Demak, sport turizmi seksiyasi trener-o'qituvchisining pedagogik faoliyati to'laqonli salomatlikni mustahkamlash, shaxsning jismoniy va psixofizik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. Uning vazifasi talabalarining harakat faoliyatiga bo'lgan ehtiyojini shakllantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish, buning uchun sport turizmi mashg'ulotlaridan foydalangan holda, ular bilan shug'ullanadiganlarning motorli ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan. Tizimli sport turizmi bilan shaxsning eng muhim psixologik fazilatlarini rivojlanadi va takomillashtiriladi, talabalarda sog'lom turmush tarziga bo'lgan motivatsiyani shakllantirishga yordam beradi. Boshqa sport turlaridan farqli o'laroq, sport turizmi minimal xarajatlarni talab qiladi, chunki mashg'ulotlar jarayoni va marshrutlarning o'zi stadionlar, sport zallari va maydonchalarini, qimmatbaho jihozlarni ijaraga olishni talab qilmaydigan tabiiy muhitda o'tadi. O'quv jarayonining yangi shakllariga asoslangan sport mashg'ulotlarining zamonaviy tashkil etilishi o'quvchining sport madaniyatini, kelajakda hayotda sport uslubiga bo'lgan ishtiyogini, qiziqishini shakllantiradi. Oliy o'quv yurtlarida jismoniy tarbiya va tarbiya fanining o'quv maydonida yangi metodik tizimlarni ishlab chiqish va qo'llashning maqsadga muvofiqligi haqidagi ko'plab fikrlar bu yo'nalishdagi harakatlarning samaradorligini isbotlash imkonini beradi [5].

ADABIYOTLAR

1. Абуков А.Х. "Туризм на новом этапе: социальные аспекты развития туризма в России". - М.: Профиздат, 1983. - 277 с.
2. Азар В.И. "Экономика и организация туризма". - М.: Просвещение, 2007 - 344с.
3. Алексеев А. "Спортивный туризм в России: проблемы становления и развития" Парламентская газета. - 86. - 8 августа 2004.
4. Александрова А.Ю. "Международный туризм"- М.: Аспект Пресс, 2002. - 470с.
5. Аналитическая записка. "Состояние и проблемы туризма в Российской Федерации" Под ред. М.Б. Биржакова и В.И. Никифорова - СПб.: Невский Фонд, 2005. - 82 с.
6. Биржаков М.Б. "Введение в туризм" - М-СПб "Невский фонд", 2002. - 320 с.
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbekistonda-ekstremal-va-sport-turizmining-ahamiyati>
8. <https://1xmatch.com/uz/sportivnyj-turizm/>
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/sport-turizmi-mashg-ulotlarini-tashkil-etishdagi-yondoshuvlar/viewer>



Давлатжон МАМАТКУЛОВ,
Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети доценти, (PhD)
E-mail: matamqulovdavlatjon@gmail.com

Сиёсий фанлар доктори, профессор Ш.И.Пахрутдинов тақризи асосида

THE TRANSFORMATION OF IDEOLOGICAL PROCESSES IN THE DEVELOPMENT OF THE UZBEK PEOPLE AND ISSUES OF THEIR PERIODIFICATION

Abstract

Although the historical development is periodized from the point of view of the science of history, the transformation of ideological processes in the historical development of our nation and their periodization issues have not been researched so far. This article describes the results of scientific research carried out in this direction.

Key words: Idea, ideology, transformation, zoroastrianism, shamanism, monism, christianity, buddhism, islam, national idea, communist ideology, petrography.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В РАЗВИТИИ УЗБЕКСКОГО НАРОДА И ВОПРОСЫ ИХ ПЕРИОДИФИКАЦИИ

Аннотация

Хотя историческое развитие периодизировано с точки зрения исторической науки, превращение идеологических процессов в историческое развитие нашего народа и вопросы их периодизации до сих пор не исследованы. В данной статье описаны результаты научных исследований, проведенных в этом направлении.

Ключевые слова: Идея, идеология, трансформация, зороастризм, шаманизм, монизм, христианство, буддизм, ислам, национальная идея, коммунистическая идеология, петроглиф.

ЎЗБЕК ХАЛҚИ ТАРАҚҚИЁТИДА МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁНЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ ВА УЛАРНИ ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Тарихий тараққиёт тарих фани нуқтаи назаридан даврлаштирилган бўлсада, ҳозиргача халқимиз тарихий тараққиётдаги мафкуравий жараёнлар трансформацияси ва уларнинг даврлаштириш масалалари тадқиқ этилмаган. Мазкур мақолада ушбу йўналишда амалга оширилган илмий изланишларнинг натижалари баён этилади.

Калит сўзлар: Ғоя, мафкура, трансформация, зардуштийлик, шомонийлик, монийлик, христианлик, буддавийлик, ислом, миллий ғоя, коммунистик мафкура, петроглиф.

Кирриш. Ўзбек халқининг тарихий тараққиёти мафкуравий жараёнлар билан ҳамбарчас боғланган. Тарихий тараққиёт шуни кўрсатадики баъзан мафкуравий жараёнлар барқарор тараққиётни таъминлаб берган бўлса, баъзи ҳолларда мафкуралар тараққиётни “боши берк кўча”га етаклаган, турғунлаштирган ёки чуқур инкирозларга сабаб бўлган. Хўш, мазкур жараёнларда халқимизни қайси куч бирлаштирган? Миллий ғоя мавжуд бўлса, у қайси даврларда қандай шакл ва мазмунга эга бўлган?

Мазкур мақолада қўйилган вазифаларнинг долзарблиги шундаки, унда:

Ўзбек халқининг тарихий тараққиётида мафкуравий жараёнларнинг шаклланиши қачондан бошланган?

Халқимиз тарихий тараққиётга оид мафкуравий жараёнлар трансформацияси ва уларни даврлаштириш тадқиқ этилганми?

Ҳозирги давргача бўлган мафкуравий трансформациялашув жараёнларида миллий ғояни қандай умумий белгилари сақланиб қолган? қаби саволларга жавоб топиш учун илмий таҳлил амалга оширилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбек халқи тараққиётида мафкуравий жараёнлар трансформацияси ва уларни даврлаштириш тарих фани билан ҳамбарчас боғлиқликка эга. Бу ўринда тарих фанига, жумладан тарихчи олимларни юртимиз тарихини даврлаштиришга оид ёндашувларига мурожаат қилмаслик мумкин эмас.

Бугунги кунда амалдаги тарих дарсликлари [4] да Ўзбекистон тарихи қуйдагича даврлаштирилган:

- 1) Қадимги давр – энг қадимги даврдан IV асргача;
 - 2) Ўрта асрлар тарихи – IV-XVI асргача;
 - 3) Хонликлар даври – XVI асрдан XIX аср ўрталаригача;
 - 4) Россия босқини даври – XIX аср ўрталаридан 1917-йилгача;
 - 5) Советлар даври – 1917-1991-йиллар;
 - 6) Мустақиллик даври – 1991-2017-йиллар.
- Ушбу даврий ёндашувни ҳам албатта мутлоқ, деб бўлмайди. Чунки, ҳозирда айрим тарихчи олимлар ўз тадқиқот ишларида амалдаги даврлаштиришни такомиллаштириш масалаларини кўтараётгани маълум. Мана шундай тарихчи олимлардан академик А.Асқаров томонидан тақлиф этилган даврийлаштириш ҳам эътиборга молик бўлиб, унда муаллиф Ўзбекистон тарихи бўйича қуйидаги еттита асосий даврни кўрсатиб ўтади:
- 1) Ибтидоий тўда даври (1 млн-40 минг йилликлар);
 - 2) Ибтидоий уруғчилик жамоаси ва мулк эгаллигининг шаклланиш даври (40 минг йилликдан миллий IV асрларгача);
 - 3) Илк Ўрта асрлар даври (V асрдан – VIII аср охиригача);
 - 4) Ўрта асрлар даври (IX аср ўрталаридан - XIX асрнинг биринчи ярмига қадар);
 - 5) Мустамлакачилик ва миллий уйғониш даври. (XIX аср ўрталари, подшо Россияси босқини даврдан то 1917 йил Октябрь давлат тўнтаришигача);
 - 6) Советлар даври (1917-1991 йиллар);

7) Миллий истиклол, мустақилликка эришиш ва демократик- фуқаролик жамияти куриш даври [2].

Таъкидлаш керакки, юқорида келтирилган амалдаги ҳамда янги таклиф этилаётган Ўзбекистон тарихини даврлаштиришга оид ёндашувлар албатта тарих фани талаблари доирасида ишлаб чиқилган ва ўзининг илмий-методологик асосларига эга. Мазкур ёндашувларга баҳо беришни тарихчи олимларга қолдирган ҳолда, бу даврлаштиришлар мақолада кўтарилаётган ўзбек халқи тараққиётида мафқуравий жараёнлар трансформацияси ва уларнинг даврлаштириш муаммосига мос келмаслиги айтишимиз лозим. Бунинг асосий сабаби тарих фани даврлаштиришни инсоният ибтидосининг даслабки вақтларидан бошлашга эътибор қаратади. Бу масалада тарих фани учун маънавий манбани етишмаслиги муаммо эмас, моддий манбаалар мавжудлигининг ўзиёқ мазкур масала учун етарли ҳисобланади.

Мақолада кўтарилаётган масалага келадиган бўлсак, мазкур масалада тарих фани билан бир хил ёндашувда туриб бўлмайди. Чунки, тарих фанида даврлаштиришнинг илк босқичини аниқлашда моддий манбаалар етарли бўлса, мафқуравий жараёнларни даврлаштиришда муайян ғоявий, маънавий аҳамият касб этадиган манбаалар эътиборга олинади.

Таъкидлаш керакки, халқимиз тарихий тараққиётида мавжуд бўлган мафқуравий жараёнлар трансформациясини аниқлаш ва уларнинг даврлаштириш бугунги кунгача тадқиқ этилмаган, ҳозирда фанимиз олдида турган ва ечимини кутаётган илмий муаммо ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Ўзбек халқи тараққиётида мафқуравий жараёнлар трансформациясини аниқлаш ва уни даврлаштириш муаммоси аввало, “Ўзбекистон тарихида маънавий ва ғоявий аҳамиятга эга тарихий манбаалар қайси даврларга бориб тақалади?” саволига жавоб топишни тақозо этади. Мазкур жавоб мамлакатимиз ҳудудида мавжуд бўлган илк ғояларни шаклланиш даврини аниқлаш имконини беради.

Амалга оширилган изланишлар мамлакатимиз ҳудудида илк ғояларни шаклланиш даври Сурхондарё вилоятида жойлашган Тешиктош ғорига бориб тақалишини кўрсатди. Мазкур манзилгоҳ милоддан аввалги 100-40 минг йиллар – ўрта палеолит даври маданиятининг жаҳонга машҳур ёдгорлиги ҳисобланади. Бу жой биринчи марта рус олими А.П.Окладников томонидан 1938-39 йилларда ўрганилганда ундан 8-9 ёш атрофидаги неандертал боланинг суяк қолдиқлари топилган. Бу топилманинг тадқиқотимиз учун аҳамияти шундаки, унда «бола дафн қилинган жой атрофида тоғ эчкисининг бир неча жуфт шохи ётган. Марҳумни қабрга турли буюмлар билан қўмиш, дастлабки диний тасаввурларнинг пайдо бўла бошлаганлигидан далолат беради»[1]. Милоддан аввалги 100-40 минг йилларга бориб тақаладиган мазкур асос, дастлабки диний эътиқодлар юзага келганини, бу содда диний тасаввурлар ўз навбатида юртимиз ҳудудида илк мафқуравий жараёнлар бошланганини кўрсатади.

Ундан ташқари мамлакатимиз ҳудудидаги мафқуравий жараёнларга тааллуқли яна бир асос борки бу - петроглифлар яъни, қоятош расмлардир. Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги қоятош расмлар мезолит даври яъни милоддан аввалги 12-7-минг йилликларга тааллуқли бўлиб, у 1912 йилда Термиз шаҳридан 100-110 километр шимолий-ғарбда жойлашган Зараутсой дарасидан топилган [6]. 2001 йилда эса, Китоб шаҳридан 25 километр шимолий-ғарбда Зарафшон тизими ёнбағирида Сийпантош қоятош расмлари ҳам аниқланган бўлиб, улар тахминан мезолит (мил.авв. 12-7-минг йиллик) ва неолит (мил.авв. 6 – 4-минг йиллик) даврларига оид. Минерал бўёқ-оҳра, жигар, қизил ва оқ рангдаги геометрик

расмлар, куёшнинг рамзий тасвири, ёввойи буқа ва аёл бармоқлари излари, умуман Сийпантош расмлари самовий эътиқодни ўзида акс эттиради, деган тахминга асос бўлди [3; 68-6]. Зарутсой ва Сийпантошдан ташқари бундай қоятош расмлари юртимиздаги Сармиссой, Биронсой ва Илонсой каби ҳудудларда ҳам учрайди. Мазкур илмий далиллар ўзбек халқи тарихида илк ғояларни шаклланиши қайси даврларга бориб тақалишини аниқлаш имкониятини беради.

Бизнингча, юқоридаги асослар шакланган даврни халқимиз тараққиётида «Илк ғоявий-мафқуравий жараёнларни вужудга келиш даври (мил.авв. 100 – 1 минг йилларгача)» сифатида белгилаш мумкинлигини кўрсатади.

Таъкидлаш керакки, «Ўрта Осиёда палеолит даври эътиқодларига доир маълумотлар кўп эмас. Шу боисдан, адабиётларда кўпинча сўнгги палеолитда вужудга келган тотемизм, анимизм, фетишизм ҳамда магия ҳақида гапирилади»[3]. Тарихий манбаларда юқоридаги ибтидоий мафқураларни мазкур даврларда шакланганини қайд этилиши ҳам биз томонимиздан милоддан аввалги 100 – 1 минг йилларгача бўлган даврни «Илк мафқуравий жараёнларни вужудга келиш даври» сифатида белгилашда ҳаттоликка йўл қўймаганимиздан далолат беради.

Таҳлил ва натижалар. Милоддан аввалги I минг йилликка келиб, халқимиз тараққиётида мафқуравий жараёнларнинг биринчи трансформациялашуви юз берди. Ушбу даврда мифологик қарашлар ўрнида Зардуштийлик дини шакллана бошлади. Дарҳақиқат, мазкур даврда Зардуштийлик мафқуравий жиҳатдан туб бурилиш ясаган ҳолда ўзидан аввалги стихияли, содда мифологик қарашларнинг ижтимоий даражасини йўққа чиқарди ва Ўзбекистон тарихида биринчи профессионал мафқура сифатида ижтимоий ҳаётда ғоялар трансформациялашувни амалга оширди. Зардуштийлик дини билан боғлиқ илмий таҳлиллар ўзбек халқи тараққиётида мафқуравий жараёнлар эволюциясининг иккинчи даврини «Миллий хусусият ва миллий ғояни шаклланиш даври (Мил. авв. 1-минг йиллик бошлари – милодий VIII асрларгача)» сифатида белгилаш мумкинлигини кўрсатади.

Қайд этиш лозимки, зардуштийлик ўзбек халқи тараққиётида мафқуравий жараёнларда фаол роль ўйнаган бўлсада, мазкур жараёнда албатта бошқа масалан, Шомонийлик (Кўк-Тангри), христианлик, буддавийлик ва монийлик мафқуралари ҳам мавжуд бўлганини айтиш лозим. Жумладан, Кушон давлати (милодий I - III асрлар) ҳудудларининг Ҳинд воҳасигага кенгайиши натижасида халқимизнинг мафқуравий ҳаётига буддавийлик ғояларини ҳам кириб келган. Мазкур дин ҳам зардуштийлик билан бирга милодий VIII асргача Ўрта Осиёда сақланиб қолган [3].

Хуллас, юқоридаги илмий материаллар таҳлили бизни, жуда мураккаб мафқуравий жараёнлар бўлишига қарамай зардуштийлик халқимиз ҳаётида милодий VIII аср бошларига қадар дин ва асосий мафқура ролини ўтаган ва бу ислом дини кириб келгунга қадар давом этган, дея хулоса чиқаришга асос бўлади. Ўз навбатида мазкур хулоса ўзбек халқи тараққиётида мафқуравий жараёнларнинг учинчи даврини аниқлашга ҳам ёрдам беради.

Бизнингча, ўзбек халқи тараққиётида мафқуравий жараёнларнинг учинчи даври бу, «Ислом таълимоти ва мафқурасининг кириб келиши ва ривожланиши даври» бўлиб, у милодий VIII аср бошларидан – XIX аср ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади.

Юртимизга Ислом таълимоти ва мафқурасининг кириб келиши юқорида тўхталганимиздек, зардуштийлик муҳитига эллинистик олам худолари ҳақидаги ғояларни

ёки Будавайлик ғояларини кириб келишидан катта фарқ қилади. Мазкур фарқ шундаки, бу жараён мафкуравлар трансформациясида революция шаклда амалга оширилган. Яъни унга кўра, маҳаллий халқ ҳаётидан чурқ ўрин эгаллаган гегемон мафкура - зардуштийлик ислом мафкуриси томонидан мутлоқ инкор этилган.

Таъкидлаш керакки, ислом мафкуриси ўзбек халқи тараққиётидаги ғоявий-мафкуравий жараёнларнинг энг фаол ва таъсирчани бўлиб келган. Мазкур омил сабабидан ҳам кўплаб ташқи кучлар (масалан, мўғиллар босқини милодий 1219-йилдан то XIV асрнинг 50–60-йилларигача) юртимизни сиёсий, иқтисодий жиҳатдан истело қилишган бўлсада, мафкуравий жараёнлар ўзгаришсиз қолаверган.

Албатта, ислом ғояларнинг барқарор сфераси узоқ давом этган, бироқ, XIX аср ўрталардан бошлаб ушбу сферага ҳам ташқи кучлар ўз таъсирини ўтказа бошлаган.

Маълумки, XIX аср ўрталаридан – 1991 йилларга қадар бўлган давр юртимиз тарихида мустамлакачилик даври ҳисобланади. Бу давр амалда тарихшунослар томонидан «Россия босқини даври – XIX аср ўрталаридан 1917-йилгача» ҳамда «Советлар даври – 1917-1991-йиллар» сифатида [5] даврлаштирилади.

Мазкур тарихий даврлаштириш ҳамда илмий изланишларимиз асосида олинган хулосаларга таянган ҳолда ўзбек халқи тараққиётидаги ғоявий-мафкуравий жараёнларнинг тўртинчи даври бўйича XIX аср ўрталаридан – 1990 йилларга қадар бўлган даврни «Мустамлакачилик, коммунистик мафкуранинг кириб келиши ва ҳукмронлиги даври» сифатида белгилашни таклиф этамиз.

Албатта, муаллифлик ёндашувимизга кўра, халқимиз тараққиётида мафкуравий жараёнларнинг тўртинчи - «Мустамлакачилик, коммунистик ва атеистик мафкуранинг кириб келиши ва ҳукмронлиги даври (XIX аср ўрталаридан – 1990 йилларга қадар)» кўплаб умумийликлар инобатга олиниб, яхлид ифодаланган бўлсада, аслида бу даврни 1) Мустамлакачилик ва прогрессив ғояларга қарши латент (яширин) кураш ҳамда 2) Миллий, диний ва бошқа прогрессив ғояларга қарши коммунистик мафкуранинг ошқора кураш даврларига ажратиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Таъкидлаш керакки, ўзбек халқи тараққиётида мафкуравий жараёнларни даврлаштиришнинг бешинчи даври - бу мустақиллик билан боғлиқ. Албатта, тарихчилар ҳам мазкур воқеиликка алоҳида босқич сифатида қарашади. Улар буни миллий тарихимиздаги

туб бурилиш, сиёсий, иқтисодий-ижтимоий муносабатлардаги ўзгаришлар билан боғласалар, биз эса, мазкур даврни халқимизнинг маънавий-мафкуравий ҳаётида мустамлакачи мафкуранинг бекор қилиниши, тарихий асосларга эга миллий ғояни қайта уйғониши билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этамиз. Шуларни ҳисобга олган ҳолда ўзбек халқи тараққиётидаги мафкуравий жараёнларнинг бешинчи босқичини 1991 йилдан ҳозирга қадар бўлган даврни ўз ичига оладиган - «Мустақиллик, миллий ғояни қайта уйғониши ва такомиллашуви даври» сифатида белгилашни таклиф этамиз.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қиладиган бўлсак, мазкур мақолада ўзбек халқи тараққиётида мафкуравий жараёнлар трансформациясига оид даврлар аниқланиб, уларни янги тасниф бирликларга ажратиш асосий вазифа сифатида қўйилган эди. Амалга оширилган изланишлар натижасида, мафкуравий жараёнларни даврлаштириш масаласи бўйича бутунлай янги, ўзбек халқи тараққиётидаги мафкуравий жараёнларга оид маълумотларни тартибга келтирувчи, илк мафкуравий жараёнлардан ҳозирга қадар бўлган мафкуравий жараёнларни тизимлаштириш имконини берадиган «Ўзбек халқи тараққиётида мафкуравий жараёнлар трансформацияси ва уларнинг даврларига оид илмий хулоса таклиф этилди. Улар қуйидагилар:

Илк мафкуравий жараёнларни вужудга келиш даври (милоддан аввалги 100 – 1 минг йилларгача);

Миллий хусусият ва миллий ғояни шаклланиш даври (милоддан аввалги 1-минг йиллик бошлари – милодий VIII асрларгача);

Ислом таълимоти ва мафкурасининг кириб келиши ва ривожланиши даври (VIII аср бошларидан – XIX аср ўрталаригача);

Мустамлакачилик, коммунистик ва атеистик мафкуранинг кириб келиши ва ҳукмронлиги даври (XIX аср ўрталаридан – 1990 йилларга қадар);

Мустақиллик, миллий ғояни қайта уйғониши ва такомиллашуви даври (1991 йилдан ҳозирга қадар).

Мазкур даврлаштириш юртимизда ёш тадқиқотчилар томонидан амалга ошириладиган илмий тадқиқотларда ўзбек халқининг тарихий тараққиётидаги мафкуравий жараёнларнинг мазмунини, бу борадаги тажриба: ютуқ ва камчиликларни илмий тадқиқ этиш ва шулар орқали миллий мафкурани янада ривожлантириш билан боғлиқ назарий ва амалий фаолиятини аниқ белгилаш имкониятини вужудга келтиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» нашриёти - Т.: 2010. 351 б. <https://n.ziyouz.com>.
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи, - Т.: 2015. Ўзбекистон. 67-90 бетлар.
3. Sagdullayev A.S. O'zbekiston tarixi, I kitob. - T.: Donishmand ziyosi MCHJ, 2021. - 279 b;
4. Tarix. Qadimgi dunyo 6-sinf: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinf uchun darslik / A.Sagdullayev, V.Kostetskiy. - T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2017. - 192 b; O'zbekiston tarixi: 7-sinf uchun darslik. / A.Muhammadjonov. - T.: Sharq, 2017. - 160 b; O'zbekiston tarixi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinf uchun darslik. / U.Jo'raev va boshq. - T.: O'qituvchi NMIU, 2019. - 160 b; O'zbekiston tarixi (XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlari): 9-sinf uchun darslik / Mas'ul muharrir: D.A. Alimova. - T.: Sharq, 2019. - 160 b; O'zbekiston tarixi: O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinf va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik / Q.Rajabov, A.Zamonov. - T.: G'afur G'ulom., 2017. - 144 b; O'zbekiston tarixi: O'rta ta'lim maktablarining 11-sinf o'quvchilari va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari uchun darslik / N.Jo'rayev, A.Zamonov. - T.: G'afur G'ulom., 2018. - 144 b.
5. O'zbekiston tarixi (XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlari): 9-sinf uchun darslik / Mas'ul muharrir: D.A. Alimova. - T.: Sharq, 2019. - 160 b; O'zbekiston tarixi: O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinf va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik / Q.Rajabov, A.Zamonov. - T.: G'afur G'ulom., 2017. - 144 b.
6. Зарпутсой расмлари. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-z/zarautsoy-rasmlari-uz/>



Shaxnoza MARDIYEVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi
E-mail: mardiyevashaxnoza19820111@gmail.com

NDPI dotsenti p.f.d. DSc. D.X.Narzikulova taqrizi asosida

TALABALAR JAMOASIDA LIDERLIK QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISHDA PSIXOLOGIK TRENINGLARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Annotasiya

Xalqaro andozalarga to'liq javob bera oladigan, mustaqil fikrlay oladigan, jamoasini yuksak cho'qqilarga yetaklay oladigan kadrlarni yetishtirish, bugungi kunda Respublikamiz oldida turgan ulkan vazifalardan biridir. Mazkur maqolada talaba yoshlarda liderlik qobiliyatini rivojlantirishning ahamiyatli jihatlari, yetakchilikning asosiy xususiyatlari, lider va rahbar shaxslarining farqli jihatlari bayon etilgan. Shuningdek, talabalarda liderlik qobiliyatini shakllantirishga yordam beruvchi psixologik trening ishlanmasi tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: Lider, liderlik, rahbar, sintetik, xarizmatik, qobiliyat, energiyaz, yashirin lider, psixologik yordam.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТРЕНИРОВОК В ФОРМИРОВАНИИ ЛИДЕРСКИХ НАВЫКОВ В КОМАНДЕ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Развитие персонала, способного полностью соответствовать международным стандартам, мыслить независимо, вести свою команду к наивысшим высотам, является одной из важнейших задач, стоящих сегодня перед нашей Республикой. В данной статье описываются значимые аспекты развития лидерских качеств у студенческой молодежи, основные характеристики лидерства, различия лидеров и лидерских личностей. Также рекомендуется психологические исходные материалы тренинга, которые помогут сформировать у студентов лидерские качества.

Ключевые слова: Лидер, лидерство, синтетик, харизматик, способности, энержайзер, скрытый лидер, психологическая помощь.

POSSIBILITIES OF USING PSYCHOLOGICAL TRAINING IN FORMING LEADERSHIP SKILLS IN A TEAM OF STUDENTS

Abstract

The development of personnel capable of fully meeting international standards, thinking independently, leading their team to better heights is one of the most important tasks facing our Republic today. This article describes the significant aspects of the development of leadership qualities among students, the main characteristics of leadership, the differences between leaders and leadership personalities. Psychological training materials are also recommended, which will help to form students' leadership qualities.

Key words: Leader, leadership, synthetic, charismatic, abilities, energizer, hidden leader, psychological help.

Kirish. Davlatimizning jahon hamjamiyatida tutgan o'rni tobora o'sib, mamlakatlar o'rtasida madaniy va iqtisodiy aloqalar mustahkamlanib borayotgan davrda, uning kelajagini yaratuvchi yoshlarga ta'lim berish, ularning nutqiy ko'nikmalarni o'stirish, ta'lim jarayonida yoshlarning liderlik xususiyatlarini rivojlantirish, jamoada o'z o'rniga ega bo'la olish ko'nikmasini shakllantirish, o'zaro muloqotga kirisha olishga o'rgatish hozirgi kunning eng muhim dolzarb muamolaridan biri hisoblanadi. Bugungi ta'lim yoshlarda boshqara olish va liderlik qobiliyatini shakllantirish orqali O'zbekistonning xalqaro andozalardagi zamonaviy taraqqiyotini ta'minlay oladigan, mustaqil tafakkurli va qaror qabul qila oladigan, bilimli mutaxassis, har tomonlama kamolotga yetgan kadrlarni tayyorlash maqsadini ko'zlaydi. Buning uchun oliy ta'lim tizimida tahsil oladigan talabalarni jahon standartlariga to'la javob beradigan mutaxassis sifatida tayyorlash, o'zining shaxsiy fazilatlarini, mustahkam xarakteri, kuchli irodasi, barqaror hissiyoti barcha narsalarga va jabhalarga nisbatan maxsus qobiliyatlari bilan muayyan muassasani boshqara oladigan kasbiy va ijodiy potentsialli kadrlar sifatida tayyorlash lozim[1].

Shu o'rinda aytish lozimki, bugungi kunda davlat va jamiyat barqarorligiga erishishning asosiy omili sifatida oliy ta'limda chinakam liderlik qobiliyatiga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash davr talabidir. Mamlakat miqyosidagi tub o'zgarishlar natijasida insonlar psixologiyasida mustaqil fikr-

lash va ish yuritish, rejalarni ro'yobga chiqarish yo'llarini izlash imkoniyatlari vujudga keldi. Bugungi kundagi barcha jabxalardagi rahbar xodim tom ma'noda chinakam lider bo'lishini, ijtimoiy hayotdagi munosabatlar, ularning tuzulishi va mohiyati bilan boshqaruv jarayonida yaqindan tanish bo'lishini taqozo etadi[2]. Tobe kishilar, ijrochilar, yordamchilar orasida lider o'zining har tomonlama ustivorligi bilan obro'-e'tibor, nufuz o'tirishi mumkin, aks holda samaradorlik, mahsuldorlik, xodimlarning ijodiy fikrlash to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas. Bu esa talaba yoshlarda ta'lim jarayoni davridayoq liderlik qobiliyatini shakllantirish lozimligini ko'rsatadi. Ma'lumki, har qanday guruh, tashkilot, jamoada tan olingan obro'-e'tiborga ega bo'lgan shaxs mavjud bo'lib, u mazkur tashkilotning faoliyatiga bevosita ta'sir o'tkazadi, bu esa shaxsni o'zini boshqaruv xarakterlarining sohibi sifatida namoyon qiladi. Bunga buyuk sarkardamiz Amir Temurning "Azmi qat'iy, tadbirkor, xushyor, mard va shijoatli bir kishi, mingta tadbirsiz va loqayd kishidan afzaldir" degan fikri ham yaqqol misol bo'la oladi. Bugungi kunda biz bunday insonlarni liderlar deb ataymiz.

Metodlar. Avvalambor, liderlik qobiliyati borasida so'z borar ekan, lider so'zini lug'aviy ma'nosini ochib berishni lozim topdik. Liderlik so'zi inglizcha so'zdan olingan bo'lib "leader" [5] - yetakchi, boshliq, rahbar, biror siyosiy partiya yoki tashkilotning rahbari, yo'lboshlovchisi ma'nosini anglatadi. Liderlik jarayoni esa - umumiy bir ishini bajarishda

boshqalarning yordami va harakatini birlashtiruvchi ijtimoiy ta'sir etish jarayoni hisoblanadi.

Lider qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerak? Yetakchilikning ya'ni liderlikning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

- mas'uliyatli va qiyin qarorlarni qabul qilish qobiliyati, ular uchun tegishli javobgarlikni o'z zimmasiga olish istagi;

- shaxsiy manfaatlar uchun emas, balki odamlarning umumiy manfaatlari va manfaatlari haqida qayg'urish;

- odamlarni butunlay ixtiyoriy asosda boshqarish qobiliyati;

- xarizma va tabiiy ta'sir kuchiga ega bo'lish;
- guruh tomonidan yetakchiga bo'lgan ishonch va kuchli hokimiyat mavjudligi;

- xatolarni tan olish qobiliyati va mag'lubiyat uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish, bundan shaxsiy xatolarni qidirish.

Ijtimoiy psixologiyada esa "Liderlik nazariyalari" deb nom olgan nazariya bo'lib, unga ko'ra quyidagi nazariyalar mavjud:

- xarizmatik nazariya;
- vaziyatga bog'liqlik nazariyasi;
- sintetik nazariya [16].

Xarizmatik nazariya. Uning mohiyati shuki, hamma ham lider bo'la olmaydi, ayrim shaxslarda shunday sifatlar yig'indisi tug'ma mavjud bo'lib, ular uning guruhda lider bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, 1940 yilda amerikalik K.

Berd 79 sifatdan iborat bo'lgan liderlik qirralari ro'yxatini tuzdi. Bu ro'yxatda jumladan tashabbuskorlik muloqotga kirisha olish, yumor hissi, o'ziga ishonch, tez va aniq qarorlar qabul qila olish, tashkilotchilik kabi sifatlar bor edi. Lekin bu nazariyaning xatoligi shunda ediki, birinchidan, u yuqoridagi sifatlar qanday qilib namoyon bo'ladi-yu, qanday shakllanishini tushuntirib bera olmadi, ikkinchidan, so'roqlar mobaynida birorta sifat ham mutlaq ko'p marta qayd etilmadi.

Ikkinchi nazariya liderlikning vaziyatga bog'liqligi nazariyasidir. Bu yerdagi asosiy g'oya — lider vaziyatning mahsuli degan g'oyadir. Har bir odamda liderlik sifatleri bor, lekin ayrim vaziyatlar ayrim shaxslarning o'zlarini ko'rsatishlari, lider bo'lishlari uchun qulay hisoblanadi.

Yuqoridagi ikki nazariyani tanqid qilish natijasida paydo bo'lgan uchinchi nazariya liderlikning sintetik nazariyasidir. Bu nazariya liderni guruhni munosabatlarning bevosita mahsuli deb qaraydi, liderning ruyobga chiqishida guruhning birlamchi rolini ilgari suradi.

Psixolog A.N. Leontyevning faoliyat konsepsiyasiga tayangan holda, liderlikni faoliyat mahsuli, guruhning ushbu faoliyatga munosabati va guruhda qabul qilingan normalar va ijtimoiy kutishlarga kim ko'proq javob berishiga qarab liderni aniqlash mumkin. Ijtimoiy kutishlar nazariyasi hozirda ko'pchilik tomonidan ma'qul yondashishlardan biri deb qabul qilinmoqda.

Bir qarashda liderlik rahbarlik kabi ko'rinishi mumkin. Qisman to'g'ri, ammo ularning o'zaro farqli jihatleri mavjud. Quyida lider va rahbar shaxslarining farqli jihatlarini jadval asosida yoritib beramiz [14] (1-jadval).

1-jadval

Lider shaxs	Rahbar shaxs
Norasmiy	Rasmiy
Guruhning norasmiy munosabatlar tizimida amalga oshadi.	Rahbarlik tayinlanuvchi lavozimdir
Guruh manfaatini har narsadan ustun qo'yish	Liderni nisbatan uni bir muncha "zaif" holati
Guruh oldiga qo'yilgan vazifani yechishga sidqidildan kirishish	Rahbar o'z majburiyati bo'yicha tashkilot manfaatini birinchi o'ringa qo'yadi
Liderning hamfikir tarafdoshlari mavjud	Rahbar xodimlarga ega
Lider jamoa a'zolari orasidan ajralib chiqadi	Rahbar tayinlanadi
Lider esa obro'siga tayanadi	Rahbar o'z hokimiyatiga asoslanadi
Ishchanlik xususiyatlari	Ixtiyorida juda ko'p tashqi ma'lumotlar mavjud
Lider kezi kelganda rasmiy munosabatlar tizimiga va rasmiy doiralarda manfaatga ham zid chiqadi	Qonuniy sanksiyalar qo'llash mumkin, ya'ni u rasmiy shaxs.
Hissiy jalb etuvchanlik odatda lider shaxsda juda yorqin ko'zga tashlanishi shart emas	Ilmiy tilda guruhda kuchli va ta'sirchan ta'sir ko'rsatadigan rasmiy shaxs
Liderlik hamfikrlar tomonidan ko'tarilgan shaxs mavqeyi	Rahbar ta'siri pozitsiyaga bog'liq bo'lsa, "bo'ysinuvchilar"ga ta'sir qiladi

Natijalar: Oliy ta'limda tahsil olayotgan talabalarga o'quv jarayoni davridanoq liderlik qobiliyatini shakllantirishda psixologik treninglardan foydalanish samarali yo'l bo'lib xizmat qiladi. Biz ushbu maqolada oliy ta'lim o'qituvchilari tomonidan o'tkazilishi mumkin bo'lgan, yoshlarda liderlik qobiliyatini shakllantirishga yordam beruvchi trening ishlanmasini tavsiya etamiz [7].

Treningning borish tartibi:

1. Guruhni normalarni ishlab chiqish:

Trening jarayonida guruhda ishlarni tashkil qilishga doir normalar (tamoyillar) quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin.

- Intizomga qat'iy rioya qilish. Bunda har bir guruh a'zosi mashg'ulotga o'z vaqtida kelishi, o'z vaqtida ketishi kerakligi zarurligini his etishi lozim va bunga qat'iy amal qilishi kerak. Chunki mashg'ulotga kechikib kelinishi ba'zi bir ishtirokchilarning jahlini chiqarishi, g'ashiga tegishi, mashg'ulotlarning to'xtab qolishi va noroziliklarga olib kelishi mumkin.

- "Maxfiylik". Mashg'ulotda bayon etilgan kimningdir, aniqrog'i biror-bir guruh a'zosining hayotiga oid hissiyot, fikr, axborotlar mashg'ulot doirasidan chetga chiqmasligi lozim.

- Fikrni birinchi shaxs tomonidan bayon etish. Bunda doimo mulohazalar "Menimcha...", "Mening fikrimcha...", "Mening o'ylashimcha..." qabilida bayon etilishi maqsadga muvofiqligi o'qitilishi kerak. Bir-birini iloji boricha ismi bilan chaqirish. Bu ishtirokchilarning o'zaro teng munosabatlarini ta'minlaydi.

- "Yagona mikrofon" normasi. Bir ishtirokchi so'zlayotganda, boshqalar unga diqqat bilan quloq solishi va gapini bo'lmasligi, bir-birining shaxsini hurmat qilishlari lozim. Kimdir gapirayotganida boshqa bironing unga quloq solmasligi so'zlovchining shaxsiyatiga tegishi va u keyingi bahslarda o'z munosabatini bildirishdan bosh tortishiga olib kelishi mumkin. Bu esa trening samarasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimolini keltirib chiqaradi.

- "Mashg'ulotning boshidan oxirigacha qatnashish". Bu ishtirokchilarda mas'uliyatni vujudga keltirish uchun zarur bo'lgan tamoyildir.

- "Ihtiyoriylik", Mashg'ulotda o'z mulohazalarini bayon qilish, munozarlarda, o'yin va mashqlarda ishtirok etishda ihtiyoriylikni joriy qilishi mumkin.

- "Vaqtini tejash- sarishtalik". Guruh ishtirokchilari trening mashg'uloti davomida gaplarini imkon qadar qisqa, lo'nda ifodalashi, mavzu doirasidan chetga chiqib ketmasligi lozim.

- "Shaxsni baholamaslik". Har bir ishtirokchi o'z fikr mulohazalarini, hissiyotlarini bayon qilishi mumkin, biroq bunda boshlovchi va qolgan ishtirokchilar hikoyadagi vaziyat-nigina muhokama qilishlari kerak va so'zlovchining o'sha paytdagi xulq-atvori, xatti- harakatini baholashdan qochishlari kerak. Masalan: "o'sha paytda siz jahlg'a berilmasligingiz yoki bunday demasligingiz kerak edi" kabi. Buning o'rniga bunaqa vaziyatda men bunday qildim yoki deyardim kabi variantlarda so'zlashish yoki fikrini bildirish so'raladi.

2. Ishtirokchilar kutuvlarini aniqlash.

Trener qisqa vaqt mobaynida talabalardan bugungi treningda ishtirok etishdan maqsad va kutilmalarni so'rab oladi. Zarur hollarda ishtirokchilar kutilmalariga qarab trening dasturiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi.

3. Salomlashish mashqi "Hissiyotli salomlashish".

Maqsad: guruh a'zolari o'rtasida ijobiy kayfiyatni hosil qilish. Yo'riqnoma: ishtirokchilarga hissiyot turlari yozilgan qog'ozlar tarqatiladi (quvonch, yig'i, qo'rquv, apatiya (insonning hech qanday hissiz holati), muhabbat, nafarat, kesatish, uyalish, daxshat, ensa qotirish va x.k.) Ishtirokchilar qog'ozdagi xissiyotga muvofiq "assalom aleykum" deb salom berishadi. O'zaro salomla-shish doira bo'ylab ketma-ketlikda amalga oshiriladi.

4. Enerjayzer "Atom-molekula" o'yini.

Maqsad: ishtirokchilarning ishchanlik samaradorligini oshirish va guruh a'zolari o'rtasidagi taranglikni yumshatish, guruh o'rtasidagi yashirin liderni aniqlash.

Yo'riqnoma: trener ishtirokchilardan atom va molekularning o'zaro farqini so'raydi. Molekulalar – tartibsiz harakat qilishi va atomlar- mustaxkam birikma-lar ekanligi haqidagi javoblarni olgach, xuddi shunday o'yin o'ynashni taklif qiladi. Trener "Molekulalar harakatda" degan vaqti ishtirokchilar bo'sh maydon bo'ylab tartibsiz harakat qilishlari lozim. Trener "Atom 4" degan vaqt ishtirokchilar to'rtadan birlashib bir- birlarini qo'llaridan mahkam ushlab olishlari lozim. So'ng yana "Molekulalar harakatda" bo'yug'i beriladi. Endi trener "Atom 3" yoki "Atom 6" buyrug'ini berishi mumkin. Qaysi sonni aytasa, ishtirokchilar xuddi shunchadan birikib olishlari kerak bo'ladi. O'ziga sherik topa olmagan ishtirokchilar asta-sekin o'yinni tark etishadi. O'yin oxirida 2 ta g'olib ishtirokchi qolguniga qadar davom etadi.

«Yashirin lider»

Maqsad: ishtirokchilarda liderlik qobiliyatini shakllantirish.

Guruh a'zolaridan biri xonadan chiqib turadi. Qolganlardan birini — «lider»ni tanlashadi. Qolgan ishtirokchilarning vazifasi: lider muayyan harakat-larni bajarganda ular ham bu harakatlarni takrorlashi kerak. Xonadan chiqarib yuborilgan ishtirokchini xonaga taklif qiladilar, uning vazifasi: «lider» kimli-gini aniqlashi kerak. Agar to'g'ri topsa, lider bilan o'rin almashadi.

"Sakrash"

Guruh ishtirokchilari yuzlarini bir tomonga o'g'irgan holda bir qator turadilar.

Yo'riqnoma: «Men «bir, ikki, uch», deb sanayman va har «uch» deganimda siz quyidagicha holatlarda sakrashingiz mumkin:

1. Joyingizda turgan holda.
2. Sakrab o'ng tomonga o'girilish.
3. Sakrab chap tomonga o'girilish.

Topshiriqni bir-birimiz bilan gaplashmasdan, jimlikda bajaramiz. Mashq hamma ishtirokchilar bir tomonga qarab turmagunlaricha davom etaveradi. Mashqni bajarishda o'zaro ko'rsatmalar berilmasligiga, ayrim ishtirokchilarning kelishib olmasliklariga va bir ishtirokchining buyrug'i bilan biror tomonni tanlamaslikka e'tibor berish kerak. Mashq guruhni jipslashtiradi, kayfiyatni ko'taradi, qizg'inlikni, tanglikni yumshatadi. Shuningdek, guruh qatnashchi-larining birgalikdagi faoliyatda kelishib olishlariga va umumiy qarorga kelishlariga imkon beradi. O'yin oxirida guruhga beriladigan savollar: «Guruhning oldiga qo'ygan vazifani bajarishda nima yordam berdi?», «Vazifani tezroq bajarishga nima xalaqit berdi?», «Vazifani tezroq bajarishga nimalar yordam berishi mumkin edi?» va hakoza.

Yakuniy qism: "Psixologik yordam"

Maqsad: Treningni yakunlash va ishtirokchilarning bir-biri haqida ijobiy taassurotlarni uyg'otishdan, guruh o'rtasidagi haqiqiy liderga bo'lgan ishonchni o'stirishdan, bir birlariga psixologik yordam ko'rsata olishga o'rgatishdan iborat. Ko'rsatma: ishtirokchilarga quyidagi gapni yakunlash taklif etiladi: "Meni hislatlarim uchun ko'pchilik yoqirtmasligi mumkin", o'ng tomondagi sherigi esa unga "seni baribir hamma yaxshi ko'radi chunki....." deb o'z sherigiga psixologik yordam ko'rsatishi, uning ko'nglini ko'tarishi lozim. Shuning bilan trening yakunlanadi, hammaga minnatdorchilik bildiriladi.

Bu kabi treninglarni tashkil etilishi talabalarda o'zlarida yashirin bo'lgan va nomoyon eta olmagan liderlik qobiliyatlarini ochishga, o'zlarida mavjud liderlik xususiyatlari ustida ishlashlariga imkon yaratishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda talabalarda liderlik qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun bugungi kunda mamlakatimizda barcha sharoitlar mavjud. Bu kabi sharoit va qulayliklarni O'zbekiston Respublikasi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonuni, "Ta'lim to'g'risida"gi qonunlarda o'z aksini topganligida ko'rishimiz mumkin. Yoshlarga yaratilgan ushbu normalarni amaliyotga tadbqiq etish talaba yoshlarda liderlik qobiliyatlarini namoyon bo'lishi va shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06.03.2019 y., 03/19/527/2706-son
2. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi Qonuni. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori// Xalq so'zi gazetasi: 79 (6773). 21.04.2017y.
4. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak, –Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 2017-y.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. –T. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat milliy nashriyoti. 2013. 497-b.
6. Chemers M. (1997) An integrative theory of leadership. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. ISBN 978-0-8058-2679-1

7. Ibragimovna Y. O. Organization of independent work of students as a means of increasing the professional and communicative competence of future teachers //Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. – 2021. – T. 1. – №. 1.5 Pedagogical sciences.
8. prof. V.M.Karimova, dos. F.A.Akramova «Psixologiya» Fani, 2-qism (Ma'ruza matni). - T.: TDIU, 2005- 81-bet.
9. To'rayev.K. Yoshlarda liderlik qobiliyatini rivojlantirish. Yanshilanayotgan jamiyatda yoshlarning ijtimoiy faolligi: muammo va yechimlar. Respublika ilmiy va amaliy konferensiyasi maqolalar to'plami. T. 2020. 14-b
10. Greenberg J.D. Leadership development for students at York University. Dissertation master of arts in leadership. Royal Roads university, 2008.
11. Alimbekova A.A., Asylbekova M., Karimova R. Development of leadership potential in students with in an education space of a Pedagogical university. International journal of environmental & science education. 2016, vol. 11, no. 11, r. 4610–4616.
12. Abdurahmonov Q. Personalni boshqarish: O'quv qo'llanma.// Mualliflar jamoasi: va b.q..-T.: Sharq, 1998
13. Qosimova D.S. Boshqarish nazariyasi: O'quv qo'llanma.-T.: TDIU, 2007
14. Quronov M. Rahbarlik lavozimlari professiogrammalari haqida. Rahbar va xodim .-T.: Akademiya, 1998
15. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. «Психология» Фани, 2-кисм (Маъруза матни). - Т.: ТДИУ, 2005- 81-бет.



УДК:323.327.83(575.1)

Ғолибжон МАҲАММАДЖАНОВ,
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги
Қонунчилик муаммолари ва парламент тадқиқотлари институти бўлим бошлиғи
E-mail: galibmahamadzhanov@gmail.com

Сиёсий фанлар доктори, профессор И.Эргашев тақризи асосида

“THE PEOPLE’S STATE”: KEY ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF POLITICAL INSTITUTIONS

Abstract

The article examines the serious impact of global changes on the development of political institutions in traditional and modern societies. Also, the issue of the importance of political institutions in the process of building a "people-oriented state" was separately analyzed on the basis of studies aimed at further modernization of the activities of political institutions of modern society and increasing their importance in developed foreign countries, leading scientific research institutes and centers of the world.

Key words: Political institutions, populist state, social state, political institutions of traditional society, political institutions of modern society, transformation, strategy, political activism, political culture, political relations.

«НАРОДНОЕ ГОСУДАРСТВО»: КЛЮЧЕВЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ

Аннотация

В статье рассматривается серьезное влияние глобальных изменений на развитие политических институтов в традиционных и современных обществах. Также отдельно проанализирован вопрос о значении политических институтов в процессе построения «народноориентированного государства» на основе исследований, направленных на дальнейшую модернизацию деятельности политических институтов современного общества и повышение их значимости в развитых зарубежных странах, стран, ведущих научно-исследовательских институтов и центров мира.

Ключевые слова: Политические институты, народное государство, социальное государство, политические институты традиционного общества, политические институты современного общества, трансформация, стратегия, политический активизм, политическая культура, политические отношения.

“ХАЛҚПАРВАР ДАВЛАТ”: СИЁСІЙ ИНСТИТУТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мақолада жаҳон миқёсида глобал ўзгаришларнинг анъанавий ва замонавий жамиятлардаги сиёсий институтларни ривожланиши жиддий таъсири нуктаи назаридан ўрганилган. Шунингдек, ривожланган хорижий давлатлар, дунёнинг етакчи илмий тадқиқот институтлари ва марказларида замонавий жамиятнинг сиёсий институтлари фаолиятини янада модернизациялаш ҳамда уларни аҳамиятини оширишга қаратилган ўрганишлар асосида “халқпарвар давлат” қуриш жараёнида сиёсий институтларнинг аҳамияти масаласи алоҳида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Сиёсий институтлар, халқпарвар давлат, ижтимоий давлат анъанавий жамият сиёсий институтлари, замонавий жамият сиёсий институтлари, трансформациялашув, стратегия, сиёсий фаоллик, сиёсий маданият, сиёсий муносабатлар.

Қириш. Сиёсий институтлар ҳар бир жамият янги-ланиши ва тараққиётни янги босқичга кўтаришда тарихий аҳамияти юқоридир. “Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги янги босқичи бу борадаги ёндашувларни тубдан ўзгартиришни талаб қилмоқда. Халқимиз ҳаётининг барча соҳалари қатори фуқароларимизнинг онги ва дунё-қарашда жиддий ўзгаришлар бўлишини тақозо этмоқда” [1] – деган эди Ш.Мирзиёев. Бунинг мазмунида Янги Ўзбекистонда халқпарвар давлат барпо этишнинг мақсад қилиб кўрсатилган.

Мавзуга онд адабиётлар таҳлили. Замонавий жамиятда қонун ва ҳуқуқ тартибот – инсон инсон этикоди каби муқаддас ҳисобланади[2]. Фикримизча, халқпарвар давлат аввало инсон қадри юксак даражада ҳимоялашга хизмат қилувчи бошқарув тизимининг мавжудлигидир. Халқпарвар давлат қуришни – замонавий, янгича демократик сиёсий муносабатларнинг натижаси сифатида баҳолаш мумкин. Хусусан, замонавийлик сиёсий маънода – бу фуқароларнинг сиёсий ҳаётдаги иштирокининг фаоллашуви, уни ўзгартиришдан манфаатдорликни ошириш, жамиятни замонавийлаштиришдир. Сиёсий фанларда бундай давлатнинг қуриш, унинг зарурияти ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Хусусан,

хукуматнинг фуқаролар олдига демократик ҳисобдорлиги[3], бошқарувчиларнинг бўйсинувчилар олдига маъсулияти[4], давлатнинг аҳоли олдига жавобгарлиги[5], каби қарашлар мавжуд. Фикримизча, халқпарвар давлат бу – жамиятнинг асосий институтларининг халқнинг манфаатларини тўлиқ ўзида этишининг қонуний шакли десак тўғри бўлади. Халқпарвар давлат тушунчасининг сиёсий институтлари билан бевосита боғлиқлиги шунда кўринадики, улар ушбу давлатнинг халқчиллигини оширишга қаратилган механизмлар йиғиндиси эканлигидир. Хусусан, бундай давлат қуришнинг яна бир белгиси – жамиятда очиклик ва шаффоф (транспарентлик) муҳитини шаклланиши билан ҳам боғлаш кузатилади[6]. Дунёда демократик қонуниятлар амал қилишни бошлагандан бери давлатлар ва жамиятларда фуқароларнинг манфаатларини тўлиқ ифо этишга қаратилган ҳатти-ҳаракатларнинг негизида халқпарвар давлат қуришнинг у ёки бу жиҳатларини акс эттирилган. Масалан, АҚШда Ф.Рузвельт дастурида дастурининг аҳолининг ижтимоий таъминоти масаласида бандида “фаровонлик давлати” (welfare state – ижтимоий давлат)ни барпо этиш демократик тизимнинг асосий тамойили эканлигини кўрсатиб ўтган[7]. Аслида сиёсат ва сиёсий институтларнинг таш-

кил этишдан мақсад, фуқароларнинг манфаатларининг ҳимоя қилиш асосида ривожланган сиёсий тизимни шакллантиришга қаратилган. «Агар барча фанлар ва санъатларнинг охириги мақсади фаровонлик бўлса, барча фанлар ва санъатларнинг, айниқса, сиёсатнинг энг асосий ва устувор мақсади олий фаровонликдир»[8]. Асосий муаммо – унинг амалга ошириш механизмларини шакллантиришдан иборатдир. Тан олиш лозимки, ҳар бир давлат бу борадаги ўзига хос сиёсий тадбирларни амалга ошириш асосида эришади (умуминсоний демократик тамойилларни ҳисобга олган ҳолда – муаллиф)

Тадқиқот методологияси. Халқпарвар давлат бу – жамиятда қонунийлик тамойилларига амал қилиш даражаси билан изоҳланади. Бунда амалдаги қонунчиликнинг мутлақ ваколати ва устунлиги таъминланиши лозим[9]. Бундай турдаги давлат ва сиёсий тизимнинг шакллантиришнинг объектлари сифатида сиёсий институтлар майдонга чиқадилар. Янги сиёсий қарашлар, муносабатларда сиёсий институтлар ҳар қандай ўзгаришларга фуқароларнинг тайёрланган (сиёсий тарғибот-ташвиқот)нинг асосий драйверига айланиши муҳимдир. Бу аввало, янгиланаётган жамият билан янги авлоднинг қарашлари билан бирга кечади. Бундай муносабатлар негизида сиёсий зиддиятлар албатта кузатилади. Янгиланаётган жамиятларда рационализм ва прагматизм билан анъанавий турмуш тарзи ва тафаккур услуби ўртасида юзага келувчи зиддиятлар киради.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистонда халқпарвар давлат қуриш ва замонавий жамият қуриш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг преамбуласида белгилаб қўйилган: “Ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб (анъанавийлик), демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини намоён этиб, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат (замонавийлик) барпо этишни қўзлаб, ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур конституциясини қабул қилади”[10]. Ўзбекистонда замонавийлик муносабатлари, инсон қадри масаласида сиёсий институтларнинг ўрни ва аҳамияти масаласи Ш.Мирзиёев томонидан жамиятни янгилашга доир ислохотларнинг биринчи босқичи (2016-2021 Ҳаркатлар стратегияси)да, ҳамда 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси”да атрофлича ёритиб берилган. Ўзбекистонда халқпарвар давлатнинг зарурияти Ўзбекистон Президентининг 2017 йил 19 сентябрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётини тубдан янгилаш, жамиятимизнинг янги, демократик киффасини яратишга қаратилган ислохотларни янги босқичга қўтарилганлиги изоҳлаб берди. Янги Ўзбекистон–Халқпарвар давлатининг қуришнинг асосий мазмунини Президент Ш.Мирзиёев “Глобллашиб бораётган дунёда, тинчлик ва барқарорликка қарши турли таҳдидлар кучайиб бораётган ҳозирги шароитда халқимиз ҳаётидаги ўзгаришлар ва уларнинг тадрижий ривожланиш даражаси, ушбу жараёнга хос умумий қонуниятларнинг амалга ошириш ва бу билан боғлиқ ўзига хос миллий хусусиятларга алоҳида эътибор қаратиш лозим”. “Янги Ўзбекистон” – аслида халқпарвар давлатнинг миллий, жаҳон стандартларига тўлиқ ифода этувчи тушунча десак тўғри бўлади. Бундай давлат барпо этиш ғоясининг асосида сиёсий институтларнинг ўрни яна шундаки, айнан улар жамиятнинг ривожланишини босқичма-босқич тараққиёт босқичларида кейинги даражасини белгилашда, доимий содир бўлувчи ўзгаришларни тўғри, аниқ бўлишида етакчи кучидир. “Бугунги янги даврнинг ижтимоий-сиёсий тузилишига мос келадиган, янги тизим ва тузилмалар шаклланиши ва оёққа туриб кетиши учун иш услубларимиз ва фаолиятимиз мезонларини доимий такомиллаштириб боришимиз зарур” дея таъкидлайди

Президентимиз. Фикримизча, уларнинг бугунги демократлашув ва глобаллашув шароитида ҳамда Янги Ўзбекистон халқпарвар давлатини барпо этиш амалийлигини таъминлашда сиёсий институтларни аҳамияти доимидан юқори бўлади, боиси XXI асрда инсон тафаккур даражаси, дунёқараши соат сайин ўзгараётган бир даврда, аввалги ва янги кучларни бирлаштириш, давлат ва жамиятнинг ижтимоий-сиёсий пойдеворини мустаҳкамлаш давлатчилик қуриш-даги доимий муҳим мезонидир. Янги Ўзбекистон – демократик тамойилларнинг янгиланиши асосидаги барқарор давлат, фуқаролик жамиятининг шаклланиши кафолати сифатида ғоядир. Ўзбекистон бунга мустақиллик йилларидаги воқеалар мисолида ҳулосалар чиқариб улгурди (турли террористик ҳаракатларнинг “халифаликни”ни қайта тиклашга уринишлар-муаллиф). Бундай янги кучларни “Бу гуруҳ эскича усулларга интилади, уларни шартли равишда ретрадиционалистлар деб атаймиз. Иккинчи гуруҳ эса технократик, вестерн-лашган гуруҳ, ислохотчилар гуруҳи”– дея таърифланган эди”[11]. Ҳар қандай анъана ўзида замонавий, яъни ҳали sinalмаган жараён ижтимоий-сиёсий тартиб учун тажрибалар манбаи экани, анъанавий институтларни кучайтириш воситаларини шакллантириш асосидагина кучли сиёсий тизимни шакллантириш зарурлиги етакчи ғоя, шу асосдаги мафкурага айланиши лозим. “Анъанавийлик бугунни ўтмиш, замонавийлик эса келажак билан боғлайди” [12]. Янги жамиятда эркин фикр, ғоялар, мафкуралар плюрализми шароитида фуқароларнинг давлатни қўллаб-қувватлаш борасидаги сиёсий мойиллигини ўзгартириш, ўзаро ишончини шакллантириш асосида давлат ва жамият ўртасида анъанавийлик жамиятидагидек, фақат давлат томонидангина эмас, энди халқнинг тўла ва эркин фаол иштирокини таъминлаш маъсулияти шу билан бирга сиёсий институтлар зиммасига ҳам тушади. Айниқса янги жамиятларда ва давлатларда бундай сиёсий муносабатлар таъминланмас экан, давлат ва фуқаролар ўртасидаги ўзаро ишонч йўқолиб, ҳукумат ўз сиёсий иштирокчиларидан маҳрум бўлади. Фикримизча, замонавий жамиятларда сиёсий институтларнинг зарурияти-жамиятда плюралистик кайфиятни шакллантириш, ривожлантириш ҳамда йўналтиришдан иборатдир. Сиёсий плюрализмни ривожлантириш ўзида мужассам этмаган сиёсий институтлар инкйрози муқаррардир. Бу халқпарвар давлатнинг асосий сиёсий белгиларидан биридир. “Плюрализм, яъни фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглиги маърифий, замонавий жамияттагина ҳосир” [13]. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ижтимоий институтлар таъсири ва тақомили остида сиёсий институтлар ривожланади. Жамият ва давлат ҳаётида ўзгаришлар, янгиланишлар даврида анъанавий жамият институтлари бўлсин, хоҳ янги даврнинг институтлари бўлсин жамият аъзоларини турли ғояларга мослашувчанлик кайфиятида йўналтириш шу ҳилдаги институтларнинг асосий ва етакчи вазифаси ҳисобланади. Аҳолининг сиёсий саводхонлигини ошириш ва уларнинг фаол иштирокчилиги кайфиятини ошириш, модернизациялашув жараёнларида анъанавийлик муносабати билан мослашувини таъминлаб бериши хизмат қилади. “Турли давлатларда содир бўлган замонавийлашув ортида, аксарият ҳолларда инқилоб белгилари учрайди” [14] – деган эди С.Хантингтон. Замонавийлашув – жамиятда жамоавий асосда бирлашувнинг янги мезон, қонун-қоидалар асосидаги ислох қилинишининг ўзига хос хусусиятидир. Сиёсий институтлар замонавийликнинг жамият ҳаётига мослашувини амалга ошириш – ислохотлар халқчилиги билан таъминланади.

Ҳулоса ва таклифлар. Ҳулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, жамиятнинг асосий институтлари Янги Ўзбекистонда халқпарвар давлат

барпо этишдек вазибаларни амалга оширишда фукароларнинг жамият ва давлат хакидаги туғри, аниқ, мулохаза қилиш салоҳиятига эга авлодни шакллантиришда асосий макон сифатида майдонга чиқади. Улар бунда асосий ишбоши ҳамдир. Бу вазиба кечикса, жамиятнинг бошқа соҳалари ва унинг институтлари хакидаги тасаввурлар даражаси тораяди, чекланади. Иккинчидан, сиёсий тизимнинг ўзи янгиланишларга тайёр бўлиши, ўз-ўзини янгилаш, ўзгартириш хусусиятларини аввало ўзи қабул қила олиши лозим, шундагина у натижа

бера бошлайди. Доимий равишда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ислохотлар ўтказиб туриш асосида аҳолида ўзгаришларга мойиллик ва қўллаб-қувватлаш ҳолати шакллантирилди. Учинчидан, модернизацион ўзгаришлар аввало жамият ва давлатнинг асосий институтларининг қанчалик тайёр эканлиги билан, яъни фукароларни бу ҳақда қанчалик хабардорлик даражасини таъминлаш асосида ва бунинг натижасида эса унинг амалийлигини таъминлаб беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т., Ўзбекистон. Б. 8.
2. Қодиров А. Мамлакатни модернизация қилишнинг стратегияси. Т., ТДЮИ, 2006. Б.13.
3. Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э., Перратон Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура. М.: Праксис, 2004. С. 54 – 55.
4. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Полис. 1999. № 1. С. 10 – 25.
5. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003. С. 56.
6. Чулкинов А.Е. «Прозрачная» государственная политика: некоторые проблемы теории и практики // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Политология. 2006. № 8. С. 44 – 50.
7. Джеймс А. Робинсон. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты: АСТ; Москва; 2015. С. 695.
8. Аристотель. Соч.:В 4-х т. Т. 4 /Пер. с древнегреч.; – Москва: «Мысль», 1984. – С. 455-467.
9. Wikipedia. Dicey A.V. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/A._V._Dicey
10. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. “Ўзбекистон”, 2008. Б.3.
11. Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида.-Т.: “Ўзбекистон”. 2001. Б.344.
12. Жамият ва бошқарув №4, 2009. Б.24.
13. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойилар Т.:Ўзбекистон, 2000.-Б.19.
14. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах.-М.: Прогресс-Традиция, 2004. С.310.
15. Жўраев С.А. Фукаролик жамияти: назария ва амалиёт. (Илмий таҳлилий мақолалар тўплами).-Т.: Шарқ, 2003. Б.194.
16. Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида.-Т.: “Ўзбекистон”. 2001. Б.336.



Улмас МЕЙЛИЕВ,
МТТДМҚТМОИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси

МТТДМҚТМОИ профессори с.ф.д. Т.Т.Алимардонов тақризи асосида

GLOBALIZATION UNDERSTANDING CONTENT - THE ESSENCE OF SOCIETY AFFECTS LIFE

Annotation

This article discusses the meaning of the concepts of "globalization", "ideological threat" and "mass culture", and also compares the views of our country and Western experts on the role of these categories in society. The role of globalization in the development of society has also been scientifically studied and analyzed.

Key words: Globalization, ideology, idea, national idea, nation, society, ideological threat, spirituality, traditional attack, culture, mass culture, science, threat.

ГЛОБАЛЛАШУВ ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ ЖАМИЯТ ҲАЁТИГА ТАЪСИРИ

Аннотация

Мазкур мақолада “глобаллашув”, “мафкуравий таҳдид” ва “оммавий маданият” тушунчаларининг мазмун-моҳияти ҳақида сўз юритилиб, унда мазкур категорияларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни ҳақидаги мамлакатимиз ва Ғарб мутахассисларининг фикрлари қиёсий таҳлил қилинган. Шунингдек, глобаллашувнинг жамият тараққиётидаги ўрни илмий ўрганилган ва таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Глобаллашув, мафкура, ғоя, миллий ғоя, миллат, жамият, мафкурафий таҳдид, маънавият, маънавий хуруж, маданият, оммавий маданият, фан, таҳдид.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ПОНИМАНИЕ СОДЕРЖАНИЯ-СУТЬ ОБЩЕСТВА ВЛИЯЕТ НА ЖИЗНЬ

Аннотация

В данной статье говорится о значении понятий «глобализация», «идеологическая угроза» и «массовая культура», а также сравниваются мнения нашей страны и западных экспертов о роли этих категорий в обществе. Также научно изучена и проанализирована роль глобализации в развитии общества.

Ключевые слова: Глобализация, идеология, идея, национальная идея, нация, общество, идеологическая угроза, духовность, традиционная атака, культура, массовая культура, наука, угроза.

Кириш. Бугун “глобаллашув” жуда кенг даражада оммавийлашиб кетган тушунчага айланди. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки унинг таъсир ўтказмаган бирорта соҳаси қолмади. Унинг моддий куч сифатида шаклланиши тарихий тараққиётнинг объектив қонунияти ҳисобланади. Бугунги кунга келиб инсоният интеллектуал салоҳиятининг юксак даражада ривожланиши ва унинг ўсиб бораётган моддий ҳамда маънавий эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилишлари фан, техника ва технологияни замон талаби даражасида ривожлантиришни тақозо этмоқда. Бу соҳада қўлга киритилган ютуқлар, умуман олганда, бутун инсониятга хизмат қилмоқда. Аммо глобаллашувнинг авж олиши бир қатор зиддиятли вазиятларни вужудга келтирди. Президентимиз Ш.Мирзиёев таъбири билан айтганда “...Глобаллашув жараёнлари инсоният учун беқиёс янги имкониятлар билан бирга қўлланмаган муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Миллий ўзлик ва маънавий қадриятларга қарши таҳдид ва хатарлар тобора ортмоқда. Фақат ўзини ўйлаш, меҳнатга, оилага енгил қараш, истеъмолчилик кайфияти турли йўللار билан одамлар, айниқса, ёшлар онгига устамонлик билан сингдириляпти. Терроризм, экстремизм, трансмиллий ва кибер-жиноятчилик, одам савдоси, наркотрафик каби таҳдидлар хавфи ошиб бормоқда. Баъзи ҳудудларда атайин беқарорлик юзага келтирилиб, норозилик кайфияти авж олдирилмоқда”

Шу боис бугун дунёда глобаллашув жараёнларига турлича қарашларнинг шаклланишига ҳам сабаб бўлмоқда. Бундай қарашларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга XX асрнинг 80-йилларида жаҳон иқтисодий ҳаётида содир бўлган табиий интеграцион жараёнларга нисбатан Ғарб олимларининг қарашларни киритиш мумкин. Албатта,

табиий интеграцион жараён унинг барча иштирокчиларининг манфаатларига хизмат қилган. Аммо мамлакатлар иқтисодий тузилмасида трансмиллий корпорацияларнинг ривожланиб кетиши, уларнинг катта куч сифатида майдонга чиқиши табиий интеграцион жараёнларда тенгсизликнинг юзага келишига олиб келди. Шунга қарамадан, дастлаб бу жараёнга дунёни бир бутунликка олиб келадиган жараён сифатида қаралган ва тараққиётга ижобий таъсир ўтказиши ҳақида фикрлар билдирилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўз даврида француз файласуфи Рене Декарт “Тушунчалар маъносини аниқлаштириш ва бу инсониятнинг ярмини адашишдан сақлайди” - деб ёзган эди. Айни шу маънода дастлаб биз “глобаллашув” тушунчасининг истилоҳий маъносини изоҳлашга ҳаракат қиламиз. “Глобаллашув” атамаси дастлаб америкалик олим Т.Левитт томонидан 1983 йили «Гарвард бизнес ревью» журналида чоп қилган мақоласида қўлланган. Т.Левитт йирик трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли-туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёнларини “глобаллашув” деб атаган. Мазкур таърифда глобаллашув жараёнининг иқтисодий тамонларига эътибор берилган. Ваҳоланки, глобаллашув яхлит жараёнларни ўз ичига қамраб олади. А.Очилдиевнинг таъкидлашича, “...энг умумий маънода, глобаллашув, бир томондан, муайян ҳодиса, жараённинг барча минтақалар, давлатлар ва бутун Ер юзини қамраб олганини, иккинчи томондан, уларнинг инсоният тақдирига дахлдор эканини англатади”. В.И.Данилов-Данильян эса “Глобаллашув кўпроқ мантиқдан эмас, балки тарихий парадигмадан келиб чиққан сўздир. Глобаллашув жиҳатларининг ўзаро алоқадорлигини аниқ ва равшан таҳлили мавжуд эмас”, - деб ёзган эди.

Юкоридаги таърифлардан кўринадик, глобаллашув жараёни ўзининг мураккаблиги ва серқирралиги билан алоҳида ажралиб туради. Шунинг учун ҳам С.Отамуратов "...глобаллашув тушунчаси ҳақидаги қарашлар турли-туманлигида давом этиб келмоқда. Бу табиий ҳол. Чунки унинг макон ва замонида содир бўлиш хусусиятлари турлича бўлиб дунёнинг ўзгаришига ўтказётган таъсирида ҳам янги-янги имкониятлари намоён бўлмоқда".

Глобаллашув шароитида ташқи алоқалар, халқаро иқтисодий муносабатлар ривожланиб, ҳар бир шахснинг маънавияти ва интеллектуал салоҳиятига янги талаблар қўймоқда. Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўлақонли аъзоси ва унинг ажралмас қисми ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда мамлакатимизда юксак маънавиятли, юқори билимли ва халқаро талабларга мос келадиган мутахассисларни тайёрлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Мамлакатимизда бундай мутахассисларга бўлган талаб келажакда ҳам ошиб боради. Шу боис юксак маънавиятли шахсни тарбиялаш, уларни халқаро мезонлар асосида тайёрлаш устувор вазифалардан бирига айланиб бормоқда.

Глобаллашув – бу бутун жаҳон иқтисодий сиёсий, маданий интеграция ва унификациялашув (бир-бирига яқинлашув) жараёндир. Асосий хусусиятлари халқаро меҳнат тақсимооти, капитал, ишчи кучи ва ишлаб чиқариш ресурсларининг эркин ҳаракати, конунчилик, иқтисодий ва технологик жараёнларни стандартлаштириш, шунингдек, турли мамлакатларнинг маданиятининг қўшилиш ва яқинлашувидир. Бу объектив жараён бўлиб жамиятнинг барча соҳаларини қамраб олувчи тизимли хусусиятга эга. Зеро биз А.Тойнби таъбири билан айтганда, инсоният, "умумий уй", "умумий тақдир" ва умумий ташвишлар билан яшашга кириришётган, бир сўз билан айтганда глобаллашув деб аталаётган жараёнлар содир бўлаётган замонда яшамоқдамиз.

Бу жараённинг авж олиши уни илмий жиҳатдан ўрганишга бўлган қизиқишни ҳам орттириб юборди. Бу жараённи биринчилардан бўлиб Роланд Робертсон 1985 йилдан бошлаб илмий тадқиқот объекти сифатида ўргана бошлаган. Роланд Робертсон глобаллашувга тараққиётнинг маълум босқичи, унинг тобора ривожланиши жаҳонда бир бутунликка олиб келувчи омил сифатида қаради. Унинг бу жараённи ўрганишдаги хизмати шунда бўлдики, у глобаллашувни тараққиётни тезлашувига, иқтисодиётнинг марказлашувига ва ютуқларнинг оммавийлашувига олиб келувчи омил эканлигини, шунинг учун уни илмий жиҳатдан ўрганиш, таҳлил қилиш ҳамда унинг имкониятларидан фойдаланиш зарурлигини англаб етди.

Ана шундан кейинги ўтган даврларда "глобаллашув" тушунчасининг мазмун-моҳиятини ва унинг мамлакатлар ҳамда инсонлар ҳаётидаги ўрнини ўрганишга бўлган қизиқишлар ортди, унга нисбатан турли қарашлар, зиддиятли фикрлар шаклланди ва улар бугунги кунда ҳам давом этиб келмоқда. Бугунги кунда бу жараёнга бағишланган турли даражадаги илмий-назарий анжуманлар, семинар, тренинглар ўтказиб келинмоқда, махсус илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Аммо унинг ижобий ёки салбий жиҳатлари ҳақида ягона фикрга келинмаган. Бу табиий ҳол, чунки вақт ўтиши билан глобаллашувнинг янги қирралари юзага чиқмоқда, унинг жаҳон тараққиётига ва инсоният ҳаётига ўтказётган таъсири кучайиб бормоқда. Айни пайтда, бу жараёнларда бир қатор зиддиятлар ҳам юзага келмоқда. Уларни чуқур ўрганмасдан туриб эса инсоният барқарор тараққий қила олмайди.

Глобаллашув зиддиятли жараён ҳисобланади. Дастлаб уни Ғарб олимлари ўрганганлар ва бугун ҳам

ўрганишда давом этмоқдалар. Агар улар дастлаб глобаллашувни тараққий топган мамлакатлар иқтисодиётида кечаётган жараёнлар орқали ўрганишга эътибор берган бўлсалар, бугунги кунда уни комплекс ҳолатда таҳлил қилиб, истикболда унинг ривожланиши нималарга олиб келиши мумкинлигини башарот қилишга ҳаракат қилмоқдалар. Жумладан, Колумбия университетининг профессори Жозеф Стиглиц глобаллашув жараёнини тараққиётга олиб келувчи, инсонлар ҳаётини яхшилашнинг омили сифатида қараб, шундай ёзади: «Глобаллашув инсонлар ҳаётини яхшилашнинг энг яхши потенциалдир, шу жумладан, ривожланаётган мамлакатлар аҳолисининг ҳаёти яхшиланмоқда. Унинг айрим йўналишлари ҳозирнинг ўзида, масалан, илмнинг глобаллашувига, соғлиқни сақлаш, инсонларнинг умрини узайтиришга олиб келмоқда».

Дунёнинг таникли иқтисодчиларидан бири Жагдиш Бхагвати глобаллашувнинг аниқ йўналиши ҳақида фикр юритиб, уни шундай таърифлайди: «Глобаллашув деганда, савдони тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар, трансмиллий корпорациялар фаолияти, мамлакатлар ўртасидаги молиявий оқим, халқаро миграцияларни ўз ичига олувчи иқтисодий глобаллашув тушунилади».

Глобаллашувни кўпчилик олимларнинг фикрларидан фарқли ўлароқ мафкура сифатида кўрувчилар ҳам бор. Жумладан, немис олими Ульрих Бек шундайлардан бири ҳисобланади. «Глобаллашувни мен дунё бозори сиёсий фаолиятини сиқиб чиқарувчи ёки ўрнини босувчи жаҳон бозори ҳукмронлиги мафкураси ёки неолиберализм мафкураси, деб тушунаман», – деб ёзади у.

Рус олими Л.Е.Гринин эса «Глобаллашув – бу минтақалар ва умуман дунёнинг интеграцияланишуви ва яқинлашувининг натижасидир», – деб ҳисоблайди. Яна бир россиялик олим Карен Момджен «Глобаллашув – бу фаолият эмас, бу бизни ўзига фақат субъект сифатида, шунингдек, объект сифатида боғлаб қўйган жараёндир. Глобаллашув – бу инсонлар қиладиган, бу инсонларда содир бўладиган, уларда содир этиладиган жараён», – деган фикрни илгари суради.

Келтирилганларни умумлаштирганимизда: биринчидан, олимларнинг айримлари глобаллашувга тушунча сифатида ва тараққиётга таъсир ўтказувчи омил сифатида қараганлар; иккинчидан, унга дастлаб мамлакатлар иқтисодиётининг ўзаро интеграциялашуви ва яқинлашувининг натижаси сифатида қараганлар ҳамда унинг ривожланиши жараёнида содир бўлган ўзгаришларга қараб, унга бир томонлама эмас, кенгрок, яъни нафақат иқтисодиётда, шунингдек, унинг таъсирида мамлакатлараро, минтақалараро ва жаҳондаги турли муносабатлардан келиб чиққан ҳолда, кўп томонлама таъсирга эга бўлган жараён сифатида қарашлар шаклланганлигини кўрамиз; учинчидан, шуни ҳам назарда тутиш керакки, "глобаллашув" тушунча, унинг бошланган вақти, турли жараён ва ҳодисаларга таъсир ўтказиш имкониятлари тўғрисида Ғарб ҳамда АҚШлик олимларда ягона фикр шаклланмаган. Лекин уларнинг аксарият кўпчилиги фикрларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, бир-бирига зиддиятли, ҳатто бир-бирини инкор қиладиган фикрлар бор. Бу ҳақдаги аниқ маълумотларни қўйилган масалалар таҳлилида бериб боришга ҳаракат қиламиз; тўртинчидан, Ғарб ва АҚШлик олимлар глобаллашувнинг миллат ва унинг маънавиятига таъсири, истикболда у нималарга олиб келиши мумкинлиги масаласини қўймаганлигини кўрамиз.

Иккинчи гуруҳга XXI аср бошларида глобаллашувнинг Ўзбекистонда ўрганилишини киритиш мумкин. Ўзбекистонда "глобаллашув" тушунчаси, унинг илмий таҳлили, ривожланиш жараёнлари ва турли соҳаларга таъсир ўтказиш имкониятларини ўрганиш 2005

йиллардан бошланди. Шунинг ҳисобга оладиган бўлсак, бу муаммони ўрганиш бўйича Ўзбекистон Ғарб, АҚШ, ҳатто Россия каби мамлакатлардан 20-25 йил орқада. Албатта, бунинг ўзига яраша сабаблари ҳам бор эди. Улар Ўзбекистоннинг ўз бошидан ўтиш даврини ўтказётганлиги, бу давр ичиде унинг мустақиллигига қарши турли диний оқимлар ва сиёсий кучлар ҳаракатларининг кучайиб кетганлиги ва бундай шароитда халқимиз, айниқса ёшларимиз онгида мустақиллигимизни асраш, уни буюк неъмат эканлигини шакллантиришда ўта мураккаб масалани ҳал қилишнинг биринчи навбатдаги вазифа бўлиб қолганлиги, жаҳон тараққиётида кечаётган жараёнларни чуқур таҳлил қилишга салоҳияти етарли кадрларнинг нисбатда камлиги қабилар сабаб бўлган эди.

Шу билан бирга, ҳатто ҳозир ҳам глобаллашувнинг миллий онгимизни саёзлашувига, маънавиятимизнинг емирилишига ўтказётган таъсири моддий куч сифатида намоён бўлаётган шароитда ҳам унинг фақат ижобий натижаларига маҳлиё бўлиб, салбий натижаларига эътиборсизлик билан қараш ҳолатлари учраб турганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Бундан қатъий назар, Ўзбекистонда, айниқса, кейинги пайтда бу жараёнга нисбатан турли қарашлар, ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб Б.Зокир глобаллашувнинг зиддиятли жараён эканлиги ҳақидаги ғояни илгари суриб, қуйидагича ёзган эди: «... Жамият ҳаётининг барча соҳалари – иқтисодиёт, сиёсат, мафкура, маданият ҳатто шахсий турмуш тарзини қамраб олган глобаллашув билан боғланмоқда» – деган ғояни илгари суриб, глобаллашувга жамият ҳаётини тубдан ўзгарираётган жараён сифатида қарайди.

А.Эркаевнинг фикрича «...Глобаллашув – иқтисодий, сиёсий, маданий алоқаларнинг ҳаддан ташқари интенсивлашуви, энг янги ахборот технологиялари ва умуман ахборотнинг жаҳон миқёсида шиддат билан тарқалиши, халқаро стандартлашув ва маиший турмушда, истеъмолда, шу жумладан, номоддий истеъмолда умумий қолип ҳамда андозаларнинг пайдо бўлишидир». Муаллифнинг таърифида интенсивлашиш, янги технологиялар ва ахборотнинг шиддат билан тарқалиши, умумқолип ва андозаларнинг пайдо бўлиши асосий кўрсаткич сифатида олинган.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, биринчидан, “глобаллашув” тушунчаси, унинг мазмун-моҳияти ҳақидаги илмий таърифлар Ғарб ва АҚШлик олимлар Т.Ливиттин, Роланд Робертсон, Жозеф Стиглиц, Т.Фридман, Жовиш Бхагвати, Марк Сирвэл; россиялик олимларидан Л.Е.Гринин, Карен Момджян; ўзбек олимларидан А.Турсунов, С.Отамуратов, У.Саидов, Қ.Хоназаров, А.Очилдиев, Ш.Қаҳҳарова ва бошқалар

томонидан у ёки бу даражада берилган. Иккинчидан, Ғарб ва АҚШлик олимлар глобаллашувда иқтисодиёт етакчи оми бўлаётганлигини таъкидлаганлар. Шу билан бирга, унинг салбий жиҳатларини кўрсатишга ҳам ҳаракат қилганлар. Ҳатто уни совуқ уруш ўрнини алмаштирган янги тизим эканлигини (Томас Фридман) таъкидлаганлар. Албатта, глобаллашув жараёнига бундай кескин муносабат билдириш учун кучли асос талаб этилади. Энг асосийси, Ғарб ва АҚШлик олимлар бу жараённи объектив ёритганлар ҳамда унинг хатарли жиҳатларини ҳам очиб берганлар.

Ҳўш, юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиққанда, “глобаллашув” деганда нималарни тушуниш керак? Бизнинг фикримизча, унга таъриф беришда фақат бугун кечаётган ўзгаришлар билан чекланиш, унинг мазмун ва моҳиятини тўла очиб бера олмайди. Бунинг учун инсоният тараққиётининг ўтмиши, унда кечган ўзгаришлар ва уларни бугун билан қиёслаш, ҳаракат тезлигига эътиборни қаратиш лозим бўлади. Чунки “глобаллашув” атамасини 1983 йили америкалик олим Т.Левитт «истеъмолга» олиб кирмасдан олдин бу жараён бўлганми ёки йўқми? Агар бўлган бўлса, нима учун у шу пайтгача (яъни 1983 йилгача) илмий истеъмолда қўлланилмаган, агар бўлмаган бўлса, қайси жараён амал қилган, нима учун у 1983 йилга келиб қўлланила бошлади ва тез вақт ичида дунё бўйича оммавийлашиб кетди? – деган ўта мураккаб саволларга жавоб излаш зарур бўлади. Адолат юзасидан шуни ҳам таъкидлаш лозимки, у дастлаб истеъмолга киритилган даврда жаҳон мамлакатлари иқтисодиётининг марказлашуви, бир қатор марказлашган иқтисодий ва молиявий халқаро ташкилотлар юзага келди.

Бизнингча ҳам глобаллашув табиий «байналмилаллашув» ва «интеграциялашув»нинг ўрнини эгаллаган, юксак тараққий топган мамлакатлар манфаатлари устуворлигини таъминлашга, миллий маънавиятларни емиришга, «оммавий маданият»ни шакллантиришга ҳамда унинг асосида бутун инсониятни оломонга айлантиришга қаратилган омидир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, глобаллашувга воқелик сифатида ҳам турли қарашлар мавжуд. Жумладан, бир қатор олимлар унга жараён сифатида қараса, иккинчи бирлари тенденция, яна бирлари эса оми сифатида қарайдилар.

Глобаллашув фақатгина бир томондан қараш унчалик тўғри эмас. Бизнингча глобаллашувга ҳам воқелик, ҳам жараён, ҳам оми, ҳам моддий куч нуқтаи-назаридан қарасак ва унга шу ндан келиб чиқиб муносабатимизни шакллантирсак яхши имкониятларга эга бўлишимиз ва келажақда ижобий натижаларга эришишимиз янада ойдинлашади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича ўтказган видеоселектор йиғилишида сўзлаган нутқи. <https://qalampir.uz/news/prezident-ma-naviyatni-yuksaltirish-buyicha-yigilish-utkazdi-31829>
2. Умаров Б. Глобаллашув зиддиятлари. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 8-б.
3. Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2009. – 64 б.
4. Данилов-Данилян В.И. Устойчивое развитие – проблема выживания человека//.Наука.Общество.Человек. - М., 2004. – 143 с.
5. Отамуратов С. Глобаллашув ва миллат. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2008. – 13 б.
6. Жураев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.221.
7. <http://www.world.widewar>
8. Uzbekistan and Central Asia – Центр политических исследований. Информационно-аналитический бюллетень, 2007. IX. – С. 42.
9. Ўша манба. – Б. 44.
10. Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста. Автор-составитель А.Ашкерев. – М.: ООО «АСТ», 2004. – С. 48.
11. Гринин Л.Е. Глобализация и национальный суверенитет // История и суверенитет, 2005. – №1. – С. 8.

-
12. Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста. Автор-составитель А.Ашкерев. – М.: ООО «АСТ», 2004. – С. 48.
 13. Зокиров Б. Глобаллашув зиддиятлари // Тафаккур, 2004. – №1. – Б. 26-27.
 14. Эркаев А. Глобаллашув: ахборот хуружи ва оммавий маданият // Тафаккур, 2008. – № 4. – Б.12.



Zaxro MIRBABAYEVA,
O'zDJTU Ingliz tili fani o'qituvchisi
Moxinur SAYDULLAYEVA,
O'zDJTU Ingliz tili fani o'qituvchisi
Zarina TURDIJANOVA,
O'zDJTU Ingliz tili fani o'qituvchisi
E-mail: gulbahornazarova3@gmail.com

QDPI, PhD, N. Aliboyeva taqrizi ostida

THEORETICAL ASPECTS OF READING TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Annotation

The article describes the theoretical aspects of teaching technologies, the most important parts of the activity, differentiation in teaching, the important aspects of the constructivist method. The article focuses on the role of the teacher in the lesson and theoretically reveals the rules of facilitation. This article serves as a scientific and practical basis for school teachers and undergraduate and graduate students.

Key words: Communicative direction, constructivist, script and spelling, modeling, communicative approach.

CHET TILINI O'RGATISHDA O'QITISH TEXNOLOGIYALARINING NAZARIY JIHLATLARI

Annotatsiya

Maqolada o'qitish texnologiyalarining nazariy jihatlari, faoliyatning eng muhim qismlari, o'qitishda differentsiatsiya, konstruktivistik usulining ahamiyatli tomonlari yoritilgan. Maqola darsda o'qituvchining roli haqida alohida to'xtalib, fasilitatorlik qoidalarini nazariy jihatdan ochib beradi. Ushbu maqola maktab o'qituvchilari va bakalavriyat, magistratura talabalari uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Kommunikativ yo'nalish, konstruktivistik, Skript va imlo, modellashtirish, kommunikativ yondashuv.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБУЧАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье описаны теоретические аспекты технологии обучения, важнейшие части деятельности, дифференциация в обучении, важные аспекты конструктивистского метода. В статье акцентируется внимание на роли учителя на уроке и теоретически раскрываются правила фасилитации. Данная статья служит научно-практической базой для преподавателей школ и студентов и аспирантов.

Ключевые слова: Коммуникативное направление, конструктивизм, письмо и орфография, моделирование, коммуникативный подход.

Introduction. Educational principles are initial statements that define the goals, content, methods and organization of teaching and are reflected in interdependence and conditionality. In our case, the principles are practically used to determine the strategy and tactics of teaching English at all stages at every point of the educational process.

If the result of teaching students a foreign language is the formation of skills in using the language as a means of communication, the main principle is the communicative orientation.

Its main task is to create all conditions of communication, these are: communication motives, goals and problems. The communicative direction determines the selection and organization of language material, its situational conditionality, the communicative value of speech and educational exercises, the communicative formulation of educational problems, the organization and structure of the lesson. This principle envisages the creation of conditions for speech and intellectual activity of students at every moment of teaching [1].

The aforementioned teacher must follow the following rules:

- 1) The principle of communicative direction
 - ✓ ☐ Rule 1 - Selection of situations.
 - ✓ ☐ Rule 2 - Repetition and innovation.
 - ✓ ☐ Rule 3 - Everyone's participation in the lesson.
 - ✓ ☐ Rule 4 - Favorable conditions for gender equality.

- ✓ ☐ Rule 5 - Communicability of tasks.

Based on this understanding, there is an introduction of children to the forms and functions of the appropriate units of the English language. Based on this, some rules can be planned - this will allow the implementation of this principle in the educational process.

- 2) the principle of supporting the mother tongue:

✓ ☐ Rule 1. Show commonalities between Uzbek and English languages.

- ✓ ☐ Rule 2. Formation of general educational skills.

✓ ☐ Rule 3. Using similarities and differences in the script.

✓ ☐ Rule 4. Using similarities and differences in pronunciation.

✓ ☐ Rule 5. Avoiding transfer and mixing in teaching vocabulary and grammar.

Literature review. According to the comments of some linguists, for each type of speech activity, a "complex" of actions and even a lexical and grammatical register[2]. This made it possible to form the methodological principle of a differentiated approach to teaching a foreign language.

The process of integration is carried out in the teaching of English language, which first of all shows that the acquisition of different aspects of the language, its phonetics, grammar, lexis does not happen separately as some discrete components of the language, but is "integrated". Pupils acquire and master speech acts in the process of their

implementation, their implementation may require the use of words, word forms, word combinations, and text resulting from communication situations.

✓ Taking into account this specific principle of English language teaching, it is possible to formulate rules, following which will help the teacher to implement this principle.

✓ 3) Principle of differentiation and integration:

✓ Rule 1. Considering the uniqueness of each type of speech activity.

✓ Rule 2. Use the teacher's speech and audio recording to listen.

✓ Rule 3. Teaching monologic speech based on the characteristics of each form.

✓ Rule 4. Teaching to read aloud and silently, taking into account the characteristics of each form. □ Rule 5. Mastering language aspects in speech units.

✓ Rule 6. Using half-font in teaching writing.

We all know that there are general didactic principles at the basis of teaching any subject, including a foreign language. Such principles are: scientific character, availability, presentation in teaching, individual approach in teamwork, etc.

Specific and general didactic principles represent typical, basic, important aspects that should characterize foreign language teaching at school. Our research shows that understanding the movement of teaching principles and using the rules directly allows the teacher to teach effectively.

Education is an active process that is carried out by involving students in various activities, which makes the student an active participant in learning. In this two-way process, the main functions performed by each part can be distinguished. The teacher performs organizational, educational and supervisory functions.

Z.V. According to Kornayeva's explanation, "The tasks of the student are to get acquainted with the educational material, the exercises necessary for the formation of language skills and speech skills, and the application of the learned language in solving communicative problems" [3].

We distinguish three main functions performed by the student and focus on the process of organization and management of the teacher's education. Then basic techniques should include familiarization, training, and application. As with every major method, supervision, including correction and evaluation, accompanies it.

The organization of familiarization with the "part" of the educational material includes:

First, showing I. L. Beam signs, this display focuses on the sensory perception of students - acoustic, visual and motor [4]. The teacher can accompany the demonstration with some explanations;

Second, the teacher can use a variety of presentation tools that encourage student reflection.

Thanks to teaching, the student's memory is enriched with new language units and automaticity develops in their use. The organizational function of the teacher is most clearly manifested in the use of new vocabulary. He should create favorable conditions for the normal course of speech, a benevolent environment. He should create conditions in which each student wants to participate in group work, in which children are not afraid to make mistakes while trying to understand the content and meaning of the text. When using the new vocabulary, the formation of speech skills is controlled, it is determined how the student uses each of them for practical purposes.

The methods considered during our research reflect the essence of the pedagogical process in cooperation between the teacher and the students. These methods are used in teaching a foreign language at school, the uniqueness of the subject is open and practical, aimed at achieving educational and developmental goals.

Each of the considered methods is implemented in the system of methods used by the teacher in organizing the education of students and by solving a specific set of goals related to perception by the senses. According to the definition of the famous linguist H. D. Brown, "methods are structural and functional parts of the interaction between the teacher and the student. But if the method names the main, dominant mode of activity, it is associated with a specific action that constitutes the essence of the formed speech activity" [5].

In our opinion, the student should not only repeat speech units, but also create his own "speech product", that is, using language units, he should be able to make a sentence depending on the communicative problem in front of him.

We can cite the use of constructive learning strategies as effective foreign language teaching technologies. One of the main goals of using constructivist learning is to teach students how to master by teaching them to take initiative for their own learning experiences.

Research methodology. According to D. H. Jonassen, the characteristics of a constructivist classroom are as follows:

- * Students actively participate
- * The environment is democratic
- * The activity is interactive and student-centered
- * The teacher facilitates a learning process that encourages students to be responsible and autonomous. [6]

In addition, in a constructivist classroom, students mostly work in groups, and learning and knowledge are interactive and dynamic. "There is a strong emphasis on social and communicative skills, as well as cooperation and exchange of ideas" [7]. This is in contrast to the traditional classroom, where students work primarily on their own, learning is achieved through repetition, subjects are strictly adhered to, and textbooks are taught. Some of the activities encouraged in constructivist classrooms are:

- * Experiment: students conduct an experiment individually, then come together as a class to discuss the results.
- * Research projects: students study a topic and draw their own conclusions
- can present to the class.
- * Outdoor trips. It allows students to put the concepts and ideas discussed in class into a real-world context. Field trips are often followed by class discussions.
- * Movies. They provide visual context and thus bring a different meaning to the learning experience.
- * Class discussions. This method is in all the methods described above

is used. This is one of the most important differences of constructivist educational methods [1].

Teacher's role: In a constructivist classroom, the teacher's role is to encourage and facilitate discussion. Therefore, the main focus of the teacher should be on guiding the students by asking questions that lead them to form their own conclusions about the topic.

Analysis and results. David Jonassen identified three main roles of facilitators to support students in a constructive learning environment:

- * Modeling
- * Coaching
- * Supporter [6]

Learning in CLE is driven by the problem to be solved; students learn content and theory to solve problems. This differs from traditional objective teaching, where theory is presented first and problems are then applied to the practice of theory.

"Depending on the students' previous experience, appropriate circumstances and a supporter may be necessary for support. Teachers must also provide an authentic context for tasks, as well as informational resources, cognitive tools, and collaborative tools" [6].

Traditionally, assessment in classrooms is based on tests. In this method, it is important that the student produces the correct answers. However, in constructivist learning, the learning process is considered important. Thus, assessment is based not only on tests, but also on student observation, student performance, and student perspective.

Some assessment strategies include:

- * Oral discussions. The teacher presents the students with a focus question and allows an open discussion on the topic.

- * KWL (H) table (what we know, what we want to know, what we have learned, how we know). This method can be used throughout the learning process for a given subject, but it is also a good assessment method because it shows the teacher the progress of the student during the study[8].

- * Mind mapping. In this activity, students master the concepts and ideas related to the topic.

- * Practical activity. These encourage learners to control their environment or a particular learning medium. Teachers can use checklists and observations to assess student progress with specific material.

- * Pre-test. This allows the teacher to determine how students bring knowledge to a new topic and thus helps guide the course.

- * Jigsaw and RAFT activities.[9]

Conclusion. "Communicative approach to foreign language teaching" is also called communicative language teaching (CLT) or "communicative approach". CLT emphasizes language learning through authentic communication[10].

Communicative learning is based on the work of sociolinguists who have emphasized that effective language proficiency is more than just knowing vocabulary and grammar and pronunciation rules. Students should be able to

use the language appropriately in any business or social context.

Over the past three decades, theorists have debated (and continue to debate) a precise definition of communicative competence. However, they rely on the ideas that meaningful communication supports language learning and that classroom activities should be focused on the learner's real needs to convey information and ideas.

Grammar, pronunciation and vocabulary are definitely necessary parts of effective communication. Two main approaches can be taken with the communicative method. Some teachers prefer to teach the rule and then follow through with practice.

A communicative approach is a flexible method rather than a fixed set of teaching practices. This can best be determined by a list of general principles. In Communicative Language Teaching (1991), expert David Noonan lists these five key features:

1. Emphasis on learning to communicate through interaction in existing language.

2. Inclusion of authentic texts in the educational situation.

3. Providing opportunities to attract students' attention not only to the language, but also to the educational process itself.

4. Enhancing the student's personal experience as an important contributor to classroom learning.

5. Trying to connect language learning in the classroom with language activities outside the classroom [7].

In conclusion, we can emphasize that, as can be seen from these characteristics, the communicative approach is related to the specific individual needs of each student. By adapting language to the world rather than the classroom, students can acquire the skills they need quickly and affordably.

LITERATURE

1. Кривобокова И.Я., Лотарева Т.В. Некоторые приемы обучения английскому языку на начальном этапе // Иностранные языки в школе. - 1989. - № 1. - с.22-23; с.52
2. Негневицкая Е.И., Никитенко З.Н., Артамонова И.А. Книга для учителя.М., Просвещение, 1997.
3. Корнаева З.В. Об отборе коммуникативного минимума для начального этапа обучения в средней школе. // Иностранные языки в школе. - 1989. - № 1. - с.36.
4. Бим И.Л., Биболатова М.З. Возможные формы и содержание курсов обучения иностранным языкам в начальной школе. // Иностранные языки в школе. - 2001. - № 2. - с.3.
5. Brown H. D. (2001). Teaching by principles: An attractive approach to language pedagogy. New York: Longman.
6. Jonassen D. H. Constructing learning environments on the web: Engaging students in meaningful learning. EdTech 99: Educational Technology Conference and Exhibition 1999: Thinking Schools, Learning Nation. - 1999 - p.45-46.
7. David Nunan. Communicative Language Teaching – 2204
8. http://en.wikipedia.org/wiki/Constructivist_teaching_methods
9. Негневицкая Е.И., Никитенко З.Н., Артамонова И.А. Книга для учителя.М., Просвещение, 1997.
10. <http://www.sse-franchise.com/soapbox/200703/16/what-is-the-communicative-teaching-method/>



УДК: 323:342.5/7 (584.4)

Камолитдин МИРЗААХМЕДОВ,
ЎзМУ доценти, (PhD)
E-mail: lawyer-mkm@bk.ru

ТДТУ доценти, (PhD) М.У. Атамуратов тақризи асосида

ДАВЛАТ ХИЗМАТИГА ЗАМОНАВИЙ БОШҚАРУВ УСУЛЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ДОМЕНАНТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада муаллиф давлат хизмати тушунчасининг моҳияти ва унинг ўзига хос хусусиятларини илмий – назарий асосларда очиқ берган. Шу билан бирга, давлат хизматини самарали ташкил этишнинг шакллари ва тартибини инновацион усуллар, сиёсий технологиялар орқали янада такомиллаштириш тенденцияларини кўрсатиб ўтган.

Калит сўзлар: Давлат хизмати, давлат бошқаруви, раҳбар кадр, бошқарувчи кадрлар, инсон ресурслари, бошқарув тизими, етакчи.

ДОМИНАНТЫ ВНЕДРЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ УПРАВЛЕНИЯ НА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ

Аннотация

В данной статье автор на научно-теоретической основе раскрывает сущность и специфические особенности понятия государственная служба. В то же время автор продемонстрировал тенденции к дальнейшему совершенствованию форм и порядка эффективной организации государственной службы с помощью инновационных методов и политических технологий.

Ключевые слова: Государственная служба, государственное управление, административный персонал, управленческие кадры, человеческие ресурсы, система управления, лидер.

DOMENANTS OF INTRODUCING MODERN MANAGEMENT METHODS TO THE GOVERNMENT SERVICE

Abstract

In this article, the author explains the essence of the concept of public service and its specific features on a scientific and theoretical basis. At the same time, it showed trends in further improving the forms and procedures for the effective organization of the civil service through innovative methods, political technologies.

Key words: Administrative staff, state management, administrative personnel, administrative staff, human resources, government system, leader.

Кириш. Ривожланган давлатлар тажрибасида давлат хизматларига замонавий усулларни жорий этиш ва фойдаланиш босқичи ўтган асрнинг 80-90-йилларида фаол ривожланди. Бу жараён давлат бошқарувида амалга оширилаётган ислохотларнинг янги тўлкини билан боғлиқ бўлиб, турли давлат ташкилотлари томонидан хусусий сектор тизимига самарали бошқарув технологияларини жалб этишга, шунингдек, ортиб бораётган ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган инновацион ечимлар, хизмат сифатини яхшилашга қаратилган интилиш деб баҳоланди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2017 йил 8 сентябрда ПФ-5185-сон фармонида: “ишни ташкил этишнинг аниқ натижаларга эришишга қаратилган замонавий услубларини (сифат менежменти, индикатив режалаштириш, аутсорсинг, краудсорсинг) жорий этишдан кенг фойдаланиш” вазифалари алоҳида белгилаб берилган. Айнан мазкур устувор вазифалар айнан шундай катта илмий, ғоявий қувватга ва айни чоғда улкан амалий аҳамиятга эгадир. Давлат ва жамият ҳаётининг ҳозирги босқичида турли соҳаларини қамраб оладиган ўзгаришлар энг аввало, давлат хизматларининг фаолияти, моҳияти ва хусусиятлари билан узвий боғлиқдир. Давлат бошқаруви органлари олдида турган вазифаларни ҳар жиҳатдан ҳал этиш, бу энг аввало бошқарув тизимини ташкил этишга инновацион ёндашувдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳуқуқшунос олим Д.Н.Бахрахнинг фикрича: “Инсонларнинг,

шунингдек, давлат ва жамиятнинг мақсадга мувофиқ фаолият йўналишларидан бири – бу хизматдир. Бу тушунча турли маъноларда: инсоннинг фаолият тури, ижтимоий-ҳуқуқий институт, давлат органларининг махсус тизими маъносида ишлатилиши мумкин. Хизмат-бошқарувдан, давлат фаолиятини амалга оширишдан, бошқарувни таъминлашдан, аҳолига ижтимоий-маданий хизмат кўрсатишдан иборат” [1].

Ҳар қандай давлатда давлат хизматини ташкил этишнинг асосий мақсади, албатта, давлат вазифалари ва функцияларини амалга ошириш, жамият барқарорлигини таъминлаш, Конституция ва қонунчилик ҳужжатлари билан ўрнатилган тартибда миллий манфаатларини ҳимоя қилиш ҳисобланади.

Масалан, Беларусь Республикасининг 2003 йил 14 июнда қабул қилинган “Беларусь Республикасида давлат хизмати тўғрисида”ги Қонуннинг 2-моддасига биноан, давлат хизмати деганда “давлат мансабини эгаллаб турган ҳолда давлат-ҳокимият ваколатларини бевосита амалга оширишга ва (ёки) давлат органлари функциялари бажарилишини таъминлашга қаратилган профессионал фаолият тушунилади. Қозғоғистон Республикасининг 1999 йил 23 июлда қабул қилинган “Давлат хизмати тўғрисида”ги Қонунининг 1-моддасида “давлат хизмати-давлат ҳокимиятининг вазифалари ва функцияларини амалга оширишга қаратилган мансаб ваколатларини бажариш бўйича давлат органларидаги давлат хизматчиларининг фаолиятидир”. Қирғизистон Республикасининг 2004 йил 11 августда қабул қилинган “Давлат хизмати тўғрисида”ги Қонунига биноан, давлат

хизмати-давлат хизматчиларининг давлат органларида профессионал асосда амалга ошириладиган ҳамда Конституция ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгилаб берилган ҳокимият вазифалари, функциялари ва ваколатларини бажаришга қаратилган фаолиятдир” [2] - деб, белгилаб қўйилган.

Бу борада шу нарса аниқки, давлат бошқарувини ислоҳ қилиш жараёнида бошқарув самарадорлиги: давлат хизматларининг максимал даражадаги қафолати; давлат тузилмалари ва фуқароларнинг ўзаро масъулияти; давлат томонидан кўрсатиладиган хизматларнинг сифати билан ўлчанади. Бундан ташқари, ислохотларнинг самарадорлиги давлат функцияларини амалга ошириш учун янги сиёсий технологияларни жорий этиш ва улардан фойдаланишга боғлиқ. Жумладан, “рақамли технология”, “электрон ҳукумат”, “аутсорсинг” ва “контрактинг аут” усулларини жорий этиш, самарали бошқарув ташаббусларини қўллаб-қувватловчи ресурс сифатида давлатнинг муҳим вазифаларини бажаришга қодир бўлган фуқаролик жамиятининг турли тузилмаларини бошқаришга амалий ёрдам беради.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 28 январдаги “Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг стратегик вазифалари амалга оширилиши самарадорлиги учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг масъулиятини оширишга доир биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5644-сон фармонида ҳам, устувор вазифаларимиздан бири сифатида “ҳукуматнинг ташкилий-штат тузилмасини тубдан қайта қўриб чиқиш, ҳужжатлар экспертизаси тартиботларини жиддий равишда соддалаштириш, қарорлар қабул қилишнинг тезкорлигини таъминлаш, чет элда кенг қўлланиладиган аниқ кўрсаткичларга эришишга ва мақсадли индикаторларга асосланган вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар раҳбарлари фаолиятини баҳолаш тизимини жорий этиш талаб этилади” деб, кўрсатиб ўтилди [3].

Фикримизча, давлат хизматларининг замонавий босқичи бу - замонавий давлат менежменти билан белгиланади. Замонавий давлат менежменти бошқарувнинг инновацион технологияларидан ва давлат секторида қарор топаётган бозор муносабатларининг механизмларидан ишлаб чиқаришга эмас, балки натижаларга қаратилган сиёсий технологиялардан фойдаланиш зарурлигига урғу беради. “Замонавий давлат менежменти”ни қуйидаги кўрсаткичлар асосида амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

1. Ташкилий кўрсаткичлар;
2. Ахборот-техник кўрсаткичлар;
3. Ижтимоий кўрсаткичлар;
4. Инновацион кўрсаткичлар.

Таҳлил ва натижалар.

Бугунги кунда замонавий давлат менежментини ташкил этишга турлича ёндашувлар, асосларнинг оммалашуви кўзга ташланмоқда. Жумладан, бу борада давлат ва маҳаллий бошқарув тизимида қўлланиладиган ҳамда давлат органларининг фаолият самарадорлигини юксалтиришни излашга йўналтирилган янгича технологиялар ва менежмент усулларини киритиш мумкин. Бу борада “аутсорсинг”-шартнома муносабатлари тизимининг шакли бўлиб, инглиз тилидаги “ташқи манбалардан фойдаланиш” [4] деган қисқартиришнинг бир тури сифатида, бошқарувда ташқи ресурслардан фойдаланишни англатади. Аутсорсинг ташқи ресурсларни жалб қилишга қаратилган стратегик муқобил усуллардан бири бўлиб, у қуйидаги афзалликларга эгадир: устувор йўналишларга эътибор қаратиш; янги технологияларга кириш; хавфни тақсимлаш; ресурсларни самарали бошқариш; молиявий

базани кенгайтириш; инсон капиталининг ўсиши; етишмаётган ресурслар ўрнини тўлдирга олиш [5].

Бошқарувда муайян функцияларни амалга ошириш учун учинчи томон ташкилотларини жалб қилиш амалиёти 1980-йилларда фаол ривожланиб, 1990-йилларда ривожланган Ғарб давлатлари амалиётида давлат бошқаруви тизимида “ташқи манбалар технологияси”дан янада кенгроқ фойдаланиш фаол қўллаб-қувватланди. Бу кўп жиҳатдан давлат бошқаруви соҳасида янги маъмурий ислохотлар тўлқини билан боғлиқ бўлиб, давлат идораларининг секторлараро аниқ мақсадга қаратилган самарали ҳамкорлик технологияларини жорий этишга эътибор бериши билан белгиланди. Айнан, давлат ҳокимияти органлари тизимида аутсорсингни ривожлантиришнинг асосий сабаблари сифатида: ўсиб бораётган ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун инновацион ечимлар; янги технологиялар ва билимларга эга бўлиш; хизматларнинг сифатини яхшилаш ва айни пайтда харажатларни назорат қилишни кучайтириш заруриятларини келтириб ўтиш мумкин.

Давлат секторида аутсорсинг амалиётлари ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, аутсорсингнинг энг ривожланган қуйидаги соҳа турлари аниқланди: ахборот технологиялари соҳаси; инфратузилмани сақлаш соҳаси; бошқарув ходимларини тайёрлаш ва ўқитиш соҳаси; жамоатчилик ва миқозлар билан муносабатларни бошқариш (миқозларнинг муносабатларини бошқариш) бўйича хизматлар кўрсатиш соҳаси.

Сўнгги ўн йилликлардаги ривожланган мамлакатларда аутсорсинг технологияси нафақат бизнес соҳасида, балки давлат бошқаруви тизимида ҳам муваффақиятли амалга оширилиб келинаётгани ўз исботини топмоқда. Бунда аутсорсинг ижро этувчи органларнинг функцияларини бир қисмини мустақил ташкилотларга ўтказишни назарда тутмоқда. Ташқи манбалар бўйича мазкур усулни амалга оширишнинг асосий йўналишларидан бири қуйидагилардан иборат: бошқарув функцияларини амалга оширишда ташқи ташкилотларни жалб қилиш, назорат қилиш тизимини ишлаб чиқиш, танловни ташкил этиш ва бош субъектни танлаш, жалб қилинган ташкилот билан бевосита ҳамкорлик қилишни талаб қилувчи учинчи томонни жалб қилиш, зарур бўлган вазифаларни аниқлаш, аутсорсинг натижаларининг самарадорлигини баҳолаш. Давлат бошқаруви тизимида ташқи манбалар бўйича юқорида кўрсатилган хусусиятларга асосланиб, маъмурий бошқарув жараёнларининг аутсорсинг жараёни, учинчи томон ташкилотлардан жараёнларни амалга ошириш учун хизматларга жалб этишни ўз ичига олади, бу эса умумий жавобгарликни ва бошқарув жараёнининг натижаларини умумий назоратини таъминлайди.

Аутсорсинг тушунчасини аниқлашга қаратилган турли ёндашувларнинг синтезига асосланиб, Ўзбекистонда давлат бошқаруви органлари тизимида аутсорсинг услубини жорий этишнинг асосий хусусиятлари сифатида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин.

-давлат-хусусий шериклик принципларини ривожлантириш орқали айрим давлат функцияларини хусусий субъектларга бериш орқали ортиқча маъмурий тартибга солишни камайтириш;

-марказ ва ҳудуд, ҳудудий секторлараро фаолиятни ташкиллаштиришга аутсорсинг доирасида пайдо бўладиган шартнома муносабатлари мазмунини қўллаш;

-ҳудудий секторлараро фаолият (ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш)да “трансфер”-ишларни ташқи ташкилотларга ўтказиш ва жалб этиш (ташқи ижрочи) тизимини қўллаш;

-худудий ривожланишнинг комплекс дастурларини ишлаб чиқишида “давлат органлари”- “ташкилотлар” (шу ҳудудда ёки таянч ҳисобланган корхона, фирма, муассаса, ташкилот, бизнес субъекти ёки фуқаролик жамияти институти ва ҳ.к.)нинг иштироки, шериклик муносабатининг шартнома механизмларини жорий этиш;

-ўзаро (фуқаролар, ташкилотлар ўртасида) ахборотлар олиш имкониятларини кенгайтиришнинг идоралараро интеграциялашув платформасини ишлаб чиқиш.

Бенчмаркинг (ингл. Bench-даража, marking- белгилаш) бошқа давлатларнинг, биринчи ўринда энг асосий рақобатчиларнинг фаолиятини ўз ишида уларнинг ижобий тажрибасидан фойдаланиш мақсадида ўрганиш усулидан иборатдир. Эркин тажрибада “таққослаш учун қолип” маъносини англатади. У ўз ичига давлатнинг ижтимоий-иқтисодий фаолиятидаги бегона тажрибанинг барча ижобий фазилатларини тизимли тарзда топиш, баҳолаш ва улардан фойдаланишни ташкил этишга имкон берувчи воситалар мажмуини олади.

Бенчлернинг - ташкилотнинг муваффақиятига айнан нима имкон бериши ва янада муваффақиятли ишлашга рағбатлантиришнинг тушуниш устида ишлашидир. Бунда барча ташкилотни ўқитиш орқали натижага эришишда ходимларнинг биргаликда иштирок этиши учун такомиллаштириш тизимини яратишга шароит яратувчи имконият орқали натижага эришишга ургу берилади. Бунинг моҳияти, сабаб, омиллари ва талаб қилинаётган ресурслар миқдори (кадрлар, молия, ташкилий ресурслар), анъанавий норасмий институтлардан жамиятнинг келгусидаги ривожланишига имкон яратувчи энг малакали кадрларни танлаб олишдан иборатдир [6].

3. Бенчфьючинг (инглизча bench-ўрин, лот. Futurum-келажак) 5-10 йилга муваффақиятли келажакни моделлаштиришдир (келажакдаги муваффақиятли натижа қиёфасини яратиш) [7].

4. Бенчрейсинг-бенчфьючингли мақсадларга эришиш йўлидир. Бу ташкилотнинг кучли томонлари ёки рақобатдошли афзалликларини ўстиришга аҳамият қаратишдир. Бу нарса биздаги ғояларни изчил амалга оширишнинг йўл харитасига жуда ўхшайди (бундан мақсад-ташкилот ривожланишининг энг оқилона йўлини ишлаб чиқишдир).

5. Фандрайзинг (инглизча fund - пул маблағлари, активлар, молиялаш; raise - қўпайтириш, жамлаш) бу давлат бошқаруви тизимидаги пул маблағлари ҳамда ташкилот ва аҳолининг бошқа ресурсларини (инсоний, моддий ва бошқа ресурсларини) нотижорат эҳтиёжларига, хусусан ҳудудлардаги давлат дастурини бажариш учун излаш ва жалб қилиш жараёнидир. Фандрайзинг стратегияси қуйидагиларни ўз ичига олади: эҳтиёжларни аниқлаш; ресурс асослари (фондлар, компаниялар, банклар, хусусий шахслар ва бошқалар) доирасини ажратиб олиш; эҳтимолий (ташқи ва ички) хатарлар; SWOT-таҳлилни тузиш, бу ўз натижаси сифатида тизимнинг ҳаётга қодирлиги (афзалликлари ва нуқсонлари, имконлари ва таҳдидлари) шароитлари

таҳлилининг қилинини яратишни қўллашни назарда тутати.

6.Брэнддинг (инглизча branding дан) (шу жумладан ҳудуднинг) – давлат ёки минтақанинг, айрим масканни фарқлашга имкон берувчи ҳамда унга ижтимоий ва тижорат қиймати бахш этувчи кўзга кўринадиган мазмундор ва қадриятли хусусиятлар мажмуидир. Брэнддинг – бу ўзига хос истеъмолчилик таъсирини яратиш борасидаги маркетинг фаолияти бўлиб, бу қиёфанинг (имижнинг) бир қисмидир ҳамда ҳудуднинг (мамлакат, минтақа, маҳаллий ҳокимиятнинг) ҳудуд брэндига нисбатан бозорнинг яхлит бўғини муносабатини шакллантиради.

Хулоса ва таклифлар. Давлат бошқаруви жараёнини такомиллаштириш ёки оптималлаштириш бошқарув жараёнининг шаффофлигини ошириш, маъмурий интизомни қўллаш ва натижаларга таъсир қилмасдан харажатларни минималлаштиришни ўз ичига олади. Бошқарув жараёни такомиллаштириш технологиясидан фойдаланиш учун органик тўсиқларга қарамадан, давлат ташкилотлари хусусий сектор томонидан ўз фаолиятларида фойдаланиш учун ишлаб чиқилган муайян усулларни қўллаиди.

Хулоса қилиб айтганда, самарали давлат хизмати фақат давлат бошқаруви органлари ваколатларини амалга ошириш учунгина эмас, балки давлат бошқаруви органлари ваколатларининг фуқаролар эҳтиёжи ва манфаатларига хизмат қилиши, давлатнинг ижтимоий мавжудлигини таъминлаш даражасини амалга оширишга қаратилган фаолият шаклидир. Давлат хизмати борасида турли талқинларни ўрганиб чиқиб, ушбу тизимнинг бир неча моделларини таклиф этиш мумкин.

-давлат хизматининг “меҳнат модели”. Давлат иш берувчи сифатида фуқарони ишга қабул қилади ва у орқали давлат функциялари ва вазифаларини ижросини таъминлашга йўналтиради;

-«сиёсий модел» – давлат хизмати сиёсий ҳокимият легитимлигини қўллаб – қувватлаш механизми сифатида қўрилади. У орқали сиёсий ҳокимият халқ ишончи учун сиёсий функцияларни амалга оширади ва сиёсий қарорларни қабул қилади;

-«либерал бозор модели» – давлат хизмати бозор муносабатларининг элементларидан бири сифатида қаралиб, у маблағ, хизмат, товар, меҳнат сингари бозор қийматига эга ресурс сифатида баҳоланади;

-«маъмурий модел» – унга кўра давлат хизмати оммавий, ижтимоий – сиёсий институт. У инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, уларни ҳимоя қилишда муҳим ўрин тутати. Давлат бошқаруви учун барча маъмуриятларининг муайян ваколатларини белгилайди ва улар орқали ўзининг сиёсий ҳокимиятини ўтказати.

Албатта, мамлакатимизда маъмурий ислохотларнинг қай даражада муваффақиятли амалга оширилиши бевосита Ўзбекистон Республикасининг Тараққиёт стратегиясида белгилаб берилган устувор мақсадларни амалга оширилишига таъсир қилади. Зеро, ҳар қандай самарали ўзгариш давлат бошқаруви ривожига қаратилган инновацион усуллар мажмуига боғлиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Хожиев Э.Т., Исмаилова Г.С., Рахимова М.А. “Давлат хизмати”: Ўқув қўлланма. -Т., Baktria press, 2015. Б. 8.
2. Беларусь Республикаси, Қирғизистон Республикаси ва Қозоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари www.consultant.ru сайтидан олинган.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг стратегик вазифалари амалга оширилиши самарадорлиги учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг масъулиятини оширишга доир биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5644-сон Фармони. -Т.; 2019 йил 28 январь. Манба: Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.01.2019 й., 06/19/5644/2546-сон.

-
4. Шестоперов А.М. Аутсорсинг как способ оптимизации административно-управленческих процессов в органах государственной власти. // Национальным институтом системных исследований проблем предпринимательства НИСИПП, -М.: 2007 г. С. 22.
 5. Маринко Г.И. Управленческий консалтинг: Учеб.пособие. -М.: ИНФРА-М, 2005. С.281.
 6. Домбровская И.А. Проблемы внедрения инновационных управленческих технологий в системе государственного и муниципального управления // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – № 11-2. – С. 232-236
 7. Давыдов К.В. Публичные услуги: теоретические проблемы правового оформления / К.В. Давыдов // Качество жизни населения в России и ее регионах: коллективная монография / под ред. В. Куценко, Г.П. Литвинцевой, Л.А. Осьмук. – Новосибирск, 2009. – С. 106.



УДК: 378.14.014.13

Elnur MIRZAYEV,
Shaxrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: elnurmirzaev1@gmail.com

P.f.d. N.Qayumova taqrizi asosida

TO'G'RI CHIZIQ KESMASINI OKTANTLARDAGI VA ORTOGONAL PROYEKSIYALARINING ANIQLASHNI MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA TAKOMILLSHTIRISH

Аннотация

Ushbu maqolada "Chizma geometriya" fanidan "To'g'ri chiziq kesmasini oktantlardagi proyeksiyalarini aniqlash" mavzusi chizmalarda bir nechta oktantlarda keltirib o'tildi. Ilmiy maqola yordamida talabalar chizmalarni o'qish, tahlil qilishni o'rganadilar. Shuningdek, mashg'ulotlarda multimedia texnologiyasini qo'llashning afzalligi ko'rsatilgan va professor o'qituvchilar chizmalar yordamida dars mashg'ulotlarini yanada samarali o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Multimedia, tekislik, nuqta, proyeksiya, algoritim, perpendikulyar, to'g'ri chiziq.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРЯМЫХ СЕЧЕНИЙ В ОКТАНТАХ И ОРТОГОНАЛЬНЫХ ПРОЕКЦИЯХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В этой статье тема «Определение проекций участка прямой в октантах» упоминалась в нескольких октантах на чертежах. С помощью научной статьи учащиеся учатся читать и анализировать рисунки. Также показано преимущество использования мультимедийных технологий в обучении, и отмечено, что преподаватели и преподаватели могут более эффективно проводить уроки с помощью рисунков.

Основные слова и фразы: мультимедиа, плоскость, точка, проекция, алгоритм, перпендикуляр, прямая.

Ключевые слова: Мультимедиа, плоскость, точка, проекция, алгоритм, перпендикуляр, прямая линия.

IMPROVING THE DETERMINATION OF STRAIGHT LINE SECTIONS IN OCTANTS AND ORTHOGONAL PROJECTIONS USING MULTIMEDIA TECHNOLOGIES

Annotation

In this article, the subject of "Determining the projections of a straight line section in octants" from the subject "Drawing geometry" was mentioned in several octants in drawings. With the help of a scientific article, students learn to read and analyze drawings. Also, the advantage of using multimedia technology in training is shown, and it is noted that professors and teachers can conduct lessons more effectively with the help of drawings.

Key words: Multimedia, plane, point, projection, algorithm, perpendicular, straight line.

Kirish. Fan va texnikaning jadal rivojlanishi, ilm – fanda erishilayotgan yutuqlar ilmiy axborotlar hajmining o'sishiga olib kelmoqda. Bu esa o'z navbatida, oliy ta'lim muassasalarida muhandislar tayyorlashga qo'yiladigan talablarni zamonaviy bilimlar bilan to'ldirishni va ta'lim jarayonini axborot kommunikatsiyon texnologiyalardan foydalanib tashkil qilishni taqozo etadi.

Bizga ma'lumki, muhandisning kasbiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagicha: loyihalash, tashkiliy–boshqaruv, ishlab chiqarish–texnologik, eksperimental va ilmiy–tadqiqot va yuqori darajadagi grafik tayyorgarlik ishlarini talab qiladi[1]. Shu munosabat bilan ta'limda innovatsion shakl, vosita, metodlarini va zamonaviy axborot texnologiyalarini ishlab chiqish va ta'lim jarayoniga samarali qo'llash lozim.

Muhandislar tayyorlashda "Chizma geometriya" fani amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim mazmunini bayon etishda ilmiylik, ko'rgazmalilik, izchillik, sistemalilik, kasbga yo'naltirish kabi didaktik tamoyillar ustuvor hisoblanadi[2]. Ayniqsa, fanning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, o'quv materiallari tasviriy materiallarga juda boy bo'lib, bugungi kunda mavzu mazminini tushuntirishda ko'rgazmali modellar eskirgan yoki butunlay yo'qolganligini hisobga oladigan bo'lsak, o'qituvchi dars paytida doskada bo'r bilan juda murakkab va katta hajmli chizmalarni chizishiga to'g'ri keladi. Talabalar doskaga chizilgan ushbu chizmalarni format qog'ozlariga siflatli o'tkazishlari lozim bo'ladi, bu esa ancha

vaqtni oladi. Bundan ko'rinadiki, an'anaviy o'qitish usullaridan foydalangan holda chizma geometriyaga oid mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazish orqali yuqori darajada shakllangan, malakali mutaxassislarni tayyorlashning imkoni yo'q.

Usullar. Bugungi ta'lim "Chizma geometriya" fanini o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan AutoCAD va 3D MAX dasturidan foydalanib chizmalarni bosqichma–bosqich chizishni o'rgatish va dars mashg'ulotlarida mavzu mazmunini tushuntirishda multimedia texnologiyalarni qo'llash ancha samarali ekanligini ilmiy–tadqiqot ishlarimizdan ko'rinyapti[3].

Xo'sh, multimedia so'zi qanday ma'noni anglatadi va chizma geometriya fanini o'qitishdagi o'rni qanday?

Multimedia (lotincha–ko'p va– vositachi bo'lmoq) – kompyuterning matn, grafik, tovushli va videoma'lumotlar bilan ishlashga imkon beruvchi qurilmasi. Ana shunday qurilma o'rnatilgan kompyuter multimedia kompyuter deyiladi[4]. Hozirda deyarli barcha kompyuterlar multimedia qurilmalar bilan ta'minlangan. Bularga SE–KOM, SE–K/U kompakt diskklarini o'qiydigan disk yurituvchi qurilmalar, tovush platalari, videokartalar va boshqalar kiradi. Keyingi vaqtlarda multimedia qurilmalar standartiga grafik tezlantgichlar va katta hajmli universal kompakt diskklar ham qo'shildi [5].

Multimedia – gurlirab rivojlanayotgan zamonaviy axborotlar texnologiyasidir. Uning ajralib turuvchi belgilariga quyidagilar kiradi:

axborotning xilma – xil turlari: an'anaviy (matn, jadvallar, bezaklar va boshqalar), original (nutk, musika, videofilmlardan parchalar, telekadrlar, animatsiya va boshqalar) turlarini bir dasturiy maxsulotda integratsiyalaydi. Bunday integratsiya axborotni ro'yxatdan o'tkazish va aks ettirishning turli qurilmalari: mikrofon, audio-tizimlar, optik kompaktdisklar, televizor, videomagnitafon, videokamera, elektron musiqiy asboblardan foydalanilgan holda kompyuter boshqaruvida bajariladi;

muayyan vaqtdagi ish, o'z tabiatiga ko'ra statik bo'lgan matn va grafikadan farqli ravishda, audio va videosignallar faqat vaqtning ma'lum oralig'ida ko'rib chiqiladi. Video va audio axborotlarni kompyuterda qayta ishlash va aks ettirish uchun markaziy prosessor tez harakatchanligi, ma'lumotlarni o'zlash shinasining o'tkazish qobiliyati, operativ (tezkor) va video-xotira katta sig'imli tashqi xotira (ommaviy xotira), hajm va kompyuter kirish-chiqish kanallari bo'yicha almashuvi tezligini taxminan ikki baravar oshirilishi talab etiladi;

"inson-kompyuter" interaktiv muloqotining yangi darajasi, bunda muloqot jarayonida foydalanuvchi ancha keng va har tomonlama axborotlarni oladiki, mazkur holat ta'lim, ishlash yoki dam olish sharoitlarini yaxshilashga imkon beradi [6].

Natijalar va muhokama. Quyida Oliy ta'lim muassasalarida "Chizma geometriya" fanidan "To'g'ri chiziq kesmasini oktantlardagi va ortogonal proyeksiyalarini aniqlash" mavzusini o'qitishda multemediya texnologiyasidan foydalanib o'tish metodikasini takomillashtirishga oid tavsiyalarni keltiramiz.

To'g'ri chiziq eng oddiy geometrik shakl hisoblanadi. Bir-biridan farqli ikki nuqta orqali faqat bitta to'g'ri chiziq o'tkazish mumkin. To'g'ri chiziqning ikki nuqta bilan chegaralangan qismi shu to'g'ri chiziq kesmasi deyiladi.

Chizma geometriya fanida to'g'ri chiziqni ikki xil vaziyatda o'rgatiladi.

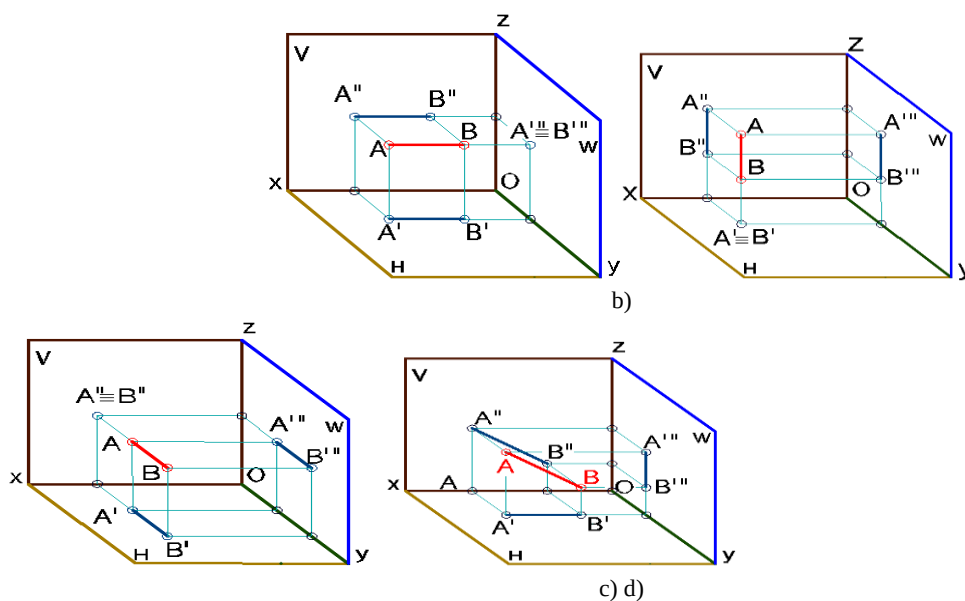
1 – xususiy vaziyatdagi to'g'ri chiziqlar;

2 – umumiy vaziyatdagi to'g'ri chiziqlar.

Xususiy vaziyatdagi to'g'ri chiziq deb – proyeksiyalar tekisliklarining birortasiga parallel $\parallel$ yoki perpendikulyar $\perp$ bo'lgan to'g'ri chiziq kesmasiga aytiladi (1-rasm).

Agar to'g'ri chiziq biror proyeksiyalar tekisligiga $\perp$ perpendikulyar vaziyatda bo'lsa, bunday to'g'ri chiziq xususiy vaziyatdagi va proyeksiyalovchi to'g'ri chiziq deyiladi.

Proyeksiyalovchi to'g'ri chiziq qaysi proyeksiyalar tekisligiga nisbatan perpendikulyar $\perp$ bo'lsa, shu tekislikni nomi bilan yuritiladi ($H \perp$ gorizontal proyeksiyalovchi to'g'ri chiziq) va qolgan ikki tekislikga o'z (haqiqiy) kattaligida tasvirlanadi (1-rasm a), b), c).



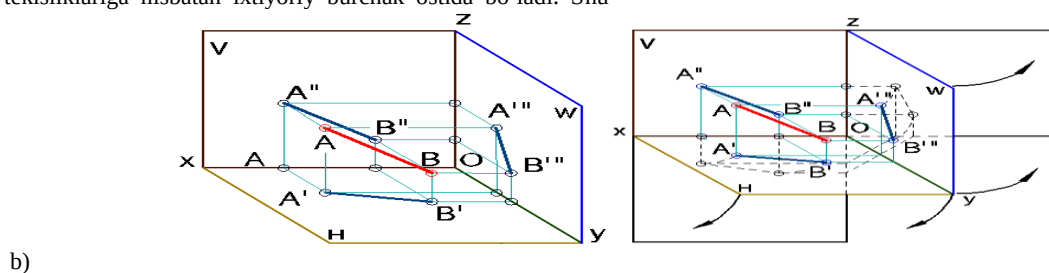
1-rasm

Umumiy vaziyatdagi to'g'ri chiziq – Proyeksiyalar tekisliklarining birortasiga parallel $\parallel$ va perpendikulyar $\perp$ bo'lmagan to'g'ri chiziq kesmasiga umumiy vaziyatdagi to'g'ri chiziq deyiladi. 2-rasm

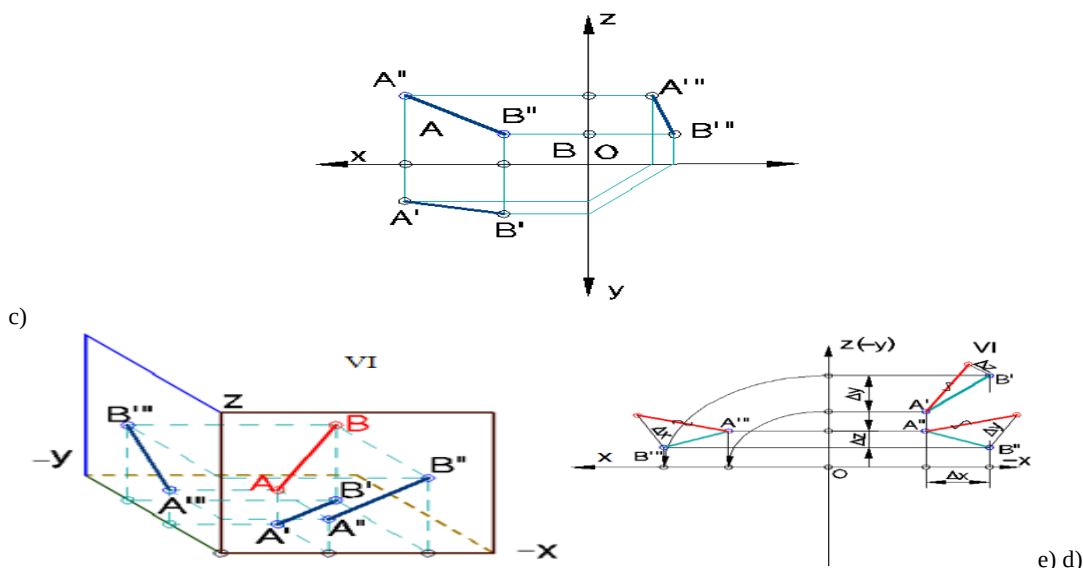
Umumiy vaziyatdagi to'g'ri chiziq proyeksiyalar tekisliklariga nisbatan ixtiyoriy burchak ostida bo'ladi. Shu

sababli bu to'g'ri chiziqlar proyeksiyalar tekisligiga haqiqiy kattaligida tasvirlanmaydi.

Quyidagi chizmalarda umumiy vaziyatdagi to'g'ri chiziqlarning proyeksiyalari va haqiqiy kattaliklarini aniqlash tasvirlangan.



b)

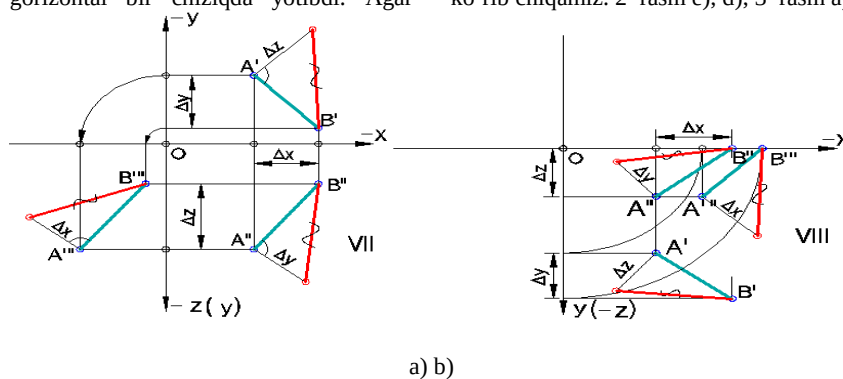


2-rasm

To'g'ri chiziqlarning ortogonal proyeksiyalarida koordinatalari bilan va berilgan proyeksiyalari orqali yetishmovchi uchinchi proyeksiyasini aniqlash vazifasi berilsin, ushbu topshiriqni bajarish uchun dastlab 2-rasm c) chizmaga qaraymiz. Bu chizmada umumiy vaziyatdagi to'g'ri chiziq kesmasining proyeksiyasini ko'rishimiz mumkin, bunda A'' nuqta va A' nuqta o'zaro vertikal bir chiziqda A'' va A''' nuqta esa o'zaro gorizontaal bir chiziqda yotibdi. Agar

proyeksiyalardagi nuqtalar ishoralari shu tartibda belgilansa to'g'ri chiziqlarning proyeksiyalari barcha oktantlarda A' va A'' o'zaro vertikal, A'' va A''' o'zaro gorizontaal bir proyeksiyalovchi to'g'ri chiziqda shu tartibda joylashadi.

Yuqorida keltirilgan ma'lutolarga asosan quyida To'g'ri chiziq kesmasini bir nechta (VI, VII, VIII) oktantlardagi proyeksiyalari va ularni tahlil qilish qoidalarini ko'rib chiqamiz. 2-rasm e), d), 3-rasm a), b).



a) b)

3-rasm

Yuqorida keltirilgan mavzu yuzasidan chizmalar Chizma geometriya darslik va o'quv qo'llanmalarida oktantlarning ko'proq birinchi chorakida misollar keltirilgan shu sababli talabalarda to'g'ri chiziq kesmasi faqat birinchi oktantda tasvirlanadi degan tushuncha hosil bo'lib qoladi. Aslida to'g'ri chiziq kesmasi sakkizta chorakda ham tasvirlanadi. Bu maqolada (VI, VII, VIII) choraklarda to'g'ri chiziq kesmasining proyeksiyalari hamda haqiqiy kattaligini aniqlash ko'rsatib o'tilgan.

Xulosa. Yuqorida keltirilganlardan ko'rinib turibdiki, mavzuga oid ma'lumot va chizmalarni oddiy doskaga bo'r bilan chizish ancha noqulay hisoblanadi, agar bu chizmalarni AutoCAD dasturida multimediyaga texnologiyasini qo'llab dars mashg'ulotlarini o'tkazsak,

dars ko'rgazmali bo'ladi, chizmalarni chizish bosqichma-bosqich amalga oshirilib slaydlar animatsion xarakterda, video darslar ko'rinishini oladi;

chizma chiziqlarini bir-biridan farqlash uchun har xil ranglardan foydalanish mumkin bo'ladi;

professor o'qituvchilar tomonidan guruh doskalariga chizmani chizish davomida yo'qotiladigan vaqtni tejash mumkin bo'ladi

talabalar tomonidan mavzu mazmunini to'laqonli tushinish muhandislik uchun eng muhim bo'lgan loyihalash, konstruktorlik kompetensiyalarini takomillashtiradi va fazoviy tafakkurlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Jalilova N.J. Multimediyaga vositalari va ulardan foydalanish «Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya
2. Ismatullaev R. Chizma geometriya. Toshkent, 2003, –111 b.
3. Xorunov R. Chizma geometriya kursi. –Toshkent: O'qituvchi, 1995.– 230 b.
4. <https://uz.wikipedia.org/wiki/multimedia>
5. Муродов Ш.К. ва бошқалар, Чизма геометрия, Олий ўқув юртлари учун дарслик, “Иктисод-молия” нашриёти Тошкент–2008.
6. Гордон В.О. и другие “Курс начертательной геометрии” Учеб. пособие. Москва “Наука” 1988. 272 с.



УДК159.9(575.1)

Отабек МУХТАРОВ,
Анджон давлат университети ўқитувчиси
E-mail: omuhtarov88@mail.ru

Урганч давлат университети доценти, PhD Д.Уразбаева тақризи асосида

ЁШЛАРНИ ТУРЛИ АХБОРОТ ХУРУЖЛАРИГА ПСИХОЛОГИК ЧИДАМЛИЛИК ДАРАЖАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мақолада турли маълумотларнинг ёшлар психологиясига таъсири, ёшларни ахборот таҳдидларидан ҳимоя қилишнинг аҳамияти ҳақидаги тадқиқот таҳлили ва ҳулосалар келтирилган.

Калит сўзлар: Ахборот маданияти, талаба ёшлар, психологик хавфсизлик, ахборот танлаш, танқидий фикрлаш, ижтимоий тармоқлар.

ISSUES OF FORMATION OF THE LEVEL OF PSYCHOLOGICAL RESISTANCE OF YOUNG PEOPLE TO DIFFERENT INFORMATION ATTACKS

Abstract

The article presents research analysis and conclusions on the impact of various information on the psychology of youth, the importance of protecting young people from information threats.

Keywords: Information culture, student youth, psychological safety, selection of information, critical thinking, social networks.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ УРОВНЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ МОЛОДЕЖИ К РАЗЛИЧНЫМ ИНФОРМАЦИОННЫМ АТАКАМ

Аннотация

В статье представлены анализ исследования и выводы о влиянии различной информации на психологию молодежи, важность защиты молодежи от информационных угроз.

Ключевые слова: Информационная культура, студенческая молодежь, психологическая безопасность, отбор информации, критическое мышление, социальные сети.

Кириш. жаҳон матбуот маълумотларига кўра, Интернет коммуникация технологиялари тарихида мисли кўрилмаган ўсиш рўй берди. Агар 1990 йилда 1,5 миллион фойдаланувчи ИНТЕРНЕТ тизимига уланган бўлса, 1996 йилда дунёнинг 160 мамлакатига 60 миллион, кейин 2000 йилда уларнинг сони 1 млрд. Қайд этилишича, Интернет фойдаланувчилари сони ҳар юз кунда икки баравар кўпаймоқда. Таққослаш учун, АҚШга 50 миллион радио даражасига эришиш учун 38 йил, 59 миллион телевизор даражасига эришиш учун 13 йил ва 60 миллион интернет фойдаланувчилари даражасига эришиш учун атиги тўрт йил керак бўлди.

Дунёда юз бераётган шиддатли жараёнларнинг ҳар бир мамлакатга ўтказётган салбий таъсирини камайтириш ва ижобий таъсирини кучайтириш учун ушбу ҳодисанинг моҳиятини чуқурак англаш, унинг хусусиятларини ўрганиш лозим. Бу ҳодисани чуқур ўрганмай туриб, унга мослашиш, керак бўлганда, унинг йўналишига тегишли тарзда ўзгартириш киритиш мумкин эмас. Глобаллашув яна шундай жараёнки, уни чуқур ўрганмаслик, ундан фойдаланиш стратегияси, тактикаси ва технологиясини ишлаб чиқмаслик мамлакат иқтисоди ва маданияти, маънавиятини тоғдан тушаётган шиддатли дарё оқимига бошқарувсиз қайикни топшириб қўйиш билан баробар бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Г.М.Андреева, Н.Н.Богомолова, Е.В.Шороховаларнинг таъкидлашича, умуман олганда, маълумотлар тўйнарлигида ўзини ўзи назорат қилишни жорий этилган режалар ва меҳнат жараёнини идора этиш билан аралаштириб юбормаслик керак, чунки бундай вазиятда ўзини ўзи назорат қилиш

тушунчаси ахборотга йўналтирилган фаолият тушунчаси билан аралашиб кетади [4] [5], [6], [7], [8].

Тадқиқот методологияси. Ижтимоий психология ва психологияда ахборот-психологик хавфсизликни шакллантириш ва бу жараёнга муносабат бугунги кунда янги муаммо сифатида долзарб ижтимоий-психологик масалалардан биридир. Ижтимоий психологияда ахборот таҳлилий хусусиятлар асосан рус психологлари Г.М.Андреева, Н.Н.Богомолова, Е.В.Шороховаларнинг айрим тадқиқотларида бирламчи гуруҳ негизида ўрганилган. Шунингдек, Б.Д.Паригин, А.И.Антонов, Н.Н.Обозов, Ю.Е.Алешина, С.И.Голод, О.А.Карабанова, ғарб олимларидан Г.Роланд, Д.Ваген, Е.Бургесс, Л.Терман, М.Одема, Р.Вейсс, Э.Тийдлар этник масалаларини, ахборот хавфсизлик жиҳатларини, шахслар аро муносабат мотивларини ўз илмий ишларида очиб беришга ҳаракат қилганлар[1].

Ўзбекистонлик психологлардан М.Г.Давлетшин, Э.Ғ.Ғозиев, Ғ.Б.Шоумаров, В.М.Каримова, Ш.Р.Баротов, Н.С.Сафаев, Б.М.Умаров, М.М.Маматов, Х.М.Алимов, Н.А.Соғинов, Н.Салаева, Р.С.Самаров, О.Т.Тўраева, Э.Ш.Усманов, М.А.Утепбергенов, Г.Т.Ядгарова, Ш.Ш.Жўраева, М.Х.Файзиева, Ф.Р.Рўзикулов, М.С.Салаева, Р.Х.Душанов, Н.Х.Лутфуллаева, А.Т.Қодирова, С.Шарапова, Х.Х.Жабборов, Т.Б.Норимбетов, Г.А.Қурбонова, социологлардан Ш.Оллаберганова, И.Тўхтаров, А.Мусахоний ва бошқалар ўз тадқиқотларида замонавий миллий хусусиятларнинг ёшлар онгига сингдирилиши ва унинг психологик хусусиятлари, миллий статус ва роллар ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланиши, шахсда юзага келадиган низоларнинг этник ахборот қабул қилиш хусусиятлари,

Ўзбек менталитетининг баъзи кўринишларига оид диққатга сазовор илмий фикрларни баён қилган.

Таҳлил ва натижалар. Таҳлил учун Андижон давлат университети қошидаги Академик лицей ва Андижон шаҳридаги Умумий ўрта таълим мактаб ўқувчилар орасидан 400 нафар ёшлар танлаб олинди.

Ахборот хавфсизлигини таъминлаш масаласи бугунги кунда фавқуллодда муҳим аҳамиятга эгадир. Н.И. Гендина, Г.А. Стародуба, Ю.В. Уленколарнинг «Юқори синф ўқувчиларининг ахборот маданияти

асослари» методикасидан айрим саволларни Ўзбекистон шароитига мослаган равишда фойдаланиб, синалувчиларнинг “Жамият ахборот ресурслари ва ахборот маданияти”, “Ахборот олиш вазифасининг асосий турлари”, “Ахборот манбаларини анализи ва синтез қайта ишлаш”, “Ўқувчиларнинг мустақил ва илмий-тадқиқот ишларини тайёрлаш технологияси” қай даражада эканлигини ўрганишга ҳаракат қилдик. Олинган натижалар мактаб ва академик лицей ўқувчилари кесимида таҳлил қилинди.

1-жадвал

Ёшларда ахборот маданияти намоён бўлиши натижалари (n=400)

Ўқув муассасаси	Паст даража (9 баллгача)		Ўрта даража (9-17 баллгача)		Юқори даража (18-25 баллгача)	
	сон	%	сон	%	сон	%
Мактаб ўқувчилари	176	70,4	53	21,2	21	8,4
Академик лицей	68	45,3	36	24,1	46	30,9

Ўрта мактабларнинг юқори синф ва академик лицей ўқувчиларининг “Ахборот маданияти асослари” натижалари таҳлил қилиниб, лицей ва мактаб ўқувчилари ахборот маданияти асосларида фарқлар мавжудлиги аниқланди. Натижалардан академик лицей ўқувчилари мактаб юқори синф ўқувчиларига қараганда ахборот маданияти юқорироқ эканлигини кўриш мумкин ва натижалардан академик лицей таълим-тарбия жараёни

мактаблар таълим-тарбия жараёнидан фарқ қилади ва талабларнинг анча юқорилиги туфайли ахборот олиш ва ахборотлар билан ишлаш маданияти лицей ўқувчиларида юқори деган ҳулосаларни чиқариш мумкин. Мактаблар юқори синф ўқувчилари ахборотлар билан ишлаш ва улардан фойдаланишга масъулият билан қарамайдилар ва ахборот маданияти паст даражада шаклланган деб айтиш мумкин.

2-жадвал

Ўқувчиларнинг ахборот маданияти асослари қисмлари бўйича натижалари

Ахборот маданияти асослари қисмлари	Академик лицей Ўқувчилари (n=68)		Юқори синф ўқувчилари (n=176)	
	сон	%	сон	%
“Жамият ахборот ресурслари ва ахборот маданияти”	13	19,4	49	27,7
“Ахборот олиш вазифасининг асосий турлари”	17	25,3	54	30,7
“Ахборот манбаларини анализи ва синтез қайта ишлаш”	16	23,5	25	14,3
“Ўқувчиларнинг мустақил ва илмий-тадқиқот ишларини тайёрлаш технологияси”	21	31,8	48	27,3
Жами:	68	100	176	100

Олинган натижаларни паст даражасидагини танлиб олди ва уларни «Юқори синф ўқувчиларининг ахборот маданияти асослари» методикасининг “Жамият ахборот ресурслари ва ахборот маданияти”, “Ахборот олиш вазифасининг асосий турлари”, “Ахборот манбаларини анализи ва синтез қайта ишлаш”, “Ўқувчиларнинг мустақил ва илмий-тадқиқот ишларини тайёрлаш технологияси” деб номланган қисмлари асосида таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Натижалар 2-жадвалда ўз аксини топди. Жадвалдаги натижаларга таяниб айтиш мумкинки, академик лицей ўқувчилари “Ўқувчиларнинг мустақил ва илмий-тадқиқот ишларини тайёрлаш технологияси” қисми бўйича 31,8 % қолган қисмларга қараганда кўпроқ танлашган. Демак, уларда ахборотларни иш, реферат, маъруза тайёрлаш учун танлаши ва танланган маълумотлардан фойдаланиш ва ўз ўрнида фойдаланиш қониқарли деган ҳулосани чиқарса бўлади. Мактабларнинг юқори синф ўқувчиларида “Ахборот олиш вазифасининг асосий турлари” 30,7% бошқа қисмларга қараганда кўп танланган. Бундай натижа эса, юқори синф ўқувчилари ахборотларни қидириб топишда лицей ўқувчиларидан кўра эпчилроқ бўлиб, Ахборот ресурслар марказларидан китобларни топиш, интернет сайтларидан фойдаланиш, газета ва журналлардан фойдаланишни билишади. Мазкур кўрсаткич бўйича академик лицей ўқувчиларида 25,3% ташкил қилади. Ўтказилган методика таҳлиладан юқори синф ва академик лицей ўқувчиларининг ахборотлар билан ишлаш, улардан фойдаланиш маданияти паст даражада бўлиб, шу билан

бирга, уларнинг ахборот тўғрисидаги дунёқараши ижобий ўзгарган, ҳаётнинг барча соҳаларида ахборот технологияларнинг ўрни аҳамиятли ва уни билиш муҳим эканлигини англаб олишган.

Диссертациянинг “Ёшларни турли ахборот хуружларидан ҳимоялашнинг амалий асослари” деб номланган учинчи бобида ўқувчиларда ахборот фаоллигининг умумий йўналганлиги мотивациясини ўрганиш натижалари ва методикалар орасидаги ўзаро боғлиқликлар таҳлили келтирилган. Диссертациянинг мазкур бобида биз ўқувчи-ёшларнинг кунлик оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш характери ва ахборот фаоллигининг умумий йўналганлигининг бир неча ёки битта устун бўлган мотивациясини ўрганиб, аҳамиятли натижаларни келтириб ўтганмиз. Бизни ўсмирларда ахборот фаоллигининг билиш (когнитив), коммуникатив, релаксатив, қайта фаоллаштириш, компенсатор мотивация турларидан бир нечасига ёки биттасига йўналганлиги кизиктирди.

Ахборот фаоллигининг мотивацион таркиби орасида фақат “Билиш мотивацияси”га алоқадор кўрсаткичларгина 70% ли асосли маълумотни бермоқда. Бунда Z қиймат канчалик катта бўлса, шунчалик нормал тақсимланиш қоидага бўйсунмайди. Қолган мотивациялар нормал тақсимланишга мос эмас. Мос бўлмаганлиги учун ҳам нопараметрик мезонлардан фойдаланишга тўғри келади. Методикалар ёрдамида тадқиқот ўтказилди ва яна қуйидаги маълумотлар олинди. Олинган маълумотлар академик лицей ва ўрта мактаб

ўқувчилари ахборот фаоллиги мотивацияси таркиби бўйича фарқлари келтирилди.

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқотимиз асосида шундай хулосалар чиқарилди:

Глобаллашув, миллий маънавият, ёшларга қаратилган турли ахборот хуружлари ва ахборот тизимларини тадқиқ этишнинг методологик жиҳатлари ёритилди ва аниқлаштирилди ва ёшларда ахборот маданияти, ахборот фаоллигининг мотивацион таркибини, шунингдек, ёшларни дунё ҳақидаги тасаввурларини ва дунёқарашнинг устун моделлари доирасида ахборот олишнинг индивидуал стратегияси ва эҳтиёжлар ирсархияси ўртасидаги корреляцион боғлиқликлар мавжуд.

Ёшларни турли ахборот хуружларидан ҳимоя қилишнинг ижтимоий-психологик усулларини ёшларни турли ахборот манбааларидан фойдаланиш ҳолати, ахборот маданияти асослари, ахборот фаоллигининг

мотивацион таркиби, дунёни қабул қилишининг индивидуал моделлари, киришимлилиқ ва коммуникатив-лигини, эҳтиёжлар иерархиясини ўрганиш орқали аниқлаш мумкин.

Ёшларда ахборот маданияти, ахборот фаолли-гининг мотивацион таркибини, шунингдек, ёшлар дунёни синергетик қабул қилишади ва шахслараро муносабат-ларга, ўз-ўзини реализация қилишга, ташқари-дан бўлган хурматга эҳтиёж юқоридир. Ахборотдан фойдаланиш маданияти юқори даражада бўлган ўқувчиларда ўрта даража компенсатор мотивацияси, ахборотдан фойдала-ниш маданияти нисбатан паст даражада бўлган ўқувчиларга компенсатор мотива-циянинг юқори даражаси, компенсатор мотивация устунлиқ қиладиган кишиларда медиамаҳсулот одатда реал ҳаётда мавжуд бўлмаган ҳолатларнинг ўрнини қопловчи восита, исталаётган ижобий кечинмалар виртуал симуляцияси-нинг самарали усули сифатида фойдалани-лади.

АДАБИЁТЛАР

1. Шоумаров Ғ.Б. Қодиров У.Д. Диннинг шахсга психологик таъсири. //“Ўзбекистонда дин психологиясининг илмий-назарий ва амалий масалалари” Республика илмий-амалий конференцияси материаллари 25 апрель 2019 йил. –Тошкент, 2019. –Б. 6-12. Умаров Б., Қодиров У. Ҳуқуқшунослик фаолияти психологияси. Ўқув кўлланма, – Тошкент, “Янги аср авлоди” нашриёти, 2005. Сафаров М. “Оммавий маданият” – маънавият кушандаси. //“Маърифат” газетаси, 2003 йил 23 январь.
2. ООН янгиликлари. БМТ Бош қотиби Антониу Гутерришнинг Халқаро ёшлар куни муносабати билан маърузаси. <http://www.press-service.uz>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 7-февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017. - 6 рақами (766).
4. <https://спутникневс-уз.ком/аналитисс/20170703/5736267/Мирзиёев-ёшларга-Ҳукумат-эшикларини-очди.хтмл>
5. Алифорова Л. И. Замонавий ёшларнинг ахборот маданияти // Психологик журнал. 2006. №. 5. 327-336 бетлар.
6. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. –СПб.: Питер, 2001.
7. Анатолий Тарас. Методы и приёмы психологической войны. – Минск: “АСТ”, “Харвест”. 2006.
8. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания. Методологические проблемы неклассической психологии. – М.: Смысл, 2002.
9. Аронсон Э., Пратканис Э.Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.



UDK: 008.37 O 84

Ikromiddin OSTONAQULOV,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti, t.f.d., "Turon" FA akademigi
Zulfiya MARUFOVA,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti katta o'qituvchisi, PhD
Gulchehra ESHANOVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasida dotsenti, f.f.n.

MINI-CONCEPT OF TEACHING THE SUBJECT "CULTURAL STUDIES" IN HIGHER EDUCATION

Abstract

The article raises conceptual problems of further improving the teaching of cultural studies in higher education, the development of new scientific programs, especially in-depth study of the history of megacities and inventions. The scientific novelty and relevance of the article lies in the fact that the author's, on a scientific basis, analyzes the reasons for refusing to teach the subject of cultural studies in the higher education system and proposes to reorganize the teaching of this subject. Based on this, a draft of a new modern program of the mini-concept "Culturology" was presented to the attention of specialists.

Key words: Theory of cultural studies, history of megacities and inventions, material culture, humanities in higher education, holidays of the Uzbek people, cultural events, reference book, mini-concept, national music education.

МИНИ-КОНЦЕПЦИЯ ПО ОБУЧЕНИЮ ПРЕДМЕТУ «КУЛЬТУРОЛОГИЯ» В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье поднимаются концептуальные проблемы дальнейшего совершенствования преподавания культурологии в высшей школе, разработки новых научных программ, особенно углубленного изучения истории мегаполисов и изобретений. Научная новизна и актуальность статьи заключается в том, что авторы на научной основе анализируют причины отказа от преподавания предмета культурологии в системе высшего образования и предлагает реорганизовать преподавание этого предмета. На основании этого вниманию специалистов был представлен проект новой современной программы мини-концепции «Культурология».

Ключевые слова: Теория культурологии, история мегаполисов и изобретений, материальная культура, гуманитарные науки в высшем образовании, праздники узбекского народа, культурные мероприятия, справочник, мини-концепция, национальное музыкальное образование.

OLIV TA'LIMDA "MADANIYATSHUNOSLIK" FANINI O'QITISH BO'YICHA MINI-KONSEPSIYA

Annotatsiya

Maqolada oliy ta'limda madaniyatshunoslik fanini o'qitishni yanada takomillashtirish, yangi fan dasturlarini ishlab chiqish, ayniqsa megapolislar va ixtirolar tarixini chuqur o'rganish bo'yicha konseptual muammolar o'rta tashlangan. Maqolaning ilmiy yangiligi va dolzarbligi shundaki, muallif oliy ta'lim tizimida madaniyatshunoslik fanini o'qitishdan voz kechilganligi sabablarini ilmiy asosda tahlil etilgan va bu fanni o'qitishni qayta yo'lga qo'yish taklifi kiritilgan. Shu asosda "Madaniyatshunoslik" fanining zamonaviy yangi dasturi loyihasi mini-konsepsiyasi mutaxassislar e'tiboriga havola qilingan.

Kalit so'zlar: Madaniyatshunoslik nazariyasi, megapolislarlar va ixtirolar tarixi, moddiy madaniyat, oliy ta'limda gumanitar fanlar, o'zbek xalqi bayramlari, madaniy tadbirlar, odatnoma, mini-konsepsiya, milliy musiqa ta'limi.

Kirish. Yangi O'zbekistonni iqtisodiy va ma'naviy jihatdan yanada rivojlantirish, aholi turmush tarzini yuksaltirish bo'yicha respublikamizda tub amaliy islohotlar o'tkazilib, istiqbolli olamshumul yo'l harakati g'oyalari va amaliy taklifotlar izhori misli ko'rilmagan darajada intensivlik kasb etayotgani har qanday ziyolini o'z ustida tinimsiz izlanish olib borishga, o'z salohiyatini mamlakat ravnaqi uchun to'lasafarbar qilishga ruhlantirmoqda. Ayniqsa, davlatimizning ta'limni kompleks tarzda isloh qilish bo'yicha ilgari surayotgan siyosati bilan yaqindan tanish bo'lgan kishi bundan buyon eski andoza bilan mutlaqo ishlab bo'lmagligiga amin bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Oliy ta'lim standartlari xorijiy tajriba asosida takomillashtiriladi, ta'lim yo'nalishlari va o'qitiladigan fanlar qayta ko'rib chiqiladi. Mutaxassislikka aloqasi bo'lmagan fanlar soni 2 barobar qisqartiriladi"[1.] deyiladi. Bu fikrlar zaminida ijtimoiy-gumanitar fanlar nazarda tutilayotgani sir emas. Albatta, biror predmet umumiy tarzda o'qitilishdan mahrum bo'lgan bo'lsa ham, muayyan bir oliy o'quv yurtida mutaxassislikka aloqador fan sifatida o'qitilaveradi. Predmetlarning o'qitishdan olib tashlanishi yoki yuklama soatlarning qisqartirilishi mazkur

fanlar bo'yicha ilmiy-metodik tadqiqotlar ham to'xtatiladi degani emas, aksincha o'qitishdan voz kechilgan fanlar bo'yicha mustaqil o'qib-o'rganishga mo'ljallangan ilmiy tadqiqotlar erkin ravishda, biroq juda yuksak saviyada olib borilishini talab etadi.

Davlat buyurtmasiga ega bo'lmasa ham yangi darsliklar, o'quv qo'llanma va o'quv adabiyotlari xususiy tartibda yaratilishi, mustaqil o'rganuvchilar uchun taqdim etilishi va yangidan tashkil etilishi kutilayotgan xususiy oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturlariga kiritilishi mumkin. Mustaqillikdan keyin oliy ta'limda ijtimoiy fanlarni o'qitishda muayyan tajribalar to'plandi, o'quv sinovlaridan o'tdi: kerakli yoki keraksiz ekanligi aniqlandi. Ayrim fanlarning ta'lim tizimidan mahrum etilishiga avvalo fani bo'yicha puxta o'ylanmagan, mafkuraviy cheklangan, muvaqqat namunaviy dasturlar, shu dasturga moslashtirib yozilgan ma'ruzalar saviyasi, zamon talablariga javob bera olmaydigan yuzaki darslik va o'quv qo'llanmalar, nihoyat joylarda shu predmetdan dars beruvchi turlicha saviyadagi mutaxassis o'qituvchilarning kamsamara darslari natijalari sababchi bo'ladi. Agar fanning mohiyatidan kelib chiqib, haqiqiy mutaxassis tomonidan darslik yaratilsa, bunday darslik

sharofati bilan ta'lim tizimida predmet o'z o'rnini boshqasiga osonlikcha bo'shatib bermaydi.

Zamon shiddati bilan yangi fan sifatida oliy ta'limga kiritilgan "Madaniyatshunoslik" fani nomutaxassislik deb hisoblanadigan OTMLarda ushbu fan o'qitishdan olib tashlandi. Bu fan faqat falsafa fakultetida, san'at va madaniyat institutida o'qitilmoqda. Biroq bu fan butunlay tanazzulga uchradi degani emas, aksincha bu fanni yanada takomillashtirish, har bir kishi mustaqil ravishda o'qib o'rganib olishi mumkin bo'lgan hayotbaxsh predmetga aylantirish imkoniyati endi paydo bo'ldi. YA'ni, bu fan mavzu cheklanishlari va dasturdan chiqmaslik "tuzog'idan" qutildi.

Mavzuga oid ilmiy natijalar. O'tgan vaqt mobaynida madaniyatshunoslik fani bo'yicha dasturlar, ma'ruza matnlari, o'quv-uslubiy, o'quv qo'llanmalari va darsliklar yaratildi. Xususan, "Madaniyatshunoslik" fanining nazariy va amaliy muammolari, fanni o'qitishdagi innovatsiyalar, o'quv dasturi, ma'ruza matnlari, fan bo'yicha keyslar, amaliy topshiriqlar pedagoglar tomonidan talab darajada ishlab chiqildi. Shunisi e'tiborliki, bu borada yetarli ilmiy va uslubiy manbalarga egamiz deb bema'lol aytish mumkin. Ustoz faylasuf-pedagog va madaniyatshunoslar tomonidan yaratilgan iliy va ilmiy-metodik adabiyotlar butun Respublika oliy o'quv yurtlari o'qituvchi va talabalari uchun asosiy qo'llanma sifatida xizmat qilib kelmoqda.

Ayniqsa, M.Abdullayev [2.], M.Abdullayev, E.Umarov, A.Ochildiyev[3.], E.Ahmedova, R.Gubaydullin [4.], A.Ochildiyev [5.], M.Bekmurodov va N. Yusupova [6.], M.Abdurahmonov va N.Rahmonov[7.], A.Mavrollov[8.] kabi tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan o'quv qo'llanmalar va darsliklar o'zining ilmiyligi, joriy fan dasturiga mosligi, fakt va dalillarning ishonarliligi, tahlillarining yetukligi bilan tahsinga sazovordir. Professor U.Qoraboyevning "O'zbek xalqi bayramlari" (2001), "Madaniy tadbirlar" (2006), "Odatnoma" [9.] kabi asarlari madaniyatshunosligimizning salmoqli yutug'i sanaladi.

"Tafakkur", "Moziydan sado", "Jahon adabiyoti" kabi davriy jurnallarda bosilayotgan san'at va madaniyatga oid original va tarjima maqolalar madaniyatshunoslik fanini yangi adabiyotlar bilan boyitmoqda. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutida nashr etiladigan "O'zDSMI xabarlar" jurnalida bosilayotgan ilmiy tadqiqotlar ham zamonaviy madaniyatshunoslik fanining rivojiga o'z hissasini qo'shmoqda.

Asosiy ilmiy natijalar. Ma'lumki, 2011 yili "Madaniyatshunoslik" fani bo'yicha yangi namunaviy dastur ishlab chiqilib, shundan beri fan professor-o'qituvchilari mazkur dastur asosida yangi o'quv ishchi dasturi tuzib, ma'ruza matnlari va O'UM tayyorlanib faoliyat olib borishdi. Bu dastur ham 2004 yili ishlab chiqilgan dasturga nisbatan qator afzalliklarga ega bo'lishiga qaramay, yangi tahrirga, yangilanishga muhtoj bo'ldi. Dastur bilan yaqindan tanish bo'lgan jonkuyar ijtimoiy fan mutaxassislari madaniyatshunoslik fani dasturi va ma'ruza matnlari original nazariy manbalar bilan yetarli ta'minlanmasdan, asosan arxeologiya, dinshunoslik, jahon tarixi va O'zbekiston tarixidan olingan materiallarga tayanganligi, shuningdek xronologiyaga asosiy e'tibor qaratilganligi, bu esa fanning funksional mazmunini bir qadar cheklab qo'yanligini ta'kidlab kelishadi.

Fikrimizcha, ushbu fanni o'qitishdan vaqtinchalik voz kechilganiga asosiy sabab, boshqa ijtimoiy fanlar qatori madaniyatshunoslik bo'yicha ham asosan xorijiy manbalarga suyanganda, tarjima tiliga tobe matnlar ishlab chiqilib, sof o'zbek adabiy tilida ma'ruza matnlari yaratilmaganligi bo'ldi. Madaniyat rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini, madaniyat tizimi va tarixini, madaniyat falsafasi, madaniyat sotsiologiyasi va madaniyat ekologiyasini o'rgatadigan ushbu fanning maqsadi avvalo, jahon madaniyati hamda Markaziy Osiyo xalqlarining betakror obidalarini, vatandosh

mutafakkirlar asarlarida jamlangan ma'naviy mulkni, xalqimizning barhayot udum, an'ana, turmush va fikr tarzini ifodalovchi ilmiy ma'lumotlarni talabalarga o'rgatishdan iborat edi.

Zero madaniyatshunoslik insonning tabiat, jamiyat bilan birgalikdagi faoliyatini hamda kishilarning ma'naviy turmushiga va madaniyatga oid barcha jarayonlarni tadqiq qiladi, talabalarni turli tarixiy davrlar madaniyati va ijtimoiy guruhlarning urf-odatlarini, turmush tarzi bilan tanishtiradi. Talabalarda madaniy bag'rikenglikni tarbiyalash maqsadida betakror va mustaqil madaniyatlardan tashkil topgan jahon sivilizatsiyasining birligi va xilma-xilligini ko'rsatib beraladi.

Eng muhimi talaba fan haqida umumiy tushuncha - tasavvur va bilimga ega bo'lishi, ulardan hayotiy va kasbiy faoliyatida foydalana olishi, ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, ishlov berish va foydalanish usullariga ega bo'lishi; kasbiy faoliyatida mustaqil qaror qabul qilishni bilishi zarur.

Eng asosiysi, talaba bu fan vositasida inson ijodiy mehnatining mahsuli bo'lgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarni qadrlay oladigan, inson ijodkorligi sharofati bilan taraqqiyot shu darajaga yetganligini his eta oladigan, insoniyat yaratgan go'zalliklardan hayratlanib, zavq-shavq bilan yashaydigan, o'zi ham ijodkor inson bo'lib shakllanmog'ilozim. Zero, chinakam san'atni fahmlamaydigan befarq va toshbag'ir ham, dunyoviy madaniyatni mensimaydigan mutaassib dindor ham jamiyat madaniyati qadrlini mutlaqo bilmaydi, aksincha o'zining kalta o'yi bilan uning rivojiga zarar keltiradi. Masalan, hozir ham tasviriy san'atga qarshi turuvchi mutaassiblilar ham yo'q emas. Aksincha ularning davomchilari ham paydo bo'lib turibdi (Islom dinida yalong'och odamni behayo chizish va karikatura - mazahlab chizish qoralanadi, xolos. Agar shunday bo'lmaganda masjidlarda bu darajada go'zal bezaklar bilan ziynatlanmas edi!). Ular tasviriy san'atni faqat odamni chizish deb tushunadi. Holbuki, moddiy madaniyat tasviriy san'atsiz g'arib va notavon bo'lib qolishini tasavvur etmaydilar. Hatto o'zlari ishlatib yurgan pullarni ham rassomlar chizib berganligini yodidan chiqarib qo'yadilar. Haqiqiy, buyuk rassomlar Yaratganning "al-musavvir" sifatiga voris sanaladi.

Shuningdek, musiqa va ashula san'atini mutaassiblilar himoya qilish turish uchun ham madaniyatshunoslik balogardon bo'lishi lozim. Insonning nafas olishi - ritm, musiqa, inson yuragining urishi - ritm, musiqa, demak tovushlar takrori va uyg'unligi vositasida paydo etiladigan musiqa va ashula insonning nafas olishi (yashashi), yurak urishiga doimo hamohang va jo'r bo'lib turadi. Musiqani inkor etish nafas olishdan voz kechish demakdir. Shuning uchun hukumatimiz tomonidan musiqa va ashula san'atini rivojlantirishga jiddiy e'tibor berib kelayotganida buyuk hikmat yashiringan. Respublikamizda Y.Rajabiy nomidagi milliy musiqa san'ati institutining tashkil etilishi, o'zbek milliy maqom markazining ish boshlashi quvonchli voqea bo'ldi. Xullas, moddiy va ma'naviy madaniyat targ'ibotchisi bo'lgan madaniyatshunoslikni jaholatga qarshi kurashuvchi ilmsifatida o'qitishda davom etish lozim.

2000 yildan beri turli oliy o'quv yurtlarida "Madaniyatshunoslik"dan dars berish jarayonida namunaviy dastur asosida, boshqa mualliflar tomonidan yaratilgan manbalardan foydalangan holda, izlanishlar olib bordik. "Dunyoviy va diniy madaniyat", "Modernizm va postmodernizm" va "Mustaqillik va O'zbekistonda madaniyat taraqqiyoti" mavzulari uchun ma'ruza matnlarini yangidan yozib chiqdik. O'quv majmuasi yaratishda har bir mavzu materialidan so'ng qo'shimcha o'qish uchun turli manbalardan matnlar ilova qilganmiz. Shuningdek, 2014 yil, 14 may kuni Samarqand shahrida bo'lib o'tgan "O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallaridan keng

foydalanganmiz. Shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlarining XIV-XV asrlardagi madaniyati mavzusiga juda munosib bo'lgan san'atshunos A.Imomovning "Tafakkur" jurnalida bosilgan "Behzod kashf etgan Da Vinchi siri" maqolasidan foydalanganman. Ingliz olimi va etnografi Ben Krikshinning besh filmdan iborat "Dunyoning 80 ajoyiboti" nomli hujjatli asaridan keng foydalanganmiz. Ayni kunlarda "Ginneslar rekordi" kitobini o'zbek tiliga tarjima qilish masalasini ko'tarmoqdamiz. Bu kitobdagi ma'lumotlarning aksari inson madaniy faoliyatining bebaho solnomasi sanaladi.

Xulosa va tavsiyalar. Bularni eslatishdan maqsad madaniyatshunoslik o'quv fanini mukammallashtirish, yanada qiziqarli va jozibador, shu bilan birga tarbiyaviy baquvvat qilish uchun imkoniyatlar juda ko'p. Masalan, talabalarga mustaqil ta'limga tavsiya etiladigan mavzularga qo'shimcha tarzda san'at, adabiyot va madaniyat arboblari haqida yaratilgan hujjatli filmlarni ko'rish tavsiya etilib (jumladan, "Leonardo da Vinchi"), shu asosda esse va insholar yozib kelish topshirig'i berilishi mumkin.

Jumladan, endilikda ishlab chiqarish madaniyati va ixtirolar – madaniyat taraqqiyotining negizi ekanligi keng yoritilishi kerak. Dunyo xalqlari bayramlari tasnifi, bayramlarning ijtimoiy, siyosiy va aksiologik ahamiyati alohida mavzu sifatida o'qitilishi darkor. Dunyo xalqlari odatlari tasnifi va odatlarning insoniyat yashash tarzidagi o'rni masalasiga bag'ishlangan manbalardan ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida keng foydalanish vaqti keldi.

Shu kungacha madaniyatshunoslik o'quv dasturida dunyo megapolislari madaniyati maxsus o'rganilmagan. Shanxay, London, Rim, Parij, Moskva, Tokio, Seul, Mombay kabi megapolislari madaniyatiga doir ma'lumotlar jahon xalqlarimadaniyatini to'laqonli o'rgatishda katta imkoniyatlar beradi. Respublikamizda oliy o'quv yurtlari tarmoqlari va soni yildan yilga ko'payib bormoqda. Davlat sherikchiligi asosidagi yarim xususiy va tshlii nodavlat oliy o'quv yurtlari ochilmoqda. Bu esa madaniyashunoslik fani tanlov fani sifatida qator OTM o'quv dasturlaridan o'z o'rnini topa olishiga umid uyg'otmoqda.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Xalq so'zi. 2020 yil, 25 yanvar. № 19 (7521).
2. Abdullayev M. Madaniyatshunoslik asoslari. Farg'ona.: "Farg'ona" nashriyoti, 1998.
3. Abdullayev M., Umarov E., A.Ochildiyev A. Madaniyatshunoslik asoslari. Toshkent.: Turon-iqbol, 2006.
4. Ахмедова Э., Губайдуллин Г. Культурология. Мировая культура. Ташкент.: 2001.
5. Ochildiyev A. Madaniyat falsafasi. Toshkent.: Muharrir, 2010. 128 b.
6. Bekmurodov M., Yusupova Madaniyat falsafasi. Toshkent.: Muharrir, 2010.
7. Abdurahmonov M., Rahmonov N. Madaniyatshunoslik. Toshkent.: Universitet, 2011.
8. Mavrulov A. Madaniyat va tafakkur o'zgarishlari. Toshkent.: 2004.
9. Qoraboyev U. O'zbek xalqi bayramlari. Toshkent.: "Sharq" NMAK. 2001., 378 b.; o'sha muallif. Madaniy tadbirlar. Toshkent.: "Sharq" NMAK. 2006., 348 b.; o'sha muallif. Odatnoma (1-kitob). Toshkent.: "Sharq" NMAK. 2016., 358 b.; o'sha muallif. Odatnoma (2-kitob). Toshkent., 2019. 362 b.
10. Rasulova D. B. TEACHING IN THE DIGITAL AGE //Spanish Journal of Innovation and Integrity. – 2022. – C. 9-112.
11. Rasulova D. B. The Role of French Scientists in the Study of Nature and Climate in Turkestan (Early XIX-XX Centuries) //JournalNX. – C. 412-417.
12. Rasulova D. B. The Study of Central Asia in French Historiography in the 19th Century //International Journal on Integrated Education. 2021, T. 4. – №. 5. – C. 93-103.
13. Rasulova D. B. Scientific Cooperation Between French and Uzbek Scientists in the Field of Archaeology During the Years of Independence //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2021. – T. 2. – №. 4. – C. 154-159.



УДК: 323>327:347(575.1)

Ҳаким РАСУЛОВ,

Термиз давлат педагогика институти доценти, сиёсий фанлар номзоди

E-mail: rhm1973@mail.ru

Сиёс.ф.ф.д Ш. Отакулов тақризи асосида

СИЁСІЙ-ҲУҚУҚІЙ ТАЪЛИМ – СИЁСІЙ-ҲУҚУҚІЙ МАДАНИЯТ ОМИЛИ

Аннотация

Мақолада сиёсий ва ҳуқуқий таълимнинг жамият сиёсий-ҳуқуқий маданияти шаклланишига ва юксалишига таъсири билан боғлиқ масалалар ёритилган. Сиёсий-ҳуқуқий билимлар орқали сиёсат ва унинг шакллари, сиёсий жараёнлар, давлат ҳокимияти, фуқаролик жамияти, давлат ва шахснинг ўзаро муносабатини ўрганилишини асослашга эътибор қаратилган. Шунингдек, сиёсий билимлар орқали жамият сиёсий-ҳуқуқий маданияти шаклланиши ва бу тизим орқали фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириш ўрганилган.

Калит сўзлар: Давлат, жамият, сиёсий, ҳуқуқий, таълим, маданият, саводхонлик, ижтимоий-сиёсий жараёнлар, қонун, қонун устуворлиги, сиёсий ҳуқ-атвор, сиёсий онг ва маданият, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ФАКТОР ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье освещаются вопросы, связанные с влиянием политико-правового воспитания на формирование и развитие политико-правовой культуры общества. Делается акцент на обоснование изучения политики и ее форм, политических процессов, государственной власти, гражданского общества, отношений между государством и личностью через политико-правовое знание. Также изучалось формирование политико-правовой культуры общества через политическое знание и реализация прав и свобод людей через эту систему.

Ключевые слова: Государство, общество, политическое, правовое, образование, культура, грамотность, общественно-политические процессы, право, правопорядок, политическое поведение, политическое сознание и культура, правосознание и правовая культура.

POLITICAL AND LEGAL EDUCATION - A FACTOR OF POLITICAL AND LEGAL CULTURE

Abstract

The article covers issues related to the influence of political and legal education on the formation and development of the political and legal culture of society. Emphasis is placed on justifying the study of politics and its forms, political processes, state power, civil society, and the relationship between the state and the individual through political and legal knowledge. Also, the formation of the political-legal culture of the society through political knowledge and the implementation of the rights and freedoms of the people through this system were studied.

Key words: State, society, political, legal, education, culture, literacy, socio-political processes, law, law and order, political behavior, political consciousness and culture, legal awareness and legal culture.

Кирриш. Билим табиат ва жамият ҳодисалари ҳақидаги маълумотларни ифодаловчи фалсафий тушунчадир. Инсон билим орқали воқеликни инсон тафаккурида акс эттиришга хизмат қилади. Шундай экан сиёсий воқелик хусусидаги билимлар жамият сиёсий-ҳуқуқий ҳаёти тўғрисида маълумотлар беради. Билим тушунчасининг мазмун-моҳияти тараққиётнинг барча давларида жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, илмий, маданий ҳамда руҳий савиясига боғлиқ равишда ўзгариб туради. Жамият тараққиёти замонавий билимларни сиёсий жараён билан боғлаб ўрганишни тақозо этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Жамият ҳаётида сиёсий-ҳуқуқий билимларнинг ўрни, унинг сиёсий ва ҳуқуқий маданият шаклланиш жараёнлари билан боғлиқ жиҳатлари хорижий тадқиқотчилардан A.D.Martin, M.L.W.Hazelton, M.A.Василик, В.Г.Бондарев, Е.П.Цыплаковалар ва мамлакатимизда сиёсий ва ҳуқуқий маданият назариялари тадқиқотчиларидан У.Таджиханов, А.Х.Саидов, Х.Одилқориев, Ф.Отохонов, Ғ.Маҳмаджанов, Э.Кадиоров, А.Жалиловлар томонидан ўрганилган.

Шунингдек, Президент фармон ва қарорларида ҳам муаммонинг устувор жиҳатлари белгилаб берилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг асар ва маърузаларида қонун устуворлиги, жамиятдаги

ўзгаришларга дахлдорлик ҳисси каби омиллар эътибор қартилган.

Тадқиқот методологияси. Маскур мақолада ўрганилаётган муаммо илмий тадқиқотнинг сиёсий, ҳуқуқий таҳлил, қиёсий таҳлил, мантикийлик, илмийлик ва ҳолислик методлари асосида ёритилишига эътибор қаратилган. Сиёсий-ҳуқуқий билимлар жамият сиёсий ва ҳуқуқий маданияти шаклланишининг асосий компонентлари сифатида таҳлил этилган.

Таҳлил ва натижалар. Замонавий сиёсий-ҳуқуқий билимлар сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий муносабатлар билан ўзаро алоқада бўлган мураккаб тизим ҳисобланади. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, юксак сиёсий-ҳуқуқий билимларни қўлга киритиш учун энг муҳим ижтимоий-гуманитар мавзулар: сиёсий таҳлил, сиёсий можаролар ва инкирозлар соҳасидаги прогнозлар, сиёсий жараёнларнинг ҳуқуқий жиҳатларини ўзлаштириш зарур [1].

Сиёсий-ҳуқуқий билимлар фуқароларининг нафақат ҳуқуқлари, ва эркинларини рўёбга чиқаришга балки мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиш имкониятини ҳам яратди. “Фуқароларнинг сиёсий фаолиятига асосан таълим таъсир қилади, чунки, фуқаролар билим даражасининг ўсиши билан жамиятда сиёсий фаоллик ошади” [2]. Бошқача айтганда, сиёсий

билимлар фуқароларда давлат ва жамиятга нисбатан дахлдорлик туйғуларининг шаклланишга хизмат қилади. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “одамларнинг қонунга, қонун устуворлигини таъминлашга, давлатга, шу билан бирга, келажагимизга бўлган муносабати, дунёқараш тубдан ўзгаради” [3].

Дарҳақиқат, сиёсий билимлар орқали инсон сиёсий маданияти шаклланади ва бу тизим орқали фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириш ўрганилади. Тадқиқотчи Э.Жалиловга кўра, сиёсий маданият сиёсий тизимлар доирасидаги билимлардан иборатгина бўлмасдан жамиятдаги ҳуқ-атворларни тартибга солувчи ижтимоий институт сифатида намоён бўлади[4].

Бугун мамлакатимизда сиёсий-ҳуқуқий таълим тизимининг олдида бир томондан соҳада кадрлар тайёрлашнинг самарадорлигини ошириш, миллий давлатчиликнинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, фуқаролик жамиятини шаклланиши ва ривожлантириш билан боғлиқ тизимли тадқиқотлар олиб бориш, иккинчи томондан эса, глобал ўзгаришлар шароитида мамлакат ички ва ташқи сиёсатининг стратегияларини аниқлаш ва шу асосда амалга оширилаётган ислохотларни янги босқичга олиб чиқиш илмий асосланган дастурларни ишлаб чиқиш каби масалалар турибди. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “изчил сиёсий ва ҳуқуқий Ўзбекистонни дунёнинг давлат бошқаруви сифати юқори даражада бўлган, ахборот-коммуникация технологиялари кенг жорий этилган ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олишини таъминлашдир” [5].

Сиёсий таълимнинг мақсади фуқароларга ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиш имкониятини беришдир. Глобал даражадаги ижтимоий-сиёсий воқелик, локал даражадаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий жараёнлардаги ўзгаришлар, фуқаролар сиёсий таълимини таҳлил қилишнинг тубдан янги жиҳатларига эътибор қаратишни талаб қилмоқда. Одатда сиёсий маданиятнинг ажралмас қисми сифатида сиёсий онг ва сиёсий таълим мавжуд реаллик билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланади[6].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “сиёсий фанлар соҳасида кадрларни тайёрлаш, фундаментал ва амалий тадқиқотлар самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори[8] асосида фуқаролик жамияти, миллий давлатчиликнинг сиёсий асосларининг шаклланиши ва ривожлантириш соҳасида комплекс тизимли тадқиқотлар олиб бориш, глобаллашув шароитида давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш, шу асосда ижтимоий-сиёсий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича илмий асосланган тавсиялар ва дастурларни ишлаб чиқиш масалаларига эътибор қаратилмоқда.

Бунинг учун эса жамият сиёсий тизимига таъсир этувчи омил сифатида а) сиёсий таълим муассасалари фаолиятига давлатнинг аралашуви минимал даражага туширилиши, ўқитувчиларнинг тегишли илмий малакасини ва таълим муассасасида юқори сифатли таълим жараёнини амалга ошириш учун зарур шарт-шароитлар мавжудлигини назорат қилиниши; б) сиёсий таълим нафақат миллий даражасидаги балки, бошқа мамлакатларда тўпланган тажрибаларни ҳисобга олган ҳолда маълум стандартларга жавоб бериши ҳамда сиёсий таълим олувчиларга муайян мафкуравий қарашлар эмас, балки кенг қамровли сиёсий-ҳуқуқий билимлар тақдим этилиши; в) сиёсий таълимнинг натажаси сифатида олинган билимлар асосида мустақил ва масъулиятли сиёсий қарорлар қабул қилиш, олинган маълумотларни (фактлар, илмий тадқиқот натижалари) танқидий таҳлил

қилиш ва сиёсий воқелик ҳодисаларини тадқиқ қилиш қобилияти шаклланган бўлиши керак.

Ўзбекистон республикаси президентининг “жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида ПФ-5618-сон фармонида мамлакатимизда аҳолининг ҳуқуқий билимлари етарли эмаслиги сабаб давлат органларининг қонунга ҳилоф қарорлари устидан судга шикоят қилиш имкониятидан деярли фойдаланмаслиги мансабдор шахслар томонидан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари камситилиши ҳолатларининг вужудга келишига сабаб бўладиган омил эканлиги қайд этилган.

Президент фармонида таъкидланганидек, “ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда шахсий манфаатлар ҳамда жамият манфаатлари ўртасидаги мувозанатни сақлаш ғояларини аҳоли онгига синдириш ишларининг етарли олиб борилмаслиги ҳам қонун устуворлигини таъминлашга ўзининг жиддий салбий таъсирини кўрсатмоқда”[9].

Бу каби маммоларни бартараф этишнинг муҳим омили сифатида жамиятда сиёсий ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда а) ҳуқуқий таълим ва тарбия борасидаги ишлар тизимли ва узвий олиб борилишига; б) ҳуқуқий маданиятни юксалтириш фақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа давлат органларининг иши сифатида қаралмасдан оила, маҳалла ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари иштирокини таъминлашга; в) жамият сиёсий-ҳуқуқий онги ва тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи омилларга нисбатан ҳуқуқий иммунитетни шакллантиришга; г) ҳар бир шахсда қонунларга ва одоб-ахлоқ қоидаларига ҳурмат, миллий қадриятларга садоқат, ҳиссини уйғотиш ишларига тизимли қараш ва баҳо бериш лозим.

Амалда қўлланилаётган ҳуқуқий меъёрларни, қонун ва қонуности ҳужжатларини ўрганиш, билиш, уларни ҳаётга татбиқ эта олиш кўникмалари провард натижада жамият аъзоларининг қонунларга ҳурмат ҳиссини ошириш, ишончини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Мамлакатимиз ҳуқуқий маданият назарияси тадқиқотчилари, У.Таджихонов ва А.Саидовга кўра “жамият маданиятининг юксак даражаси ҳуқуқга нисбатан чуқур эҳтиром, ҳурмат ва уни теран билишни тақозо этади. Ўз навбатида, ҳуқуқ нормаларининг талабларини билиш ва уларга риоя этиш фуқаролик жамияти демократиклигининг ва маданиятининг шартларида биридир” [10].

Шуни айтиш жоизки, ҳар бир фуқаронинг сиёсий-ҳуқуқий тафаккурга эга бўлиши, демократик ўзгаришларни, ислохотларни қалбан ҳис қилиши ва унда бевосита иштирок этиши, сиёсий-ҳуқуқий маданиятининг юксалишига ва ўз навбатида уларнинг кундалик амалларига айланиши билан изоҳланади. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий демократик давлатнинг умумий тамойили ҳам қонунларга қатъий риоя этиш, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишини таъминлаш жараёнларида намоён бўлади[11].

Тадқиқотчи Э. Кодировга кўра “маданият инсоннинг дунёга, жамиятга ва ўзига муносабатларининг кенг соҳаларини: савод чиқариш ва оддий ахлоқ меъёрларига риоя этишдан бошлаб у юксак маънавий қадриятлардан баҳраманд бўлиш доирасига қадар масофани қамраб олади. Умумий маданийлик ва ўқимишлиликдаги камчиликлар ёшларнинг ҳуқуқий ва сиёсий онгига таъсир кўрсатади” [12]. Тадқиқотчи сиёсий-ҳуқуқий билимларнинг шаклланишига таъсир қилувчи асосий омилларга эътибор қаратган. Бизнингча жамият барча қатламларида сиёсий ва ҳуқуқий саводхонлик муаммоси фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий тизимига

нисбатан пассив муносабатнинг мавжудлиги уларда сиёсий ва ҳуқуқий маданиятни англашга қизиқишнинг сустлигига каби омилларга боғлиқ.

Дарҳақиқат, “жамиятнинг ҳуқуқий маданияти даражаси қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки ушбу қонунларнинг барча даражаларда ижро этилиши билан белгиланади. Ушбу муҳим ишда одамларда қонунларга ва норматив-ҳужжатларга нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини тарбиялаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Зеро ҳуқуқий нормалар одамлар онгига синган ва улар орқали амал қилган тақдирда яшайди ва рўёбга чиқади” [13].

Ҳуқуқшунос олим Х.Одилқориев “аслида ҳуқуқий маданият ўз моҳият эътибори билан инсоннинг сиёсий ва ҳуқуқий жаҳатдан ижтимоийлашуви (социализацияси) натижасидир. Бунда инсоннинг ижтимоий тажрибаси, билим ва кўринмалари тўғрисида намоён бўлади. Инсон ўз манфаати ва эҳтиёжларини қондиришга қай даражада қобил, аини вақтда, жамият манфаатларини таъминлашга самарали ҳисса қўша олади, деган савол кўп жиҳатдан унинг ички маънавияти, эътиқоди ва ҳуқуқий маданиятига боғлиқ.”[14], деб таърифлайди.

Хулоса ва тақлифлар. Сиёсий-ҳуқуқий саводхонликнинг ошиши фақат таълим жараёнига боғлиқ бўлмасдан, балки жамоатчилик алоқаларини ҳам тўла ифода этади. Сиёсий ва ҳуқуқий таълим тизими барчани мамлакат қонунчилиги ва суд жараёни билан таништиришга қаратилиши лозим. Бу орқали улар ҳокимиятларнинг бўлиниши, назорат ва мувозанат, ижро

етувчи ҳокимият ваколатлари чегаралари, ижтимоий муносабатларда фуқаронинг роли ҳақида билиб оладилар. Шунингдек мазкур ғояларнинг амалиётини доимий кузатиб бориш имкониятини туғдиради[15].

Сиёсий-ҳуқуқий билимларимизни кенгайтиришга қаратилган чора-тадбирлар воситасида: биринчидан, қабул қилинган янги қонунлар ва бошқа қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмун-моҳияти ва аҳамияти кенг аҳоли қатламига ўз вақтида етказилишига эришилади, уларда мамлакатда амалга оширилаётган сиёсий ислохотлардан хабардорлик ҳам ҳуқуқий маданият ва қонунларга амал қилиш кўникмалари шаклланади. Иккинчидан, фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий фаоллиги ошириб боради. Мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларга нисбатан дахлдорлик шаклланади. Учинчидан, жойларда сиёсий ислохотларнинг натижалари бўй кўрсатиб, қонунлар ижроси устидан фуқаролик ва жамоатчилик назорати ўрнатилиши, жамиятда ўз ечимини қутаётган муаммо ва камчиликлар бартараф этилишига эришилади. Тўртинчидан, сиёсий-ҳуқуқий ўқишларнинг ташкил қилиниши жамоатчилик билан юзма-юз мулоқот ўрнатиш имкониятини кенгайтириб, ижтимоий муаммолар ижобий ҳал этилишига кўмаклашилади.

Хулоса қилиб айтганда, аҳолининг сиёсий ва ҳуқуқий саводхонлик даражаси ортиб борар экан, ўз ўрнида, жамиятда қонун устуворлиги тамойилига сўзсиз ривож этилишига, белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўз вақтида ва самарали амалга оширилишига имконият пайдо бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Martin A.D., Hazelton M.L.W. What Political Science Can Contribute to the Study of Law // Review of Law & Economics. 2012. Vol. 8, no. 2. P. 511–529. <https://doi.org/10.1515/1555-5879.1581>.
2. Отохонов Ф., Маҳмаджанов Ғ. Сиёсий иштроқ тушунчаси ва моҳияти // Қонунчилик муаммолари ахборотномаси – Бюллетень проблем законодательства – Bulletin of legislative problems' 2-сон / 2021 йил.
3. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз Т.: “Ўзбекистон”, 2021.
4. Жалилов А. Ўзбекистонда ёшлар сиёсий маданиятининг ривожланиш жараёнлари// сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Т., 2020.
5. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси – Т.: “Ўзбекистон”, 2021.
6. Расулов Ҳаким. "Сиёсат–маданият, ҳодиса ва фан сифатида." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2.7 (2022): 691-702.
7. Василюк М.А. Политология. – М.: АСТ, 2006. Стр. 59.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Сиёсий фанлар соҳасида кадрларни тайёрлаш, фундаментал ва амалий тадқиқотлар самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-4139-сонли қарори, 29.01.2019 йил.
9. Ўзбекистон республикаси президентининг “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-5618 сонли фармони 10.01.2019. <https://lex.uz/docs/4149765>
10. Таджиханов У. Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 1-том. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ академияси, 1998.
11. Rasulov Hakim Mamanovich. "The mass media as a subject of political and legal propaganda." European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies 2.10 (2022): 122-128.
12. Кадиров Э.О. Ёшларнинг ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини юксалтириш масалалари. Юридик фанлар доктори (DsC) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2019.
13. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
14. Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т.: Шарқ, 2002.
15. Расулов Ҳаким Маманович. "Jamoatchilik nazorati va rahbar kadrlar faoliyati siyosiy-huquqiy madaniyat ifodasi sifatida." Журнал Социальных Исследований 3.4 (2020).



УДК: 378.1:796.6/7 (575.1)

Vladimir RAXIMOV,
O'zMU Taekvondo va sport faoliyati fakulteti dekani
E-mail: vladimir.raximov@list.ru

p.f.n. O.U. Utenov taqrizi asosida

TALABALARDA SOG'LOM TURMUSH TARZI HAYOTIY KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI

Аннотация

Maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarida sog'lom turmush tarzini shakllantirishda hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirish mezonlari haqida yoritilgan bo'lib, ushbu masalaning o'rganganlik darajasi hamda tadqiqot natijalari raqamlar, jadval va giorgammalarda keltirilgan.

Kalit so'zlar: Sog'lom turmush tarzi, tadqiqot, talaba, sport, sport o'yinlari, basketbol, mezon, ehtiyoj, jismoniy faollik

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

в статье описаны критерии развития жизненных навыков по формированию здорового образа жизни у студентов высших учебных заведений, уровень изученности данного вопроса и результаты исследования представлены в рисунках, таблицах и графиках.

Ключевые слова: Здоровый образ жизни, исследование, студент, спорт, спортивные игры, basketbol, ориентир, активный отдых, двигательная активность.

SOME ASPECTS OF DEVELOPING HEALTHY LIFESTYLE SKILLS IN STUDENTS

The article describes the criteria for the development of life skills for the formation of a healthy lifestyle among students of higher educational institutions, the level of knowledge of this issue and the results of the study are presented in figures, tables and graphs.

Key words: Healthy lifestyle, research, student, sports, sports games, basketball, landmark, outdoor activities, motor activity.

Hozirgi kunda zamonaviy oliy ta'limda, bir tomondan, ta'lim dasturlarining murakkabligi, tobora tez-tez ko'zga tashlanib borayotgan talablari bilan bog'liq muammolar xech kimga sir emas; boshqa tomondan olib qaraganda, talaba-yoshlarning sog'ligining yomonlashuvi dinamikasi ortib borishida, ularning ta'lim kompetensiyalarini o'zlashtirishga salbiy ta'sir qiladi.

Kelajagimiz bo'lgan yoshlar orasida sog'lom turmush tarzi tobora ommalashayotganiga qaramay, ularning to'g'ri va sog'lom ovqatlanishga bo'lga extiji, yurtimiz ertasini kurishga bel bog'laydigan talaba yoshlarning jismoniy faolligining yuqorida keltirilgan omillarga ko'ra pasayishi alohida tashvish uyg'otadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni takidlash joizki, jismoniy tarbiya darslarida, o'qishdan tashqari mashg'ulotlarda umuman ijtimoiy faolligida talabalarni har tomonlama sog'lom qilib tarbiyalash shubxasiz davrning ustuvor vazifalardan biridir.

Oliy ta'lim tashkilotlarida, ta'lim maydonida sport-sog'lomlashtirish ishlarining asosiy vazifalaridan biri salbiy qaramlik(alkogol, tamaki, giyoxvandlik va h/k)ka tobora o'rganib borayotgan talabalar uchun ular beradigan emotsional xolatni o'rni bosuvchi, insonga kuchli adrenalin beruvchi yuqori faollikni talab etiladigan sport turlarini muqobil (alternativa) variant sifatida taqdim etish talab etiladi.

Aynan ushbu muammoni biz tadqil qilishni o'z oldimizga maqsad qilib oldik. avvalam bor muammoning o'rganilganlik darajasini ko'rib chiqdik.

O'rganish natijasida Respublikamiz olimlaridan T.Abdullayeva, I.Jabborov, Y.Jumaboyev, X.Ziyoyev, D.Kenjayeve, K.Najmiddinova, K-Nazarov, D.Raximboyeva, M.Xayrullayev, M.Xolmatova, P.Xudoyberganova, X.Shayxova, E.Yusupov, N.O'rinboyev, Z.Dodirova va

boshkalar shaxs ma'naviyati, madaniyati, uning ijtimoiy faolligini oshirishda ma'naviy madaniyatning roli, sog'lom turmush tarzi va uning falsafiy jihatlarini tadqik etgan.

Pedagogika sohasi olimlaridan A.Abdukodirov, U.Begimkulov, R.Djurayev, X.Ibragimov, G.Ibragimova, M.Inomova, U.Inoyatov, A.Isimova, Z.Ismoilova, S.Iuldosheva, U.Maxkamov, M.Maxmudova, A.Munavvarov, O.Musurmonova, S.Nishonova, N.Ortikov, M.Ochilov, S.Ochilov, K.Riskulova, D.Ruziyeva, S.Tursunov, SH.Sharipov, D.Sharipova, SH.Shodmonova, N.Egamberdiyeva, E.Yuzlikayeva, SH.Kurbonov, M.Kuronov, O.Rasulova, V.Raximov va boshkalar ma'naviy barkamol shaxsni tarbiyalash masalalarini turli jihatlarini o'rgangan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi olimlari A.F.Georgiyevskiy, P.L.Dribinskiy, A.D.Dubachay, T.V.Kamenskaya, A.D.Karabasheva, YE.A.Menip, G.P.Novikova, YE.A.Pipko, G.M.Populo, O.A.Plaskina va boshkalar tomonidan uzluksiz ta'lim tizimida ta'lim mazmuni uzviyligi hamda innovatsion jarayonlarini rivojlantirish, umumta'lim, o'rta maxsus kasb-hunar hamda oliy ta'lim tizimlari o'quvchi-talabalarini sog'lom turmush tarzi asosida tarbiyalash masalalari ilmiy pedagogik jixatdan asoslangan.

Xorijiy davlatlar olimlari R.Bunton, G.Macdonald, K.Tones, S.Tilford, A.Scriven, S.Garman, Y.G.Uilyams, A.K.Irene, S.S.Ioan, H.S.Cille, B.Volkan, K.Kumar, H.Nobutaka, T.Kusano, H.Frank, L.Cheung, D.Wang, Xiao-Hui Xing, Xian-Bo Wu, S. A. Hanawi, N. Z. Saat, T.Kottke, J.Wilkinson, C.Baechler, Y.Al-Nakeeb, M.Lyons, C.Ardica, E.Yavuzb, G.Z.Ozturk, G.N.Indraguna Pinatih, A.Borowiec, I.Lignowska, M.Drakou tadqiqotlarida shaxs salomatligini muxofaza kilishning ijtimoiy-pedagogik, uning targ'ibotini nazariy-amaliy tarafdin asoslash hamda sog'likni saqlash tizimini rivojlantirishga qaratilgan.

Talabalarda sog'lom turmush tarzi shakllanishi muammolari turli soxa olimlari tomondan o'rganilgan bulsa-da, biroq talaba yoshlarda sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishda uzviylik va uzluksizlik tamoyillari amal qilishining pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish muammosi maxsus tadqiq etilmaganligiga guvoh bo'ldik.

Shunga ko'ra, bizning tadqiqotimizda ayni omil asos qilib olindi ya'ni Oliy talim tashkilotlarining jismoniy tarbiya darslarida talabalari sevib shug'ullanadigan sport o'yinlari qatorida basketbol sport turi bo'lib, ushbu sport turi orqali talaba-yoshlarni sog'lom qilib tarbiyalashda, ularda faollikka bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga qaratildi.

Tadqiqot ishning aniqlash bosqichida biz dastlabki shartlarni belgilab oldik. Unda kuzatish, so'roq qilish, o'zaro tekshirish, test o'tkazish kabi usullardan foydalanilgan.

Tadqiqot ishlarning aniqlash bosqichi talabalarining jismoniy holatining dastlabki darajasini aniqlashga imkon berdi, bu deyarli barcha fanlar uchun bir xil darajada past edi.

Kuzatish va so'rov usullari talabalarda sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirishning fiziologik va kundalik mezonlari haqida dastlabki ma'lumotlarni olish imkonini berdi. 418 nafar talabani kuzatish natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

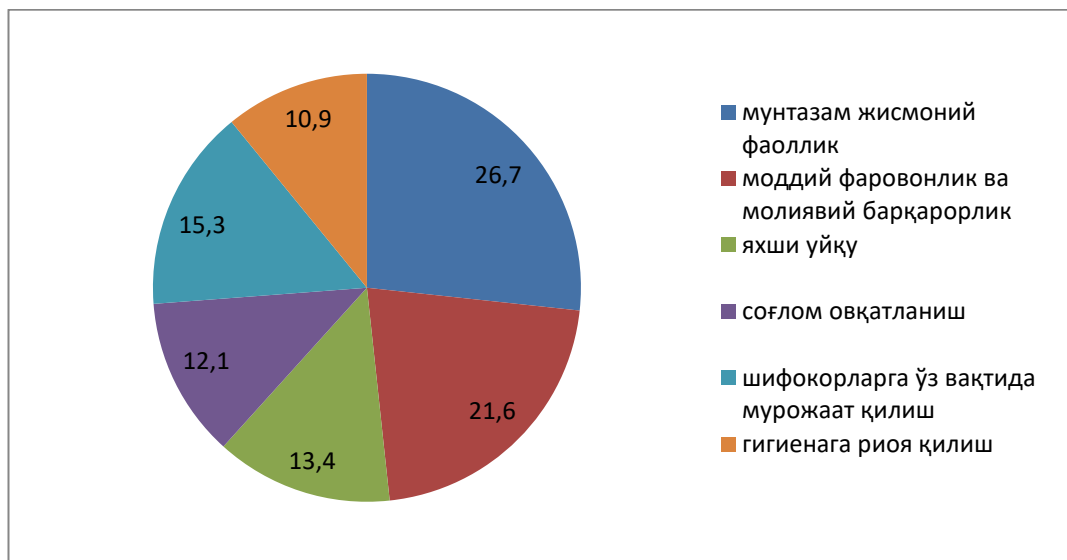
1-jadval

№	Indeks	Sog'lom turmush tarziga mos keladi	Sog'lom turmush tarziga mos kelmaydi
1	Yomon odatlar (chekish va boshqalar).	76,35%	23,65%
2	To'g'ri ovqatlanish	51,32%	48,68%
3	Sog'lom turmush tarzini shakllantirishga qiziqish	63%	37%
4	Sport o'yinlarini sog'lom turmush tarziga ta'siri	53%	47%
5	Uyqu rejimi	35%	65%
6	Sayr va sayoxat	90%	10%
7	Gigiyena	85%	15%

Ushbu jadval talabalarni kuzatish va so'rov natijalari, fiziologik va kundalik shakllanish darajasi to'g'risida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Shuningdek, fiziologik va kundalik mezonlarning shakllanish darajasini aniqlash maqsadida o'tkazilgan yana bir so'rov talabalarining sog'lom turmush tarzi haqidagi g'oyalari sog'lom ovqatlanish, yaxshi uyqu, muntazamlilik kabi ko'rsatkichlar bilan bog'liqligini aniqlashga olib keldi.

Ular orasida (1-rasm): – muntazam jismoniy faollik (26,7 %), moddiy farovonlik va moliyaviy barqarorlik (21,6 %), yaxshi uyqu (13,4 %), sog'lom ovqatlanish (12,1 %), shifokorlarga o'z vaqtida murojaat qilish – kasalliklarning oldini olish, rejali tibbiy ko'riklar va boshqalar (15,3 %) hamda gigiyenaga rioya qilish (10,9 %).



1-rasm. Talabalarining sog'lom turmush tarzi haqidagi tasavvurlari

Sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish uchun biz aniqlagan moliyaviy mezonlarga ko'ra, biz talabalarining sog'lom turmush tarzini moliyaviy qo'llab-quvvatlash zarurligi to'g'risida xabardorligini parametr sifatida oldik. Bu parametr, birinchi qarashda, ikkinchi

darajali, ammo sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish muammosini hal qilishning murakkabligi manfaatlaridan kelib chiqqan holda, biz buni e'tiborga olishni zarur deb hisobladik. So'rov natijasida biz 2-jadvalda keltirilgan natijalarni oldik.

2-jadval

Moliyaviy mezonlarga muvofiq sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyoj

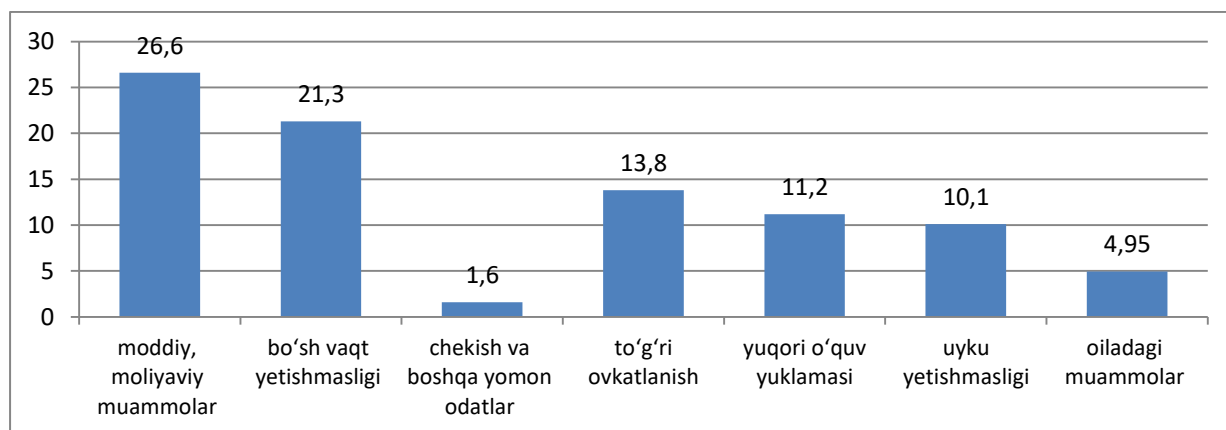
Sog'lom turmush tarzi uchun moliyaviy yordam zarurligini biladigan talabalar	Sog'lom turmush tarzi uchun moliyaviy qo'llab-quvvatlash zarurligini tushunmaydigan talabalar	Sog'lom turmush tarzini moddiy jihatdan ta'minlash zarurligiga befarq qaraydigan talabalar
--	---	--

Izoh: foiz ko'rsatkichida

Sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirishning psixologik mezoniga ko'ra, biz yuqorida ta'kidlaganimizdek (1-jadval) ikkita parametrlarni ko'rib chiqamiz, ulardan birinchisi - sog'lom turmush tarziga to'sqinlik qiluvchi sabablarni bilish, ikkinchisi - sog'lom turmush tarziga to'sqinlik qiluvchi sabablarni bilish talabalar o'rtasida sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyoj turlarini aniqlash.

So'rov natijasida birinchi parametr bo'yicha talabalarning sog'lom turmush tarzini olib borishlariga imkon

bermaydigan omillar (2-rasm): moddiy, moliyaviy muammolar – 26,6 %, bo'sh vaqt yetishmasligi – 21,3 %, chekish va boshqa yomon odatlar - 1,6 %, to'g'ri ovqatlanish (yarim tayyor mahsulotlarni sotib olish, turli fast futlar, kechqurun ovqatlanish va h.k.) - 13,8 %, yuqori o'quv yuklari - 15,4 %, uyqu yetishmasligi - 11,2 %, oiladagi muammolar - 10,1 %. So'rov shuni ko'rsatadiki, eng jiddiy omil talabalarning moddiy va moliyaviy imkoniyatlarining etishmasligi (26,6 %).



2-rasm. Talabalar fikriga ko'ra sog'lom turmush tarzini olib borishga to'sqinlik qiluvchi omillar

Yuqoridagilarga ko'ra, Oliy o'quv yurtlari talabalarida sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish jarayoni quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanishini ko'rishimiz mumkin bo'ladi:

- basketbol bo'yicha tizimli mashg'ulotlar o'quvchilarning jismoniy faolligini oshiradi va ularni sog'lom turmush tarziga undaydi;
- hissiy-irodaviy sohani rivojlantirish, epchillik, fikrlash tezligi, basketbol o'ynash jarayonida o'quvchi shaxsining bir zumda o'zgarishi kabi fazilatlar faoliyatning boshqa sohalarida yuqori natijalarga erishishga yordam beradi.

Avvalo, biz talabalarning sog'lom turmush tarzi haqidagi g'oyalarini kompleks tarzda shakllantirish darajasini aniqlaydigan mezon va parametrlarni ishlab chiqdik, mezon va parametrlarni ishlab chiqishda biz talabalarning sog'lom 3-jadval

Sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish mezonlari va parametrlari.

Sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish mezonlari va parametrlari.	Variantlar	Shakllanish darajasini aniqlash usullari
Xulq-atvor mezonlari		
Fiziologik mezon	-sog'lom ovqatlanish; -yaxshi uyqu -muntazam jismoniy faoliyat; -shifokorlarga o'z vaqtida tashrif buyurish;	Anketa, anketa tadqiqot muallifi tomonidan ishlab chiqilgan
Maishiy	-organizmga zarar keltirmaydigan va samarali ta'minlovchi kiyim va poyafzallardan foydalanish muhimlik;	Anketa
Moliyaviy	-moliyaviy ehtiyojni anglash sog'lom turmush tarzini ta'minlash;	Anketa
Qiymat-semantik mezon		
Psixologik	-xulq-atvorga to'sqinlik qiluvchi sabablarni bilish	Anketa
Qiymati	-shaxsning qiymat yo'nalishlari	1.M.Rokeachning "Qiymat yo'nalishlari" 2. "Shaxsning qiymat yo'nalishlarining haqiqiy tuzilishini diagnostikasi"

		S.S.Bubnova
O'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati	-shaxsda subyektiv nazorat qilish qobiliyatining shakllanish darajasi	J. Rotterning subyektiv nazorat darajasini aniqlash testi (E.F.Vajin tomonidan moslashtirilgan, S.A.Golynkina, va boshqa turdagi)
Affektiv mezon		
Sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish		1.A.G. Nosovning o'zgartirilgan texnikasi. 2. "Sizning hayot tarzizingiz" o'zgartirilgan texnikasi 3.Mualliflik texnikasi "Sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni o'z-o'zini baholash"

Xulq-atvor mezonlari o'quvchilarning xatti-harakatlari va xatti-harakatlari bilan hayot tarzi bilan bog'liq. Qadriyat-semantik mezonlar o'quvchilarning shaxsiy sohasi, shaxsiy ma'nolari, talabalar baham ko'radigan qadriyatlari bilan bog'liq. Affektiv mezon turmush tarzi, ehtiyoj doirasi, turmush tarziga munosabat va unga rioya qilish bilan bog'liq.

Sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirishda murakkablik talaba hayotining barcha jabhalarini hisobga olgan holda ta'minlandi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyoj darajasini aniqlashga imkon beruvchi kuzatuv ko'rsatkichlari ovqatlanish, yomon odatlar (chekish va boshqalar), kundalik

tartib, kiyim-kechak, muntazam jismoniy mashqlar, faollikka ijobiy munosabatdir. sport o'yinlari, sog'lom turmush tarzini shakllantirishga qiziqish, boshqalar bilan munosabatlar va boshqalar.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda ushbu jarayonning tarkibiy qismlarini amalga oshirish sifatli ta'lim maydonining moddiy ta'minoti va kabi omillarga bog'liq uning ishtirokchilarining sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish dasturini o'zlashtirishga tayyorlik darajasidir. Basketbol sport turi mashg'ulotlari oliy o'quv yurtlari talabalarining har tomonlama jismoniy tayorgarlik, psixofiziologik qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Bunton R., Macdonald G. Health promotion: disciplines, diversity, and developments. 2nd ed. London & New York: Routledge, 2002.
2. Георгиевский А.Ф. Формирование культуры здорового образа жизни младших подростков в общеобразовательных учреждениях: Дис. ...канд. пед. наук. - М.: МПТУ, 2009, - 143 с.
3. Riskulova K. Yoshlar sog'lom turmush madaniyatini rivojlantirishda nodavlat tashkilotlarning xamkorligi: Ped. fan. nom dis. avtoref. - Toshkent: UzDJTU, 2011. - 21 b.
4. Rasulova O. Yoshlar sog'lom turmush madaniyatini rivojlantirishda uzviylik va uzluksizlik tamoyillari amal qilishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish. Ped. fan. d-ri.... dis. - Toshkent, 2015. - 316 b.
5. Raximov V. Ekologik noqulay sharoitlarda yashovchi talaba qizlarning jismoniy rivojlanishi va tayyorgarligi texnologiyasi (Xorazm viloyati misolida). Ped. fan. nom dis. - Toshkent, 2008. - 248 b.
6. Yvette Geyl Uilyams "Healthy Lifestyle Changes and Academic Improvement". Dissertation (doctoral). Walden University, 2017.
7. Irene A.K. Gillis "Healthy living: Perspectives from adult women in rural context". Master's dissertation. University of Prince Edward Island, 2013.
8. Шарипова Д. Формирование здорового образа жизни, как важный фактор социализации воспитанников пенитенциарных учреждений// Республиканский центр социальной адаптации детей. - Ташкент: Патент-Пресс, 2007. - 78 с.



УДК:373.685

Неъматуллоҳ РАХИМОВ,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси мақсадли таянч докторанти

Тар.ф.д.,доц. Д.Р.Махсудов тақризи асосида

АЛИ ИБН УСМОН ЎШИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ, ИСЛОМ ИЛМЛАРИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Аннотация

Ушбу мақолада Али ибн Усмон Ўшийнинг ҳаёти ва ижоди, ислом илмлари ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида сўз юритилган. Али ибн Усмон ал-Ўший «Фатаваи сиражиййа» асаридаги фатволарини нафақат мўътадил услубда ишлаб чиққани, балки уларни мухтасар шаклда баён қилганини таъкидлаш лозим. Шу сабабли унинг «Фатава»сидан кўплаб мухтаҳид фақиҳлар ўз китобларида истифода қилганлар.

Калит сўзлар: Ислам илмлари, Фатаваи сиражиййа, мухтаҳид фақиҳлар, ханафий мазҳаби, саҳиҳ, ҳадис, ровий.

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АЛИ ИБН УСМАНА ОШИИ, ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ИСЛАМСКИХ НАУК

Абстракт

В данной статье рассказывается о жизни и деятельности Али ибн Усмана Ошии, его вкладе в развитие исламских наук. Следует отметить, что Али ибн Усман аль-Оший не только изложил свои фетвы в «Фатаваи Сираджийа» в умеренном стиле, но и изложил их в сжатой форме. По этой причине многие юристы-муджтаҳиды использовали его «Фетвы» в своих книгах.

Ключевые слова: Исламские науки, Фатаваи Сираджийа, юристы-муджтаҳиды, ханафитская школа, саҳиҳ, ҳадис, передатчик.

LIFE AND CREATION OF ALI IBN USMAN OSHI, CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC SCIENCES

Abstract

This article talks about the life and work of Ali ibn Usman Oshii, his contribution to the development of Islamic sciences. It should be noted that Ali ibn Usman al-Oshiy not only elaborated his fatwas in the Fatawai Sirajiyaya in a moderate style, but also stated them in a concise form. For this reason, many mujtahid jurists used his "Fatawa" in their books.

Key words: Islamic sciences, Fatawai Sirajiyaya, mujtahid jurists, Hanafi school, sahih, hadith, narrator.

Кириш. Алломанинг тўлиқ исми Али ибн Усмон ибн Муҳаммад ибн Сулаймон Сирожуддин ал-Фарғоний ат-Таймий ал-Ханафий ал-Мотуридийдир. Туғилган йили номаълум. 575/1173 йилда вафот этган. Али ибн Усмон ал-Фарғоний ханафий мазҳаби учинчи даража мухтаҳиди «Мужтаҳид фи-л-масоил» (баъзи ўринларда таҳриж уламлари) даражасига эриша олган кам сонли фарғоналик фақиҳлардан саналади. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий «Катаиб ал-аълам» асарида фақиҳни учинчи даражадаги мухтаҳидлар қаторида санаб ўтган.

Али ибн Усмон ал-Фарғоний фуруъ ал-фикҳга бағишланган «Фатаваи сиражиййа» асарининг «Адаб ал-муфтий» боби ва бошқа бир қанча ўринларда унинг таржих даражасига эришган фақиҳ бўлганлигига далолат қилувчи ишоралар мавжуд. Олим «Фатава»сининг «Адаб ал-муфтий» қисмида қуйидагиларни ёзади: «Агар фатвода Абу Ҳанифа бир тараф, икки шогирди бир тараф бўлиб қолсалар, муфтий (мужтаҳид) ўзи ихтиёр қилганини олади. Аммо саҳиҳ қавл шуки, агар муфтий мужтаҳид даражасига етмаган бўлса, саккизта масаладан еттитасида Абу Ҳанифага эргашади», дея ўзининг ижтиҳод услубини баён қилиб ўтади. Фақиҳ бунинг сабабини бир қанча сабабларга боғлайди. Улардан қуйидагиларни мисол қилиш мумкин: «Имом Шофеъий: «Инсонлар фикҳда Абу Ҳанифага боқимандадирлар», деб айтади». Шунингдек, асарнинг «Китоб ал-фавоид» қисмида Абу Юсуфнинг ушбу сўзини келтиради: «Агар Абу Ҳанифа илмда барглари кўп улкан дарахт бўлсалар, мен ўша дарахтнинг энг кичик япроғиман». Маълум бўладики, Али ибн Усмон ал-Ўший фатво масалаларида Абу Ҳанифанинг услубларига кўпроқ эргашган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Али ибн Усмон ҳадис илмида ҳам бир қанча асарлар муаллифи ҳисобланади. Унинг ҳадис илмидаги бош асари «Ғура ал-ахбар ва дура ал-ашъар» ҳисобланади. Олим бу ҳақида «Нисаб ал-ахбар» номли бошқа бир ҳадис тўпламида айтади: «Ғура ал-ахбар»даги мавзуларнинг кенгайиб кетгани боис уни мухтасар қилган ҳолда «Нисаб ал-ахбар»ни ёздим». Демак, «Нисаб ал-ахбар» «Ғура ал-ахбар»нинг ихчамлаштирилган кўринишидир. Афсуски, «Ғура ал-ахбар» асари бизгача етиб келмаган. «Нисаб ал-ахбар»нинг қўлёзма нусхалари дунёнинг турли китоб фондларида сақланмоқда. Улардан «Нисаб ал-ахбар ли тазкира ал-ахйар» номли (Истанбул, Сулаймония кутубхонаси, Лолали фонди, 1504-инв.рақам), саудиялик олим доктор Муҳаммад ибн Туркий кутубхонасидаги «Нисаб ал-ахбар ли-т-тазкир ʻан ан-Наби ал-мухтар» номли қисман тўлиқ ҳолдаги нусхаси, яна «Нисаб ал-ахбар фи таҳдис ан-Наби ал-мухтар» номли бир нусхаси (Қоҳира, «ал-Мактаба ал-Азҳарийя», 5649-инв.рақам), Мисрнинг жанубидаги Сўҳаж шаҳрида жойлашган «Мактаба ат-Тахтовий» кутубхонасида 1498-йилда ёзилгани қайд этилган «Нисаб ал-ахбар ли тазкира ал-ахйар – Мухтасар ғура ал-ахбар ва дура ал-ашъар» номли тўртинчи нусхаси рўйхатга олинган.

Мазкур асарда тасаввуфий мавзулар ва нарсаларнинг фазилатлари борасида келган ҳадислар тўпланган. Муаллиф уни тузишда 15 та ҳадис манбаларига таянган.

«Нисаб ал-ахбар»га «Машариқ ал-анвар шарҳ Нисаб ал-ахбар», «Савакиб ал-ахбар» ҳамда «Йавақит ал-ахбар» каби муаллифлари номаълум шарҳлар ёзилган. Ушбу шарҳларнинг «Нисаб ал-ахбар» каби ханузгача замонавий нашрлари тайёрланмаган ва чуқур таҳлил

этилмаган. Шу боис баъзи манбаларда юқоридаги шарҳлар ҳам Али ибн Усмон ал-Фарғонийнинг ўзига тегишли экани зикр этилади.

Бундан ташқари олим 1001 та ҳадисни қамраб олган «Нисаб ал-ахбар» асарида ўзи ривоят қилган ҳадисларни жамлаган. Мазкур ҳадисларнинг санадини келтириш жараёнида ўзи ҳадис эшитган ровийлар исмларини зикр қилиб ўтади. Бу эса алломанинг муҳаддис олим бўлиб етишида кўплаб ровийлардан ҳадис эшитгани ва бу соҳасидаги устозлари кўпчиликини ташкил қилишига далолат қилади, деган хулосага келишимизга сабаб бўлади.

Тадқиқот методологияси. Али ибн Усмон ал-Фарғоний ҳадис илмига оид ўзининг «Муснад Анас ибн Молик» асарида Анас ибн Молик (р.х.)дан 300 га яқин ҳадисни икки йўл: Носируддин Муҳаммад ибн Сулаймон ва Абдуллоҳ ибн Умар ибн Саъд ат-Толиқоний тарийқлари орқали ривоят қилганини айтади.

Али ибн Усмон ал-Ўшийнинг устозлари географиясини ўрганишда унинг илм йўлида сафар қилган шаҳарлар харитасини ҳам шакллантириш имкони мавжуд. «Нисаб ал-ахбар»да муаллиф томонидан қайд этилган маълумот асосида унинг ўзи бевосита таълим олган устозларини қуйидагича саралаш мумкин:

Таҳлил ва натижалар. Али ибн Усмон ал-Ўший самарқандлик олимлардан Алоуддин Абу-л-Маҳомид Муҳаммад ибн Абдулҳамид ас-Самарқандийдан (в.552/1157) Имом ат-Термизийнинг (ваф. 279/892) «ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ»ини ва Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф ас-Самарқандийдан (ваф. 556/1161) Хусайн ибн Яхё ал-Бухорий аз-Зандавистийнинг (ваф. 400/1010) «Равзат ал-булама» ва Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Марвазийнинг «ал-Икнаъ» ҳамда Абу Убайд Қосим ибн Салом ал-Бағдодийнинг «Ғариб Абу Убайда» асарини таълим олган. Шунингдек, олим «Фатава»сида кўпгина ўринларда Носируддин ас-Самарқандийнинг фикҳий қарашларидан фойдаланган ва устозининг «ал-Мултақат фи-л-фатава ал-ҳанафийя» ҳамда «ал-Жамиъ ал-кабир фи-л-фатава» асарларидан иқтибослар бериб ўтади.

Насафлик устозлари Абу Собит ал-Паздавийдан Абу Абдуллоҳ Тоҳир ал-Марвазийнинг (в.410/1019) «Уйун ал-мажалис» ва Абу Мутиъ Макхул ан-Насафийнинг (в.218/833) «ал-Луълуийят» асарларини, Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Али ан-Насафийдан Абу-л-Лайс ас-Самарқандийнинг (ваф. 373/983) «ат-Танбиҳ ал-ғафилин», Шируя ибн Шаҳрадор ад-Дайламийнинг (в.509/1115) «Фирдавс ал-ахбар би маъсур ал-хитаб» ва Муҳаммад ибн Бишровайх ал-Балхийнинг «Канз ал-ахбар» асарларидан таълим олган.

Алломанинг Бистом шаҳридан бўлган исми маълум ягона устози Қози Зухруддин Абу-л-Қосим Али ибн ал-Ҳасан ал-Бистомийдан Бистом шаҳрида Имом ал-Бухорийнинг «Шихаб ал-ахбар» асарини ўрганган.

Али ибн Усмон ал-Ўшийнинг Фарғона водийсидан етишиб чиққан ва улардан бевосита таълим олган устозлари қаторида Абу-л-Маҳсин Заҳируддин Кабир Ҳасан ибн Али ал-Марғиноний, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Сулаймон ал-Ўший ва Сайфуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Хўжандийларни санаб ўтиш мумкин. Аллома Заҳируддин ал-Марғинонийдан «Саҳиҳ ал-Бухорий» ва «Сунан ат-Термизий», Муҳаммад ибн Сулаймон ал-Ўшийдан «Муснад Анас ибн Молик», Сайфуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Хўжандийдан Хўжанд шаҳрида Аҳмад ибн Абдуллоҳ Хаффоф ас-Сарахсийнинг «Китаб ал-Йавақит» асарини ўрганган. Олим «Нисаб ал-ахбар» асарида «Йавақит»ни устозининг Хўжанддаги уйида икки маротаба ўқиб берганини ёзади.

Али ибн Усмон ал-Ўший илмий меросининг бир қанча асарлар билан чекланиб қолишига Фарғона водийсида XII аср учинчи чораги якунида тарқалган вабо

хасталиги ўз таъсирини ўтказган, дейиш мумкин. Унинг Ислом оламида шухрат қозонган «Бадъ ал-амали», «Фатава» ҳамда «Нисаб ал-ахбар» каби асарларининг бир йилда, яъни 569/1173-йилда ёзиб тугатилиши, умрининг охирида ўзидан илмий мерос қолдиришга киришганини кўрсатади.

Али ибн Усмон ал-Ўший ўзининг «Бадъ ал-амали», «Фатаваи сиражийя» ва «Нисаб ал-ахбар» каби учта асарини айнан 569/1173 йилда ёзиб тугатган. Бунини муаллиф ҳар бир асарининг сўнггида ўзи томонидан қайд этиб қолдирган.

Агар ушбу асарларнинг ҳажми, уларнинг баҳоғат ва фасоҳат билан, жуда гўзал ва равон тилда ёзилганини эътибор қилсак, муаллиф уларни бир йилдан кам бўлмаган муддатда ёзиб тугатганини билиб олиш мумкин. Балки кетма-кет битилган асарлар муаллифнинг кенг тарқалган хасталикдан эрта вафот этишидан хавотирда бўлганини ҳам кўрсатар, бу шунчаки тахмин. Лекин ушбу асарлар билан яқиндан танишилганда Али ибн Усмон ал-Ўший ҳақиқатдан ҳам ўзи эгаллаган соҳалардаги билимларини тезроқ китоб ҳолига келтиришга уринганини кўриш мумкин. Муаллиф шу туфайли ўз асарларини содда ва мухтасар шаклда баён қилган.

Қадимда Мовароуннаҳр диёри ва ҳозирги Марказий Осиё деб юритилувчи минтақада алломанинг калом илмига оид «Бадъ ал-амали» асари машҳур ҳисобланади. Мана бир неча асрлардан буён Мовароуннаҳр диёри ва ҳатто ҳозирги кунимизда ҳам Ўзбекистон ҳудудида жойлашган мадрасаларда талабаларга ушбу асардан таълим бериб келинмоқда. Шу билан бирга, мазкур асар мотуридий ва ашъарий олимлари томонидан чуқур ўрганилиши ҳамда унга замонамиз олимлари томонидан ҳам бир қанча шарҳлар битилгани унинг калом илмига оид муҳим манба эканини кўрсатади.

«Бадъ ал-амали» асари 66 байтдан иборат бўлиб, назмий услубда ёзилган. Бугунгача унга Иззуддин аш-Шофетийнинг «Дараж ал-маъали шарҳ Бадъ ал-амали», Мулла Али ал-Қорийнинг «Завъ ал-маъали шарҳ Бадъ ал-амали», Шихобуддин ат-Тунисийнинг «Нашр ал-лали би шарҳ Бадъ ал-амали», Ибн Котибнинг «Завъ ал-лали шарҳ Бадъ ал-амали» ва Муҳаммад ибн Сулаймон ал-Ҳалабийнинг «Нухба ал-лали ли шарҳ Бадъ ал-амали» каби ўнлаб шарҳлар ёзилган. Шунингдек, ушбу асарга замондош олимлардан Муфтий Ризо ал-Ҳаққнинг «Бадр ал-лайали шарҳ Бадъ ал-амали», Муҳаммад Аҳмад Омуннинг «Дурар ал-ғавали шарҳ Бадъ ал-амали» ва Қози Шайх Муҳаммад Аҳмад Канъоннинг «Жамиъ ал-лали шарҳ Бадъ ал-амали» каби асарлари орқали шарҳланган. Ўзбекистонлик олимлардан Абдулқодир Абдур Раҳим 2012-йилда «Бадъ ал-амали»га «Эътиқод дурдоналари» номли ўзбекча шарҳ ёзган.

Али ибн Усмон ал-Ўший «Фатаваи сиражийя» асаридаги фатволарини нафақат мўътадил услубда ишлаб чиққани, балки уларни мухтасар шаклда баён қилганини таъкидлаш лозим. Шу сабабли унинг «Фатава»сидан кўплаб мужтаҳид фақиҳлар ўз китобларида истифода қилганлар. Масалан, «Фатаваи Оламгирийя»да Али ибн Усмон ал-Ўшийдан 300 га яқин масалада ривоят қилинган. Аллома Ибн Обидийн ҳамда ибн Нужаймлар «Баҳр ар-райқ»да юзга яқин ўринда Али ибн Усмон ал-Ўшийга мурожаат этганлар. Зайнуддин ибн Нужайм «Баҳр ар-райқ»нинг муқаддимасида кенг истифода қилган манбалар қаторида «Фатаваи сиражийя»ни санаб ўтади. Ҳатто шофетий мазҳаби олимлари ҳам Али ибн Усмон ал-Ўшийга кўп ўринларда мурожаат этганлар. Хусусан, Жалолуддин ас-Суютий «ал-Ашбах ва ан-назаир»да ҳамда ибн Ҳажар ал-Ҳайтабий «Фатаваи ҳадисийя»да олимнинг фатволарини келтириб ўтганлар.

Шунингдек, «Фатаваи татарханийя» соҳиби уни ўз асарида мўтабар манбалар қаторида зикр этади. Аллома ас-Сижистоний «Сирожийя»да бошқа китобларда учрамайдиган кўплаб наводир ва воқеъот масалалари келтирилганини таъкидлайди.

Хулоса ва тақлифлар. Ҳанафий олимларининг асарга берган таърифлари муаллифнинг ҳукмларни истинбот қилишда мўътадил йўл тутганини кўрсатади. Ўз ўрнида ўтган мужтаҳидларнинг рожих қавллари саралаб олиниши кейинги давр олимларининг «Фатаваи сиражийя» мурожаат этишларига сабаб бўлган. Дарҳақиқат, Али ибн Усмон ал-Ўшийнинг мазкур асари муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек: «Ушбу кичик ҳажмли

китоб энг фойдали фатволарни жамлаган ва фардлардан умумларни ажратиб олган китобдир».

Али ибн Усмон ал-Ўший ҳадис илми таълими учун Ўш шаҳридан бошқа Марғинон, Хўжанд, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларига сафар уюштирган. Ушбу сафарлари давомида Мовароуннаҳрдаги кўплаб ҳадис олимларидан ҳадисларни ёд олган.

Олим фикҳ илмига оид «Фатаваи сиражийя»дан ташқари, «Шарҳ Мухталиф ар-ривайа» (Нажмуддин ан-Насафийнинг «Мухталиф ар-ривайа» асарига шарҳ), «Жаваҳир ал-аҳкам фи-л-фикҳ» каби асарларни ҳам ёзиб қолдирган.

АДАБИЁТЛАР

1. Сирожуддин Али ибн Усмон ал-Ўший. Фатава ас-сиражийя. – ЖАР: Дор ʼулум аз-Закариё, 2011. – Б. 18, 96, 602, 614.
2. Сирожуддин ал-Ўший. Нисаб ал-аҳбар. Сулаймония кутубхонаси. Лолали фонди. 1504-инв. рақам. 1a-5b.
3. Ибн Обидийн. Радд ал-мухтар. – Риёд: Дор олам ал-кутуб, 2009. V, – Б. 279.
4. Жалолуддин ас-Суютий. ал-Ашбаҳ ва-н-назаир. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-ʼилмийя. II, – Б.65.
5. Ибн Ҳажар. ал-Фатава ал-ҳадисийя. – Байрут: Дор ал-маърифат, 2002. II, 97.
6. Ferhat Gökçe. Ali b. Osman el-ʼŪşî ve Müsnedü Enes isimli eseri/Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2018. XVIII, 39–40; ʼŪşî. Mehmet Sait Toprak. Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve ʼŪşî'nin Nisâb'ul-Ahbâr'ı ile birlikte. – İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2005. 21.
7. Абдулқодир Абдур Раҳим. Ётикод дурдоналари. – Т.: «Мовароуннаҳр», 2012. – Б. 5-12.
8. С.Окилов. Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти. – Т.: «Hilol-nashr», 2017. – Б.



УДК: 316.6

*Эътибор РАХИМОВА,
Урганч давлат университети мустақил тадқиқотчиси*

С.ф.н. доцент Н.Халилова тақризи асосида

ЎСМИРЛИК ДАВРИДАГИ МУЛОҚОТДАГИ ҚИЙИНЧИЛИКЛАРНИ КОРРЕКЦИЯ ҚИЛИШНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақола ўсмирлик даврида мулоқотдаги қийинчиликларни коррекция қилишнинг асосий механизмларига бағишланган. Унда ўсмирлик даврида мулоқотдаги қийинчиликларни коррекция қилишнинг модели таклиф қилиниб, уни амалга оширишнинг асосий босқичлари кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, ўсмирлик даврида мулоқотдаги қийинчиликларни юзага келишининг асосий омиллари изоҳлаб берилган.

Калит сўзлар: Ўсмирлик даври, мулоқот, мулоқотдаги қийинчилик, коррекция, диагностика, модел, моделлаштириш, мақсадли компонент, коммуникатив арсенал, коммуникатив фаолият, шахслараро муносабатлар.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОРРЕКЦИИ КОММУНИКАТИВНЫХ ТРУДНОСТЕЙ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

Статья посвящена основным механизмам коррекции коммуникативных трудностей в подростковом возрасте. Предлагается модель коррекции коммуникативных трудностей в подростковом возрасте и показаны основные этапы ее реализации. Также объясняются основные факторы коммуникативных трудностей в подростковом возрасте.

Ключевые слова: Подростковый возраст, общение, трудности в общении, коррекция, диагностика, модель, моделирование, целевой компонент, коммуникативный арсенал, коммуникативная деятельность, межличностные отношения.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CORRECTION OF COMMUNICATION DIFFICULTIES IN ADOLESCENCE

Abstract

The article is devoted to the main mechanisms of correction of communication difficulties during adolescence. It proposes a model for correcting communication difficulties in adolescence and shows the main stages of its implementation. Also, the main factors of communication difficulties in adolescence are explained.

Key words: Adolescence, communication, difficulty in communication, correction, diagnosis, model, modeling, target component, communicative arsenal, communicative activity, interpersonal relations.

Кириш. Замонавий ҳаёт йигит ва қизларни шахсий, касбий ўзини ўзи белгилаш зарурати олдида қўяди. Бу жараёнда мулоқот муҳим, ҳал қилувчи роль ўйнайди ҳамда бу шахснинг ривожланишини, унинг ижтимоий шаклланишини белгилайди. Ҳамма нарса силлиқ ва муаммосиз ўтмайди. Ўз тақдирини ўзи белгилаш, ўзини ўзи аниқлаш йўлида ўсмирлар турли хил қийинчиликларни, шу жумладан мулоқотда қийинчиликларни бошдан кечиришди. Маҳоратли ўқитувчи ёки психолог уларни енгиб ўтишга, мулоқотда юзага келадиган муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради ҳамда улар коммуникатив арсенални ривожлантиришга ёрдам беради. Шунингдек, коррекция қилиш чоралари ёрдамида мулоқот тўсиқларини енгиб ўтади. Шу муносабат билан, ўсмирлик давридаги мулоқотдаги қийинчиликларни бартараф этиш учун мутахассислар масъулдирлар ва бу муаммони ҳал қилишда муваффақият уларнинг мақсади, изчил ва қасдан фаолиятига боғлиқ.

Ўсмирлик давридаги мулоқотдаги қийинчилик муаммосини ҳал қилиш учун сиз турли усуллардан фойдаланишингиз мумкин. Фан, ишлаб чиқариш, технология, тиббиёт ва бошқаларнинг турли соҳаларида муваффақиятли қўлланиладиган моделлаштириш усули самарали восита бўлиши мумкин. Моделлаштириш деганда моделларни куриш ва тадқиқ қилиш жараёни тушунилади [8].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Модел тушунчаси ноаниқ талқинга эга. В.А. Штоффа кўра,

моделнинг таърифи тўртта хусусиятни ўз ичига олади: модел ақлий ифодаланган ёки моддий жиҳатдан амалга оширилган тизимдир; у ўрганиш объектини акс эттиради; объектни алмаштиришга кодир; уни ўрганиш объект ҳақида янги маълумотларни беради[9]. В.А. Сластениннинг нуктаи назаридан моделлаштириш жараёнида ёрдамчи сунъий ёки табиий тизим ишлаб чиқилади ва ўрганилади: а) билиш предмети билан қандайдир объектив мувофиқликда бўлиш; б) маълум жиҳатларда уни алмаштиришга кодир; в) якунда моделлаштирилган объектнинг ўзи ҳақида маълумот бериш [7].

Тадқиқотимизда биз моделнинг тақдим этилган тушунчасининг учинчи позициясини очиб беришга ҳаракат қиламиз - ўсмирлик давридаги мулоқотдаги қийинчиликларни коррекция қилиш жараёнини шарҳлаш, изоҳлашдир.

Тадқиқот методологияси. Илгари сурилган мақсадга кўра, биз ишлаб чиқарган модел алмаштириш моделига, воситалар хусусиятига кўра - идеал, ақлий моделларга тегишлидир.

Тузилишга кўра, модел мақсад ва вазифаларни (мақсадли компонент), асосий фаолиятнинг хусусиятларини ўз ичига олади. Бу ерда у ушбу фаолиятнинг таркибий қисмлари орқали тақдим этилади, унинг мазмуни мураккаб бўлмаган мулоқот учун муҳим бўлган билим, кўникма, шахсий фазилатларнинг тавсифи бўлиб, унинг коммуникатив арсеналини ифодалайди.

Ўсмирлик даврида (контент компоненти), уларнинг шаклланиши жараёни, ўз мақсади, вазибалари, мазмуни, босқичлари (жараёни компоненти), усуллари, воситалари ва ташкилий шакллари (инструментал компонент) мавжуд алоқа, вазибаларини амалга ошириш учун муваффақиятли хисса, натижа, самарали компонентнинг танланган мезонлари ва кўрсаткичлари бўйича баҳоланади.

Мақсадли компонент. Бизнинг моделимиздаги ушбу компонент барча элементларни бирлаштиради. Мақсад остида фанда натижа проекциясини тушунишга интилишдир. Шунингдек, Ю.К.Конражевскийнинг таъкидлашича, “мақсад фаолиятнинг усули ва характерини белгилловчи омил бўлиб, унга эришишнинг тегишли воситаларини белгилайди ва нафақат тахмин қилинган якуний натижа, балки фаолиятнинг бошланғич рағбати ҳамдир” [3]. Мақсадни оқлаш учун биз “мақсадлар дарахти” ни куриш ғоясидан фойдаландик, бу ерда умумий глобал мақсад бир қатор мақсадларга (вазибаларга) бўлинади, уларнинг ҳар бирининг ечими умумий мақсадга эришишга ёрдам беради. Илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатдики, мулоқот муаммоларини тузатиш қуйдагиларни назарда тутди: инсоннинг коммуникатив хулқ-атворида, унинг дунёқараши ва ўзини ўзи қадрлашига, шунингдек, хиссий соҳага мақсадли таъсир кўрсатиш; махсус ташкил этилган жараёнда янги психологик адекват ва фойдали кўникмаларни ривожлантириш [1].

Таҳлил ва натижалар. Бизнинг моделимизнинг асосий мақсади мулоқотдаги қийинчиликларни бартараф қилишнинг шакллантиришдир. Унга эришиш қуйдаги вазибаларни ҳал қилишни ўз ичига олади:

- коммуникатив арсенални бойитиш;
- коммуникатив фаолиятни ривожлантириш;
- шахслараро муносабатларни яхшилаш.

Мазмуний компонент. У ўсмирлик даврида шаклланиши керак бўлган ва мулоқотдаги қийинчиликни тавсифловчи коммуникатив арсенални ўз ичига олади. Коммуникатив арсенал, А.Г. Самохвалова - бу яхлит, динамик, очиқ тизим бўлиб, шахсий, мазмунли, инструментал, рефлексив компонентларни ўз ичига олган субъектнинг долзарб коммуникатив сифатлари мажмуаси бўлиб, уларнинг ривожланишидаги нуқсон болада турли хил кучларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ ва коммуникатив муаммоларни ҳал қилиш жараёнида тегишли коммуникатив қийинчиликларни (асосий, мазмунли, инструментал, рефлексли) билиш даражаси.

Ўғил болалар ва қизларнинг коммуникатив арсеналида А.Г. Самохвалова [6], биз қуйдагиларни киритдик:

1) шахсий компонент: коммуникатив вазиятда хулқ-атвор стратегиясини белгиладиган, мулоқотнинг умумий йўналиши ва мотивациясини белгилловчи мотивацион йўналишлар, муносабатлар, қадриятлар тўплами;

2) мазмун компоненти: когнитив жараёнлар, коммуникатив вазиятни таҳлил қилиш, тушуниш ва изоҳлаш усуллари;

3) инструментал компонент: муайян мулоқот вазибасини ҳал қилиш учун яратилган мулоқот дастурларини амалий амалга оширишда зарур ҳаракатларни амалга оширишга имкон берувчи индивидуал хулқ-атворлар усуллари ва мулоқот воситалари;

4) рефлексив компонент: коммуникатив ҳаракатларни самарадорлиги нуқтаи назаридан баҳолаш ва таҳлил қилиш; самарасиз коммуникатив ҳаракатларни тузатиш.

Ўсмирнинг коммуникатив арсеналининг тузилишига асосланиб, мулоқотдаги қийинчилик мулоқот субъектининг модели мотивацион-ориентацион,

ижтимоий-перцептив, коммуникатив-хулқ-атвор компонентларини ўз ичига олади.

Мазкур модел унинг барча таркибий қисмларининг бирлиги ва яхлитлигида намоён бўлади ва Н.В.Кузмина икки гуруҳга бўлинади - мақсадни белгилаш (лойиҳалаш) ва ташкилий-тузилмавий (конструктив, ташкилий, коммуникатив, гностик).

Шунга мувофиқ, ўсмирлик давридаги мулоқотдаги қийинчиликни бартараф этиш моделининг ҳар бир компонентини тавсифлаймиз. Фаолиятнинг муҳим хусусияти унинг мотивациясидир. “Ҳар бир ҳаракат мотивдан, яъни ҳаракатни рағбатлантирадиган муҳим нараса тажрибасидан келиб чиқади, бу эса бу ҳаракат шахс учун маъно беради” [8].

Шу сабабли, мулоқотдаги қийинчиликнинг муҳим таркибий қисми ўғил болалар ва қизларнинг мотивлари, мақсадлари, қадриятлари, хулқ-атвор дастурларини акс эттирувчи ва мулоқотнинг лойиҳалаш функциясини таъминлайдиган мотивацион-йўналтирувчидир.

Лойиҳалаш функцияси билан бир қаторда гностик (тадқиқот) функцияси қатта қизиқиш уйғотади. Бу шахснинг бошқа инсонни адекват идрок этиш, тушуниш, баҳолаш қобилиятига ва ўз баҳолашининг ҳақиқатида асосланади (ўз-ўзини баҳолаш). Шахснинг рефлекслиги, унинг акс эттирувчи тафаккурининг ривожланиш даражаси кўп жиҳатдан ўзига нисбатан гностик функцияни амалга ошириш муваффақиятини белгилайди. Тадқиқот объектлари мулоқот жараёнининг деярли барча таркибий қисмлари, омиллари бўлиши мумкин, улар орасида суҳбатдош асосий ўрнини эгаллайди. Суҳбатдош билан ўзаро муносабат жараёнида гностик функцияни амалга ошириш мулоқотдаги қийинчилик субъектининг ижтимоий-перцептив компоненти билан таъминланади.

Ўрганилаётган моделининг коммуникатив-хулқ-атвор компоненти мулоқотнинг ташкилий, когнитив-ахборот ва аффилиатив-эмпатик функцияларини амалга оширишга ёрдам беради. Ташкилий функция қуйдагиларни ташкил этиш орқали амалга оширилади: ахборот, унинг суҳбатдоши билан мулоқот қилиш жараёнида; бевосита ўзаро таъсир жараёнида ўз фаолияти ва хулқ-атворлар. Когнитив-ахборот функцияси раъзий воситалар ёрдамида амалга ошириладиган ахборотни қабул қилиш ва узатиш жараёни билан боғлиқ. Аффилиация-эмпатик функция хиссий даражадаги мулоқот жараёнида намоён бўлади ва конструктив муносабатларни ўрнатишга ёрдам беради. Шундай қилиб, мулоқотдаги қийинчиликни бартараф этиш жараёни мураккаб бўлмаган мулоқот предмети моделининг мотивацион-ориентацион, ижтимоий-перцептив, коммуникатив-хулқ-атвор компонентларини шакллантиришга қаратилган бўлиши керак.

Бу ўғил ва қизларнинг коммуникатив фаолиятида лойиҳалаш, гностик, ташкилий, когнитив-ахборот, аффилиацияни самарали бажаришга имкон беради.

Моделининг жараёни компоненти ўсмирлик даврида мураккаб бўлмаган мулоқотни тузатиш жараёнининг тавсифини ўз ичига олади.

Энг умумий шаклда - бу ходисанинг ривожланиши жараёни, бирор нарсанинг ривожланишидаги ҳолатларнинг кетма-кет ўзгариши [5]. Жараён табиий, мақсадли, бошқариладиган ва ривожланувчидир. Шу билан бирга, тадқиқотчилар педагогик жараён кўрсатилган хусусиятлар билан бир қаторда, уни ўрганиш доимо сунъий узилиш билан боғлиқ бўлса-да, давомийлик хусусиятига эга эканлигини таъкидладилар (Н.О.Яковлева). Жараёнинг тасвири, унинг тузилишини намоиш қилиш орқали амалга оширилади, у бир қатор кесилмаларни ўз ичига олади ҳамда улар маълум маънода бурилиш нуқталари, босқичлар, кетма-кет ҳолатлардир.

Хар бир кейинги босқич олдингиларига нисбатан маълум ўзгаришлар билан тавсифланади: объект мавжуд сифатларга эга бўлиши ёки йўқолиши, баъзи сифатлар бошқалар билан алмаштирилиши мумкин [10].

Мулоқотдаги қийинчиликларни тузатиш жараёнининг бирлиги сифатида мақсад билан белгиланадиган ва оралиқ натижа билан чекланган вазиятни танлаш керак. Унга эришиш мазкур босқичда кутилмоқда. Ўсмирлик давридаги мулоқотдаги қийинчиликни тузатиш жараёни қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) диагностика босқичи, 2) амалга ошириш босқичи ва 3) тузатиш жараёнининг натижаларини баҳолаш босқичи.

Диагностика босқичи. Тузатишнинг мақсад ва вазифаларини, шунингдек, уларга эришиш йўллари асослашнинг бошланғич тамойили диагностика ва ривожланишни тузатишнинг бирлиги тамойилидир. Тузатиш ишларининг вазифалари фақат “проксимал ривожланиш зонаси” концепцияси асосида аниқланган ривожланишнинг энг яқин эҳтимолли прогнозини диагностика қилиш ва баҳолаш асосида тўғри белгиланиши мумкин.

Амалга ошириш босқичи. Бу олдинги (диагностик) босқичда аниқланган муаммоларни ҳал қилишга қаратилган тузатиш ишлари билан бевосита боғлиқ. Коррекция лотин тилидан олинган бўлиб, тузатиш, бартараф этиш маъносини англатади. Бу инсоннинг ақлий ёки жисмоний ривожланишидаги ҳар қандай камчиликларни психологик-педагогик таъсир ва даволаш чоралари орқали коррекция қилиш ёки заифлаштиришдир. Коррекцион педагогика ва махсус психология бўйича луғатда қуйидаги таъриф берилган: “Коррекция - бу психофизик ривожланишдаги камчиликларни тузатиш ёки бартараф этишга қаратилган тиббий-педагогик чоратadbирлар тизими” [4].

Н.А.Бернштейн ҳар қандай малакани куришда икки даврни ажратади [2]. Биринчи давр – маҳоратни ўрнатиш-тўрт босқични ўз ичига олади: етакчи даражани ўрнатиш, ҳаракатлар таркибини аниқлаш, “бу ҳаракатларни ўз-ўзини идрок этиш – ичкаридан” каби адекват тузатишларни амалга ошириш, автоматизмга киритилган фон тузатишлари. Иккинчи давр - кўникмаларни барқарорлаштириш - қуйидаги босқичлардан иборат: турли даражаларни биргаликда тетиклаш; стандартлаштириш, турли хил шовқинларга қаршилиқ кўрсатиш.

Моделнинг инструментал компоненти қулай мулоқот субъектини шакллантиришда қўлланиладиган шакллар, усуллар ва воситалар учун жавобгардир. А.А. Бодалевнинг фикрларига кўра, мулоқотни қулайлаштиришга қаратилган фаолият субъектларнинг ёши, фаолият тури, жинси, индивидуал хусусиятлари ва уларнинг ижтимоийлашувининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қурилиши керак [1].

Хулоса ва таклифлар. Келтирилган фикрларга асосланиб, ўсмирлик даврида мулоқотдаги қийинчиликларнинг коррекция қилиш бўйича олиб борилган назарий таҳлилларга асосланиб, қуйидаги хулосаларни илгари суриш мақсадга мувофиқ.

1. Ўсмирлик даврида мулоқотдаги қийинчилик субъектини шакллантириш унинг коммуникатив арсеналини ўзгартаришга, мулоқотда фаоллигини ривожлантиришга ва шахслараро муносабатларни яхшилашга қаратилган коррекция қилиш ҳаракатларини талаб қилади.

2. Шахсий-фаолият ёндашуви асосида ўсмирлик давридаги мулоқотдаги қийинчиликларни коррекция қилиш модели ишлаб чиқилган бўлиб, у қуйидаги яхлитлик ва тизимлилик хусусиятларига эга. Мазкур моделнинг муҳим хусусияти унинг таркибий қисмларини бирлаштиришдир: мақсадли, мазмунли, жараёнли, инструментал, мезон-самарали, уларни амалга оширишнинг самарали мулоқот субъектига ўтказиш имконини беради.

3. Ўсмирлик давридаги мулоқотдаги қийинчиликни коррекция қилиш мантиғи ва бу жараёнининг босқичларини тақсимлаш кўникмаларини шакллантириш қонуниятларига асосланади. Ўсмирлик даврида мулоқотдаги қийинчиликни коррекция қилиш жараёнининг босқичларини амалга ошириш ўсмирларнинг коммуникатив муҳитга узлуксиз “кириб бориши” бўлиб, бу ерда ўсмирларнинг ўтмишдаги тажрибаси, уларнинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда коммуникатив билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнлари фаоллашади.

4. Ўсмирлик давридаги мулоқотдаги қийинчиликни коррекция қилишнинг устувор усуллари фаол ўқитиш усуллари бўлиб, улар ўқитишни реалга яқин вазиятларга ўтказиш, илгари шаклланган ҳулқ-атвор стереотиплари қаршилигини енгитиш, нафақат билимларни узатишни, балки амалий фойдаланиш кўникмаларига ҳам ўргатишдан иборат.

АДАБИЁТЛАР

1. Бодалев А.А. Психологические трудности общения и их преодоление / А.А. Бодалев, Г.А. Ковалев // Педагогика. – 1992. – № 5, 6. – С. 15 – 25.
2. Каган М.С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1988. – 315 с.
3. Конаржевский Ю.А. Педагогический анализ учебно-воспитательного процесса как фактор повышения эффективности управления общеобразовательной школой: дис. ... д-ра пед. наук / Ю.А. Конаржевский. – Челябинск, 1980. – 490 с.
4. Новоторцева Н.В. Коррекционная педагогика и специальная психология: словарь-справочник. / Н.В. Новоторцева – Москва: Академия развития, 2006. – 144 с.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: ок. 100 000 слов, терминов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов; под ред. проф. Л.И. Скворцова. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство Мир и Образование», 2010. – 736 с.
6. Самохвалова А.Г. Структурно-динамическая концепция затрудненного общения в онтогенезе ребенка: дисс. д-ра психол. наук / А.Г. Самохвалова. – Кострома. 2015. – 673 с.
7. Сластенин В.А. Общая педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов / под ред. В.А. Сластенина: в 2 ч. – М.: ВЛАДОС, 2003. – Ч.1. – 288 с.
8. Фридман Л.М. Наглядность и моделирование в обучении / Л.М. Фридман. – М.: Знание, 1984. – 80 с.
9. Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А. Штофф. – М.: – Л.: Наука, 1966. – 302 с.
10. Яковлева Н.О. Концепция педагогического проектирования: методологические аспекты: монография / Н.О. Яковлева. – М.: Информационно-издательский центр АТиСО, 2002. – 194 с.
11. Kadirov N. M. SOCIAL AND PHYSICAL EXPERIENCE OF INFORMATION AND INFORMATION CULTURE //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 3. – С. 165-170.



Сайёра САИДОВА,

PhD

E-mail: Sayyora.Saidova@mail.ru

Илмий маслаҳатчи Ваҳоб Хошимович Қўчқоров тақризи асосида

ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ КАТЕГОРИЯСИНИНГ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Асрлар давомида ривожланиб, трансформацияга учраб борган виждон эркинлиги ғояси Франция инқилоби даврида, кейин эса АҚШ қонунчилигида сиёсий ва ҳуқуқий принцип сифатида аниқ концептуал ифодага эга бўлди. Бироқ, фақат XX асрнинг ўрталаридагина виждон эркинлиги принципи ҳуқуқий универсал халқаро норма сифатида шаклланди. Виждон эркинлигининг сиёсий ифодаси, энг аввало, унинг халқаро-ҳуқуқий тартибга солинишида акс этади.

Калит сўзлар: Сиёсий омиллар, ижтимоий-сиёсий, феномен, миллат, можоролар, асрлар давомида, дин, муаммолар, тарихий тажриба.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ СВОБОДЫ СОВЕСТИ

Аннотация

Идея свободы совести, которая развивалась и трансформировалась на протяжении веков, приобрела четкое концептуальное выражение во время Французской революции, а затем в законодательстве США как политико-правовой принцип. Однако только в середине 20 века принцип свободы совести сформировался как правовая универсальная международная норма. Политическое выражение свободы совести отражается, прежде всего, в ее международно-правовом регулировании.

Ключевые слова: Политические факторы, социально-политические, феномен, нация, конфликт, веками, религия, проблемы, исторический опыт.

POLITICAL-LEGAL ANALYSIS OF THE CATEGORY OF FREEDOM OF CONSCIENCE

Annotation

The idea of freedom of conscience, which developed and transformed over the centuries, acquired a clear conceptual expression during the French Revolution, and then in US law as a political and legal principle. However, only in the middle of the 20th century, the principle of freedom of conscience was formed as a legal universal international norm. The political expression of freedom of conscience is reflected, first of all, in its international legal regulation.

Key words: Political factors, socio-political, phenomenon, nation, conflict, for centuries, religion, problems, historical experience.

Кириш ва долзарблиги. Виждон эркинлиги тушунчасининг ўзи кўп қиррали хусусиятга эга бўлишига қарамай [1], ушбу тадқиқот контекстида диний эркинлик масалаларига нисбатан ушбу тоифанинг сиёсий-ҳуқуқий хусусиятлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Виждон эркинлигини тартибга солишчи умуминсоний хусусиятга эга халқаро ҳуқуқ соҳасидаги биринчи фундаментал ҳужжат БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси бўлди. Умумжаҳон декларацияси қоидалари замонвий демократик давлатларнинг конституцияларини ишлаб чиқиш ва халқаро ҳуқуқ ижодкорлигига асос солди. Унинг 18-моддасида “Ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигини ва таълимотда, тоат-ибодат қилишда ва диний расм-рўсм ҳамда маросимларни оммавий ёки хусусий тартибда адо этиш, ўз дини ёки эътиқодига яққа ўзи, шунингдек, бошқалар билан бирга амал қилиш эркинлигини ўз ичига олади” [2], дея эътироф этилади.

Таркибий жиҳатдан 18-модда икки қисмдан иборат бўлиб, иккинчи қисми биринчисига ойдинлик киритувчи “бу ҳуқуқ...” деган сўзлар билан бошланади. Биринчи қисмда ҳуқуқнинг ўзи эълон қилинади: “Ҳар ким фикр, виждон ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга”. Эътибор беринг, бу ерда учта эркинлик санаб ўтилган: фикрлаш, виждон ва дин. Сўзнинг ўзи бу эркинликлар ўртасидаги муносабатни аниқ белгилашга имкон бермайди. Яъни, биз

бир хил эркинлик ҳақида гапирагимиз (виждон, фикр ва дин ҳаракатларида ифодаланади), бир хил эркинликка қўшилган бир-бирини тўлдирадиган ҳодисалар ҳақида ёки уч хил эркинликни ҳисобга олиш керакми. Бир томондан, ҳуқуқшунослар орасида бу эркинликларни бўлишиш одат тусига киради. Бу нуқтаи назар тарафдорлари ўз позицияларини виждон эркинлиги диний эътиқод эркинлигидан анча кенгрок эканлиги билан изоҳлайдилар. Виждон эркинлиги, улар нуқтаи назаридан, мафқуравий жиҳатга эга бўлиб, диний ва атеистик эътиқодлар билан бир қаторда, ўз ичига олади. Бошқа томондан, 18-модданинг “шу ўз ичига олади” сўзлари билан тугалланадиган иккинчи, яъни тушунтириш қисми фикр, эътиқод ва виждон эркинликларини фарқламайди ва гўёки учаласини ҳам очиб беради. Шунинг учун бўлса керак Т.Ю.Тагиеваннинг фикрича, бундай формула бир қатор турдош ҳуқуқларнинг эмас, балки ягона, мураккаб тузилган эркинликнинг мавжудлигини назарда тутди [3].

Методлар ва ўрганилиш даражаси. Умумжаҳон декларациясига кўра, виждон, фикр ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи икки шаклда, яъни дин ва эътиқодда амалга оширилади. Эҳтимол, агар биз виждон, фикр ва дин эркинликларини ажратиш мантиғига амал қилсак, унда кенгрок “Эътиқод” тушунчаси фикр ва виждон эркинликларини ўз ичига олади, чунки эътиқодлар диний бўлиши шарт эмас. 18-моддада динни эркин танлаш, шунингдек, ўз диний қарашларини турли доктринал, ибодат ва маросим шаклларида намоеън этишнинг универсал ҳуқуқи эълон қилинади. Аммо эътибор беринг,

Умумжаҳон декларацияси диний эътиқодларни тарқатиш ҳуқуқини тўғридан-тўғри постулат қилмайди. Бу ҳуқуқ одатда 19-моддадан келиб чиқади, унда шундай дейилади: “Ҳар бир инсон эътиқод эркинлиги ва уни эркин ифода қилиш ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ҳеч бир тусқис ўз эътиқодига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва ғояларни ҳар қандай восита билан, давлат чегараларидан қатъи назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади”. Эътиқод доираси диний эътиқодларни ҳам ўз ичига олишини ҳисобга олсак, бу эрда илгари сурилган тамойиллар диний қарашларни тарғиб қилиш ҳуқуқини бир хилда бошқаради – бу одатда миссионерлик ёки “прозелитизм” [4]нинг тўлиқ таъриф берилмаган. Декларация ҳар қандай восита билан ғоялар ва маълумотларни тарқатиш ва олиш эркинлигини эълон қилади. Бунинг ўзиёқ ушбу асосий халқаро ҳужжат диний эркинликни тан олади ва уни етарлича кенг қўламда қафолатлайди, деган хулосага келишимизга имкон беради.

Тадқиқот натижалари. Сиёсат ва дин ўртасидаги муносабатлар контекстида бу эркинликларнинг чегаралари масаласини алоҳида қўриб чиқиш керак. Бу эрда эътибор 29 моддага (2 п.): “Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда ҳурмат қилинишини таъминлаш, ахлоқ, жамоат тартиби, умум фаровонлигининг одилона талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши керак”.

Кўриниб турибдики, ҳужжат эркинликларни, демак, диний эътиқодларни ҳам маълум даражада чеклашга имкон беради. Бу чекловлар давлатлар томонидан яратилиши мумкин, лекин фақат жамиятнинг барча аъзоларининг ҳуқуқларини таъминлаш учун.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг [5] 18-моддасини шарҳлар экан, барча ҳуқуқлар чекланиши мумкин эмаслигини таъкидлайди. Комиссиянинг 22 (48) 110-сонли умумий мулоҳазаларида 18-модданинг мазмунини батафсил расмий изоҳланади: “фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқи кенг қамровли ва асосийдир; у ҳар қандай мавзу бўйича фикрлаш эркинлигини, шахсий эътиқодни, жамоат олдида ёки бошқалар билан биргаликда эътиқод қиладиган дин ёки эътиқодга риоя қилишни ўз ичига олади” [6]. Сўнгра қайд этиладики, бу эркинликларнинг асосий моҳияти, ҳатто фавқулодда ҳолат даврида ҳам ушбу қондани қисман бекор қилиш мумкин эмаслигида намоён бўлади.

“Умумий мулоҳазалар”да, шунингдек, диний эътиқод эркинлигига нисбатан ҳар қандай чеклашларга фақат динга эътиқод қилиш ҳуқуқига нисбатан йўл қўйилиши қайд этилган: “18-модда фикр, виждон, дин ёки эътиқод эркинлигини ўз дин ёки эътиқодига эътиқод қилиш эркинлигидан ажратиб туради. У фикр ва виждон эркинлигини, ўзи танлаган динга эга бўлиш ёки қабул қилиш эркинлигини ҳар қандай чеклашларга йўл қўймайди. Ушбу эркинликлар сўзсиздир, шунингдек, 19-модданинг 1-қисмида кўрсатилганидек, ҳар кимга, ўзгаларнинг аралашувисиз, ўз фикрини билдириш ҳуқуқи эътироф этилади. Ҳеч ким дин ёки эътиқод ҳақида ўз фикрини ёки муносабатини билдиришга мажбурланмаслиги керак эмас” [7].

Пактнинг ўзи дискриминацияга таъриф бермасда, Инсон ҳуқуқлари бўйича Комиссия ушбу атаманинг халқаро ҳуқуқдаги умумий эътироф этилган маъносига мувофиқ, “Пактда қўлланиладиган маънодаги дискриминация деганда ҳар қандай фарқлаш, истисно қилиш, ирки, ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа қарашлари, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ, туғилиш ёки бошқа шартлар каби ҳар қандай асосда чеклаш ёки афзал қўриш, унинг мақсади ёки тан

олинишини бекор қилиш ёки бузишга олиб келадиган ҳаракат” сифатида талқин этади. Виждон эркинлиги тамойилини умумбашарий халқаро миқёсда ривожлантиришнинг муҳим босқичи 1981 йилда қабул қилинган “Дин ёки эътиқодга қўра мурасасизлик ва дискриминациянинг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида”ги декларация ҳисобланади. Ушбу ҳужжат диний ҳуқуқларни халқаро ҳуқуқий ҳимоя қилиш бўйича энг кенг қамровли ҳужжат бўлиб, халқаро ҳуқуқнинг диний эркинлик соҳасидаги олдинги фаолиятининг аниқ натижаси бўлди.

Декларациянинг ўзига хос жиҳатлари, биринчидан, “диний мурасасизлик ва дискриминация” тушунчасининг талқинини ўз ичига олади. Иккинчидан, диний эркинликка риоя қилиш ва таъминлаш соҳасидаги ички вазият омили алоҳида сиёсий талқинга эга бўлади, чунки диний эътиқод эркинлигининг бузилиши ёки йўқлиги БМТ Низоми ва инсон ҳуқуқлари бўйича бошқа ҳужжатларнинг бузилиши сифатида талқин этилади (3-модда).

1981 йилги Декларациянинг учинчи муҳим хусусияти шундан иборатки, халқаро ҳужжатларда биринчи мартаба виждон, фикр ва эътиқод эркинлиги тушунчасининг батафсил талқини берилган. Унинг 6-моддасида “фикр, виждон, дин ёки эътиқод эркинлиги ҳуқуқи қуйидаги эркинликларни ўз ичига олади” деб алоҳида қайд этилган: 1) дин ёки эътиқод билан боғлиқ ҳолда ибодат қилиш ёки йиғилишлар ўтказиш, шу мақсадда жойлар ташкил этиш ва сақлаш; 2) тегишли хайрия ёки гуманитар муассасаларни ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш; 3) диний маросимлар, урф-одатлар ёки эътиқодлар билан боғлиқ зарур буюмлар ва материалларни ишлаб чиқариш, сотиб олиш ва тегишли миқдорда фойдаланиш; 4) ушбу соҳаларда тегишли наشرларни ёзиш, ишлаб чиқариш ва тарқатиш; 5) ушбу мақсадга мувофиқ жойларда дин ёки эътиқод масалалари бўйича таълим бериш; 6) жисмоний шахслар ва ташкилотлардан ихтиёрий молиявий ва бошқа хайрияларни қабул қилиш; 7) муайян дин ёки эътиқод эҳтиёжлари ва нормаларига мувофиқ тегишли раҳбарларни тайёрлаш, тайинлаш, сайлаш ёки меросхўрлик ҳуқуқи билан тайинлаш; 8) дин ва эътиқод кўрсатмаларига мувофиқ дам олиш кунларини ўтказиш ва байрамларни нишонлаш ва маросимларни ўтказиш; 9) миллий ва халқаро даражада дин ва эътиқод соҳасида шахслар ва жамоалар билан алоқаларни ўрнатиш ва қўллаб-қувватлаш.

1981 йилги Декларациянинг тавсиявий хусусиятига қарамай, унинг виждон эркинлиги тамойилини ривожлантиришдаги роли катта. Ушбу ҳужжат умумбашарий хусусиятга эга барча халқаро ҳужжатларни ўз ичига олган норма ва қоидалар жиҳатидан энг кенг қамровли ҳисобланади. Ҳуқуқ профессори Роджер Кларк таъкидлаганидек: “Декларациянинг энг катта хизмати Умумжаҳон декларацияси ва 1966 йилги Халқаро пактнинг умумий қоидаларини янада аниқроқ тавсифлашидадир” [8]. 1981 йилги Декларация БМТнинг расмий ҳужжати бўлиб, “юқори даражадаги маънавий аҳамиятга эга” [9]. Давлатлар 1981 йилги Декларация ва унинг қоидаларини норматив ва халқаро ҳуқуқнинг бир қисми деб билади.

Виждон эркинлиги соҳасида кенг қўламли халқаро ҳуқуқ ижодкорлиги ўтган асрнинг иккинчи ярмида дин билан муносабатларнинг сиёсий соҳасида бу тамойилнинг нақадар асосга айланганини яна бир бор кўрсатади. Бошқа муҳим сиёсий актлар қаторига қуйидагилар қиради: “Миллий ёки этник, диний ва тил жиҳатидан озчиликларга мансуб шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги декларация, “Бағрикенглик тамойиллари декларацияси”, БМТ Минг йиллик декларацияси,

шунингдек, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича якуний акт, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича конференция иштирокчи-давлатлари вакилларининг 1980 йилдаги Мадрид учрашувининг якуний ҳужжати, ЕХХТнинг Вена йиғилишининг якуний ҳужжати, Копенгаген мажлисининг ҳужжати, Миллий озчиликларни ҳимоя қилиш бўйича доиравий конвенция. Шубҳасиз, Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди негизида фаолият юритаётган Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш Тўғрисидаги Европа конвенцияси энг муҳим халқаро ҳужжатга айланди.

Хулосалар. Шундай қилиб, умумбашарий даражасидаги ҳужжатларни таҳлил қилиш виждон эркинлиги тамойилининг қуйидаги сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатларини ажратиш кўрсатиш имконини беради:

1. Виждон эркинлиги инсон ҳуқуқи сифатида энг муҳим халқаро ҳужжатларда мустаҳкамланган ва барқарор ҳуқуқий норма ҳисобланади.

2. Халқаро ҳуқуқнинг барча ҳужжатларда диний ҳуқуқни универсал ва ажралмас деб белгилайди. ("Хар бир инсон" ибораси доимо виждон эркинлиги ҳақидаги хар қандай қоидадан олдин келади).

3. Халқаро ҳуқуқ ҳужжатларида дунёни англашнинг асосий омили сифатида эътиқод эркинлигини ҳимоя қилишнинг ўта муҳимлиги қайд этилган.

4. Виждон эркинлиги кенг тоифа бўлиб, у нафақат дин эркинлигини, балки фикр ва эътиқод эркинлигини ҳам ўз ичига олади.

5. Халқаро ҳуқуқ виждон эркинлигининг икки қисми тузилмасини, жумладан, дунёқараш ва ҳаракат билан боғлиқ жиҳатларини белгилайди.

7. Хулқ-атвор жиҳати динга турли шаклларда, ҳам миқдорий (якка ёки биргаликда) ва сифат жиҳатидан (турли хил ибодат ва маросимларда) қарашларида "эътиқод қилиш" ҳуқуқида ифодаланади.

8. Диний эътиқод эркинлигига баъзи чекловлар, бундан ташқари, фақат ҳаракат жиҳатига йўл қўйилади. Дунёқараш билан боғлиқ асослар ҳеч қандай шароитда (хатто фавқулодда вазият шароитида ҳам) чекланиши мумкин эмас.

9. Виждон эркинлигини чеклаш фақат бошқаларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, жамоат тартиби ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш манфаатларини кўзлаб амалга оширилиши мумкин.

10. Гарчи халқаро ҳуқуқ баъзи ҳужжатларда динни "ўзгартириш" ҳуқуқини эълон қилган бўлса-да, шунга қарамай, бу ҳали ҳам умумий мажбурий бўлган ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган нормага айлангани йўқ.

11. Виждон эркинлиги принципи динга асосланган хар қандай камситишларни қатъиян истисно қилишни назарда тутди.

12. Миллий озчиликларнинг ҳуқуқлари, уларнинг маданий ва диний ўзига хослиги бир қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар билан ҳимояланган.

13. Халқаро ҳуқуқ диний эркинликка ота-оналарнинг фарзандларини ўз диний тамойиллари асосида тарбиялаш ҳуқуқини ўз ичига олади.

14. Мажбурий ҳарбий хизматни муқобил хизмат билан алмаштириш ҳуқуқи виждон ва дин эркинлигининг бир қисмидир.

15. Халқаро ҳуқуқ давлатларни виждон ва дин эркинлигини амалда татбиқ этишнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишга мажбур қилади.

16. Конфессияларнинг ички ишларига давлатнинг аралашувиға йўл қўйилмайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, виждон эркинлиги тамойилининг таркибий элементларини ажратиш кўрсатиш мумкин: дунёқарашни танлаш эркинлиги; дунёқарашнинг амалиёт эркинлиги; эътиқодлар асосида камситмаслик (тенглик принципи) ва бошқалар. Ўз навбатида, ушбу учта элементнинг хар бирини батафсилроқ таҳлил қилиб, қуйидагича таснифлаш лозим:

1. Дунёқарашни танлаш эркинлиги:
 - а) дин ва эътиқодга эга бўлиш ҳуқуқи;
 - б) дин ва эътиқодни ўзгартириш ҳуқуқи;
 - с) болаларнинг диний таълим олиш ҳуқуқи.
2. Дунёқараш эркинлиги амалиёти:
 - а) ўз дини ва эътиқодиға амал қилиш ҳуқуқи;
 - б) умумий дин ва эътиқодларға эътиқод қилиш ҳуқуқи;
 - с) муқобил ҳарбий хизмат ҳуқуқи.
3. Тенглик (динға ва эътиқодға қараб камситмаслик):
 - а) динға нисбатан барча одамларнинг мутлақ тенглиги;
 - б) диний озчиликларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш;
 - с) жамоавий диний эътиқод қилиш учун тенг имкониятлар.

Шубҳасиз, виждон эркинлиги тамойилининг юқоридаги тузилиши унинг назарий ва амалий маъноларининг бутун спектрини тугатмайди. Бирок, бизнинг фикримизча, бу уч асосий жиҳат (дунёқараш танлаш эркинлиги, дунёқараш амалиёт эркинлиги ва камситишларға ёъл қўймаслик) демократик давлатда дин ва сиёсат ўртасидаги муносабатларни қуришнинг асосий қоидаларини тўлиқ ифодалайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Тетерятликов Н.Ю. Теоретико-правовые аспекты свободы совести. Дис. ... канд. юр. наук. Екатеринбург. 2002. - С. 16-23.
2. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг Резолюция 217 А (III) билан 1948 йил 10 декабрда қабул ва эълон қилинган // <https://constitution.uz/uz/pages/humanrights>
3. Тагиева Т.Ю. Свобода совести как система мировоззренческих свобод. // Толерантность в культуре, этнических и межконфессиональных отношениях. - Курган, 2003; Тагиева Т.Ю. Свобода совести // Российский юридический журнал. - Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 2007, № 1.-С. 15-21, № 2. - С. 35-42.
4. Правовой анализ понятия «прозелитизм» был сделан в известном судебном процессе Европейского Суда по правам человека - Коктинайтис против Греции. См.: Религиозные объединения. Свобода совести. Религиоведческая экспертиза. - С. 506 - 516.
5. "Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro pakt // <https://lex.uz/docs/-2640479>
6. Комиссиянинг 22 (48) 110-сонли умумий мулоҳазаларида 18-модда
7. UN Doc. CCPR/C/2 I/Rev. I/Add.4 (1993).
8. Clark Roger S. The United Nations Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination, Based on Religion or Belief. 31 Chitty's L.J. 23, 29 (1983).
9. Davis Derek H. The Evolution of Religious Freedom as a Universal Human Right.



Холида САЛАХИДИНОВА,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: salaxidinovaxolida@gmail.com

ТДЎТАУ доценти, псих.ф.н. Арапбаева Д.Қ тақризи асосида

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF FINE ART MOTIVIES IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

In this article, the psychological aspects of the formation of motifs of visual art in preschool children are not the result of the random influence of the child's personality and its psychological characteristics, but the formation of a certain concrete factor in the legal influence, the factors that have an important legal effect.

Key words: Preschool age, motive, visual art, preschool children, method of determining motives of visual art, determining the degree of formation of motives, Wartegg circles, "House" methodology.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА У ДОШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В данной статье психологические аспекты формирования мотивов изобразительного искусства у дошкольников являются не результатом случайного влияния личности ребенка и его психологических особенностей, а формированием определенного конкретного фактора правового воздействия, факторов которые имеют важное юридическое значение.

Ключевые слова: Дошкольный возраст, мотив, изобразительное искусство, дошкольники, методика определения мотивов изобразительного искусства, определение степени сформированности мотивов, круги Вартега, методика "Домик"

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРДА ТАСВИРИЙ САНЪАТ МОТИВЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивлари шаклланишининг психологик жиҳатлари бола шахси ва унинг психологик хусусиятлари қандайдир тасодифий омилларнинг тартибсиз таъсир этиши натижасида эмас, балки муайян конкрет омилнинг қонуний таъсир этишда таркиб топтирилиши, муҳим қонуний тарзда таъсир қиладиган омиллар тўғрисида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Мактабгача ёш, мотив, тасвирий санъат, мактабгача ёшдаги болалар, тасвирий санъат мотивларини аниқлаш методикаси, мотивларнинг шаклланиш даражасини аниқлаш, Вартег айланалари, Уйча методикаси

Кириш. Жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида мактабгача таълим ягона тарбия ва таълим тизимининг асосий бўғини ҳисобланади. Аксарият мамлакатларда стационар ва мавсумий, турли муддатдаги мактабгача таълим ташкилотлари мавжуд бўлиб, уларнинг асосий вазифаси болаларни баркамол ривожланиши, жамиятда ҳаётини кўнглималарни шакллантириш бўлган тарбиявий ишларни таълим ва ўқув дастурларига мувофиқ равишда амалга оширишда ўз аксини топади. Аммо, дунё мамлакатларининг яримида бошланғич мактабгача ёшдаги - уч ёшгача бўлган болалар учун яхлит таълим тизими мавжуд эмас. Натижада, тўрт ёшли болаларнинг нутқи ривожланмаган, бунинг оқибатида рангларнинг номларини билмайдилар ва геометрик шаклларни ажрата олмайдилар. Бу ҳақда ЮНЕСКОнинг "Таълим ҳамма учун" номи баёнитида "профессионал мактабгача таълим тизими болаларнинг интеллектуал ривожланишида муҳим рол ўйнаши зарурлиги ва давлатларни бундай таълим олиш имкониятларини кенгайтиришга чақириши орқали, улардаги мактабгача таълим муассасаларига жалб этилган кадрлар сифатини назорат қилиш зарурлигига эътибор қаратиши лозимлиги" айтилган. Мактабгача ёшдаги болалар ривожланиши (MYBRT), таълими ва тарбияси болаларни ҳар томонлама шакллантириш, шунингдек уларни мактаб таълимига самарали тайёрлаш UNICEFнинг таълим соҳасидаги устивор йўналишларидан биридир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Хозирги замон психологиясида мактабгача ёш даври асосий давр сифатида таснифланади. Мотив муаммоси эса жаҳон психологиясида турли-туман нуктаи назардан ёндошиш

орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Чет эл психологияси намоёндаларидан J. Rotter, G. Kelli, X. Hekhausen, J. Atkinson, D. McClelland, R. Cattell, З.Фрейд Ҳамдўстлик давлатларидан Л.С.Виготский, К.Д.Ушинский, А.Ф.Лазурский, Д.А.Леонтев В.Н.Мясишев, П.Н.Якобсон, Б.Ф.Ломов, В.С.Мерлин, Л.И.Божович, В.Г.Асеев, Е.П.Ильин, Ўзбек олимларидан Э.Ф.Ғозиев, Ғ.Б.Шоумаров, В.М.Каримова, Б.Р.Қодиров, Х.А.Рухиева, Д.Г.Мухамедова, А.И.Расулов, Ў.Б.Шамсиев, Н.С.Жўраев, Ғ.И.Ҳайдаров, К.Х.Раҳимова, М.А.Абдуллаева, Ғ.А.Якубовалар инсоннинг ҳулқ-атворини ҳаракатлантириувчи кучи сифатида намоён бўлувчи мотивлар шахсининг тузилишида намоён бўлишини аниқлаган.

Лекин мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивларини шаклланишининг психологик жиҳатлари ҳалигача тадқиқ этилмаган.

Тадқиқот методологияси. Мотив ва мотивация муаммоси жаҳон психологиясида турли-туман нуктаи назардан ёндошиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Узоқ ва яқин чет элларда ўзига хос психологик мактаблар вужудга келган бўлиб, уларнинг негизида илмий позициялар ва концепциялар моҳияти жиҳатдан фарқланувчи ғоялар ва йўналишлар мужассамлашди. Рус ва собиқ шўро психологияси намоёндалари К.Д.Ушинский, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, В.М.Бехтерев, А.Ф.Лазурский, В.Н.Мясишев, А.А.Ухтомский, Д.Н.Узнадзе, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, П.М.Якобсон, В.С.Мерлин, Л.И.Божович, В.И.Селиванов, В.Г.Асеев ва бошқалар мазкур муаммо юзасидан тадқиқот ишлари олиб борганлар. [2]

Тахлил ва натижалар. Биз тадқиқот ишимиз давомида қуйидаги 4 та методика тавсия қилдик. Тадқиқотда жами 3030 нафар синалувчи иштирок этди.

Қуйидаги жадвалда синалувчиларимиз маълумотларини келтириб ўтамыз.

1-жадвал.

Тадқиқотда иштирок этган синалувчиларнинг жинси ҳақида маълумот

Жинси:	Сони	Фоиизи (%)
Ўғил бола	1657	54,7 %
Қиз болалар	1373	45,3 %
Жами:	3030	100,0 %

Тадқиқотимизда жами 3030 нафар синалувчи иштирок этган бўлиб, шундан 1657 нафар синалувчиларимиз мактабгача ёшдаги ўғил болалар бўлиб, уларнинг фоииз кўрсаткичи 54,7% ни, 1373 нафар синалувчилар эса мактабгача ёшдаги қиз болалар бўлиб, уларнинг фоииз кўрсаткичи 45,3% ни ташкил этди.

Навбатдаги берилган жадвал орқали тадқиқотда синалувчиларимиз ҳисобланган мактабгача ёш давридаги мактабгача таълим ташкилоти тарбияланувчиларининг ёш кўрсаткичлари бўйича фарқлари, энг кўп иштирок этган ёш кўрсаткичи, шунингдек, тадқиқотимиз объектининг ўртача ёш кўрсаткичлари ҳақида берилган маълумотлар таҳлили ўз аксини топганини қўришимиз мумкин.

2-жадвал.

Тадқиқотда иштирок этган синалувчиларнинг ёш кўрсаткичлари ҳақида маълумот

Ёши:	Сони	Фоиизи (%)
3 ёшлилар	332	11,0 %
4 ёшлилар	461	15,2 %
5 ёшлилар	601	19,8 %
6 ёшлилар	782	25,8 %
7 ёшлилар	854	28,2 %
Жами:	3030	100,0 %

Юқоридаги жадвалдан бизга маълум бўлишича, 3 ёшли синалувчиларимиз 332 нафарни ташкил этиб, уларнинг умумий тадқиқотимиздаги улуши 11 % ни, 4 ёшли синалувчиларимиз 461 нафарни ташкил этиб, уларнинг умумий тадқиқотимиздаги улуши 15,2 % ни, 5 ёшли синалувчиларимиз 601 нафарни ташкил этиб, уларнинг умумий тадқиқотимиздаги улуши 19,8 % ни, 6 ёшли синалувчиларимиз 782 нафарни ташкил этиб, уларнинг умумий тадқиқотимиздаги улуши 25,8 % ни, 7 ёшли синалувчиларимиз 854 нафарни ташкил этиб, уларнинг умумий тадқиқотимиздаги улуши 28,2 % ни ташкил этар экан. Тадқиқот давомида иштирок этган энг кўп ёшлилар 7 ёшлилар ҳиссасига тўғри келган бўлса, энг кам ёшли синалувчиларимиз 3 ёшли тарбияланувчилар ҳисобига тўғри келди. Изланишларимиз давомида синалувчиларимизнинг ёш кўрсаткичлари бўйича энг кўп улуши 7 ёшли мактабгача таълим ташкилоти тарбияланувчиларининг ҳиссасига тўғри келганини, ушбу ёшдаги болаларда психологик жиҳатдан методикаларни ишлашга, тарбиячи-педагогларнинг топшириқларини бажаришга, қолаверса, атрофдаги воқеа-ҳодисаларни тўлиқ, бевосита идрок этиш кўникмаларининг ривожланиш “палласи”да эканликлари билан ҳам изоҳлашимиз мумкин.

3 ёшли мактабгача ёшдаги тарбияланувчи синалувчиларимизнинг тадқиқотимиздаги салмоқларининг пастлиги эса, мазкур ёшдаги болаларнинг аксарияти ўзларини англай олмасликлари, улар кўпроқ шахсий хусусиятларига (темперамент хусусиятлари, психофизик кўрсаткичлар, эмоционаллик ва бошқалар) ва муайян психологик-педагогик шароитларни яратишга “муҳтож” эканликлари, болалар ўзларининг ижодий имкониятларини рўёбга чиқариш учун тарбиячи-педагогнинг иштирокини талаб қилишлари билан ажралиб турганликлари билан характерлаш мумкин.

Юқоридаги фикрлар таҳлилига асосланиб, мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивларини шаклланиши уларнинг ижодкорлик даражаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, мазкур жараён иерархик тузилишга эга бўлган психологик ҳодисадир. Ҳозирги вақтда “ижодкорлик” ҳодисасининг умумий қабул қилинган таърифи мавжуд эмас, бу назарий тадқиқотлар ва психологик-педагогик амалиётни мураккаблаштирганлиги сабабидан, мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивларини шаклланишининг ижтимоий, психологик, педагогик, физиологик детерминантларини ўрганиш тадқиқот мавзумизнинг долзарблигини яна бир қарра ошириши билан тавсифланади.

Тадқиқотда қўлланилган методикалар ўртасидаги корреляцион алоқадорлик кўрсаткичлари таҳлили
(Ч.Спирмен мезони асосида)

Методикалар номи	Болаларда тасвирий санъат мотивлари шаклланиши	Фаолиятга йўналганлик	Етишмаган элементни топиш ва чизиш	Расмларни бирлаштириш	Мустақил расмчиши	Вартег айланалари	Уйча методикаси
Болаларда тасвирий санъат мотивлари шаклланиши	1	0,320**	0,511**	0,510**	-0,029	0,416**	0,360**
Фаолиятга йўналганлик шкаласи		1	0,380**	0,409**	-0,028	0,234**	0,417**
Етишмаган элементни топиш ва чизиш шкаласи			1	0,756**	0,047**	0,493**	0,491**
Расмларни бирлаштириш шкаласи				1	0,047*	0,472**	0,603**
Мустақил расм чизиш шкаласи					1	0,037*	0,017
Вартег айланалари						1	0,560**
Уйча методикаси							1

Изоҳ: * - $p \leq 0,05$ (95%), ** - $p \leq 0,001$ (99%).

Мактабгача таълим ёшидаги болаларда тасвирий санъат мотивларини шаклланиши улардаги турли фаолиятга йўналганлик даражасининг ҳам ривожланиб боришига ўз ижобий таъсирини кўрсатиши оқибатида, болада креативлик, фикрлар ва қарашлар хилма-хиллиги каби тасвирий санъат асарини яратишда муҳим бўлган “компонентлар” уйғунлашиб борар экан ($r=0,320$; $p \leq 0,01$). Табиийки, болада атроф-муҳитни англаш, ҳодисаларни бадий бўёқ-тасвирлар орқали хотирада муҳрлаш жараёни кучаяр экан, ундаги турли фаолият йўналишларида ўзини синаб кўриш имконияти ҳам ортиб бораверади. Тасвирий санъат мотивлари болада фаолиятнинг ҳар қандай кўринишида ўзининг ижодкорлик даражасини амалий ҳаёт фаолиятига татбиқ этишга қўмаклашади.

Шунингдек, мусбат корреляцион алоқадорлик кўрсаткичлари болаларда тасвирий санъат мотивларини шаклланиши ва етишмаган элементни топиш ва чизиш методикалари ($r=0,511$; $p \leq 0,01$), тасвирий санъат мотивларини шаклланиши ва расмларни бирлаштириш методикалари ($r=0,510$; $p \leq 0,01$), тасвирий санъат мотивларини шаклланиши ва Вартег айланалари методикалари ($r=0,416$; $p \leq 0,01$), тасвирий санъат мотивларини шаклланиши ва уйча методикалари ($r=0,360$; $p \leq 0,01$) ўртасида аниқланган бўлиб, юқоридаги фикримиз тасдиғи ўлароқ, мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивлари шаклланишининг юқори даражаси келажакда бола ҳаётида турли вазиятларга дуч келганда ижодкорлик орқали самарадорликка эришиш мумкинлигида; етишмаган элементларни, предметларни топиш – зийраклик, майда деталларга эътиборли бўлишда, расмларни бирлаштириш – яхлит стратегик қарор қабул қилишда, уйча методикаси – бадий санъат асарларини баҳолаш ва тасаввурдаги уй макетини ишлаб чиқишда намоён бўлар экан.

Юқоридаги фикрлар таҳлиliga асосланиб, мактабгача ёшдаги болалик ижодий қобилиятларни ривожлантириш учун қулай даврлигини инобатга олган ҳолда, бу ёш давридаги болалар жуда изланувчан, уларда атрофдаги дунёни ўрганишга катта иштиёқ борлиги – уларнинг тасвирий санъат мотивларини шакллантириш механизмнинг таркибий қисми бўлиб хизмат қилиши аниқланди. Биз эса, қизиқувчанликни рағбатлантириш,

болаларга билим бериш, уларни турли тадбирларга жалб қилиш орқали болаларда расм чизиш “тажрибасини” кенгайтиришга ҳисса қўшиш омили сифатида тарбиячи ва ота-оналар, тарбиячи-педагог ва тарбияланувчилар ўртасидаги муносабатлар динамикаси ўйнашини тақлиф этмоқчимиз. Тажриба ва билим тўплаш эса келажакдаги ижодий фаолият учун зарурий шартдир. Бундан ташқари, мактабгача ёшдаги болаларнинг фикрлашлари катта ёшдаги болаларникига қараганда анча эркиндир. У ҳали стереотиплар билан бўзилмаган, у мустақилроқ ва бу сифатни ҳар томонлама ривожлантириш керак. Ижодий қобилиятларнинг ривожланиши боланинг тасаввурини ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқ. Тасаввур болалар ҳаётини бойитади, уни янада қизиқарли, ёркинроқ қилади. Болалар ижоди катталар ижодидан фарқ қилади. Бола онгсиз равишда ҳаракат қилади, у ўз олдига мақсад қўймайди. Бола ўз эҳтиёжларини қондириш билан бошқарилади, бу эса уларга ижобий ҳис-туйғуларни беради, натижада унда расм чизиш мотивлари бевосита “қизиқиш” йўли билан шаклланиб боради.

Тадқиқотимиз мақсадини очиб беришга қаратилган методикаларни таҳлил қилар эканмиз, болаларда тасвирий санъат мотивларини аниқлашга қаратилган методикаси орқали умумий синалувчиларимизнинг 26,4% да тасвирий санъат мотивлари шаклланимаган деган хулосага келишимиз мумкин эди. Лекин тасвирий санъат мотивлари шаклланимаган даражасини аниқлаш методикаси орқали тасвирий санъат мотивлари шаклланимаган болалар кўрсаткичи 13,3%га қисқарди. Бундан шундай хулосага келишимиз мумкинки, мактабгача ёшдаги болага ҳар қандай таъсир этишимиздан қатъий назар уларга кўриб, идрок этишлари учун шароит яратиб берсак, улардаги бўлаётган жараёнга нисбатан мотивлар ошишига хизмат қилар экан.

Хулоса ва тақлифлар. Тадқиқот ишимизнинг назарий таҳлили ва амалий натижаларига асосланиб қуйидаги хулосага келдик: Мактабгача ёшдаги болалар имкониятларини аниқлаш ва уларни юзага чиқаришдаги самарадорлик педагог-тарбиячининг усталигига, унинг вақтида ёрдамга келиши, бола билан ҳамкорлик муносабатини ўрнатиш маҳоратига боғлиқлиги, тасвирий фаолият машғулотларида рангларни кўриш, ўрганиш

орқали болаларда хотира ривожланиши, чизган нарсаларининг ранги, шаклини ажратиш орқали уларда тафаккур ривожланиши, чизган расмларини мукаммал кўрсатиш учун аста-секин деталлар қўша бошлаши орқали улардаги тасаввур ривожланиши ва бола ўзи томонидан чизилган расмларни айтиб бериши орқали нутқнинг ривожланиши, мактабгача ёшдаги болаларни тасвирий санъат билан шуғуллантириш улардаги майда моторикани ривожлантиришнинг энг самарали усули эканлиги, ижодий шахсни шакллантириш психологик назария ва амалиётнинг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, мактабгача ёшдаги болалик - бу болалар ҳаётидаги жуда

муҳим давр эканлиги, айнан шу ёшда ҳар бир бола кичик кашфиётчи бўлиб, унинг атрофида нотаниш ва ҳайратланарли оламни кашф этишдан қувонч ва ҳайратга тушишида тасвирий фаолиятнинг аҳамияти орқали болаларнинг имкониятлари ва ижодкорлик қобилиятлари шаклланиши ва ривожланиши, мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивларини шаклланишида ёш хусусиятларига боғлиқлиги, мактабгача ёшдаги болалардаги ижодкорлик ва тасвирий санъатга бўлган мотивлар қиз болаларга нисбатан ўғил болаларда юқори эканлиги аниқланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 2017 йил 20 сентябрь БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган тутқи. “Халқ сўзи”, 2017 йил 23 сентябрь №192.
2. <https://news.un.org/ru/story/2016/10/1095001>.
3. У.П.Ильин. Мотивация и мотивы. Питер 2008 г.
4. Выгодский Л.С. Избранные психологические исследования – М.: Изд-во АН СССР. 2004 г. 85 стр.
5. Акулина Н. Н. Влияние общего интеллекта и мотивации на успешность усвоения знаний //Ананьевские чтения-99: Тезисы научно-практической конференции.—СПб., 1999.
6. Леонтьев Д. А. Системно-смысловая природа и функции мотива // Вестник МГУ. —1993. — № 2
7. Мясищев В. Н. Психология отношений. — М.-Воронеж, 1995
8. Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. — М., 1969
9. Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. М.: Педагогика 1991 г. 45 срт.
10. Ғозиев Э.Ғ. Психология методологияси. Т.Ношир 2013 й.



УДК:82.1

Гульбахар ТУЛЕПОВА

Базовый докторанта Нукусский государственный педагогический институт
Э-маил: tulepova@mail.ru

По рецензии кандидат педагогических наук Н. Алимова

TECHNOLOGY OF FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE AMONG STUDENTS OF GRADES 8-10

Abstract

The article talks about the importance of physical education in the formation of a healthy lifestyle of schoolchildren. Brief recommendations on the organization of clubs and events are given. Scientific research works of foreign and domestic scientists were used to cover the relevance of the topic. The importance of the subject in the present day healthy generation it is a pledge of the future. And grades 8-9, the object of our study, are exactly a period of physiological and physical maturity.

Key words: Health, physical education, aesthetic education, physical condition of a person.

8-10 SINF O'QUVCHILARIDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Annotatsiya

Maqolada maktab o'quvchilarining sog'lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy tarbiyaning ahamiyati haqida so'z boradi. Klublar va tadbirlarni tashkil qilish bo'yicha qisqacha tavsiyalar berilgan. Mavzuning dolzarbligini yoritish maqsadida xorijlik va mahalliy olimlarning ilmiy tadqiqot ishlaridan foydalanilgan. Mavzuning hozirgi kundagi ahamiyati sog'lom avlod bu kelajak garovidir. Tadqiqotimiz obekti bo'lgan 8-9 sinflar esa aynan fiziologik va jismoniy yetilayotgan bir davrdir.

Kalit so'zlar: Sog'liq, jismoniy tarbiya, estetik tarbiya, insonning jismoniy holati.

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У УЧАЩИХСЯ 8-10 КЛАССА

Аннотация

В статье говорится о значении занятий физической культурой в формировании здорового образа жизни школьников. Даны краткие рекомендации по организации клубов и мероприятий. В целях освещения актуальности темы использованы научно-исследовательские работы зарубежных и отечественных ученых. Актуальность темы в настоящем здоровое поколение это залог будущего. А 8-9 классы, которые являются объектом нашего исследования, - это период физиологического и физического созревания.

Ключевые слова: Здоровье, физическое воспитание, эстетическое воспитание, физическое состояние человека.

Введение. В нашей стране реализуется множество мер и мероприятий, направленных на формирование у населения здорового образа жизни. В частности, PQ-4063 от 18 декабря 2018 года Президента Республики Узбекистан «О мерах по профилактике неинфекционных заболеваний, поддержке здорового образа жизни и повышению уровня физической активности населения». Министерство физической культуры и спорта Республики Узбекистан, Министерство занятости и трудовых отношений Республики Узбекистан, тесты «Алпомыш» и «Барчиной», включающие спортивные нормативы, определяющие общую физическую подготовленность населения, среди широких слоев населения поставлены задачи организации непрерывного конкурса и поощрения победителей и призеров знаками III, II и I степени [1].

Литературный обзор. В первую очередь необходимо развивать физическую культуру человека. Физическая культура человека – это определенная область, полученная в результате специального образования, физкультурно-спортивной деятельности, а также культуры образа жизни, социальной зрелости, мотивации и воспитания, которая должна быть приобретена на определенном уровне. Каждая область реализуется с определенной целью.

Физические упражнения классифицируются по-разному. Ряд ученых дают разные классификации физическим упражнениям. Например, А. Д. Новиков, Л. П. Матвеев, Б. А. Ашмарин, Б. А. Шиян и др. под физическими упражнениями понимают «различные категории деятельности, отвечающие законам

физического воспитания, совершаемые сознательно, совершаемые произвольно» [2].

Методологии исследования. В последние годы последовательно проводится работа по формированию здорового образа жизни среди населения. Важно отметить, что это направление стало одним из приоритетов государственной политики. Поскольку будущее молодежи лежит в основе фразы о здоровом образе жизни, естественно, что она занимает главное место в развитии общества.

С первых лет нашей независимости вопрос воспитания здорового поколения через формирование у молодежи здорового образа жизни стал одной из приоритетных задач государственной политики. Первый орден нашей независимой страны был назван «За здоровое поколение», создание Международного благотворительного фонда «За здоровое поколение», 2000 год объявлен «Годом здорового поколения», а 2010 год – «Годом здорового поколения». Год здорового поколения – четкое выражение нашего мнения.

Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 13 февраля 2019 года № 118 утверждена Концепция развития физической культуры и массового спорта в Республике Узбекистан на 2019-2023 годы, которая включает: населения всех возрастов, физических, духовных и интеллектуальных. Основной задачей было коренным образом пересмотреть подходы к вопросам постоянной заботы о здоровье и укрепления физического здоровья.

Под председательством Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева 19 марта 2019 года

усилить внимание к молодежи, привлечь ее к культуре, искусству, физической культуре и спорту, обучить навыкам использования информационных технологий, популяризировать чтение среди молодежи. На заседании видеоселектора, посвященном вопросам повышения женской занятости, было выдвинуто 5 важных инициатив по началу работы в духовно-просветительской сфере на основе новой системы [3].

Вторая инициатива из пяти инициатив направлена на создание необходимых условий для физической подготовки молодежи и проявления ее способностей в сфере спорта. Стоит сказать, что занятия спортом положительно влияют на здоровье человека. Наш дед Ибн Сина говорил: «Хочешь быть здоровым — беги, хочешь быть умным — беги, хочешь быть красивым — беги». Эта мудрость не произносится даром. Когда человек бежит, он забывает обо всех своих проблемах и заботах. Психологи утверждают, что человек, который бежит по полчаса каждый день, будет чувствовать себя счастливым.

Сегодня, к какому бы типу учреждения не относились системы народного образования, в них оказывают услуги врачи и квалифицированные медицинские сестры. Особенно в эти опасные дни важно беречь здоровье учащихся общеобразовательных школ, обеспечить их квалифицированным медицинским обслуживанием, лечение больных студентов, широко развернуть своевременное выявление, реабилитация и профилактика различных заболеваний.

Образовательные учреждения являются единственной системой, обеспечивающей массовое образование, включающее всех детей и подростков на определенный период времени [4].

Требованием сегодняшнего времени становится воспитание зрелого поколения - хозяев завтрашнего дня как можно более здоровым и зрелым. В целях быстрого развития здоровья у школьников в школе проводятся различные конкурсы и мероприятия. Есть разные пути создания и воспитания здорового поколения, но невозможно добиться того, чтобы все дети вели здоровый образ жизни одинаково. Эффективная организация свободного времени школьников особенно важна в формировании здорового образа жизни. Одним из самых сложных вопросов в современном обществе является постоянный контроль интересов детей. Чтобы школьники вели здоровый образ жизни, занимались интересными упражнениями с 5-10-минутными перерывами, чтобы регулярно заниматься физкультурой, возможность вести детей к здоровому образу жизни увеличится.

Анализ и результаты. Здоровый образ жизни — единственно возможный путь сохранения и укрепления здоровья человека. К необходимым компонентам здорового образа жизни можно отнести следующие:

- физическая активность,
- позитивные эмоции,
- бдительность,
- личная гигиена,
- повседневные дела,
- регулярное питание,
- температура,
- позитивное мышление.

В школах учащиеся 8-х классов должны уметь формировать эстетическое воспитание наряду с физическим воспитанием. Им необходимо приобрести ряд компетенций. Это следующие:

- эстетическая культура и творческая компетентность;
- компетентность самосохранения и развития;

- компетентность в развитии практической деятельности.

В ходе реализации и приобретения этих компетенций учащимся предстоит участвовать в ряде конкурсов. Среди таких соревнований они обязаны участвовать в конкурсе «Рост надежды», иметь информацию о Национальных федерациях и Национальном олимпийском комитете. В школах допустимо обеспечить, чтобы учащиеся VIII-X классов на уроках физкультуры делились на две группы, при этом необходимо соблюдать этот порядок с учетом возможности наблюдать и заниматься с каждым учащимся во время урока. Кроме того, назначение тренера-мужчины для мальчиков и учителя-женщины для девочек является одним из наиболее важных вопросов.

Какие же конечные результаты обеспечивает в своей совокупности следование условиям здорового образа жизни, ради чего стоит подвергать себя тому режиму ограничения и нагрузок, который лежит в его основе? Проанализировав приведенные ниже положения, каждый человек сам может сделать для себя вывод: стоит ли жить каждый день «на полную катушку», в свое удовольствие, зная о последствиях такого поведения для здоровья и самой жизни, или через воспитание здоровых потребностей и заботу о своем здоровье как главной жизненной ценности обеспечить себе долгую, здоровую и счастливую жизнь. Итак, здоровый образ жизни:

положительно и результативно снижает или устраняет воздействие факторов риска, заболеваемость и как результат уменьшает затраты на лечение;

способствует тому, что жизнь человека становится более здоровой и долговечной;

обеспечивает хорошие взаимоотношения в семье, здоровье и счастье детей;

является основой реализации потребности человека в самоактуализации и самореализации, обеспечивает высокую социальную активность и социальный успех;

обуславливает высокую работоспособность организма, снижение усталости на работе, высокую производительность труда и на этой основе — высокий материальный достаток;

позволяет отказаться от вредных привычек, рационально организовать и распределять бюджет времени с обязательным использованием средств и методов активного отдыха;

обеспечивает жизнерадостность, хорошее настроение и оптимизм [5].

Помимо упражнений, указанных в программе, учителя могут интересно организовать урок с помощью подвижных игр. К экшн-играм и эстафетам относятся такие экшн-игры, как «Олимпийский глобус», «Волшебные клетки», «Чиргизак», «Сорок камней», «Воздушный мяч», «Мяч капитану».

Помимо обучения школьников здоровому образу жизни социально-педагогические упражнения также прививают детям такие качества, как трудолюбие, выносливость, выносливость. Кроме того, студенты получают теоретические знания.

По трудам Матвеева говорится, что физическая культура первоначально развивалась под влиянием практических потребностей общества во всесторонней подготовке детей младшего и старшего возраста к трудовой и воинской работе. Поэтому физическая активность является важной и необходимой сферой не только для здоровья, но и для развития общества.

1. Мирзиёев Ш. Критический анализ, строгая дисциплина и личная ответственность должны быть ежедневными правилами деятельности каждого руководителя. Ташкент - "Узбекистан" - 2017.104 Б.
2. Важные аспекты формирования здорового образа жизни у общеобразовательных школьников. И. Даминов. 2022.
3. Саломов Р.С., Миржамолов М.Х. Учебное пособие по физическому воспитанию. Т.:ИТА-ПРЕСС, 2015.
4. Матвеев Л.П. Введение в теорию и физическую культуру: Учебн пос. для ин-тов физ. культ М.: ФиС, 1983.-128с.
5. Зокиров А., Тошбекова Н. «Рекомендации по оздоровлению детей и подростков в общеобразовательных учреждениях». Журнал школы и жизни. № 5, 2005 г., стр. 6.



Navbahor UMAROVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti
«Amaliy psixologiya» kafedrası mudiri, PhD
E-mail: navbaxor78@mail.ru

p.f.d., professor V.Karimova taqrizi asosida

THE CONCEPT OF ECONOMIC SOCIALIZATION AND «MODEL OF ECONOMIC SOCIALIZATION OF REPRESENTATIVES OF DIFFERENT GENERATIONS»

Abstract

This article theoretically describes the model of the concept of the process of economic socialization of the individual in New Uzbekistan. Also, the model «Economic socialization of representatives of different generations» was socio-psychologically analyzed theoretically and practically in the context of the concept.

Keywords: Economic socialization, concept, model, personality, activity, behavior, generation «a» and generation «Z», terminal value, instrumental value.

КОНЦЕПЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ И «МОДЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАЗНЫХ ПОКОЛЕНИЙ»

Аннотация

В данной статье теоретически описывается модель концепции процесса экономической социализации личности в Новом Узбекистане. Также модель «Экономическая социализация представителей разных поколений» была социально-психологически проанализирована теоретически и практически в контексте концепции.

Ключевые слова: Экономическая социализация, концепт, модель, личность, деятельность, поведение, поколение «а» и поколение «Z», терминальная ценность, инструментальная ценность.

IQTISODIY IJTIMOYILASHUV KONSEPSIYASI VA «TURLI AVLOD VAKILLARINI IQTISODIY IJTIMOYILASHTIRISH MODEL»

Annotatsiya

Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonda «Shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvi jarayoni konsepsiyasining «shaxsga faoliyatli yondashuv» modeli nazariy jihatdan bayon etilgan. Shuningdek, «Turli avlod vakillarini iqtisodiy ijtimoiylashtirish» modeli nazariy-amaliy jihatdan konsepsiya kontekstida ijtimoiy-psixologik tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy ijtimoiylashuv, konsepsiya, model, shaxs, faoliyat, xulq-atvor, «a»avlod va «Z»avlod, terminal qadriyat, instrumental qadriyat.

Kirish. Yangi O'zbekistonda «iqtisodiy ijtimoiylashuv» muammosi nafaqat iqtisodchilarni, balki psixolog mutaxassislarni ham e'tibordan biroz chetda qolib, integratsiyalashgan mahalliy iqtisodiyot sohasida o'z yechimini kutayotgan dolzarb ilmiy muammolardan biriga aylanib ulgurdi.

Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda «Inson qadri uchun» tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarini transformatsiya qilish va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, inson huquqlari va manfaatlarini so'zsiz ta'minlash hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlarida yettita ustuvor yo'nalishlaridan iborat 2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va uni «Inson qadri uchun» ulug'lash va faol mahalla yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturida belgilangan milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash; adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish; ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish; milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish vazifalarida ham aynan aholini iqtisodiy ijtimoiylashtirishga davlat tomonidan ko'rsatilayotgan keng e'tiborni ko'rishimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bolalik davridan balog'at davriga o'tish bosqichidagi «a»avlod

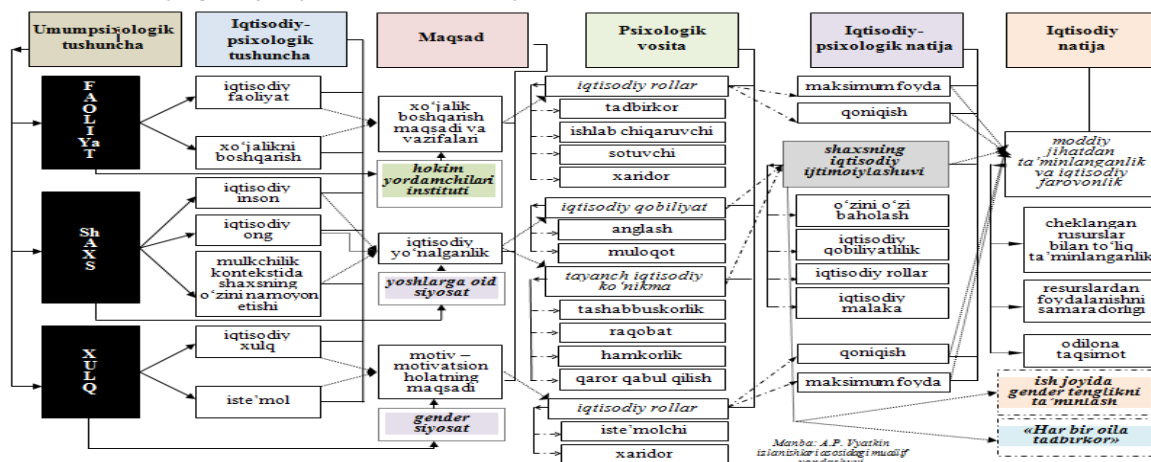
bolalariga xos iqtisodiy xulq-atvor – iqtisodiy psixologiya sohasi tadqiqotlarining predmeti sifatida ommalashmagan mavzular sirasiga kiradi. Bu borada yetakchi va ko'zga ko'ringan chet el ijtimoiy psixologlari I.S.Kon [1], T.Shibutani [2], B.D.Parigin [3], G.M.Andreyeva [4], A.A.Bodalyev [5], A.A.Rean [6], T.V.Drobishevalarning [7] fikricha, hatto raqamli avlodning katta yosh bosqichidagi «Z»avlod vakillarining umumiy ijtimoiylashuvi masalasi ham fan olamida juda ham kam o'rganilgan kun tartibidagi dolzarb muammolardan biridir.

Aynan shu jihatdan kelib chiqib, mazkur paragrafda biz, iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayoniga hududiy va gender xususiyatlar ta'sirini aniqlash hamda ularni mezo, makro ko'rinishdagi ijtimoiy-psixologik omillar guruhi sifatida yaxlitlash maqsadida olib borilayotgan ilmiy izlanishimiz uchun muhim platformani yaratish yo'lida konseptual (shaxsga faoliyatli) yondashuvni amalga oshirdik. Shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvi konsepsiyasi va rejalashtirilgan eksperimental tadqiqotga doir asosiy g'oyaviy yo'nalganlikni belgilash hisobiga platformaning konstruktiga aniqlik kiritib olamiz. Buning uchun esa «shaxsga faoliyatli yondashuv» modeli orqali iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayonini – shaxs, xulq-atvor va faoliyat kabi tayanch psixologik tushunchalar kontekstida o'rganamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda turli avlod vakillarini iqtisodiy ijtimoiylashtirish modeli mazmunini yoritishda shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvi jarayoni

konsepsiyasining «shaxsga faoliyatli yondashuv» modeliga tayanib tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. A.P.Vyatkin izlanishlari asosidagi mualliflik yondashuvimizda (1-chizmaga qarang), ya'ni shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvi jarayoni muammosining «shaxsga faoliyatli yondashuvi» modelida, zamonaviy global iqtisodiyot ta'siri hukm surayotgan jamiyatda ana shu tayanch



1-chizma. Shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvi jarayoni konsepsiyasining «shaxsga faoliyatli yondashuv» modeli.

Sababi, iqtisodiy munosabatlar subyekti sanaladigan shaxs faoliyatining maqsadi xatti-harakatlarning qism va bosqichlarini aniqlashdirib beruvchi vazifalar yechimidan tashkil topadi, va u, asosan, iqtisodiy voqealar zaminida namoyon bo'ladi. Bunda shaxsning muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini ro'yobga chiqaruvchi usul va (yoki) uslublar iqtisodiy faoliyat maqsadiga yetishish vositasi sifatida qo'llaniladi.

Iqtisodiy munosabatlar jarayonida erishilgan subyekt faoliyati natijasidan esa shaxs tomonidan dastlabki qo'yilgan maqsadning samaradorligini tekshirish, baholash va (yoki) zaruriy hollarda unga qo'shimcha (tuzatish)lar kiritish, hattoki yangisiga almashtirishda foydalaniladi.

Taklif etilayotgan yondashuvimiz orqali, biz, shaxs va xulq-atvor tushunchalarini ham yuqoridagi kabi shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvi jarayonining mohiyatini yoritishda zarur bo'ladigan (izomorfizmning mantiq tamoyillariga asoslangan holda [8]) tayanch tushunchalar tarzida bayon qilishimiz mumkin.

Keng qamrovli nazariy tahlillarimizga asoslanadigan bo'lsak, «qabul qilingan iqtisodiy ijtimoiylashuv tushunchasida, iqtisodiy munosabatlarga yo'nalganlik traektoriyasi markazi yo'lida bosh rolni «iqtisodiy inson» o'ynaydi va (yoki) asosiy vazifani shaxsning «iqtisodiy ongi» bajaradi», deyishimiz mumkin. Shu bois ham, shaxs xulq-atvori mulkdorlik psixologiyasi kontekstidagi xorijiy zamonaviy tadqiqotlar predmetiga aylantirilib, fanda iqtisodiy psixologiya sohasining mulkiy munosabatlarni tushuntiruvchi tayanch tushunchalaridan biri sifatida qabul qilingan.

Iqtisodiyot fani nuqtai nazaridan baholaganda, «faoliyat tushunchasi, bu xo'jalikni yuritish, tashkil etish va boshqarish bilan bog'liq shaxs xatti-harakatlari algoritmini ifodalovchi iqtisodiy faoliyat» degan mazmunni berishi bir qator iqtisodiy adabiyotlarda yetarlicha asoslantirilgan. Xulq-atvor tushunchasi bilan bog'liq, xuddi shunday qarashni esa, psixologiya fanining marketing psixologiyasi sohasi tadqiqotlari predmetiga aylantirilib, iste'molchi psixologiyasiga daxldor iqtisodiy xulq ko'rinishini tushuntirishda ham qo'llanilayotganligini guvohi bo'lish mumkin. Aynan, shu sohada keng qamrovli izlanishlarni olib borgan tadqiqotchi N.V. Polyakovaning fikriga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, «bunday iqtisodiy xulq ko'rinishi, odatda, xo'jalikni boshqarish va iste'mol qilish bilan bog'liq shaxs faoliyatida namoyon bo'ladi» [9].

tushunchalar iqtisodiy psixologiya sohasining mazmun-mohiyatini ochishda qanday ahamiyatga ega ekanligini guvohi bo'lish mumkin. Faoliyat tuzilmasi sifatida ko'rilayotgan «maqsad», «vosita» va «natija» komponentlar mujassamligidan, biz, iqtisodiyot olamining doimiy harakatdagi o'zaro munosabatlar mohiyatini tushuntirishda foydalanamiz.

Diqqatga sazovor jihati, mazkur konseptual yondashuv bizga, bozor munosabatlari sharoitida shaxs ijtimoiylashuvi va (yoki) iqtisodiy ongi rivojlanishi jarayonida o'zini qanday namoyon etishi zaruratining tashqi shartlarini tushunish imkoniyatini beradi. Shu o'rinda diqqat-e'tiborimizni «maqsad – vosita – natija» ko'rinishidagi zanjirli tuzilma (yaxlit tushuncha)ni faoliyat, shaxs va xulq-atvor darajasidagi tahlilga yo'naltiramiz. Bunda, shaxs iqtisodiy yo'nalganlik darajasidagi holatni ifodalovchi xo'jalik yuritish va uni boshqarish faoliyatida qo'yilgan maqsad va vazifalar o'zaro muvofiqligi, ikki yoqlama xarakter kasb etadigan ijtimoiy-psixologik jarayonda o'z ifodasini topgan hamda uni quyidagicha asoslash mumkin.

Bir tomondan, ushbu jarayon shaxs iqtisodiy yo'nalganligi darajasidan kelib chiqib xo'jalikni tashkil etish va uni rivojlantirish bilan bog'liq ko'pqirrali maqsadni qabul qilish va anglash zaruratini keltirib chiqarsa, ikkinchi tomondan, iqtisodiy yo'nalganlik ko'lamining kengayishi shaxsdan xo'jalik yuritish maqsadini adekvat shaklda tushunishni talab qiladi. Ana shunday izchillikka asoslanuvchi qonuniyatlardan, bizningcha, shaxs va xulq-atvor tushunchalari mohiyatini yoritishda ham foydalanishimiz mumkin. Masalan, tovar va (yoki) xizmatlarga bo'lgan ehtiyoj(motiv)ni anglash hamda motivatsion holatning maqsadi bilan bog'liq xatti-harakatlarda har qanday shaxs iste'molchi xulqini namoyon qiladi. Bunda subyektning iqtisodiy-psixologik natijaga erishishini asosiy psixologik vositasi hamda usul/uslublari sifatida, iqtisodiy qarashlarda qabul qilingan tushunchalar: «iqtisodiy rol», «iqtisodiy qobiliyat» va «iqtisodiy malaka» muhim o'rin egallashi lozimligi alohida e'tirof etiladi.

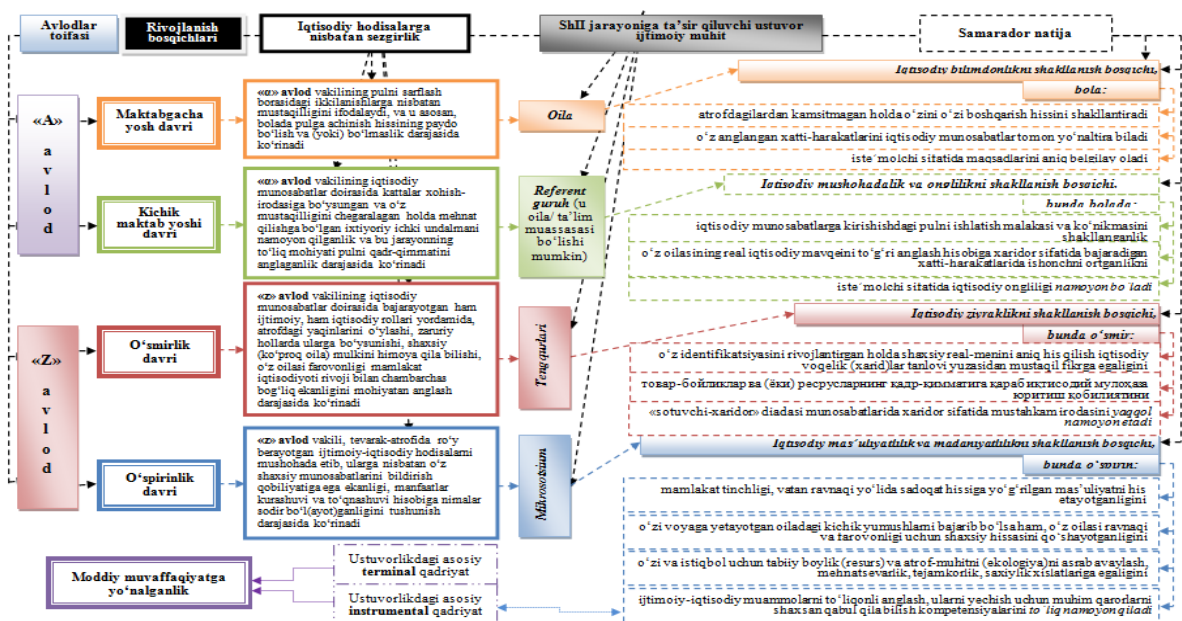
Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, iqtisodiy munosabatlar subyekti sanalgan shaxs bajarayotgan har qanday iqtisodiy rol unga ta'sir ko'rsatayotgan tashqi shart-sharoitlar va u ishtirok etayotgan iqtisodiy voqealarni negizida yaqqol namoyon namoyon bo'ladi. Taklif etilayotgan konsepsiyada bular faoliyat va xulq-atvorning mutanosibligi darajasiga qarab o'zaro ajratib ko'rsatilgan. Jumladan, ijtimoiylashuv jarayonidagi anglangan iqtisodiy qobiliyatlar, o'z ichiga, ratsional fikrlash, hisob-kitoblilik, o'z resursi va bajarayotgan iqtisodiy rollariga nisbatan o'zini o'zi adekvat baholash bilan bog'liq shaxs fazilatlarini qamrab oladi. Iqtisodiy munosabatlardagi kommunikativ kompetentlik mazmunini esa subyektning guruhviy qarorlarni qabul

qilishdagi muloqatmandligi hamda ijtimoiylashuv jarayonida o'zini o'zi namoyon qila olishi xususiyati to'ldiradi. Shuningdek, voqeliklar rivojida subyektdagi iqtisodiy qobiliyat va malakalar yaxlit tarzda iqtisodiy munosabatlarga kirishayotgan shaxsning xulq-atvori samaradorligini ta'minlashda yaqqol namoyon bo'ladi.

Fikrimizcha, konsepsiyaga muvofiq va vorisiylik tamoyiliga ko'ra, shaxning moddiy jihatdan ta'minlanganligi va iqtisodiy farovon hayoti, asosiy iqtisodiy natija sifatida baholanib, bizga, iqtisodiy munosabatlar subyekti sanalgan turli toifa avlod vakillarining cheklangan resurslar bilan qanday ta'minlanganlik darajasini, ana shu resurslardan foydalanish samaradorligini va (yoki) bo'lmasa ushbu resurslarning iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayonidagi odilona taqsimoti bilan bog'liq masalalarning tub mohiyatini anglashda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot dasturiga muvofiq qamrab olingan ikki avlod («A» va «Z» avlod) vakillarining to'rtta yosh davriga xos kompetensiya (xislat va fazilat)lari va kompetentligi (sifat va xususiyatlari)ni o'z ichiga qamrab olgan shaxsni iqtisodiy ijtimoiylashtirishning nazariy va amaliy modeli taklif etiladi (2-chizmaga qarang).

Model bizga, «A» va «Z» avlod vakillari (iqtisodiy munosabatlar subyekti)ning «iqtisodiy hodisalarga nisbatan sezgirlik» – shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvi jarayoniga ta'sir qiluvchi ustuvor ijtimoiy muhit samarador natija» ko'rinishdagi tuzilmasini tushuntirishda asqotadi.



2-chizma. Moddiy muvaffaqiyatga yo'nalgan turli avlod vakili iqtisodiy ijtimoiylashuvining nazariy va amaliy modeli

Bunda iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayonining muvaffaqiyatli va (yoki) muvaffaqiyatsiz kechishiga ta'sir ko'rsatuvchi eng ustuvor ijtimoiy muhit sifatida – referent guruh (u oila ham yoki ta'lim muassasasi ham bo'lishi mumkin) yaqqol ko'zga tashlanadi. Tadqiqot natijasidan kelib chiqib, mazkur bosqich samaradorlik ko'rsatkichini kompetensiyalar shakllanishiga ko'ra, «iqtisodiy mushohadalik va onglilikni shakllanish bosqichi» deb nomlash maqsadga muvofiq sanaladi.

Shuningdek, bosqichning samarador intixosini, asosan, «A» avlod vakilidagi:

-iqtisodiy munosabatlarga kirishishdagi pulni ishlatish malakasi va ko'nikmasini shakllanganlik;

-o'z oilasining real iqtisodiy mavqeiini to'g'ri anglash hisobiga xaridor sifatida bajaradigan xatti-harakatlarida ishonchni ortganlik;

Birinchidan, iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayonida «A» avlod vakili (xususan, maktabgacha yosh davridagi bola)ning tevarak-atrofdagi kechayotgan iqtisodiy hodisalarga bo'lgan sezgirliigi, uning pulni sarflash borasidagi iktisodiy hodisalarga nisbatan mustaqilligini ifodalaydi, va u asosan, bolada pulga achinish hissining paydo bo'lish va (yoki) bo'lmasligi bilan tushuntiriladi. Nazarimizda, bola ulg'ayayotgan «oila muhiti» ushbu jarayonga ta'sir qiluvchi eng ustuvor ijtimoiy muhit sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, mazkur yosh davri «iqtisodiy bilimdonlikni shakllanish bosqichi», deb ham atalib, muvaffaqiyatli iqtisodiy ijtimoiylashgan boladagi samarador natija:

-o'zini atrof-dagilardan kamsitmagan holda o'zini o'zi boshqarish hissinini shakllantirishda;

-o'z anglangan xatti-harakatlarini iqtisodiy munosabatlar tomon yo'naltira bilganlikda;

-iste'molchi sifatida maqsadlarini aniq belgilay olganlikda to'laonli namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, modeldagi shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvining keyingi rivojlanish bosqichi «A» avlod vakilining kichik maktab yoshi davriga to'g'ri kelib, «iqtisodiy voqeliklarga nisbatan sezgirlik», alfaning iqtisodiy munosabatlar doirasida kattalar xohish-irodasiga bo'ysungan va o'z mustaqilligini chegaralagan holda mehnat qilishga bo'lgan ixtiyoriy ichki undalmani namoyon qilganligida ko'rinadi. Fikrimizcha, bu jarayonning to'liq mohiyati «A» avlod vakili tomonidan pulni qadr-qimmatini anglanlik darajasi ko'rsatkichi orqali izohlanadi.

-iste'molchi sifatida iqtisodiy onglilikni namoyon qila bilganlik darajalari ko'rsatkichi orqali baholash to'g'ri hisoblanadi.

amaliy modelning uchinchi bosqichi, o'z ichiga «Z» avlod vakillari rivojlanishining o'smirlilik davrini qamrab olishi bilan xarakterlanadi. «Z Uchinchidan, nazariy va» avlod vakili (o'smir)ning iqtisodiy munosabatlar doirasida bajarayotgan ham ijtimoiy, ham iqtisodiy rollari yordamida, atrofdagi yaqinlarini o'ylashi, zaruriy hollarda ularga bo'ysungan, shaxsiy (ko'proq oila) mulkini himoya qila bilishi, o'z oilasi farovonligi mamlakat iqtisodiyoti rivoji bilan chambarchas bog'liq ekanligini mohiyatan anglashini aniqlash orqali, ulardagi tevarakda sodir bo'layotgan iqtisodiy hodisalarga bo'lgan sezgirlik baholanadi.

«A» avlod vakillaridan farqli ravishda, tengqurlar guruhi faoliyat olib borayotgan ijtimoiy makon – ushbu

bosqichda shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvi jarayoniga ta'sir ko'rsatuvchi eng ustuvor muhit sifatida gavdalanadi.

Ko'p yillik nazariy-amaliy izlanishlarimiz tahliliga ko'ra, biz, «Z» avlod vakiliga xos ushbu rivojlanish davrini «iqtisodiy ziyraklik shakllanish bosqichi» deb nomlaymiz.

Iqtisodiy munosabatlarga faol ravishda kirishishga yo'nalgan va (yoki) yo'naltirilgan «Z» avlod vakili (o'smir) quyidagi:

-o'z identifikatsiyasini rivojlantirgan holda shaxsiy real-menini aniq his qilishi;

-tevarak-atrofdagi sodir bo'layotgan iqtisodiy voqealar yoki bo'lmasa xaridlar tanlovi yuzasidan mustaqil fikrga egaligi;

-tovar-boyliklar va (yoki) resurslarning qadrigimati qarab iqtisodiy mulohaza yuritish qobiliyati;

-«sotuvchi-xaridor» diadasi munosabatlarida xaridor sifatida mustahkam irodasini atrofda qilargalarga ko'rsata olgan va (yoki) olmaganligiga ko'ra, iqtisodiy jarayonda muvaffaqiyatli va (yoki) muvaffaqiyatsiz ijtimoiylashgan natija egasi sifatida gavdalanadi.

To'rtinchidan, biz tomonimizdan taklif etilayotgan modelning navbatdagi bosqichi shaxs rivojlanishining o'spirinlik davriga taalluqli sanalib, buni ham hozirgi kunda «Z»avlod vakillari xulq-atvorida kuzatishimiz mumkin.

Iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayonining subyekti hisoblanadigan o'spirin «Z»avlod vakili «hayot pallas»ning ushbu bosqichga kelib, tevarak-atrofdagi ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni mushohada etib, ularga nisbatan o'z shaxsiy munosabatlarini bildirish qobiliyatiga ega ekanliklari bilan yuqoridagi uchta yosh davridan farqlanishadi. Ular manfaatlar kurashuvi va to'qnashuvi hisobiga nimalar sodir bo'lganligini tushuna olganliklari bois, voqea-hodisalarga nisbatan o'z sezgirliklarini yaqqol namoyon etadilar. Bunday sharoitlarda, mikrosotsium ta'sirchan muhit sifatida gavdalanadi. Ushbu holat o'z navbatida, bugungi «Z»avlod vakili hayotida mehnat jamolarining ham sekin-asta qadr topayotganligini ko'rsatadi.

Tizimlilikni qo'ldan boy bermagan holda, mazkur bosqichni, biz, «iqtisodiy mas'uliyatlilik va madaniyatlilikni

shakllanish bosqichi» deb ataymiz. Bunda yuqori darajali optatsiya bosqichi, iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayoniga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, samarali iqtisodiy ijtimoiylashuv natijasi o'spirin «Z» avlod vakilidagi:

-mamlakat tinchligi, vatan ravnaqi yo'lida sadoqat hissiga yo'g'rilgan mas'uliyatni his eta bilish;

-o'zi voyaga yetayotgan oiladagi kichik yumushlarni bajarib bo'lsa ham, o'z oilasi ravnaqi va farovonligi uchun shaxsiy hissasini qo'shayotganligini sezish;

-o'zi va istiqbol uchun tabiiy boylik (resurs)lar va atrof-muhitni (ekologiya)ni asrab avaylash, mehnatsevarlik, tejamkorlik, saxiylik xislatlariga ega ekanligini anglash;

-ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni to'liqonli anglash, ularni yechish uchun muhim qarorlarni shaxsan qabul qila bilish kompetensiyalarining shakllangan va (yoki) shakllanmaganligi orqali aniqlanadi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan iqtisodiy ijtimoiylashuv konsepsiyasi va «turli avlod vakillarini iqtisodiy ijtimoiylashtirish modeli»ni tahlil etish orqali quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, iqtisodiy-psixologik natija butun shaxs iqtisodiy ijtimoiylashuvi jarayonini muvofiqlashtiradigan quyidagi to'rtta komponent to'g'risidagi asosiy ma'lumotlarni o'z ichiga qamrab oladi.

Ikkinchidan, bu to'rtta komponent: 1) «o'zini o'zi baholash»; 2) «iqtisodiy qobiliyatlilik»; 3) «iqtisodiy rollar»; 4) «iqtisodiy malaka» ko'rinishida guruhlanib, ular o'z navbatida iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayonida har bir shaxs erishishi mumkin bo'lgan asosiy iqtisodiy natijani baholashning ochqich «kaliti» hisoblanadi.

Uchinchidan, taklif etilayotgan model, bizga «a» va «Z»avlod vakilini, ular psixikasidagi ustuvor terminal va instrumental qadriyatlarga asoslanib moddiy muvaffaqiyatga yo'nalganligini va shu asosda muvaffaqiyatli iqtisodiy ijtimoiylashganligini tushuntirishda qo'l keladi. Taklif etilgan model amorflik xususiyatidan yiroq sanalib, «BB», «X» va «Y» avlod vakillarini ham muvaffaqiyatli iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayoni mohiyatini o'z ichiga qamrab olgan invariantini tuzish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Кон И.С. Социологическая психология. – Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. – 560с.
2. Шибутани Т. Социальная психология. – Ростов на-Дону: Феникс, 1998. – С.22-28.
3. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – Москва Изд-во политической литературы, 1971. – 348с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – Москва: Аспект Пресс, 2003. – 364с.
5. Бодалев А.А. Рабочая книга практического психолога / А.А.Бодалев, А.А.Деркач, Л.Г.Лаптев. – Москва: Ин-т психотерапии, 2006. – 629с.
6. Психология подростка / Под ред. А.А. Реана. – Москва: Прайм-Еврознак, 2008. – 512 с.
7. Дробышева Т.В. Социальная психология экономической социализации личности в разных ее формах: Дис. ... док-ра психол. наук: 19.00.05. – Москва: ИП РАН, 2022. – 400 с.
8. Алахвердов В.М. Методологическое путешествие по океану бессознательного к таинственному острову сознания / В.М.Алахвердов. – Санкт-Петербург: Речь, 2003. – 325с.
9. Полякова Н.В. Экономическое поведение. – Иркутск: Изд-во ИГЭА, 1998. – С.15–43.



УДК.370.153:152.22

Гулнода УРАЗЛИЕВА,

Докторант каф. Гражданского общества и правовой образовани

E-mail: g.urozaliyeva@yandex.ru

Тошкент молия институты профессори, ф.ф.н Т. Норбаев тақризи асосида.

GENDER EDUCATION AS A TOOL TO PROMOTE GENDER EQUALITY

Abstract

This article analyzes the importance of gender education in the process of formation of the New Uzbekistan, objective conditions and subjective factors of its further improvement. The theoretical and conceptual positions of modern philosophical and social science on this issue are considered. The studied problem is revealed taking into account the historical and national features of the formation of gender education in Uzbekistan, as well as the theoretical and practical aspects of its improvement in accordance with modern requirements, on the basis of a deep and comprehensive analysis of the results of a specific sociological survey conducted by the author.

Key words: Gender, gender education, gender stereotype, women, family, gender equality, gender identity.

ГЕНДЕРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ПРОДВИЖЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Аннотация

В данной статье анализируется значение гендерного образования в процессе становления Нового Узбекистана, объективные условия и субъективные факторы его дальнейшего совершенствования. Рассматриваются теоретические и концептуальные позиции современной философской и социальной науки по данному вопросу. Исследуемая проблема раскрывается с учётом исторических и национальных особенностей становления гендерного образования в Узбекистане, а также теоретических и практических аспектов его совершенствования в соответствии с современными требованиями, на основе глубокого и всестороннего анализа результатов конкретно - социологического опроса, проведенный автором.

Ключевые слова: Гендер, гендерное образование, гендерный стереотип, женщина, семья, гендерная равенства, гендерная идентичность

ГЕНДЕР ТАЪЛИМ БЕРИШ ГЕНДЕР ТЕНГЛИКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ АСОСИ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада Янги Ўзбекистоннинг шаклланиши жараёнида гендер таълимининг аҳамияти, уни янада такомиллаштиришнинг объектив шартлари ва субъектив омиллари таҳлил қилинади. Ушбу масала бўйича замонавий фалсафий ва ижтимоий фанларнинг назарий ва концептуал позициялари кўриб чиқилади. Ўрганилаётган муаммо Ўзбекистонда гендер таълими шаклланишининг тарихий ва миллий хусусиятларини, шунингдек, уни замон талаблари асосида такомиллаштиришнинг назарий ва амалий жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда, ўтказилган аниқ социологик сўров натижаларни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиш асосида очиб беришга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: Гендер, гендер таълими, гендер стереотипи, хотин-қизлар, оила, гендер тенглиги, гендер идентик.

Введение. Развитие человеческого потенциала представляет собой процесс расширения возможностей всех людей. Достижение цели равноправного участия женщин и мужчин в процессе развития обеспечит баланс, который необходим для демократического развития общества и играет решающую роль в общем процессе улучшения положения женщин. Решение этой проблемы отражает уровень развития и демократизации наших обществ.

В Узбекистане процесс строительства независимого государства привел к формированию государственной политики в отношении женщин и созданию национального механизма по улучшению их положения, предотвращающей возможность игнорирования гендерного фактора в общей политике государства.

Обозначим подписание Президентом Узбекистана в сентябре 2019 года Закона «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин». Он определяет прямую дискриминацию по признаку пола как любое различие, исключение или ограничение, которые направлены на непризнание за женщинами и мужчинами их прав и свобод во всех сферах жизнедеятельности общества, в том числе дискриминация по причине

семейного положения, беременности, семейных обязанностей, а также сексуальное домогательство, разная оплата за равный труд и квалификацию.

Косвенная дискриминация, согласно закону, - это создание ситуации, положения или критериев, ставящих лиц одного пола в менее благоприятное положение по сравнению с лицами другого пола, в том числе пропаганда гендерного неравенства через средства массовой информации, образование, культуру, установление условий или требований, которые могут повлечь негативные последствия для лиц определенного пола.

В документе подчеркивается, что государство гарантирует женщинам и мужчинам равное участие в управлении делами общества и государства, избирательном процессе, обеспечение равных прав и возможностей в сфере охраны здоровья, образования, науки, культуры, труда и социальной защиты, а также в других сферах государственной и общественной жизни. «Домашний труд не может быть основанием для прямой или косвенной дискриминации по признаку пола, он осуществляется в равной степени женщинами и мужчинами», - говорится в Законе [1].

В целом, как показывает зарубежный опыт, войти в ряд развитых государств Узбекистан сможет при

проведении ускоренных реформ, с опорой на науку, просвещение и инновации. Это требует воспитания кадров новой формации, выступающих инициаторами реформ, обладающих стратегическим видением, глубокими знаниями и высокой квалификацией, умением эффективно использовать достижения информационно-коммуникационных технологий. Следовательно, Узбекистан эта страна, где успешное решение гендерных задач объективно обуславливается самим ходом реформ и наоборот. Именно поэтому в Узбекистане эти вопросы находятся в центре особого внимания государства.

Обзор литературы. Анализ гендера и гендерное образование в научных исследовательских работах З. Фрейда, Э. Дюркгейма, Ч. Кули, Т. Парсонса, Т. Лукмана и других социальных мыслителей. Отдельный вклад в изучение семьи, женщин и гендер как подсистемы общества Узбекистана внесли такие представители отечественной социальной мысли как М. Бекмуродов, М. Холматова, О. Мусурманова, М. Ганиева, М. Сухомлинова и другие, которые проанализировали различные социальные, культурные, межнациональные, экономические и другие аспекты влияния института семьи на общество и гендерных вопросов.

В Узбекистане проведены исследования, которые изучают социальную общность и через призму социогендерного аспекта. В стратегии обеспечения гендерного равенства в Узбекистане освещены такие вопросы, как обеспечение равных прав и качественного образования для всех, получение высшего образования девочками в сельской местности, достижение гендерного равенства женщин и предотвращение насилия, все эти проблемы изложены в работах Ш.М. Мирзиёева [2].

Одним из первых исследований в Узбекистане были проведены под руководством Убайдуллаевой Р.А., Ганиевой М.Х. и других в Центре «Ижтимоий фикр», Институте экономики АН Республики Узбекистан и т.д. [3] Такого рода социологические исследования, которые отдельно учитывали гендерный аспект, проведены такими социологами как Матибаев Т.Б., Сеитов А.П., Каланов К.К. и др. [4].

Методология исследования. Теоретическую и методологическую основу данной статьи составили идеи структурно-функционального, культурно-исторического и гендерного подходов к исследованию института образования, наука и семьи. Гендерный подход предлагает новый способ познания действительности, в котором отсутствует поляризация и иерархия «мужского» и «женского». Противопоставление и неравноценность мужских и женских черт личности, образа мыслей, особенностей поведения закрепляют связь между биологическим полом и достижениями в социальной жизни. Исследования, проводимые в русле гендерного подхода, не исходят из оппозиции женщин и мужчин, но обращаются к причинам ее образования.

Автор также опирался на идеи институционального подхода, акцентирующие культурно-историческое значение гендерных отношений, а также на принципы и методы символического интеракционизма, в рамках которого исследуется взаимодействие обоих полов, занимающих определенные ролевые позиции внутри микросоциума.

Концептуальные идеи в Стратегии достижения гендерного равенства в Узбекистане до 2030 года также является методологической основой в исследовании данной проблемы. [5]

Автор также использовал методологические подходы, отраженные в научно-публицистических статьях таких женщин, представляющих научное сообщество Узбекистана, как Артикова С., Баситханова Э., Мирзиёева С., Нарбаева Т., Саидова Г., Ташмухамедова Д. и др.

Анализ и результаты. История человеческого развития свидетельствует, что процесс просвещения женщин являются важным фактором в обеспечении гендерного равенства. В этом контексте, следующая высказывания президента Узбекистана Шавката Мирзиёева еще раз подчёркивает актуальность исследуемой проблемы: «Наши предки не зря говорили, что если вы воспитае одну девочку, вы воспитае всю семью», поэтому мы поддерживаем и создаем условия для женщин, которые хотят учиться на всех уровнях системы образования», - заявил он в своем выступлении на церемонии, посвященной Международному женскому дню. [6]

Узбекистан, подписав в 2000 году Декларацию тысячелетия, [7] взяла на себя обязательства содействовать развитию человеческого потенциала, важной составляющей которого является поощрение равенства женщин и мужчин и связанные с этим расширенные права и возможности для женщин.

Проработка данной цели потребовала решения трех основных задач:

1. Устранение гендерного неравенства в сфере образования.
2. Устранение гендерного неравенства в сфере занятости.
3. Обеспечение равных возможностей для женщин и мужчин в процессе принятия политических решений.

Базовыми предпосылками обеспечения равенства полов, несомненно, являются действенные условия и возможности получения начального, среднего, средне специального профессионального и высшего образования. Осуществляемая руководством страны работа позволила достичь существенного прогресса в этой сфере. Так, установлен гендерный паритет в общеобразовательных учреждениях и профессиональных колледжах. В академических лицеях и вузах страны также увеличилась доля обучающихся там женщин.

В республике была создана прочная нормативно-правовая и институциональная база. Это, прежде всего, Конституция, ряд указов и постановлений, а также присоединение Узбекистана к международным инициативам. В частности, подписание Пекинской платформы действий (ППД), присоединение к Конвенции ООН «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин» и др.

Принятие программы поддержки женского образования на 2022-2026 годы и увеличение доли (не менее 50% ежегодная квота) девушек-студенток в высших учебных заведениях по техническим и конкретным специальностям позволит содействовать предотвращению гендерной сегрегации в узбекском обществе, дальнейшее совершенствование гендерного образования на местах, поддержание баланса гендерной асимметрии в системе образования.

«Мы должны придавать особое значение образованию наших девочек, подготовке их к самостоятельной жизни, приобретению современных знаний и навыков, трудоустройству, нахождению достойного места в обществе. Отныне ни одна женщина Узбекистана не останется без внимания государства и общества», - сказал президент Ш. Мирзиёев. [8]

Следует отметить, что принятие Стратегии достижения гендерного равенства в Узбекистане до 2030 года также является созданием условий для реализации равных прав и возможностей мужчин и женщин в обществе и соблюдение основных прав человека, экономических, политических и социальных, несомненно, служит обеспечению гендерного равенства в жизни. В стратегии обеспечения гендерного равенства в Узбекистане освещены такие вопросы, как обеспечение

равных прав и качественного образования для всех, получение высшего образования девочками в сельской местности, достижение гендерного равенства женщин и предотвращение насилия.

Образование как великая поступательная сила культуру в действии. В этом контексте, оно является одним из наиболее важных средств передачи женщинам знаний, их профессиональной подготовки и уверенности в своих силах.

Исследования, проведенные в этой области, также подтверждают:

семьи с высшим образованием матерей имеют лучшее экономическое положение; детские преступления менее распространены в семьях с высоким образованием матерей;

дети образованных матерей обычно всегда сытно, лучше одеты и реже болеют;

дети образованной матери быстро осваивают новые направления науки и техники.

Практика показывает, что образованная мать дает больше информации своим сыновьям и дочерям о создании семьи, заботе о ней, материальном обеспечении семьи, учит своих детей заботиться о своем теле и здоровье.

Наше исследование показало:

образованные женщины меньше умирают при родах, чем выше образование женщин, тем шире их жизненный выбор, они могут создать условия для осознания своего положения в обществе и семье;

образованные женщины получают возможность помочь своим детям найти свое место в жизни, получить образование, выбрать профессию, получить специальность;

если женщина образованна, то у нее будут сильные способности правильно анализировать происходящее вокруг нее, и она сможет давать правильную информацию своим детям; дети, воспитанные мудрой матерью, обладают высокой культурой поведения;

образованные женщины готовят своих детей к трудностям жизни и так далее.

Данные исследование подтверждает, что процесс просвещения женщин дает большие результаты в обеспечении гендерного равенства. Знаменитый писатель Фитрат свое время сказал: «Наши жены и дочери – матери нации, они должны получать знания и образование, они должны совершенствовать свои нравственные знания. В противном случае наши жены будут более робкими, слабыми и немотивированными, чем мужчины, и наши дети будут такими же, как они».[9] Преобладание мальчиков, чем девочек, в учебных заведениях по таким направлениям, как естествознание, техника и медицина, носит глобальный характер. В частности, существует ряд проблем, связанных с историко-культурным наследием в сфере образования и традиционного воспитания девочек в семье, формирования девичьего и женского характера, определенных закономерностей понимания роли женщины в социальной жизни. По мнению одной из ведущих социологов А. Темкиной [10], качественное образование — одно из ключевых условий для доступа к высокооплачиваемым профессиям. «Но существующие практики дискриминации на рынке труда не позволяют женщинам полностью воспользоваться теми преимуществами, которые дают им образование и профессиональная подготовка, а успехи женщин в образовании до сих пор не гарантируют их равенства с

мужчинами в карьерных вопросах», - утверждает она. В современных условиях рынок труда и занятости женщин характеризуется рядом социальных возможностей на фоне исторически сложившихся стереотипов. «Феминизация» ряда отраслей является следствием политики официального равенства в совокупности с негласным подавлением женского творческого и интеллектуального потенциала, что явно проявляется в образовании особенно в вузовской, университетской среде.

Эти факторы не влияют на образование и выбор карьеры девочек и женщин. Как обычно, решение об образовании девочки принимают ее родители и близкие родственники, поскольку она становится подчиненной в семье родителей, а затем и в семье мужа. Даже зрелые девушки и юноши считают само собой разумеющимся, что идут по выбранному пути.

Результаты исследования, проведенного в рамках проекта по планированию семьи, подтверждают, что выбор образования для женщин зачастую определяется родителями или мужьями и в основном ограничивается сферой образования и медицины. В частности, на вопрос: кого из респондентов вы бы выбрали между созданием семьи и получением знаний (профессии)? - сказали, что создание семьи - первоочередная задача.

Многие девушки согласились с тем, что им следует прекратить учиться после замужества. С другой стороны, образованные и квалифицированные молодые женщины остаются неконкурентоспособными в рыночных условиях из-за увеличения детородных обязанностей, потери опыта и навыков. Большой стресс женщин, связанный с рождением детей, сказывается и на уровне их образования: в Узбекистане наибольшее число рождений приходится на женщин в возрасте от 20- 25 лет. В то время как участие девочек и женщин в образовании является высоким на этапе обязательного среднего образования, этот показатель снижается на более поздних этапах образования. Эти позитивные и негативные ситуации требуют нового подхода к женской проблеме, то есть серьезной корректировки гендерного образования, как по стилю, так и по содержанию.

Заключение. Гендерное образование начинается с привлечения внимания к гендерным ролям. Это означает признание негативных последствий гендерных стереотипов и устранение связанного с ними неравенства. Результатом гендерного образования для девочек является уверенность в себе, настойчивость, независимость и участие в жизни общества. Гендерное образование – это непрерывный процесс, который не может быть ограничен каким-то одним видом образовательной деятельности. Еще одна важная цель гендерного образования — помочь детям понять социальную значимость традиционных женских занятий, таких как материнство, и таких качеств, как забота, внимание, сотрудничество и терпимость. Дети узнают, что различный вклад мужчин и женщин в семью и общество одинаково важен и что мужчины и женщины имеют равные права и равные обязанности. Это признание может привести к истинному сотрудничеству между мужчинами и женщинами, что является основной целью гендерного образования.

Таким образом, стремление женщин к получению знаний станет большим толчком для дальнейшего формирования новой гендерной идеологии, где гендерное образование является важным и эффективным средством внедрения идей и обеспечения гендерного равенства в обществе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон в Узбекистан. “О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин”. Принят Законодательной палатой 17 августа 2019 года.

2. Мирзиёев Ш.М. Мы все вместе построим свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан. / Ташкент: Узбекистон, 2016. - 56 с.
3. Убайдуллаева Р.А. О гендерном подходе к изучению семьи и общества // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, № 1-2, 2005, С.4.
4. Сеитов А.П. Жизненные установки молодежи Узбекистана. // Bulletin of Science and Practive. 2018. Т. 4. №11. С. 467 – 475.
5. Решение Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан «Об утверждении Стратегии достижения гендерного равенства в Республике Узбекистан до 2030 года». [Электронный ресурс] <https://lex.uz/docs/5466673>
6. Выступление Президента Республики Узбекистан Ш. Мирзиёева на церемонии, посвященной Международному женскому дню. [Электронный ресурс]. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-halqaro-xotin-qizlar-kuniga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi_247044
7. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций (8 сентября 2000 г.) [Электронный ресурс]. [https://buxgalter.uz/doc?id=66098_deklaraciya_tysyacheletiya_organizacii_obedinennyh_naciy_\(8_sentyabrya_2000_g_\)&prodid=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana](https://buxgalter.uz/doc?id=66098_deklaraciya_tysyacheletiya_organizacii_obedinennyh_naciy_(8_sentyabrya_2000_g_)&prodid=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana)
8. Для женщин созданы огромные возможности. Выступление Президента Шавката Мирзиёева на видеоселекторном совещании 1 марта по вопросам системы поддержки женщин и дальнейшего укрепления их положения в обществе. [Электронный ресурс] <https://xs.uz/uzkr/post/khotin-qizlar-uchun-ulkan-imkoniyatlar-belgilandi>
9. Фитрат А. Семья или процедуры управления семьей.-Т.: "Духовность", 1998 г.
10. Темкина А. «Случаи абсолютно очевидной дискриминации довольно редки» [Электронный ресурс]. <https://eusp.org/news/anna-temkina-o-rynke-truda-sluchai-absolyutno-ochevidnoy-diskriminacii-dovolno-redki>



УДК:159.9(575.1)

Дилбар УРАЗБАЕВА,
Урганч давлат университети доценти
E-mail: urazbayeva.dilbar@bk.ru

УрДУ доценти п.с.ф.н. Б.Нуруллаева тақризи асосида

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PATIENTS IN VARIOUS LOCALIZATIONS OF ONCOLOGICAL DISEASES

Аннотация

Oncological diseases are considered dangerous and complex, as they can be found in all organs of the body. In all types of cancer, noticeable changes occur in the state of the human psyche. This article covers theoretical and practical issues of the field of psychooncology, provides theoretical approaches and empirical data on the socio-psychological characteristics of patients in various localizations of oncological diseases.

Key words: Psychology, person, emotional field, psychooncology, depression, psychocorrectio, psychotherapevtical approaches.

ОНКОЛОГИК КАСАЛЛИКЛАРНИНГ ТУРЛИ ЛОКАЛИЗАЦИЯЛАРИДА БЕМОРЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Онкологик касалликлар организмнинг барча аъзоларида учраши мумкинлиги учун хавфли ва мураккаб ҳисобланади. Саратоннинг барча турларида инсон психик ҳолатида сезиларли ўзгаришлар вужудга келади. Мазкур мақолада психоонкология соҳасининг назарий ва амалий масалалари ёритилган бўлиб, онкологик касалликларнинг турли локализацияларида беморларнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ҳақида назарий ёндашувлар ҳамда эмпирик маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Психология, шахс, эмоционал соҳа, психоонкология, депрессия, психокоррекция, психотерапевтик ёндашувлар.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПАЦИЕНТОВ С РАЗЛИЧНЫМИ ЛОКАЛИЗАЦИЯМИ ОНКОЛОГИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

Аннотация

Онкологические заболевания считаются опасными и сложными, так как они могут быть обнаружены во всех органах тела. При всех видах рака происходят заметные изменения в состоянии психики человека. В данной статье рассматриваются теоретические и практические вопросы области психоонкологии, приводятся теоретические подходы и эмпирические данные о социально-психологических характеристиках пациентов при различных локализациях онкологических заболеваний.

Ключевые слова: психология, личность, эмоциональная сфера, психоонкология, депрессия, психокоррекция, психотерапевтические подходы.

Кириш. Бугунги кунда бутун дунёда онкологик касалликлар чалиниш ва ўсиш кенг намоён бўлмоқда. Ҳар йили саратонга чалиниш билан боғлиқ 3,7 млн. янги ҳолат ва 1,9 млн. ўлим кўрсаткичи аниқланади [13]. Сайёраимизда эрта ёки кеч ҳар бешинчи инсон рақ билан касалланади, ҳар саккизинчи эрак ва ҳар ўн биринчи аёл мазкур касалликдан вафот қилади, 70% ўлим кўрсаткичи ўрта ва паст иқтисодий ривожланган мамлакатларга тўғри келади [12]. 2020 йилда бутун дунёда 19,3 млн. инсон саратон билан курашган ва 10 млн.дан ортиғи вафот қилган.

Айнан онкологик касаллик билан курашиш ва уни эрта аниқлаш бўйича дунёда турли ташкилотлар, жумладан, саратонни ўрганиш бўйича халқаро агентлик (МАИР, IARC, CIRC), Саратонни даволаш усуллари ўрганиш бўйича Европа ташкилоти (EORTS) кабиларда касалликни эрта аниқлаш ва даво чораларини оптимallasштириш бўйича иш олиб борилмоқда [14].

Янги Ўзбекистонни барпо этиш шароитида онкологик касалликларни эрта аниқлаш, самарали даволаш ва ремиссия даврини узайтириш, реабилитацияси чора-тадбирларини такомиллаштириш ҳамда онкобеморлар ҳаёт сифатини яхшилаш масаласига бўлган эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ- 4947-сон “Ўзбекистон Республикасини

янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармонида, шунингдек, 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги фармонидаги “IV.Адолатли ижтимоий сиёсат юритиш, инсон капиталини ривожлантириш” деб номланган устувор йўналишининг 66-мақсадида “Ногиронлиги бўлган шахсларни қўллаб-қувватлашнинг самарали тизимини шакллантириш, уларнинг ҳаёт сифати ва даражасини ошириш” алоҳида белгилаб қўйилган [1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Онкологик касалликларда шахс психологиясининг турли жиҳатларини ўрганиш бўйича жаҳонда бир қатор тадқиқотлар олиб борилган. Жумладан, А.В.Гнездилов (1976); Д.П.Березкин, Е.Ф.Бажин, А.В.Гнездилов, В.А.Чулкова (1979); Е.Ф.Бажин, А.В.Гнездилов (1980); А.В.Смулевич (1997); А.В.Чулкова (1999); Б.Д.Менделевич (1999); А.В.Гнездилов (2002); Е.С.Devine, S.K.Westlake ва шу кабилар онкологик беморларда психологик бузилишлар қандайдир кўринишларда намоён бўлишини аниқлаганлар [2], [3], [4], [5], [8].

Шунингдек, Е.В.Демин, А. Чулкова, Н. Н. Блинов, (1990); Hardy, S.J., Krull, K.R., Wefel, J.S., Janelins, M. J. C. Hollands(2011)ларнинг аниқлашича, бемор касаллигининг қайси босқичида бўлишидан қатъий-назар

(ремиссиядан ташқари), онкологик касалликларда кузатиладиган кечинмалар беморнинг ҳаётига таъсир қилади, унинг ҳаёт сифатини белгилаб беради [9], [11], [10].

Онкологик беморларнинг касаллиқни англаш ва қабул қилиши нафақат касаллик ривожланиши динамикаси, балки бемор шахсий хусусиятларини, унинг касаллик ва даволанишни идрок қилишини, курашувчи хулқ механизмлари ва мазмунли ҳаётий мўлжалларини белгилаб беради.

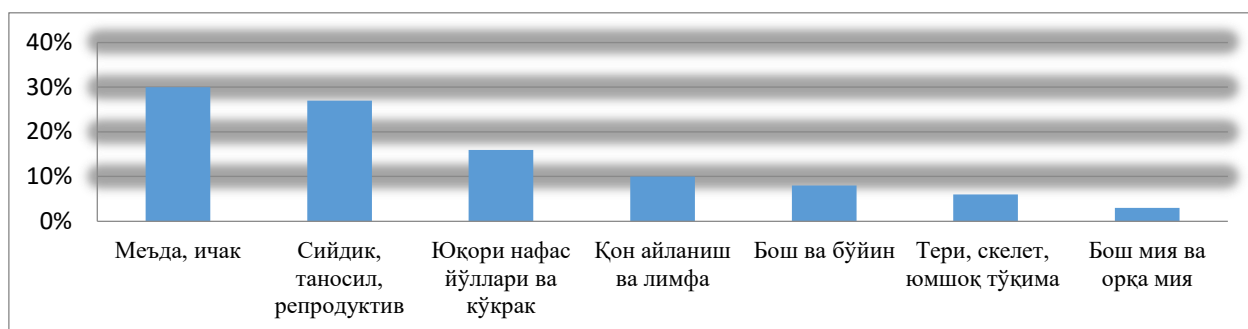
В. А. Чулкованинг ишларида касалликка ва даволанишга муносабатнинг шаклланиши хавфли ўсманнинг аниқ локализацияси йўқолишига махсус полихимия, нур даволаниш жараёнида ўзини ҳис қилишнинг ёмонлашишига таъсир кўрсатади [7].

Баъзи тадқиқотларда таъкидланадики, касаллик ва даволаниш билан боғлиқ вазият айни категориядаги

беморларнинг аниқ даражада ҳаёти давомийлигига таъсир қиладиган бутун психозэмоционал ҳолатига ва ҳаёт сифатига давомли таъсир қилади [11].

Тадқиқот методологияси. Онкологик касалликнинг организмда аниқланган турли локализацияси бўйича турларида психологик хусусиятлар турлича намоён бўлишини ўрганиш мақсадида Холмс-Райхнинг “Ҳаётий жараёнлар” тести, Бехтерев институтининг шахс сўровномаси, онкологик беморларнинг “Ҳаёт сифатини ўрганиш” тести ва Амирханнинг “Копинг стратегиялар”ни аниқлаш тестидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Буни учун олдин ўсма касалликларини локализациясига кўра, шартли равишда 7 та классификация бўйича ажратиб олинди. Қуйида биз томонимиздан келтирилган таснифни график кўринишини келтирамыз.



1-расм. Синалувчи беморларнинг касаллик локализациясига кўра тақсимои

Тадқиқотда беморларнинг касаллик локализациясига кўра таққосланиши қуйидаги натажаларни берди.

Левин тести бўйича аҳамият даражаси ҳаётий жараёнлар - 0,109; обсессив фобия - 0,061; эйфория кўрсаткичи - 0,263; мулоқот чегараси кўрсаткичи - 0,190; функционал

шкала - 0,117 ва муаммодан қочиш - 0,528, яъни дисперсиялари гомоген бўлгани боис, ушбу хусусиятлардан дисперсион таҳлилни амалга оширдик. Таҳлил натижаларини қуйида хавола этамыз.

1-жадвал

Касаллик локализацияси бўйича юқори ва паст натижали кўрсаткичларнинг дисперсион таҳлил (ANOVA) да аҳамияти

Кўрсаткич	Структура		Шаффе бўйича ўртача фарқи аҳамияти	F тести	Статистика аҳамият даражаси
	Юқори	Паст			
Ҳаётий жараён	Бош ва бўйин соҳаси	Тери, скелет, юмшоқ тўқима	,00	3,67	0,001
Обсессив фобия	Бош орқа мия	Қон айланиш	,07	5,08	0,000
Эйфорик кўрсаткич	Юқори нафас йўллари ва кўкрак	Қон айланиш, лимфа	,05	5,80	0,000
Мулоқот чегараси	Тери, скелет, юмшоқ тўқима	Сийдик таносил	,53	2,55	0,019
Функционал шкала	Бош орқа мия	Меъда ичак	,18	4,22	0,000
Муаммодан қочиш	Бош ва бўйин	Бош орқа мия	,04	2,32	0,005

Онкологик хасталикнинг турли локализациясида жадвалда кўрсатилган хусусиятларнинг юқори ва паст даражада намоён бўлишини кузатиш мумкин. Тадқиқ қилинган хусусиятлар ANOVA бир факторли ва кўп ўлчовли дисперсион таҳлилда кузатилди. Фишер мезони бўйича кўрсаткичлар ўртачалар орасидаги фарқ статистика аҳамиятга эга. Шаффе мезонида структура кўлами турли хил бўлгани боис баъзи кўрсаткичларнинг аҳамияти кузатилмади. Аммо санаб ўтилган кўрсаткичларнинг берилган структураларда доминантлигини визуал кузатиш мумкин.

Касаллик локализацияси бўйича мазкур жадвалда кўриниб турганидек, беморларни ҳаётий жараёнларидаги

кийин психик вазиятлар, ходисалардан таъсирланиш бош ва бўйин соҳаси ўсмаларида аҳамиятли юқори намоён бўлган (0,001). Буни шу билан изохлаш мумкинки, айнан ҳаётда содир бўлаётган турли ходисалардан таъсирланиш, стрессли вазият сифатида қабул қилиниши марказий асаб тизими, эмоционал ва когнитив соҳа билан боғлиқлигини ва айнан бош соҳасида марказий асаб тизими, марказлар жойлашганлиги билан тавсифлаш имконини беради. Ҳаётий жараёнлардан таъсирланиш, стрессли вазиятларга чидамлилиқ эса тери, скелет, юмшоқ тўқима ўсмаларида паст кўрсаткичларда (0,001) намоён бўлди.

Касалликка муносабатнинг обсессив фобияли типи бош ва орқа мия ўсмаларида юқори даражада, қон

айланиш, лимфа тизими ўсмаларида эса паст кўрсаткичларда (0,000) намоён бўлди. Касалликка муносабатнинг обсессив-фобияли ёки дисфорик типи интрапсихик йўналишдаги ижтимоий мослашиш бузилиш билан намоён бўладиган тип ҳисобланиб, бунда беморлар реал ҳавф-хатарлар билан эмас, балки кам эҳтимолий қийинчиликлар, даволанишнинг бесамарлиги, салбий натижалар ҳақидаги тасаввурларга эга хавотирли гумонсировчи тип ҳисобланади. Тасаввурларидаги ўйлаб топган хатарлар уни реал ҳолатга қараганда кўпроқ ташвишлантиради. Бемор хуруфотчи каби фикрлайди (масалан, тузалиб кетишини ҳаётидаги содир бўлаётган ҳодисалар билан асосиз боғлайди; олдидан мушук ўтиб кетса, ёмонликка йўяди ва ҳ.к).

Касалликка муносабатнинг эйфория типи юқори нафас йўллари ва кўкрак соҳаси ўсмаларида юқори даражада, қон айланиш ва лимфа тизими ўсма билан даволанаётган беморларда паст кўрсаткичларда намоён бўлди (0,000). Касалликка муносабатнинг эйфория типи интерпсихик йўналишда ижтимоий мослашиш бузилишлари билан намоён бўладиган муносабат типи бўлиб, бу тип беморларда асосиз кайфияти кўтаринкилик ҳамда аксарият ҳолларда ўйноқилик кайфияти намоён бўлади. Хасталик ва даволанишга эътиборсиз, беписанд қарайди, “ўзи яхши бўлиб кетади”, деган позиция хос. Кўпинча хасталикдан даволаниш режимига риоя қилмаслик кузатилади.

Касалликнинг ижтимоий аҳамиятини баҳолаш бўйича беморларда касаллик сабабли мулоқот чегараланганлиги кўрсаткичи тери скелет, юмшоқ тўқима ўсмаларида юқори кўрсаткични берди (0,019). Буни шундай изоҳлаш мумкинки, ўсма организмнинг қаерида жойлашганлиги, атрофдагиларга кўринарли бўлиши ёки жарроҳлик амалиёти сабабли ташқи белгилари яққоллиги беморни атрофдагилардан ўзини олиб қочишга,

мулоқотдан ўзини чегаралашга олиб боради. Сийдик таносил тизими ўсмаларида эса мулоқотдан ўзини чегаралаш паст кўрсаткичларда намоён бўлди (0,019).

Ҳаёт сифатининг компоненти бўлган функционал шкала жисмоний, ролли, эмоционал, когнитив ва ижтимоий функцияларни ўз таркибига олиб, бу бош ва орқа мия ўсмаларида юқори кўрсаткични, меъда-ичак саратони беморларида эса паст кўрсаткичларда намоён бўлди (0,000).

Касаллик сабабли қийин вазиятларда копинг стратегиялардан бири бўлган муаммодан қочиш тури бош ва бўйин ўсмаларида юқори, бош мия ва орқа мия саратони беморларида паст кўрсаткичда намоён бўлди (0,005). Муаммодан қочиш стратегиясини қўллайдиган беморга касаллигини ўйламаслик, касаллик билан боғлиқ муаммоларни кўриб кўрмаганликка олиш, баъзан муаммоларни ўз ҳолича ташлаб қўйиш хос эканлиги кўринди.

Хулоса ва таклифлар. Демак, юқоридаги тадқиқот натижаларидан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларни келтириш ўринли:

онкологик касалликнинг турли локализацияси бўйича даволанаётган беморлар ва соғлом кишиларда ҳаётий жараёнлардан таъсирланиш турлича намоён бўлади;

стрессли вазиятларга мослашишда қийинчиликлар, ҳаёти давомида содир бўлган ҳодисаларга реакция кўрсатишда аҳамиятли фарқлар мавжуд, яъни беморлар ҳаётий жараёнларда дуч келадиган ҳодисаларга қийин психоэмоционал реакция билдирадилар.

Бу хулосалардан келиб чиққан ҳолда, тавсия сифатида шунини айтиш мумкинки, онкологик беморлар билан психокоррекцион тадбирларни олиб боришда касалликнинг организмдаги локализацияга кўра ёндашиш самарали натижага эришишни таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони. (lex.uz)
2. Бажин Е.Ф., Березкин Д.П., Гнездилов А.В. и др. Психологические компенсаторные реакции онкологических больных // Тез. док. Всесоюзного симпозиума: Совершенствование методов реабилитации онкологических больных. – Л., 1978. – С.9-11.
3. Березкин Д.П., Бажин Е.Ф., Гнездилов А.В. и др. Медико- психологические аспекты в онкологической клинике // Реабилитация онкологического больного. – Л., 1979. – С. 62-74.
4. Гнездилов А.В. Психические изменения у онкологических больных // Практическая онкология. 2001. -№ 1. -С. 5–11.
5. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология. Практическое руководство. - М.: Медицина, 1998. - 670 с.
6. Смулевич А.Б. Расстройства личности. - М. Медицинское информационное агенство, 2016. -336 с.
7. Чулкова, В.А. Оценка психологического статуса онкогинекологических больных в процессе психологической реабилитации / В.А. Чулкова, Е.В. Пестерева, Т.Ю. Семиглазова, Е.Г. Ульрих, О.А. Пестерева // Ученые записки СПбГМУ им. акад. И.П. Павлова. - 2018. - № 25 (1). - С. 62-67.
8. Devine E.C., Westlake S.K. The effects of psychoeducational care provided to adults with cancer: meta-analysis of 116 studies. Oncol Nurs Forum 1995. №22. -P. 1369-1381.
9. Hardy, S.J., Krull, K.R., Wefel, J.S., Janelins, M. Cognitive Changes in Cancer Survivors / S.J. Hardy, K.R. Krull, J.S. Wefel, M. Janelins // ASCO Educational Book. - 2018. - P. 795-806.
10. Holland J.C., editors. Psycho-oncology. New-York: Oxford University Press; 1998. - 547 p.
11. Osoba D. Lessons learned from measuring health-related quality of life in oncology // J. Clin. Oncol. -1994. –Vol. 12. –P. 608-616.
12. <https://www.gazeta.uz/ru/2021/02/03/cancer/>
13. <https://www.euro.who.int/ru/health-topics/noncommunicable-diseases/data-and-statistics>.
14. [https://www.международные.противораковые.организации-Большая.медицинская.энциклопедия. \(xn-90aw5c.xn--clavg\)](https://www.международные.противораковые.организации-Большая.медицинская.энциклопедия. (xn-90aw5c.xn--clavg)).



УДК:324

Sirojiddin URALOV,

*Pedagogik innovatsiyalar, professional ta'lim boshqaruv hamda pedagog kadrlarni qayta tayyorlash
va ularning malakasini oshirish instituti tayanch doktoranti
E-mail : usammm@mail.ru*

TDTU dotsenti, PhD J.O.Xakimov taqrizi ostida

СПЕЦИАЛЬНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ МАСТЕРОВ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье выдвигается идея развития специально-технологической компетентности путем организации занятий с использованием различных форм, стилей и методов через модель развития специально-технологической компетентности мастеров производственного образования профессионального образовательного учреждения. Предусмотрено формирование у студентов мотивационных, организаторских и контрольных навыков, обеспечивающих развитие специально-технологической компетентности.

Ключевые слова: Профессиональное образовательное учреждение, мастер производственного образования, подготовка кадров, технологическая компетентность, специально-технологическая компетентность, мотивационные, организаторские и контрольные способности, модель, уровень развития.

SPECIAL-TECHNOLOGICAL COMPETENCE OF MASTERS OF INDUSTRIAL TRAINING IN VOCATIONAL EDUCATION

Annotation

The article puts forward the idea of developing special-technological competence by organizing classes using various forms, styles and methods through a model for the development of special-technological competence of masters of industrial education of a professional education. The formation of students' motivational, organizational and control skills, which ensure the development of special-technological competence, is envisaged.

Key words: Professional educational institution, master of industrial education, personnel training, technological competence, special technological competence, motivational, organizational and control abilities, model, level of development.

PROFESSIONAL TA'LIMDA ISHLAB CHIQUARISH TA'LIMI USTALARINING MAXSUS - TEXNOLOGIK KOMPETENTLIGI

Annotatsiya

Maqolada professional ta'lim muassasasida ishlab chiqarish ta'limi ustalarining maxsus-texnologik kompetensiyasini rivojlantirish modeli orqali kurslar tashkil etilib turli shakl, uslub va metodlardan foydalanib, maxsus-texnologik kompetensiyani rivojlantirish g'oyasi ilgari surilgan. Maxsus-texnologik kompetensiyani rivojlantirishni ta'minlaydigan motivatsion, tashkiliy va nazorat ko'nikmalarini tinglovchilarda shakllantirish nazarda tutilgan.

Kalit so'zlar: Professional ta'lim muassasasi, ishlab chiqarish ta'limi ustasi, malaka oshirish, texnologik kompetentlik, maxsus-texnologik kompetentlik, motivatsion, tashkiliy va nazorat ko'nikmalari, model, rivojlanish darajasi.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" 2020-yil 7-avgustdagi 466-son Qarorining 119-bandida "Professional ta'lim muassasasi ma'muriyati o'qituvchilar va ishlab chiqarish ta'limi ustalarining pedagogik, kasbiy va psixologik mahoratini doimiy ravishda takomillashtirish, malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash uchun javob beradi" va 121-bandida "Professional ta'lim muassasalarida amaliyot mashg'ulotlarini o'tkazishda pedagogik ma'lumotga ega bo'lmagan, biroq ko'p yillik tajribaga ega malakali mutaxassislar jalb etilishi mumkin"ligi belgilangan[1]. Bundan kelib chiqadiki, pedagogik ma'lumotga ega bo'lmagan ishlab chiqarish ta'limi ustalari ta'lim muassasasida pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish jarayoni bilan birga doimiy ravishda o'z-o'zini takomillashtirish, malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashda pedagogik, kasbiy va psixologik mahoratini oshirib boradilar. Shuningdek, o'qituvchilar va ishlab chiqarish ta'limi ustalari bilan hamkor korxona va tashkilotlar o'rtasida ta'lim sifatini oshirish borasida hamkorlik yo'lga qo'yiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. I.A.Zimnaya, Ye.F.Zeer, V.D.Shadrikov, N.A.Selezneva, M.V.Nikitin, V.Yu.Pereverzev, I.I.Petrova, A.Yu.Falkovskaya, G.V.Yarochkina ishlari asosida o'z amaliyotimizga asoslangan asosiy kasbiy kompetensiyalar to'plamini aniqlash bo'yicha biz quyidagilarni ajratamiz: Kognitiv-axborot kompetensiyasi; kommunikativ kompetensiyasi; ijtimoiy kompetensiyasi; maxsus texnologik kompetensiyasi[9].

V.A.Adolf, A.S.Belkin, M.V.Bolina, V.N.Vvedenskiy, L.N.Davidova, E.F. Zeer, N.V.Kuzmin, A.K.Markov, V.A.Slastenin, A.V.Yefanov va boshqalarning tadqiqotlari shaxsning kasbiy mahorati ko'rsatkichi sifatida kompetentlikni ta'minlashning turli jihatlariga, mahorat va professionallikning mohiyati, pedagogning turli xil kasbiy kompetensiyalariga bag'ishlangan [4; 5; 6; 8].

Adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish ta'limi ustalarini malakasini oshirishda kompetensiya ish samaradorligini belgilaydigan bilim va ko'nikmalar to'plami sifatida qaraladi; vazifani bajarish qobiliyatlari miqdori; shaxsiy fazilatlar va xususiyatlarning kombinatsiyasi; bilimlar va kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy fazilatlar to'plami; professionallashish vektori; mehnatga nazariy va amaliy tayyorlik birligi; harakatlarning murakkab

madaniy-o'xshash turlarini amalga oshirish qobiliyati va boshqalar. Shu bilan birga, kompetensiyali mutaxassisning kelajakka intilishi, o'zgarishlarni oldindan ko'ra bilishi, real sharoitlarda istiqbol va maqsadga muvofiqligi muhim tarkibiy qism bo'lgan mustaqil ta'limga qaratilganligi qayd etiladi[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi vaqtda shaxsni kasbiy shakllantirishga bag'ishlangan psixologik va pedagogik adabiyotlarda pedagogni shakllantirish nuqtai nazaridan ma'lum bir kompetensiyani hisobga olishga katta e'tibor berilmoqda, chunki faqat kompetentli mutaxassis kasbiy faoliyatga moslashuv va ijtimoiylashuv jarayonining potensial samaradorligini ta'minlaydi. Shu munosabat bilan ishlab chiqarish ta'limi ustalarini malakasini oshirish professional ta'limda transformatsion faoliyatini boshqarishga tayyorligini, ularning dunyoni texnologik manzarasini shakllantirishni, transformatsion fikrlash va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishni ta'minlashga mo'ljallangan.

Kompetentlik – bu insonga kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishga imkon beradigan ajralmas umumiy sifat.

Maxsus kompetentlik – kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyati natijalarini real baholash, BKMni izchil rivojlantirib borish. Ushbu kompetentlik negizida psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion va kommunikativ kompetentlik ko'zga tashlanadi.

Texnologik kompetentlik – Kasbiy-pedagogik bilim, ko'nikma, malakalarni boyitadigan ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirish, zamonaviy vosita, texnika va texnologiyalardan foydalana olish [2].

Maxsus texnologik kompetensiya - bu kognitiv faoliyatning mahorati va qobiliyatlari, shu jumladan haqiqiy bilish ob'ektlari bilan bog'liq bo'lgan mantiqiy, uslubiy, umumiy ilmiy faoliyat elementlari. Maqsadlarni belgilash, rejalashtirish, tahlil qilish, aks ettirish, o'zini o'zi qadrlash, o'z o'quv va kognitiv faoliyatining muvaffaqiyati mexanizmlariga egalik qilish. Standart bo'lmagan vaziyatlarda harakat qilish usullarini, muammolarni hal qilishning evristik usullarini, samarali faoliyatning ijodiy ko'nikmalarini, o'lchash ko'nikmalarini, ehtimoliy, statistik va boshqa bilish usullaridan foydalanishni bilish. Biz ochgan kompetensiyalar biz ajratadigan, asoslaydigan texnologik kompetentsiyaning tarkibiy qismidir [3].

Ishlab chiqarish ta'limi ustasining maxsus-texnologik kompetensiyaning asosi bo'lgan professional ta'lim o'quvchilarini transformatsion faoliyatga qo'shishga tayyorligi amaliyotini tahlil qilish uning mohiyati, tuzilishi to'g'risida aniq g'oyalarning yetishmasligini va hal qilish muammosini dolzarblashtiradigan maxsus-texnologik kompetensiyani shakllantirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarining yo'qligini, texnologik ko'nikmalar bo'yicha ishlab chiqarish ta'limi ustasiga qo'yiladigan talablar va texnologik kompetensiyani shakllantirishga hissa qo'shadigan namunaviy treningning yo'qligi o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatadi[7].

Hozirgi zamonada, ta'lim tizimi uchun bunday mutaxassislarga bo'lgan ehtiyojga qaramay, ishlab chiqarish ta'limi ustasining kasbiy tayyorgarligi texnologik savodxonlikning yetarli darajasiga ega bo'lishni, kundalik muammolarni mustaqil ravishda hal qilish ko'nikmalariga ega bo'lishni tavsiflovchi texnologik kompetensiyani shakllantirish talablariga, xususan hayot, ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlarga muvaffaqiyatli va qiyinchiliksiz moslashish yetarli darajada javob bermaydi.

Yuqoridagi qarama-qarshiliklarni hal qilish zarurati va ishlab chiqarish ta'limi ustasi kompetensiyalarini rivojlantirish uchun ilmiy asoslangan modelning yetishmasligi bizning tadqiqotimiz muammosini belgilaydi, uning mohiyati ustaning maxsus-texnologik kompetensiyasini rivojlantirish mazmuni va jarayonini ishlab chiqishdan iborat.

Binobarin, kasbiy va pedagogik tayyorgarlik natijasida ishlab chiqarish ta'limi ustasi kasbiy, uslubiy, axborot, kommunikativ, ijodiy, maqsadlarni belgilash, konstruktiv, texnologik, proeksion, refleksiv, monitoring va boshqa kompetensiyalarni rivojlantirishi kerak. Binobarin, quyidagi kompetensiyalar tuzilmani rivojlantirish sifatida belgilanadi: kommunikativ, proeksion, texnologik, monitoring va boshqalar., xususan, ishlab chiqarish ta'limi ustasining kasbiy va pedagogik (o'z-o'zini anglash vositalarini ta'minlash, daraja o'sishi va boshqalar); shaxsiy (kundalik hayotni tashkil etish, oilaviy hayot, dunyoni shaxsiy idrok etish va boshqalar) va jamoat (turli darajadagi qarorlarni qabul qilish, birdamlik, madaniy hayotda ishtirok etish va boshqalar) faoliyati tayyorgarligini ta'minlash uchun mo'ljallangan.

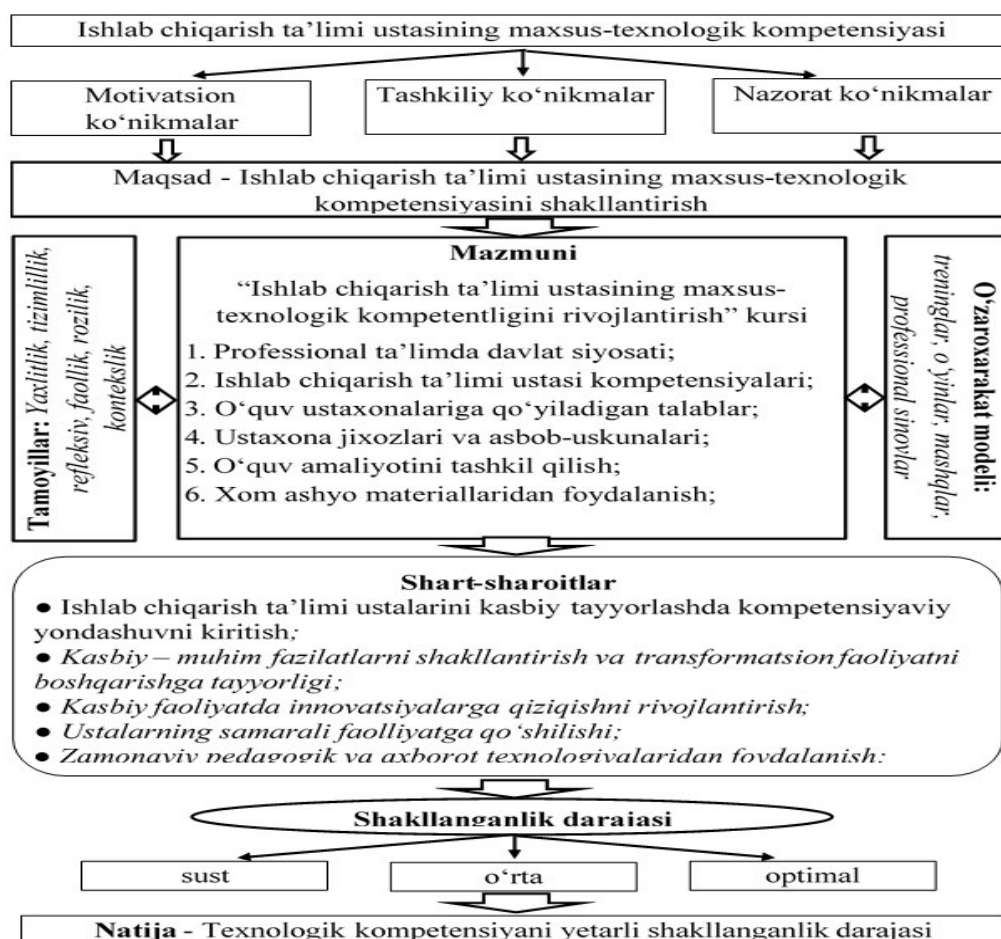
Psixologik, pedagogik va maxsus adabiyotlarni tahlil qilish ishlab chiqarish ta'limi ustasining maxsus-texnologik kompetensiyasini kasbiy kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi, bu o'quvchilarini muayyan harakatlar algoritmitga asoslangan transformatsion faoliyatga kiritishga yordam beradigan motivatsion, tashkiliy va nazorat qobiliyatlari va shaxsiy fazilatlar to'plamidir [8].

Texnologik kompetensiyaning qabul qilingan tuzilishiga asoslanib, biz ishlab chiqarish ta'limi ustasida maxsus-texnologik kompetensiyani rivojlantirish modelini ishlab chiqdik. Modellashtrish tadqiqot usulidan foydalanish maqsadga muvofiqligini, o'rganilayotgan ob'ekt yoki jarayonni izchil va chuqur o'rganishni ta'minlaydi, yaxshi natija bilan samarali ishlash variantlarini tahlil qilishga yordam beradi.

Yuqoridagilarni umumlashtirib, ishlab chiqarish ta'limi ustasining maxsus-texnologik kompetentligini rivojlantirish modeli bir nechta tarkibiy qismlardan: maqsadlar tizimni tashkil etuvchi tarkibiy qism, mazmuni, o'qitish shakllari, usullari va vositalari, shakllanish shartlari, darajalari va mezonlari bo'lgan pedagogik jarayon sub'ektlarining o'zaro ta'siri mexanizmidan iborat ekanligini ko'rish mumkin(1-rasm).

Shunday qilib, biz ishlab chiqarish ta'limi ustasining maxsus- texnologik kompetensiyasini rivojlantirish uchun asos bo'lgan tarkibiy qismlarni aniqladik, ular quyidagicha belgilanadi: motivatsion ko'nikmasi (ko'ngilochar tarkib; tarixiy ekskursiya; muammoli vaziyat; texnik, texnologik vazifalarni bayon qilish; faoliyatda bilimlarning ahamiyati; musobaqalarning ko'rinishi; rag'batlantirish, jazolash; o'qituvchining shaxsiy namunasi; o'z-o'zini baholash); tashkilotchilik ko'nikmasi (o'quv vazifasini taqdim etish; o'quv faoliyatini tashkil etish; o'quv faoliyatining individual, guruhli va frontal shakllarini tashkil qilish; o'quvchilarning o'zaro munosabatlarini tashkil qilish; bilimlarning turli yo'llar bilan yetkazish); nazorat ko'nikmasi (o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholash; joriy, oraliq va yakuniy nazoratni amalga oshirish; o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish).

Binobarin, model ishlab chiqarish ta'limi ustasini malakasini oshirishning butun davrini qamrab oladigan va maxsus-texnologik kompetensiyani rivojlantirishni ta'minlaydigan motivatsion, tashkiliy va nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirishni nazarda tutadigan maqsadni o'z ichiga oladi.



1-rasm. Ishlab chiqarish ta'limi ustasining maxsus-texnologik kompetensiyasini rivojlantirish modeli

Bizning modelimizning tarkibiy qismi “Ishlab chiqarish ta'limi ustasining maxsus-texnologik kompetentligini rivojlantirish” kursining uslubiy asoslari kabi didaktik birliklardan iborat kursni amalga oshirish orqali ishlab chiqarish ta'limi ustasida motivatsion, tashkiliy va nazorat bilimlari, ko'nikmalari va qobiliyatlarini rivojlantirishga; o'quv faoliyatini modellashtirish; o'zaro ta'sir texnologiyasi pedagogik jarayon sub'ektlarining; reproduktiv ta'lim texnologiyalarini modellashtirish; algoritmik ta'lim texnologiyalari; mahsuldor ta'lim texnologiyalarini modellashtirish; o'quvchi shaxsining hissiy sohasiga ta'sir qilish texnologiyalarini modellashtirish; o'qitishning o'yinli texnologiyalarini modellashtirish; o'qituvchining nazorat funksiyasini amalga oshirish; mashg'ulotning bosqichlari va butun pedagogik jarayonini ko'paytirish qaratilgan. Ishlab chiqilgan modelda biz maxsus-texnologik kompetensiyani rivojlantirishning uchta darajasini ajratamiz: sust, o'rta va optimal daraja. Sust daraja pedagogik harakatlarni o'zlashtirish bilan tavsiflanadi, kasbiy vazifalarni hal qilish faqat cheklangan tarzda amalga oshiriladi, vazifalar asosan kundalik ong darajasida hal qilinadi, ko'pincha muhim kamchiliklar va xatolar bilan, qaror qabul qilish jarayonida ilmiy bilimlarning kichik doirasi qo'llaniladi, qarorlar-harakatlar yo'nalishi bo'yicha qarama-qarshi, ko'pincha noo'rin, bevaqt, noto'g'ri va noaniq. O'rta mazmunli motivatsiya va umuminsoniy qadriyatlar bilan belgilanadigan harakatlarning xabardorligi va yo'nalishi bilan tavsiflanadi; harakatlarning indikativ asoslari asosan kasbiy rivojlangan ko'nikma va qobiliyatlarni ilmiy va uslubiy bilimlar shaklida ishlaydi; harakatlarning maqsadga muvofiqligi muammolarni hal qilishning maqsadlari va vositalarini tanlash, o'z vaqtida, to'g'riligi, samaradorligi, muammoni hal qilishda harakatlarning aniqligi bilan belgilanadi. Optimal, ilmiy va

kasbiy xabardorlik, ilmiy va yo'nalish, aniq va ongli fuqarolik pozitsiyasi va axloqiy munosabat bilan tavsiflanadi; professionallik va harakatlar asosini rivojlantirish; harakatlar shakllari va ularning mazmunini aniqlashda o'ziga xoslik va ijodiy yondashuv; aniqlik, iqtisodiy samaradorlik, harakatlarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlaydigan ko'nikma va qobiliyatlarni egallash va boshqalar.

Ishlab chiqarish ta'limi ustasining maxsus-texnologik kompetensiyasini rivojlantirish darajalarining tasnifidan kasbiy va pedagogik faoliyatga tayyorgarlikni yaxlit tizimli taqdim etish uchun ham foydalanish mumkin. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, o'quvchilar pedagogik kasbini egallaganda va oliy ta'lim tizimida bu faqat motivatsiya, tashkillashtirish va nazorat qilish bilan bog'liq ko'nikmalarni shakllantirishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, ishlab chiqarish ta'limi ustasining maxsus-texnologik kompetensiyasining rivojlanish darajasi quyidagi mezonlar asosida baholanishi mumkin: mashg'ulotning har bir bosqichida o'quvchilar faoliyatini tuzadigan va tashkil etadigan maqsad va vazifalarni shakllantiradi; shaxsni tashkil qilish usullariga ega, maqsad va vazifalarni hal qilishga qaratilgan o'quvchilarning individual, frontal va guruhli faoliyati; amaliy mashg'ulotlarda ijodiy muhit yaratish usullari va uslublariga ega; o'quvchilar bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatadi, ular bilan dialog o'tkaza oladi; o'quvchilarni mustaqil ravishda mulohaza yuritishga undaydigan faol usullardan foydalanadi; o'quvchilarning allaqachon o'zlashtirgan bilimlari tizimiga yangi materiallarni kiritadi; o'quvchilarni o'quv vazifasini hal qilish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha ma'lumotlarni qidirishni tashkil qila oladi; o'quvchilar yutuqlarini baholash mezonlarini shakllantira oladi; shakllantirish usullaridan foydalana oladi.

o'quvchilarning o'z-o'zini baholash qobiliyatlari; pedagogik baholash usullaridan, o'quvchilarning o'zaro baholash va o'z-o'zini baholashdan foydalana oladi.

Ushbu model ishlab chiqarish ta'limi ustasining kompetensiyasini rivojlantirish uchun asos bo'lib, modelning har bir komponenti faoliyatni samarali qilishi mumkin.

Yuqorida aytib o'tilganlarni umumlashtirib, biz ishlab chiqarish ta'limi ustasining texnologik kompetensiyasini rivojlantirishning tarkibiy va funksional modeli ushbu jarayonning texnik va texnologik ko'nikmalarni shakllantirish darajalarida ifodalangan ishlab chiqarish tomonini o'z ichiga

oladi, ularning har biri ekspert baholashda ma'lum bir faoliyatni o'z ichiga oladi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida aytilganlarning barchasini umumlashtirib, biz ishlab chiqarish ta'limi ustasini o'qitish tizimini maqsadli va chuqur o'rganish zarurati bilan bog'liq bo'lgan maxsus-texnologik kompetensiyani rivojlantirish jarayonini modellashtirish zarurligini ta'kidlaymiz. Shu bilan birga, ishlab chiqilgan modelni amalga oshirish samaradorligini ishlab chiqarish ta'limi ustasining maxsus-texnologik kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmini joriy etish orqali ta'minlash mumkin, ular orasida samarali texnologiyalar muhim o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" 2020-yil 7-avgustdagi 466-son Qarori.
2. Raximov Z.T. Pedagogik kompetentlik ta'lim jarayoni rivojlanishining muhim omili sifatida. *Замонавий таълим / современное образование* 2019, 7(80)
3. Торбеева А.П. Современная прогностическая модель мастера производственного обучения [Текст] / А.П. Торбеева // *Профессиональное образование. Столица.* - 2008.- №12. - С. 36-37.
4. В.А. Профессиональная компетентность современного учителя. – Красноярск: КГУ, 1998. – 310 с.
5. Варданын Ю.В. Строеие и развитие профессиональной компетентности специалиста с высшим образованием (на материале подготовки педагога и психолога): Дис. ... д-ра пед. наук. – М., 1998. –353 с.
6. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // *Педагогика.* –2003. – № 10. – С. 72–94.
7. Гаджиев Г.М. Проектно-преобразовательная деятельность школьников. – Махачкала: Радуга, 2002. – 274 с.
8. Гаджиев Р.Д. Формирование технологической компетенции будущего учителя (на примере учителя Технологии и предпринимательства): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Махачкала, 2012. – 22 с.
9. Uralov S.A. Ishlab chiqarish ta'limi ustalarining maxsus texnologik kompetentligini rivojlantirish. *Uslubiy qo'llanma.* Toshkent-2022 yil.



УДК: 328.188:323(584.4)

Gulbahor XAMRAKULOVA,
Toshkent shahridagi ADJU universiteti o'qituvchisi
E-mail: khamrakulovaqulbahor@gmail.com

Iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent G'.L.Yoziyev taqrizi asosida

THE ROLE OF INTERNATIONAL DEVELOPMENT COOPERATION IN THE UNITED NATIONS SYSTEM: ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES

Abstract

The field of cooperation in international development came into being after the end of the Second World War and the establishment of a new order in the world. This field has been and remains important in the United Nations (UN) system. This article examines the international development cooperation system from 1946 until the adoption of the Sustainable Development Goals (SDG's) programs by the UN. In studying and analyzing the place of cooperation in international development in the UN system, the resolutions of the General Assembly and a number of documents are mainly relied on. It also analyzes the progress made in the world through international development cooperation with the adoption of development programs and official documents, as well as the goals that should be implemented to solve the problems ahead.

Key words: International development and cooperation, United Nations, international financial institutions, Sustainable Development Goals (SDG's), development programs, UNDP, General Assembly.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В РАЗВИТИИ В СИСТЕМЕ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ: ДОСТИЖЕНИЯ И ВЫЗОВЫ

Аннотация

Сфера сотрудничества в международном развитии возникла после окончания Второй мировой войны и установления нового порядка в мире. Эта область была и остается важной в системе Организации Объединенных Наций (ООН). В данной статье рассматривается система международного сотрудничества в целях развития с 1946 года до принятия ООН программ Целей устойчивого развития (ЦУР). При изучении и анализе места сотрудничества в международном развитии в системе ООН в основном опираются на резолюции Генеральной Ассамблеи и ряд документов. Также анализируется прогресс, достигнутый в мире посредством международного сотрудничества в области развития с принятием программ развития и официальных документов, а также цели, которые должны быть реализованы для решения предстоящих задач.

Ключевые слова: Международное развитие и сотрудничество, Организация Объединенных Наций, международные финансовые учреждения, Цели в области устойчивого развития (ЦУР), программа развития, ПРООН, Генеральная Ассамблея.

XALQARO TARAQQIYOTDAGI HAMKORLIKNING BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTI TIZIMIDA TUTGAN O'RNI: YUTUQLAR VA MUAMMOLAR

Аннотация

Xalqaro taraqqiyotdagi hamkorlik sohasi ikkinchi jahon urushi yakunlanib, dunyoda yangi tartibot o'rnatilishi bilan vujudga kelib rivojlanib bordi. Ushbu soha dastlab va hozirgi kunda ham Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tizimida muhim bo'lib kelmoqda. Ushbu maqolada BMT tomonidan 1946-yildan boshlab Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) dasturlari qabul qilingunga qadar xalqaro taraqqiyotdagi hamkorlik tizimi o'rganilgan. Xalqaro taraqqiyotdagi hamkorlikning BMT tizimidagi o'rnini o'rganish va tahlil qilishda, asosan, Bosh Assambleyaning rezolyutlari va qator hujjatlarga tayanilgan. Bunda taraqqiyot dasturlarining, rasmiy hujjatlarning qabul qilinishi bilan xalqaro taraqqiyotdagi hamkorlik orqali dunyo bo'yicha yutuqlarga erishilgani va shu bilan birgalikda oldinda turgan muammolarni hal etish uchun qilingan, amalga oshirilishi kerak bo'lgan maqsadlarni ham tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: Xalqaro rivojlanish va hamkorlik, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Xalqaro moliya institutlari, Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM), rivojlanish dasturi, BMTTD, Bosh Assambleya.

Kirish. BMT va xalqaro forumlar hujjatlarida mamlakatlarning o'z iqtisodiy taraqqiyotini, aholining hayot darajasi va sifatini oshirishni ta'minlash kabi maqsadlar yaqqol o'zida aks ettiradi. Ushbu hujjatlar va qarorlarda xalqaro taraqqiyotga ko'maklashish muhim o'rin tutadi hamda bu hujjatlar va qarorlarning retrospektiv tahlili vaqt o'tishi bilan rivojlanish maqsadlari va ularga erishishda xalqaro hamkorlik va yordamning o'rni qanday o'zgarganini ko'rish imkonini beradi.

2015-yilda qabul qilingan BMTning Barqaror rivojlanish bo'yicha 2030-yilga qadar kun tartibida belgilangan barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) bu rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun global muammolarga javob berishga qaratilgan milliy siyosatda va

xalqaro hamkorlikda universal qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. BRM XX asrda qabul qilingan Taraqqiyotdagi hamkorlik bo'yicha global sheriklik natijalariga asoslanib, BMTning 1946-yildan Mingyillik Deklaratsiyasigacha bo'lgan davrga oid tajriba va amaliyotlarni o'z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xalqaro taraqqiyotdagi hamkorlik sohasidagi ko'plab ilmiy ishlar chet el olimlari tomonidan yozilgan bo'lib, ushbu sohadagi nazariy munozaralar A. Alesina va D. Dollar kabi olimlarni ishlarida kuzatish mumkin. Shu bilan birgalikda ushbu sohaning boshqa jihatlarini Mark MakGillivray, Channing Arndt, Pol Mosley, Richard T. Griffiths kabi tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida yoritib berilgan. Yaqin yillar ichida MDH mamlakatlari tadqiqotchilari tomonidan xalqaro taraqqiyotdagi hamkorlik

sohasi keng o'rganila boshlandi va M. Larinova, N. Safonkina va M. Beletskaya kabi tadqiqotchilarning ishlarida xalqaro taraqqiyotning nazariy jihatidan tortib, hozirgi kunda amalga oshirilayotgan loyihalargacha bo'lgan dolzarb mavzularni uchratish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozilishida, asosan, BMT tomonidan qabul qilingan hujjatlar tahlili asosida tadqiqot olib borildi. Hujjatlarining ko'p qismi Bosh Assambleya, Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash rezolyutsiyalari va rasmiy hujjatlari bo'lib, tahlil qilishda tomonlarning rasmiy pozitsiyalari, manfaatlari, qarama-qarshiliklari kabi jihatlar ochib berilgan. Ushbu miqdoriy tahlilda xalqaro taraqqiyot va hamkorlik bo'yicha barcha qarorlar maxsus ma'lumotlar bazasiga birlashtirilib, sessiya va hududlar bo'yicha saralangan. Ma'lumotlar ba'zasiga minglab BMTning organlari tomonidan xalqaro taraqqiyot va hamkorlikka oid minglab rezolyutlar va boshqa turdagi hujjatlar kiritilgan. Ushbu miqdoriy tahlil asosida quyidagi mezonlarga tayanildi: rezolyutsiyalar soni, umumiy sondagi ulushi, alohida toifalardagi rezolyutsiyalarning soni va ulushni va yillar va o'n yilliklar dinamikasini o'z ichiga oladi.

Tahlil va natijalar. BMT 1961-yilda "Taraqqiyotning o'n yilligi" hujjatini qabul qildi va bu har o'n yilda bir marta qabul qilinadigan taraqqiyot dasturiga aylandi. Taraqqiyotning to'rtta o'n yilligi (1960 [1], 1970 [2], 1980 [3], 1990 [4]), Mingyillik deklaratsiyasi [5] va Barqaror rivojlanish maqsadlari [6] bilan yakunlandi. Har bir bosqichning yutuqlari va muammolari bor edi. Hamkorlikning asosiy tamoyillari, mexanizmlari va yo'nalishlari BMTning Bosh Assambleya, Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashning dastlabki sessiyalarida shakllantirildi. Taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash vositalarini yaratish 1940-yillarning o'rtalarida boshlandi, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, BMTning Bolalar uchun favqulodda yordam jamg'armasi, Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti, Kengaytirilgan texnik yordam dasturi va keyinchalik BMT Maxsus jamg'armasi tuzildi. Xalqaro savdoning kengayishi va savdo muammolariga to'siqlarning olib tashlanishi 1950-yillardagi BMT rezolyutsiyalarida muhim o'rin egalladi. 1960-yilda birinchi marta rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam va kapital oqimini iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar milliy daromadlarining 1 foizigacha oshirish maqsadi qo'yildi [7].

Ushbu hujjatlar tahlili bizga xalqaro hamkorlik konsepsiyasini ishlab chiqishning asosiy tendensiyalarini va xalqaro taraqqiyotdagi hamkorlikning zamonaviy tizimi qanday ekanligini va uning shakllanish asosini tushishishga imkon beradi.

1961–1970 yillar xalqaro iqtisodiy hamkorlik dasturi - BMTning o'n yillik dasturi va Butunjahon oziq-ovqat dasturi (WFP) [8], Birlashgan Millatlarning Sanoatni Rivojlantirish Tashkilotining (UNIDO) [9] tashkil etilishi hamda BMTning Savdo va Taraqqiyot bo'yicha konferensiyasi (UNCTAD) va BMTTD, Taraqqiyotning ikkinchi o'n yilligi uchun Xalqaro Taraqqiyot Strategiyasini qabul qilinishi va xalqaro valyuta tizimini isloh qilish bo'yicha sa'y-harakatlarning amalga oshirilishi bu davrning o'ziga xos jihati sifatida ajralib turadi.

Taraqqiyotning birinchi o'n yilligida e'lon qilingan maqsadlardan biri qashshoq mamlakatlarga birinchi o'n yil ichida "taraqqiyot" ga erishishga yordam berish edi. Ushbu maqsad iqtisodiy rivojlanish choralari to'g'risidagi keynscha yondashuvni aks ettirgan holda, iqtisodiy o'sishga katta ahamiyat berib – yalpi milliy daromadning yillik o'sish sur'ati 5% dan kam bo'lmasligi va rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan (rivojlanmagan) mamlakatlarga sarmoya o'tkazish choralari ko'rishni nazarda tutgan. Bu esa davlatlarga quyidagi vazifalarni yukladi, masalan, ichki resurslarni maksimal safarbar etish; ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish rejalarini tuzish; boshqaruv mexanizmini takomillashtirish va uni samarali amalga oshirish uchun rag'batlantirish; fan va texnologiyani milliy muammolarga

yo'naltirish; ishlab chiqariladigan va yarim tayyor mahsulotlarni ko'paytirish hisobiga eksport daromadlarini ko'paytirish; va rivojlanayotgan mamlakatlarga kapital oqimini oshirish [11]. Shu bilan birga, o'n yillikda "nafaqat hozirgi avlodning, balki kelajak avlodlarning ham farovonligi va baxti" muhimligi qayd etilgan [12].

Ikkinchi o'n yillikning asosiy bosqichlari taraqqiyot va atrof-muhit muammolarini bosqichma-bosqich integratsiyalashuvi, xalqaro valyuta inqirozini hal qilish va o'sib borayotgan qarz yukini yumshatish, BMT Taraqqiyot Dasturi, Jahon oziq-ovqat dasturlari va Maxsus jamg'arma, davlatlarning iqtisodiy huquqlari va majburiyatlari to'g'risidagi nizom, Tariflar va savdo bo'yicha umumiy kelishuv doirasida rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan differensial rejimni joriy etish bo'yicha sa'y-harakatlar, Taraqqiyotning uchinchi o'n yilligi uchun Xalqaro rivojlanish strategiyasini qabul qilinishi bilan ajralib turadi. Shu bilan birgalikda, "barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash uchun adolat va tenglik tamoyillari asosida xalqaro iqtisodiy munosabatlarni qayta qurish bo'yicha global muzokaralarni" boshlashga urinish muvaffaqiyatsiz bo'lganligi ham bu davrga tegishlidir [7].

1970-yildagi BMT Taraqqiyotning ikkinchi o'n yilligi hujjatida rivojlangan mamlakatlarning rivojlanayotgan mamlakatlarga YaIMning 1% miqdorida yordam berish istagini e'lon qildi. Shu bilan birga, barcha mamlakatlarga o'n yillikning o'rtalariga kelib, yordam bo'yicha YaIMning 0,7% darajasiga yetkazish tavsiya qilindi. O'shandan buyon ko'plab xalqaro hujjatlarda YaIMning 0,7 foizi darajasida taraqqiyot uchun ko'mak berish mavzusi takrorlanib keladi.

Shu bilan birga, rivojlanayotgan mamlakatlar o'z taraqqiyotini moliyalashtirish uchun asosiy mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlari lozimligi ta'kidlandi. Shuningdek, u ishonchli moliyaviy va pul-kredit siyosati, qonunchilik va ma'muriy islohotlar, shu jumladan soliq sohasida zarurligini ko'rsatdi hamda ular uzoq muddatli va doimiy yordam ko'rsatish va uni berish tartib-tamoyillarini soddalashtirish haqida ham to'xtalib o'tilgan.

Taraqqiyotning ikkinchi o'n yillik hujjatida "ijtimoiy" maqsadlar – bandlik, ta'lim, sog'liqni saqlash, ovqatlanish va davlat siyosiy hayotida fuqaro sifatida ishtirok etish kabilarni o'z ichiga olgan bo'lib, unda "Rivojlanishning asosiy maqsadi shaxsning farovonligini doimiy ravishda yaxshilash va barchaga foyda berish bo'lishi kerak" deb ta'kidlangan. [2] Shuningdek, gender tengligi alohida komponent bo'lgan. Lekin qashshoqlik haqida faqat bir marta tilga olingan.

Taraqqiyotning uchinchi o'n yilligi ilmiy, texnik [13] va ishlab chiqarish salohiyatini mustahkamlash [14], rivojlanayotgan mamlakatlarning energiya resurslarini rivojlantirish [15], 2000-yilgacha hamma uchun sog'liqni saqlashning global strategiyasini qabul qilish [16], qarzi muammosini uzoq muddatli yechimini topish [17], taraqqiyot huquqi to'g'risidagi deklaratsiyani qabul qilish [18] va BMTning to'rtinchi o'n yillik taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqish harakatlari bilan xarakterlanadi. Jahon iqtisodiyotidagi salbiy tendensiyalar (iqtisodiy pasayish, valyuta beqarorligi, proteksionizmning kuchayishi, tizimli nomutanosiblik) taraqqiyotning uchinchi o'n yilligi strategiyasining maqsadlarini amalga oshirishni xavf ostiga qo'ygan. Shu nuqtai nazardan, xalqaro hamjamiyat o'z harakatlarini uchta asosiy yo'nalishga qaratdi: xalqaro iqtisodiy munosabatlarni qayta qurish, strategiya maqsadlarini amalga oshirish, yangi xalqaro iqtisodiy tartibni o'rnatish to'g'risidagi deklaratsiya tamoyillari va davlatlarning iqtisodiy huquqlari va majburiyatlari xartiyasining maqsadlari, tashqi qarzi inqirozini bartaraf etish [19], shu bilan birga taraqqiyotni moliyalashtirish uchun yetarli resurslarni ta'minlash [20].

1980-yilda rivojlangan davlatlar yordamini ko'paytirish va YaIMning 0,7 foiziga erishish uchun harakat

qilishi kerakligi e'lon qilindi. Shundan so'ng, YaIMning 1% ko'rsatkichiga imkon qadar tezroq o'tish zarurligi ko'rsatildi.

Taraqqiyotning to'rtinchi o'n yilligining boshlanishi sobiq ittifoq Respubliklarining va jahon sotsialistik tizimining qilishi bilan xarakterlanadi. Rossiya Federatsiyasi xalqaro huquq munosabatlarida va BMT tizimida sobiq ittifoq Respubliklarining vorisiga aylandi. Sotsialistik mamlakatlarning jahon iqtisodiyotiga va xalqaro iqtisodiy hamkorlik tuzilmalariga kirishi va integratsiyasi jarayoni boshlandi [7]. Iqtisodiy munosabatlarining o'zgarishi iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatgan rivojlanayotgan davlatlar, Sharqiy va Markaziy Yevropa mamlakatlari [22] bilan iqtisodiyoti o'tish davrida bo'lgan mamlakatlarni qo'llab-quvvatlash natijasida taraqqiyot yordamining kamayishi mumkinligi xavotirni tug'dirdi. Bu xavotirlar Bosh Assambleyada muhokama qilinib, BMTning tegishli rezolyutsiyalarida o'z yechimini topdi [23].

1990-yildagi hujjatda BMT rivojlangan davlatlarni yana bir bor yordam darajasini YaIMning 0,7 foizigacha yetkazishga chaqiradi va bu esa o'sha paytdagi umumiy yordam kelishilgan maqsadning atigi yarmi edi. Qarz muammosi va qarz inqirozini hal qilish, rivojlanayotgan mamlakatlarda savdo to'siqlarini kengaytirish va bartaraf etishga e'tibor qaratildi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni ko'paytirish muhimligi ta'kidlangan.

1990-yilda BMT Taraqqiyot Dasturi ilk bor Inson taraqqiyoti to'g'risidagi hisobotni taqdim etdi. "Bu Hisobot odamlar va taraqqiyot haqida bo'lib, insonlar o'z tanlovlarini qanday kengaytirishi mumkinligi va bu yerda YaIM o'sishidan, daromad va boylikdan, tovar ishlab chiqarish va kapital to'plashdan ko'ra ko'proq ma'noni anglatadi. Biror kishining daromad olish imkoniyati tanlovlardan biri bo'lishi mumkin, lekin bu insoniy sa'y-harakatlarning yig'indisi emas" [24] deb e'tirof etilgan.

Qaysidir ma'noda, BMT tomonidan qirq yil davomida taraqqiyotning o'n yillik hujjatlarini qabul qilinishining yakuni 2000-yilda Ming yillik deklaratsiyasining qabul qilinishi bilan tugallandi. Taraqqiyot dasturining kun tartibiga kelajakdagi global sheriklikni shakllantirishda muhim bosqichligi qo'yildi va BMT Mingyillik Deklaratsiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'ldi. Deklaratsiyaning maqsadlari - qashshoqlik va ochlikni yo'q qilish, umumiy boshlang'ich ta'limga erishish, bolalar o'limini kamaytirish, onalar salomatligini yaxshilash, ayollarning huquqlarini mustahkamlash, OIV/ OITS, bezgak va boshqa kasalliklarga qarshi kurash, atrof-muhitni muhofaza qilish va taraqqiyot uchun global hamkorlikni yo'lga qo'yish. XXI asrning birinchi 15 yilligidagi xalqaro taraqqiyotdagi hamkorlikning usullari va yo'nalishlari deb yuqoridagi maqsadlar belgilab olindi [5].

Birdamlik prinsipi asosiy qadriyatlardan biri deb e'lon qilindi. Bu shuni anglatadiki, global muammolar tenglik va ijtimoiy adolatning asosiy tamoyillariga muvofiq xarajatlar va

yuklarning teng taqsimlanishi bilan hal qilinishi kerak. Shunga qaramay, omadsizlar eng omadlilarning yordamiga muhtojdir [21].

2015-yil sentyabr oyida BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2030-yilgacha bo'lgan Barqaror rivojlanish maqsadlarini qabul qildi. Qabul qilingan Barqaror rivojlanish maqsadlari 2030-yilgacha butun dunyoda qashshoqlik va ochlikni tugatish bo'yicha ulkan maqsadlarni qo'ydi. Barqaror rivojlanishning o'n yetti maqsadi va unga bog'liq 169 ta maqsadlar e'lon qilinib, ular keng qamrovli va yaxlit hisoblanadi. Maqsadlar qashshoqlik va ochlikni bartaraf etishdan tashqari, sog'lom turmush tarzini ta'minlash, ta'lim, gender tengligi, ekologik muammolar, suv va energiyaga bo'lgan ehtiyojni qamrab oladi. Barqaror iqtisodiy o'sish, bandlik, barqaror infratuzilmani yaratish, sanoatlashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash maqsadlari ta'kidlangan [25].

BMTning Mingyillik deklaratsiyasida ilgari ta'kidlanmagan sohalar orasida barqaror rivojlanish uchun tinch va inklyuziv jamiyatlarni targ'ib qilish, hamma uchun odil sudlovni ta'minlash va barcha darajalarda samarali, hisobdor va inklyuziv institutlarni qurish kabi maqsadlar Barqaror taraqqiyot maqsadlari dasturida o'z aksini topgan. Barqaror taraqqiyot maqsadlari tadqiqot mavzusi bo'lmasa-da, Barqaror taraqqiyot maqsadlari va Mingyillik taraqqiyot maqsadlarini solishtirish qiziqish uyg'otadi, chunki u qaysidir ma'noda dunyoda sodir bo'layotgan taraqqiyot jarayonlarini tushunish dinamikasini aks ettiradi. Hozirgi vaqtda maqsadlarga erishish va muammolarni hal qilish jarayonini kuzatish va nazorat qilish imkonini beradigan Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish ko'rsatkichlari ro'yxati allaqachon shakllantirilgan [26].

Xulosa va takliflar. Xalqaro taraqqiyotdagi hamkorlikning har bir bosqichida yutuq va qiyinchiliklar kuzaltdi. 50 yildan ortiq muddat davomidagi xalqaro jamoaviy sa'y-harakatlar natijasida ko'p yutuqlarga erishildi. Bunda yaratilgan dasturiy hujjatlarni izchil birlashtirish, ko'rib chiqish va baholash vositalari takomillashtirildi, rivojlanish va atrof-muhit masalalari integratsiyasi, asosiy institutlar, shu jumladan Bolalar jamg'armasi, Maxsus jamg'arma, BMTTD, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Sanoat Hamkorligi Tashkiloti va Butunjahon oziq-ovqat dasturi hamda rivojlanishni moliyalashtirishni ko'paytirish kabi ishlar amalga oshirildi. Biroq, rivojlanayotgan mamlakatlar manfaatlaridan kelib chiqqan holda, xalqaro iqtisodiy tizimni qayta qurish asosida taraqqiyot uchun tashqi sharoitlar yaratishga qaratilgan sa'y-harakatlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi. XXI asr xalqaro valyuta va savdo tizimlarining tizimli muammolarini meros qilib oldi. Shubhasiz, agar milliy xudbinlik, siyosiy va mafkuraviy tafovutlar bartaraf etilganda, taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik yutuqlari bundanda ko'p bo'lar edi.

ADABIYOTLAR

1. U. N. 1. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 1710 (XVI). United Nations Development Decade: A programme for international economic co-operation,," 19 12 1961. [Online]. Available: [https://undocs.org/en/A/RES/1710%20\(XVI\)](https://undocs.org/en/A/RES/1710%20(XVI)). [Accessed 22 03 2022].
2. U. N. 1. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 2626 (XXV). United International Development Strategy for the Second United Nation Development Decade,," 24 10 1970. [Online]. Available: [https://undocs.org/en/A/RES/2626\(XXV\)](https://undocs.org/en/A/RES/2626(XXV)). [Accessed 22 03 2022].
3. U. N. 8. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 35/56. United International Development Strategy for the Third United Nation Development Decade,," 5 12 1980. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/35/56>. [Accessed 22 03 2022].
4. U. N. 7. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 45/199. United International Development Strategy for the Fourth United Nation Development Decade,," 21 12 1990. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/45/199>. [Accessed 22 03 2022].
5. U. N. 8. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 55/2. United Nations Millennium Declaration,," 8 09 2000. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/55/2>. [Accessed 22 03 2022].
6. U. N. 4. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development,," 25 09 2015. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/70/1>. [Accessed 22 03 2022].
7. S. E. Larionova M., "The First Five Decades of Cooperation for Development. Actors, Achievements and Challenges,," International Organisations Research Journal, vol. 13, no. 4, pp. 96-136, 2018.

8. U. N. 1. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 1714 (XVI). World Food Programme," 19 12 1961. [Online]. Available: [https://undocs.org/en/A/RES/1714\(XVI\)](https://undocs.org/en/A/RES/1714(XVI)). [Accessed 25 03 2022].
9. U. N. 1. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 2152 (XXI). United Nations Industrial Development Organization," 17 11 1966. [Online]. Available: [https://undocs.org/en/A/RES/2152\(XXI\)](https://undocs.org/en/A/RES/2152(XXI)). [Accessed 26 03 2022].
10. U. N. 1. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 1995 (XIX). Establishment of the United Nations Conference on Trade and Development as an organ of the General Assembly," 30 12 1964 . [Online]. Available: <https://digitallibrary.un.org/record/203700>. [Accessed 26 03 2022].
11. T. C. Thomas G.Weiss, "Whither United Nations Economic and Social Ideas? A Research Agenda," Journal of Global Social Policy, vol. 1, no. 1, pp. 25-47, 2001.
12. G. Koehler, "Seven decades of 'development', and now what?," Journal of International Development J. Int. Dev., vol. 27, no. 6, p. 733-751, 2015.
13. U. N. 1. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 36/183. United Nations Financing System for Science and Technology for Development," 17 12 1981. [Online]. Available: <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/RES/36/183>. [Accessed 03 04 2022].
14. U. N. 1. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 36/182. Industrial Development Cooperation," 17 12 1981. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/36/182>. [Accessed 03 04 2022].
15. U. N. 1. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 37/251. Development of the Energy Resources of Developing Countries," 21 12 1982. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/37/251>. [Accessed 03 04 2022].
16. U. N. 6. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 36/43. Global Strategy for Health for All by the Year 2000," 19 11 1981. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/36/43>. [Accessed 03 04 2022].
17. U. N. 1. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 41/202 Strengthened International Economic Cooperation Aimed at Resolving External Debt Problems of Developing Countries," 08 12 1986. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/41/202>. [Accessed 03 04 2022]
18. U. N. 9. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 41/128. Declaration on the Right to Development. General Assembly Resolution," 04 12 1986. [Online]. Available: <https://undocs.org/A/RES/41/128>. [Accessed 03 04 2022].
19. U. N. 8. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 43/198. External Debt Crisis and Development: Towards a Durable Solution of the Debt Problems," 20 12 1988. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/43/198>. [Accessed 05 04 2022].
20. U. N. 8. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 43/197. Fulfilment of the Target for Official Development Assistance," 20 12 1988. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/43/197>. [Accessed 05 04 2022].
21. Б. М., Россия в системе содействия международному развитию, Москва: Диссертация, 2017.
22. U. N. 7. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 46/202. Impact of the Recent Evolution of EastWest Relations on the Growth of the World Economy, in Particular on the Economic Growth and Development of the Developing," 20 12 1991. [Online]. [Accessed 05 04 2022].
23. U. N. 9. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 47/175. Impact of the Recent Evolution of the Economies in Transition on the Growth of the World Economy, in Particular on the Economic Growth and Development of the De," 22 12 1992. [Online]. [Accessed 05 04 2022].
24. UNDP, "Human Development Report 1990: Concept and Measurement of Human Development. New York," 1990. [Online]. Available: <http://www.hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1990>. [Accessed 06 04 2022].
25. U. N. 4. p. m. o. G. Assembly, "Resolution 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development," 25 09 2015. [Online]. Available: <https://undocs.org/en/A/RES/70/1>. [Accessed 06 04 2022].
26. U. N. E. a. S. Council, "Statistical Commission. Report of the Inter Agency and Expert Group on Sustainable Development Goal Indicators," 19 02 2016. [Online]. Available: <https://unstats.un.org/unsd/statcom/47th-session/documents/2016-2-iaeg-sdgs-rev1>. [Accessed 06 04 2022].



УДК:796.1.03.

Азизбек ХАСАНОВ,
ЎзЖОКУ доцент в.б., (PhD)
E-mail: aziz@mail.ru

П.ф.н., профессор Р.М.Маткаримов тақризи асосида

ЎЗБЕКИСТОНДА МАЛАКАЛИ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ ЗАХИРАСИНИ ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Мазкур мақолада малакали кадрлар захирасини тайёрлаш тизимини ривожлантириш масаласи ўрганилган. Шунингдек, таълим муассасалари ўқув-машғулот жараёнига илм-фан ютуқларини жорий қилиш ишларини ташкил қилиш зарурлиги асослаб берилган.

Калит сўзлар: Малака, кадр, захира, босқич, тизим, таълим, илм-фан, илмий-тадқиқотлар, инновация.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ РЕЗЕРВОВ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КАДРОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос разработки системы подготовки резерва квалифицированных кадров. Также обосновывается, что образовательным учреждениям необходимо организовать работу по внедрению научных достижений в образовательный процесс.

Ключевые слова: Квалификация, кадры, резерв, этап, система, образование, наука, исследования, инновации.

IMPROVING THE SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE SYSTEM OF TRAINING RESERVES OF QUALIFIED PERSONNEL IN UZBEKISTAN

Annotation

This article discusses the issue of developing a system for training a reserve of qualified personnel. It is also proved that educational institutions need to organize work on the introduction of scientific achievements in the educational process.

Key words: Qualification, personnel, reserve, stage, system, education, science, research, innovation.

Кирриш. Асрлар давомида жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларда узвийликни таъминлашда кадрларни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Ворисийликнинг издан чиқиши эса бошқа урф-одатларнинг шаклланишига, миллий кадрларига зид бўлган қарашларнинг шаклланишига олиб келади.

Мазкур жараён ҳар бир соҳада кузатилади. Ҳар бир жараён, воқеа ва ҳодиса ўтмиш, бугун ва келажак тизими бўйича ривожланиб боради. Кадрлар тайёрлаш масаласида ҳам кадрлар захирасини тайёрлашда кадрлар тайёрлаш босқичлари ўртасида ўзаро алоқадорликни таъминлаш, ҳар бир босқичда билимлар бериш тизимини мукаммаллаштириб бориш, олдинги босқичда қилинган хатоларни такрорламаслик ҳамда янги замонавий методларни ишлаб чиқиб, амалиётга жорий қилиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. В.Н.Платонов, В.И.Лях каби олимлар ўзлари ташкил қилган илмий-тадқиқот натижалари асосида спорт захираларини тайёрлаш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишган бўлсада, бу борада доимий илмий-тадқиқот ишларини ташкил қилиб бориш, муаммоларни ўрганиш ва баратараф этиш бўйича тизимли ишларни ривожлантириб бориш долзарб бўлган вазифалар қаторига киради.

Тадқиқот мақсади. Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш захирасини тайёрлаш тизимининг илмий-назарий асосларини такомиллаштириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот вазифаси. Кадрлар тайёрлаш босқичларида билим бериш жараёнининг ўзаро боғлиқлиги ҳолатини ўрганиш, бир босқичдан иккинчи

босқичга ўтиш жараёнида уларда маҳоратнинг ортиб бориш даражасини аниқлаш.

Тадқиқотнинг услуби. Педагогик кузатишлар, анкета сўровлардан фойдаланилди. Бунда таълим муассасаларида малакали кадрлар тайёрлаш ишлари, айниқса бир босқичдан кейинги босқичга ўтган кадрларга билимларни бериш ишларини ташкил қилиш ҳолати ўрганилди ҳамда соҳадаги етук мутахассисларнинг фикрлари таҳлил қилинди.

Тадқиқот натижалари. Мамлакатимизда малакали кадрлар захирасини тайёрлаш ишлари таълим муассасаларига юлатилган бўлиб, таълим муассасалари малакали кадрлар ёши ҳамда эришаётган ютуқларига қараб кадрлар саралаш ишларини ташкил қиладилар. Шунингдек, малакали малакали саралаш билан бирга уларни кейинги тайёрлаш ишларини мукаммал бўлган босқичларда, таълим муассасаларида машғулотларни давом эттирадилар.

Ушбу жараёнда мактаблар ўртасида боғловчи муносабатларни ривожлантириш зарур ҳисобланади. Мактаблар билан биргаликда малакали кадрлар захирасини тайёрлаш бўйича олиб борилаётган ишларни мувофиқлаштириб боради. Юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг кўп йиллик тизимини такомиллаштириш билан бирга тизимга малакали кадрлар тайёрлаш бўйича янги услубларини жорий қилиш ишларини ҳам ташкил қилади.

“Мамлакатимиз ҳаётида рўй бераётган туб ўзгариш ва ислохотларнинг муваффақиятли амалга оширилиши, аввало, бозор иқтисодиёти шароитида мустаҳкам билимга эга, Ўзбекистоннинг бугунги ташқи ва ички сиёсати йўналишларини тушунадиган, таҳлил эта оладиган ёш ва ташаббускор кадрларга

боғлиқ”(4).Шундан келиб чиқиб, “бўлажак мутахассисларнинг креативлик компетенциялари”ни ривожлантириш бўйича тизимли ишларни ташкил қилиш лозим деб, ҳисоблаймиз.

Бўлажак малакали кадрлар ихтисослашувининг ўзига хос жиҳатларига қараб турли даражада намоён бўладиган қуйидаги компетентлик керак бўлади:

Булар:

- юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш қонунларини билиш;

- кузатишлар ва тегишли ҳаракатларни амалга ошириш натижасида олинган махсус билимларни тезкор қайта ишлаш;

- турли ахборотларни эслаб қолиш, ёдда сақлаш ва керакли ҳолатда ишлата олиш;

- қийин вазиятларда тафаккур жараёнлари оқимининг тезлиги ва мослашувчанлиги, тафаккурнинг мустақиллиги, ақлнинг кенглиги ҳамда чуқурлиги, фикрнинг изчиллигига таяниб фаолиятни ташкил этиш;

- кутилаётган ҳодисаларни олдиндан сезиш билан ҳаракат қилиш ва тезкор қарор қабул қилиш.

Бу вазифани бажариш учун қуйидагиларнинг билим ва амалий кўникмалари қайта кўриб чиқиладиган баҳоланади:

1) профессор-ўқитувчиларнинг – назарий билимлар, назарий билимларни амалиётга қўллаш, педагогик маҳорат (замонавий технологиялар ва интерактив дастурларни жорий қилиш), илмий фаолияти, илмий натижалари ва ютуқлари, психологик кўникмалари, тартиб-интизомни сақлаш, спортчиларнинг натижалари;

2) илмий ходимларнинг – илмий фаолияти, илмий натижалар ва ютуқлар, уларни амалиётга жорий қилиш, инновацион ғоялар ва таклифларни ишлаб чиқишда иштироки;

3) методистларнинг – ўқув дастурларини ишлаб чиқиш, ўқув-машғулотларни ташкил қилиш бўйича тавсиялар ва методикаларни ишлаб чиқишдаги фаоллиги ҳамда ташкилотчилик қобилиятлари, таълим жараёнини мониторинг ва инспекциялаш, режавий ва ҳисобот ҳужжатларини тузишдаги иштироки, тренерлар ва спортчиларнинг ютуқлари;

4) битирувчиларнинг – назарий билимлар даражаси, танланган касбига мотивацияси даражаси, дарсдан ташқари амалиётдаги фаолияти, тартиб-интизомни сақлаш, мустақил фикрлаш ва таҳлил қила олиш қобилияти.

Бунда, мазкур тизим ортқича бюрократия, қоғозбозлик, сертификат ёки бошқа тасдиқлайдиган ҳужжатни олиш, пул маблағларини йиғишга олиб келмайди.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалар, малакали кадрлар захираларини тайёрлаш бўйича олиб борилган таҳлил натижалари, мутахассисларнинг фикрларига таяниб, малакали кадрлар захирасини ривожлантириш бўйича қуйидаги таклиф ва тавсияларни ҳулоса сифатида келтириш мумкин:

Биринчидан, ҳар бир малакали кадрлар захирасини тайёрлаш босқичларининг ўқув ва илмий адабиётлар билан таъминотини замонавий адабиётлар билан таъминлаш зарур ҳисобланади. Таълим муассасаларининг замонавий ўқув ва илмий адабиётлар билан таъминланганлиги ўқувчиларнинг улар билан танишиш имкониятини яратиб беради. Шунингдек, малакали кадрлар тайёрлашнинг маълум бир турига ихтисослашган илмий адабиётлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш ишларига эътибор қаратиш керак бўлади;

Иккинчидан, таълим муассаслари ўқув дастурлари ўзаро уйғунлашган, бир-бирини тўлдириб боровчи малака талаблари ва мезонлари доирасида ишлаб чиқиш керак бўлади. Чунки, ўзлаштириш жараёни кетма-кетликда ҳамда бир-бирини тўлдириб бориш, оддийдан мураккабликка қараб мукамаллаштириш тамойилларига асосланса мақсадга мувофиқ бўлади;

Учинчидан, бизга маълумки таълим муассасаларида назарий фанлар ҳамда амалий машғулотлар, ёки мутахассислик фанларини кўпроқ ўқитиш бўйича баҳсли масалалар кўп учрайди. Албатта, ҳар бир фанининг малакали мутахассис тайёрлашда ўз ўрни бўлади. Лекин, бугунги кунда амалий тажрибага эга бўлган мутахассисларни тайёрлаш масаласи тобора долзарблашиб бормокда. Чунки, мутахассислар ўз ишини амалиётда кўрсата олмаслиги ортидан кўпгина муаммолар юзага келади;

Тўртинчидан, бугунги кунда олий таълим соҳасида янги мутахассисликларни ташкил қилишда шу мутахассислик бўйича малакали профессор-ўқитувчилар мавжудлигига эътибор қаратилмаяпти. Хориж тажрибаси эса олдин шу йўналишда ёш мутахассисларга таълим бера оладиган малакали мутахассислар ёки профессор-ўқитувчилар мавжудлиги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда ташкил қилишга рухсат берилишини талаб қилади. Ҳатто, янги фанларни ташкил қилишда ҳам мазкур мезонга эътибор қаратилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5847-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тарақиёт стратегияси тўғрисида” ПФ-60-сонли Фармони.
3. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “O'zbekiston” нашриёти, 2021. 464-б.
4. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистонга жадал ислохотлар суръатига мос илғор кадрлар керак номли маърузасидан. Халқ сўз газетаси 19.12.2018. Б.3-4.



УДК: 370=20(045)

Mukhayyo KHOLIKOVA,
Qarshi state university ESL teacher
E-mail : kxonbib@gmail.com

Based on the review of Karshi International Innovation University professor P. Kurbanov

REFORMS, PROBLEMS IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION AND THEIR SOLUTIONS

Abstract

A number of works are being carried out in our country to improve the education system and increase the quality of education. The task of higher education institutions is not only to impart knowledge to future specialists, but also to form their personality, to form practical and professional skills and qualifications in them, to teach them to think creatively and independently, and to develop creativity in them.

Key words: Educational system, educational process, educational institutions, personnel training, educational standards, reforms, modern structure.

РЕФОРМЫ, ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ РЕШЕНИЕ

Аннотация

В нашей стране проводится ряд работ по совершенствованию системы образования и повышению качества образования. Задачей высших учебных заведений является не только дать будущим специалистам знания, но и сформировать их личность, сформировать у них практические и профессиональные умения и навыки, научить творчески и самостоятельно мыслить, развить в них творческие способности.

Ключевые слова: Система образования, образовательный процесс, образовательные учреждения, подготовка кадров, образовательные стандарты, реформы, современная структура.

TA'LIM SIFATINI OSHIRISH BO'YICHA ISLOHOTLAR, MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Annotatsiya

Mamlakatimizda ta'lim tizimini takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarining vazifasi bo'lajak mutaxassislariga nafaqat bilim berish, balki ularning shaxsini shakllantirish, ularda amaliy va kasbiy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, ijodiy va mustaqil fikrlashga o'rgatish, ularda ijodkorlikni o'stirishdan iboratdir.

Kalit so'zlar: Ta'lim tizimi, o'quv jarayoni, ta'lim muassasalari, kadrlar tayyorlash, ta'lim standartlari, islohotlar, zamonaviy tuzilma.

Introduction. Actually, the activities of educational institutions are further improved, and the quality of our people's desire for knowledge, which has been formed for centuries, is once again manifested. Our young people are trying to live a healthy and beautiful life, to have a permanent job in their profession, to take responsibility, not to belittle their human dignity, in short, to achieve perfection, and in this process, education is being considered the most important condition. Of course, from the first years of independence, great attention was paid to the reform of the education system in our country, and certain achievements have been made in this field. In the continuing education system, in particular, preschool education, general secondary education, secondary special education, vocational education, higher education, professional development and retraining, extracurricular education great changes have taken place in the species. But in the era of globalization, it cannot be overlooked that science, technology and technology are rapidly developing in the world. This, in turn, creates new demands for education and science. Regular reform of the education system, improvement of modern methods and means of teaching, enrichment of the content of education, therefore, remains an urgent requirement of today.

Literature review. The fact that the national system of personnel training does not fully meet market requirements in the process of globalization, the lack of material-technical and information base improvement of the educational process in the educational system, the lack of highly qualified pedagogic personnel, the lack of educational-methodical and

scientific literature that meets the requirements of the present time, weak interaction between science, education and production is one of the weaknesses in the system. It cannot be said that the ability of independent thinking is fully developed among pupils and students graduating from educational institutions today. Educational institutions do not have enough independence in organizing the educational process, they are not well adapted to the changing conditions of the labor market. The cooperation of educational institutions and production organizations in the process of training and employment of qualified personnel cannot be considered satisfactory. Development and implementation of state educational standards are not widely discussed together with educational institutions, production organizations, and employers. The low level of knowledge and professional potential of the majority of teachers-pedagogues in the system remains a serious problem, there is a great need for qualified, knowledgeable, pedagogic personnel who meet market requirements. Ensuring effective cooperation of education and production sectors, development of mechanisms for forming orders of enterprises and organizations regarding the quality of knowledge of trained personnel is also considered an urgent issue. It is necessary to develop and put into practice mechanisms for attracting extra-budgetary funds, including foreign investments, to the continuous education and personnel training system. Restructuring of personnel training system is required based on the prospects of economic and social development of the country, needs of society, modern achievements of techniques and technologies.

Research methodology. Inadequate role of public education management bodies in the implementation of state policy in the field of general high school and non-school education, solving the issues of choosing and placing heads of general education institutions, effective use of the property of departmental organizations. the lack of in-depth scientific research on the implementation of these issues and their results; lim system is an obvious problem. Taking into account international standards, modern scientific achievements, regular improvement of curricula, textbooks and teaching manuals, teaching methodology, implementation of a practical system of teaching natural, scientific and engineering sciences at all stages of education. it is necessary to expand the study of foreign languages at all stages of education. At the same time, it is important to ensure that pedagogues and scientists adapt to the conditions of the international labor market. There are 4 world-recognized, empirically proven models of personnel training and reform of the educational system in higher educational institutions. These are US, French, German and Japanese models. Although they are close to each other in terms of general rules and directions, they differ based on the current economic, socio-political situation, national characteristics and living conditions of these countries. The application of the achievements of modern science, technology, and technology in the universities of these countries played a key role in the ranking of Asia, Europe, and the United States among the developed countries. The reason why they quickly surpassed other countries in the field of science, technology and technology is that, first of all, free and creative thought is valued in these countries. Each person is considered to have a unique talent. In the process of globalization, the development of science, new techniques and technologies plays an important role in ensuring the stable development of our country. It is gratifying that the leadership of our country is paying great attention to these areas. But in the era of globalization, it cannot be overlooked that science, technology and technology are rapidly developing in the world. The cooperation of educational institutions and production organizations in the process of training and employment of qualified personnel cannot be considered satisfactory. Development and implementation of state educational standards are not widely discussed together with educational institutions, production organizations, and employers. The reason why developed countries quickly surpassed other countries in the field of technology is that, first of all, free and creative thought is valued in these countries. Every person is considered a unique talent. In the process of globalization, the development of science and new technologies plays an important role in ensuring the sustainable development of our country. It is gratifying that the leadership of our country is paying great attention to these areas.

Analysis and results. In the future, we must thoroughly study the experiences of developed countries and thoroughly modernize the personnel training system, taking into account the characteristics, values, and conditions of our country. Currently, the Ministry of Higher and Secondary Special Education is working on improving qualifications, bringing foreign professors to Uzbekistan to give lectures, and bringing bachelor's and master's programs closer to the educational programs of developed countries. Their textbooks and educational standards are being used as an experiment. This is certainly a good initiative and we should further develop work in this area. A comparative analysis of the experiences of foreign countries (Japan, Germany, England, France, Sweden, USA) in the development of education in higher education institutions, ensuring and controlling the quality of education with the situation in the higher education system of Uzbekistan should be done. In this place, in order to develop international scientific-pedagogical relations with

higher education institutions of advanced countries, participate in international educational programs, place orders for participation in international projects and programs, and activate the integration of the country's science into the international scientific community. it is necessary to strengthen the process of mutual exchange of ideas with scientists and pedagogues.

Today, it would be good if we invited talented young people from Uzbekistan, who are working in universities and research institutions of developed countries, to our country. Adapting to the needs of the times, increasing the prestige of the teaching profession, training pedagogues of the new era, developing the science of pedagogy, paying great attention to the introduction of innovative education and information and communication technologies into education, and at the same time showed the need to increase and encourage teachers' salaries, which great work has been done on the issues.

All conditions and opportunities are being created in higher educational institutions for the implementation of the state policy aimed at confidently solving all the issues put forward by modern science and industry. As with any sustainable developing society, we must admit that we have flaws. The opportunity of young people to get higher education and exercise their constitutional rights was limited to a certain extent. In the higher education reforms carried out in the next five years, such situations were completely put an end to and became a thing of the past. More precisely, regardless of age, conditions have been created to receive higher education in the form of day, evening and intensive education. That is, every citizen of our country, regardless of age, nationality and population, had the opportunity to fully use his constitutional rights. In addition, citizens with seniority and work experience gained the opportunity to enter a higher educational institution without an exam and on the basis of an interview with the recommendation of the higher organizations of the enterprise where they work. In particular, 71 organizations in our Republic were given the right to recommend that their employees with at least 5 years of work experience enroll in the part-time and evening education of state HEIs in the 2021/2022 academic year. According to the referral given by them, the introduction of the rule of recommending employees to study on the basis of a differentiated payment-contract without an exam, according to the results of the interview, was an unexpected news for our people. It was also noted that each organization can issue such referrals to up to 100 employees. This rule of the higher education reform was also adapted to the nature of market relations. When it comes to the higher education reform, the right of citizens to receive higher education, the issue of covering high school and college graduates with higher education was one of the acute problems awaiting a solution. The sharp difference in the ratio of school and college graduates to universities has led to the departure of thousands of young people to near and far countries due to the inability to satisfy the needs of young people who are thirsty for knowledge. Thanks to the measures initiated by the President, in 2017-2021 this number reached 28% from the previous 9%. The level of coverage of school graduates with higher education will reach 50% in 2030.

Taking this into account, state grants for student admission to higher educational institutions will be doubled. The number of higher education institutions reached 141, admission places increased from 66 thousand to 182 thousand. Training of specialists has been started in 26 branches of educational institutions of foreign countries. Gradual increase of coverage level of higher education, formation of a healthy competitive environment in the system, optimization of study loads, introduction of digital technologies into the educational process, ensuring financial independence of higher education institutions, increasing the salary of professors and teachers by

an average of 3.5 times - these are the initial results of higher education reforms. Another important aspect of higher education reforms was the issue of applying to several higher education institutions at the same time. We used to look with envy at the admission process of foreign institutions of higher education, which have been operating in our country for many years. After all, it was possible to submit documents to all foreign higher educational institutions in our country at the same time. This situation makes us both surprised and envious. In this regard, the President said that "giving our young people the opportunity to apply to several higher education institutions at the same time, I think, will serve to expand their educational rights." Our young people got such an opportunity in no time. In the following years, the entry of the non-state and private sector into the higher education system, as well as many foreign higher education institutions and branches, was a positive situation. On the one hand, if the scope of higher education expands, and on the other hand, it ensures positive competition between state and non-state educational institutions, the laws of the market begin to work in the system. Because its result is important, because every higher educational institution strives to train quality personnel. Competition and the market do not like low-quality products. As a result, creating a competitive product becomes the main goal of every higher education institution, and the result is as expected. This alone means that the reforms in education are being carried out with deep thought. One of the most important aspects of the reforms in the system was the integration of the relationship between higher education and production. Because, without cooperation, it is impossible to train highly qualified, up-to-date personnel. Today, large and medium-sized production enterprises have risen in our country, the integration of cooperation between higher education and production has been established. Students of technical higher educational institutions are not only getting

acquainted with new technologies, but also getting practice in managing them. It would be expedient for higher education institutions to focus on strengthening cooperation with production enterprises and organizations and institutions in the field of service. The management of HEIs should take the initiative in solving the issue of the lack of material and technical base and the existing ones not meeting the requirements of the time.

In this case, it is necessary to plan not only the purchase of the necessary equipment and equipment from abroad, but also the development of it using internal resources and talented professors and teachers. As a result of higher education reforms, the door of opportunities has been opened for any citizen who wants to get higher education in our country. More precisely, regardless of age, conditions were created to receive higher education in the form of day, evening and intensive education. That is, every citizen of our country, regardless of age, nationality and population, had the opportunity to fully use his constitutional rights. In addition, citizens with seniority and work experience gained the opportunity to enter a higher educational institution on the basis of an interview without an exam, with the recommendation of the higher organizations of the enterprise where they work.

Conclusion. As a general conclusion, it can be said that the higher the quality of training of the specialist personnel being trained in higher educational institutions, the higher the level of modern knowledge they have acquired, the higher the level of production and service, which are the main links of the country's economy. "serves the development, improvement and quality improvement of display networks. neg high-quality products and services lead to the satisfaction of the members of the society, to live a meaningful life and to ensure peace in the country.

REFERENCES

1. Khakimov Z.T. Higher Education Reforms: Achievements, Challenges, Solutions, and Prospects. Higher education reforms: achievements, problems, solutions. A collection of materials of the republican scientific-practical conference. October 25-26, 2019. Pages 3-7.
2. Karimov I.A. "The dream of a perfect generation" T., 1996
3. Karimov I. On the threshold of the 21st century. -T.-1997.
4. Karimov I. The dream of a perfect generation. -T.: Sharq.-1999.
5. Karimov. I believe in the strong will of our wise people. -T.-2000.
6. Ravshan Ishmuhamedov, Maksudjon Yuldashev - "Innovative pedagogy in education and training technologies" - training manual. Tashkent-2013
7. Arastu - Poetics (About fine arts). Tashkent ("Generation of the New Century") 2011
8. Mamarasul Jumabayev. Children's literature (textbook-complex). Tashkent, "Teacher" creative publishing house, 2013.
9. Muhamedova S., Abdullayeva M., Yuldasheva Sh., Eshmatova Yu. Uzbek language and modern information technologies in literature education. Study guide. - T.: 2018. - B. 162.
10. Peter Wallet. Information and communication technology in education in Asia. -Montreal: UNESCO UIS. 2014. - 60 p.
11. Adilova S. Using computer technologies in teaching the Uzbek language. - T.: TDPU, 2006. - 96 p.
12. Davletshin M. G. "General psychology" T-2000y.
13. Nemov R. S. "Psychology" T. 1.M. 1998.
14. Gamezo A. "Atlas of psychology" Moscow 2001.
15. Karimova V. M. "Psychology" T. Sharq 2002y.
16. G'oziev E.E. "General psychology" Volumes I-II. Tashkent-2002.
17. Petrovsky I.V. "General psychology" "Teacher", 1992.
18. G'oziev E.G. Mamatov M.M. and others "Adolescent psychology" Tosh D.U 1992.
19. G'oziev E.G. Otanov B. "Psychology of Cooperation" T., Tosh D.U. 1992
20. G'oziev E.G. High school psychology. ToshDU 1996.
21. Rakhmonovich, Adizov Bakhtiyor, and Nodira Adizova Bakhtiyorovna. "Linguistic classification of toponyms of bukhara district" Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL) 2.09 (2021).



УДК:37.035.6.32.01

Хурият ХУДАЙБЕРДИЕВА,
Самарқанд давлат чет тиллар институти
Гуманитар фанлар ва ахборот технологиялари кафедраси тадқиқотчиси

СамДЧТИ профессори, фалс.ф.д. Файбуллаев О. Тақризи асосида

THE DETERMINISTIC CHARACTERISTICS OF DEVELOPING PATRIOTISM IN SPIRITUAL AND ETHICAL CULTURALITY OF YOUTH

Annotation

The main goal of the reforms in New Uzbekistan is to live in the hearts of the growing youth in the spirit of love for the Motherland and devotion to high patriotic ideals. In the era of globalization, patriotism and the main determinants that support it are considered one of the most complex problems of social philosophy as issue of spirituality and morality. In the society, the triad of spirituality, ethics and patriotism are dialectically associated with each other according to their substantial essence, they receive strategic goals from each other, and in turn, they are mutually demanding determinants.

The society has deterministic aspects that create high patriotism by forming a high spiritual and moral culture of young people in all features. First of all, it is necessary to reveal the substantial components of the phenomena of "patriotism", "spirituality", "culture", "national idea" and their deterministic and dialectical connection, functional characteristics. In revealing the deterministic properties of these categories, it is appropriate to pay attention to today's updates. Because at the basis of all spiritual renewals, first of all, the questions of educating the growing young generation to be perfect people, raising the spirit of patriotism lie.

Key words: the youth, society, spirituality, morality, philosophical thinking, determinism, national idea, ideology, moral culture, patriotism, development.

ДЕТЕРМИНИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РАЗВИТОГО ПАТРИОТИЗМА И ДУХОВНО-ЭТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРНОСТИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Главная цель реформ Нового Узбекистана – жить в сердцах подрастающего молодого поколения в духе любви к Родине и преданности высоким патриотическим идеалами. В эпоху глобализации патриотизм и основные детерминанты, его поддерживающие, считаются одной из сложнейших проблем социальной философии как проблемы духовности и нравственности. В обществе триада духовности, этики и патриотизма диалектически связаны друг с другом по своей содержательной сущности, получают друг от друга стратегические цели и в свою очередь, являются взаимотребовательными детерминантами.

Общество имеет детерминированные черты, которые создают высокий патриотизм, формируя высокую духовно-нравственную культуру молодежи во всех её аспектах. В первую очередь необходимо выявить содержательные компоненты феноменов «патриотизм», «духовность», «культура», «национальная идея» и их детерминированную и диалектическую связь, функциональные характеристики. При выявлении детерминированных свойств этих категорий уместно обратить внимание на сегодняшние обновления. Потому что в основе всех духовных обновлений, прежде всего, лежат вопросы воспитания подрастающего молодого поколения совершенными людьми, воспитания духа патриотизма.

Ключевые слова: молодежь, общество, духовность, нравственность, философское мышление, детерминизм, национальная идея, идеология, нравственная культура, патриотизм, развитие.

ЁШЛАР ВАТАНПАРВАРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ДЕТЕРМИНИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Янги Ўзбекистондаги ислохотларнинг бош мақсади ўсиб келаётган ёш авлоднинг қалбида Ватанга муҳаббат, юксак ватанпарварлик ғояларига садоқат руҳида яшашни ўзида ифодалайди. Глобаллашган даврда ватанпарварлик ва уни таъминловчи асосий детерминантлар маънавий ва ахлоқ муаммоси сифатида ижтимоий фалсафанинг энг мураккаб муаммоларидан бири ҳисобланади. Жамиятда маънавий, ахлоқ ва ватанпарварлик учлиги субстанционал моҳиятига кўра бир-бири билан диалектик боғланган бўлиб, улар бир-биридан стратегик мақсад олади, ўз навбатида улар бир-бирини такозо этувчи детерминантлардир.

Жамиятда ёшларни ҳар томонлама юксак маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантириш орқали юксак ватанпарварликни вужудга келтирувчи детерминистик хусусиятлар мавжуд. Бунда биринчи навбатда “ватанпарварлик”, “маънавий”, “маданият”, “миллий ғоя” феноминларининг субстанциянал компонентларини ва уларнинг детерминистик ва диалектик алоқадорлигини, функционал хусусиятларини очиб бериш лозим. Ушбу категорияларнинг детерминистик хусусиятларини очиб беришда бугунги кундаги янгиланишларга эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Чунки барча маънавий янгиланишлар негизда аввало ўсиб келаётган ёш авлодни баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш, ватанпарварлик руҳиятини юксалтириш масалалари ётади.

Калит сўзлар: ёшлар, жамият, маънавият, ахлоқ, фалсафий тафаккур, детерминизм, миллий ғоя, мафкура, ахлоқий маданият, ватанпарварлик, таракқиёт.

Кириш. Ҳар бир давлат ўзининг келажагини жамиятда илм-фан ва барча соҳалар таракқиётини ватанпарвар инсонлар орқали мустақамлаш учун ривожлантириб боради. Шу боисдан ватанпарварликни

жамоатчилик онгининг энг муҳим таркибий қисми сифатида қадрлаш, унинг жамият ва давлат тараққиёти мезони чифатида ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий асосларини ривожлантириш ўзига хос тарихий жараён саналади. Ҳар бир инсондаги ватанпарварлик туйғуси - бу субъектнинг ўз Ватанининг аҳамияти ва миллий манфаатларини ҳимоя қилиш учун зарур чораларни кўришга тайёрлигини акс эттиради. Бу ватанпарварлик ҳулқ-атворининг ҳал қилувчи омили, шунингдек, субъектнинг ватанпарварлик фаолияти объекти билан ўзаро детерминистик муносабатларининг маънавий ва ахлоқий тартибга солувчисидир. “Биз ёшларимизни ҳақиқий ватанпарварлик, азму шижоат, мардлик ва жасорат руҳида тарбиялашда муҳтарам зиёлиларимиз, фаол ва фидойи олимларимиз ҳамда ижодкорларимизнинг ёрдамига таянамиз. Айниқса, буюк саркарда боболаримизнинг ҳаёти ва жанговар фаолияти, ҳарбий меросини ўрганиш ҳамда ёшларимиз ўртасида тарғиб этиш катта аҳамиятга эгадир” [1]. Ватанпарварликнинг бу жиҳатларини детерминистик томонларини ўрганиш, ижтимоий амалиёт жараёнида субъект ва унинг ҳаракатлари объекти ўртасидаги ҳақиқий боғлиқлик, ватанпарварлик объектига таъсирнинг барча турларини тадқиқ этиш лозим. Аслида “детерминизм латин тилидан олинган бўлиб, determino-аниқлайман, деган маънони беради. У ҳодисалар ва жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисида умумий таълимот бўлиб, бу тушунча илмий услуб таркиби киради. Улар тадқиқотни шарт-шароит, сабаб ва қонуниятларга асосланган, табиат ва жамиятдаги, тафаккурдаги ҳар қандай ўзгаришларни таҳлил қилиш ва очиқ беришга”[2] йўналтирилган. Детерминизм оламдаги ҳар бир ҳолат ва унинг кейинги ҳолатлари сабаблари нимадан иборат эканигини аниқлаштирувчи фалсафий категориядир.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Жамиятда детерминистик алоқадорлик объектив воқелик ҳодисаларининг ўзаро боғлиқлик алоқаларини ижтимоий муҳит билан уйғунлаштиради. Булар, генетик ва статистик, фазовий, корреляцион, функционал ва мақсадли муносабатлардир. Уларнинг барчаси зарурият ва имконият, ҳақиқат, мунтазамлик, сабаб ва оқибат каби детерминистик категориялар орқали ифодаланади.

Ҳозирда ёшларда ватанпарварликка мос маънавий-ахлоқий маданиятнинг детерминистик жиҳатларини очиқ бериш муҳим аҳамиятга эгадир. Олимлар ушбу масалага бир асрдан буён эътибор қаратиб келишмоқда[3]. Ёшларда маънавий-ахлоқий маданият шаклланишининг назарий жиҳатларини асослашга улкан ҳисса қўшган файласуфлардан, Сократ, Платон, Аристотель, И.Кант ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Ижтимоий тараққиёт жараёнининг тарихига, файласуфларнинг қарашларига назар ташласак шу нарса аён бўладики, антик даврининг охирида ижод этган файласуфларнинг аксарияти индивидуаликни шахс деб атаганлар.

Маънавият ва ватанпарварлик феноминларини таҳлил қилганда икки асосий компонент бир бирини доимо такозо этади. “Маънавият” тушунчаси ҳар бир шахс ёки жамоанинг билимлар заҳираси, ботиний ҳис-туйғулари, кайфияти ва ғоявий маслақларида ўз ифодасини топади. Шахс маънавиятини турли омиллар асосида шаклланиши масаласи бўйича Ғарб психолог олимлари ижодида ҳам дифференциаллашган (табақаланган) ёндашув асосида тадқиқотлар қилмоқдалар. Масалан, Америка олимларидан И.Шелдн, Ф.Олпарт, К.Роджерс (биосоциологик); А.Адлер, И.Харки (психосоциал ва неопреидистик) йўналишларда тадқиқотлар олиб борганлар.

Шахс маънавий-ахлоқий маданияти шаклланишининг назарий ва амалий асослари Ғарбда бўлгани сингари Шарқ олимларининг ҳам қадимдан диққат марказида бўлган. Хусусан Марказий Осиё олимлари ижодида бу масала том маънода кенг ифодасини топган. Бу халқлар маънавий маданияти шаклланиши, шахснинг мазмун-моҳияти, унинг ўзига хос хусусиятлари, хусусан ватанпарварлик тўғрисидаги қарашлари аввало халқ оғзаки ижодида, қадимги зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да, “Урхун-Энасой”[4] ва бошқа ёзма адабиётларида ўз ифодасини топган.

-**Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Жамиятда ёшларнинг ватанпараварлик туйғуларини юксалтиришда маънавий-ахлоқий маданиятнинг детерминистик томонларини алоҳида ўрни бор. Бу жараён ушбу ҳолатларда ўзининг моҳиятини ифодалаб келади:

1. Ватанпарварликни маънавий-ахлоқий маданият билан диалектик ва детерминистик алоқадорлиги. Ватанпарварлик – маънавий-ахлоқий ва сиёсий тушунча, ижтимоий туйғу сифатида англанади. Унинг мазмун-моҳиятида ўз юртини севиш, уни ардоқлаш, зарур бўлганда ўз қизиқишлари ва манфаатларидан кечиб, мамлакат тақдири учун ўзини қурбон қилиш туйғуси ётади. Унда фидойилик, Ватанга хизмат қилиш эса энг олий бурч бўлиб, унинг энг юқори кўриниши ўз жонидан кечиб бўлсада қўлда қурол билан душманлардан ҳимоя қилишдир. Ушбу олий бурчни англаб етиш ҳаммага насиб қилмайди, у фақатгина ўз Ватани, миллати, аجدодлари билан ғурурланувчи, уларга нисбатан чуқур ҳурмат туйғуси шаклланган юксак маънавиятли, ахлоқли кишиларга насиб этади. Ватанга бўлган юксак ҳиссий муносабат, энг аввало, инсоннинг энг олий туйғуларидан бири сифатида намоён бўладиган шахснинг маънавий-ахлоқий маданиятининг натижаси, унинг ижтимоийлашувининг энг юқори даражасини ифодалайди. Ўз навбатида ватанга меҳр-муҳаббатли бўлиш-ғоят чидам, ғоят юксак онг талаб этувчи ўзига хос илм бўлиб, буни инсон бутун умри давомида ўзлаштириб бориши натижасида унда юксак маънавий-ахлоқий маданиятни шакллантириб боради. “Ватанпарварлик” Ватанни севмоқликни англатса, бу илмни эгаллаган киши Ватанга жонини атаган маънавияти такомилга етган комил инсон мартабасига эришган бўлади. Яъни ватанпарварлик туйғуси шаклланган тоифалар ватанига нисбатан ижтимоий-ғоявий таҳдидлар вужудга келганда муштарак ғоя атрофида бирилашиб лозим эканлигини англаб етадиган маънавиятли ва ахлоқли кишилардир.

2. Маънавият ватанпарварликни детерминанти. Бугунги тадқиқотлар натижасининг кўрсатишича, ёшларда ватанга садоқат ва этиқоднинг шаклланиши фақат миллатларнинг шаклланган даврдан эмас, балки жуда қадимги даврлардан, ҳаттоки, уруғ-қабилачилик даврдан бошланиши тадқиқотчилар томонидан аниқланган. Масалан, маълумки, қадимги дунё уруғ-қабилачилик шароитидаги мавжуд синкретизмифологик онгининг асосини ташкил этар эди. Умуман ёшларнинг гносеологик “тасаввур-комплекс”да ирода ва ақлий фаолият, ҳиссиёт ва рационал соҳа, ҳиссий ва абстракт тафаккур бирбиридан ажралмаган ҳолда мавжуд эди. Ташки оламдаги ҳодисалар ибтидоий одамнинг ҳиссиётига кучли таъсир этар эди ва объектив олам билан бўлган муносабатларининг оқибати натижасида уларнинг муайян урф-одат тизими вужудга келиб, психологиясида ўрнашиб, уни ўзидан кейинги авлодга ҳам ўтказарди. Агар ибтидоий одамларнинг амалий фаолиятининг назарий асоси мифология ҳисобланса, шу амалий психологик фаолиятни ўзида акс эттирувчи биринчи ахборот-манбаи шаклланаётган урф-одатлардан иборат эди. Шунингдек,

қадимги дунё одамларида ташқи олам ҳақидаги тасавурлар кундалик ҳиссий билишларга асосланган пайтда, ҳали тасодифиятни заруратдан, субъективликни объективликдан ажрата олмаган пайтда урф-одатлар тизими уруғ-қабил жамоаларини бирлаштириш психологиясига ва ҳодисалар ҳақида бир бутун тасавурларнинг шаклланишига хизмат қилади. Шу даврда шаклланган Мифлар эса инсоният билимларининг ўзига хос воситаси бўлган. Миф асосида, Гегельнинг фикрича, “ақллилик инстинкта” ётади. Шундай қилиб, урф-одатлар орқали оламни билиш жараёни дастлабки маданияти куртакларини вужудга келтирган.

3. Ахлоқ ва ватанпарварлик сабаб-оқибат категориясида акс этиши. Ахлоқ мураккаб тузилишга эга бўлиб, ахлоқий онг, ахлоқий амалиёт ва ахлоқий муносабатлардан ташкил топган уч қисмдан иборат. Шу жиҳатдан олиб қараганда, фидойилик, масъулиятлилик, қаҳрамонлик, чидамлилик, садоқат, орият ва ғурур қабилар ватанпарварлик фазилатининг муҳим ахлоқий мезонларини ташкил этади. Бундан ташқари, ватанпарварлик фазилати жасурлик, дахлдорлик, давлат сиёсатига хайрихоҳлик сингари эзгу фазилатлар асосида ҳам шаклланиб боради, ўз навбатида, уларнинг ҳар бири бир қанча хусусиятларни бирлаштиради.

Бу масала ватанпарварлиқнинг ахлоқий жиҳатлари нима билан белгиланади? Унинг ахлоқий мазмуни нимадан иборат? Ватанпарварлик амалда қандай намоён бўлади? деган саволларга берилган жавоблар асосида илмий таҳлил этилган. Шунингдек, ватанпарварликни шакллантиришда ахлоқий маданиятнинг устуворлиги шахснинг фазилатларини: а) маънавий-ахлоқий билимлар; б) ҳис-туйғулар; в) ҳуқ-атвор, ҳатти-ҳаракатлар каби компонентларни ўрганишни тақозо қилади. Мазкур компонентларнинг диалектик нисбати ва ўзаро алоқадорлиги натижасида ватанпарварлик ахлоқи шаклланади ҳамда маданийлик даражаси юксалади.

Ватанпарварлик юксак ахлоқий тамойил эканини тушунтириш илм аҳли учун долзарб ижтимоий вазифага айланмоқда. Холбуки, ахлоқий тамойиллар ҳам ахлоқий англашнинг ўзига хос шакли бўлиб, унда ахлоқий талаб нисбатан умумий тарзда кўзга ташланади. Улар жамият томонидан шахсга қўйиладиган талаб тарзида намоён бўлиб, инсоннинг ахлоқий моҳиятини унинг ҳаёти мазмунини одамлар билан ўзаро алоқалардаги асосий жиҳатларни белгилаб беради. Натижада тамойиллар, инсон ҳатти-ҳаракатининг умумий йўналлишини кўрсатган ҳолда, кўпгина ахлоқий меъёрлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

4. Маданият ва ватанпарварликни диалектикаси. “Маданият” араб тилида “шаҳар”, “кенг” маъноларини англатади. “Араблар, - деб ёзилади “Ватан туйғуси” китоби муаллифлари, - кишилар ҳаётини икки турга бўлиб, бирини бадавий ёки саҳроий турмуш, иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик - бу кўчманчи ҳолда дашту саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик эса шаҳарда ўтrock яшаб, шаҳарга хос турмуш тарзида яшовчи халқларга нисбатан ишлатилган”[5]. “Култура” сўзи лотинчада “ерга ишлов бермок”, “етиштирмок”, “тарбиялаш”, “ривожланиш” деган маъноларни билдиради. Инсоният маданият деганда илк бора ўзлари ишлов бериб яратган, табиат яратмаган буюмларни тушунган. Демак, жамиятнинг асоси маданият, жумладан, моддий маданият ҳисобланади. Демак, Ватанпарварлик ҳам ишлов бериш, тарбия маҳсулидир.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Ватанпарварлик тушунчаси “масъулият”, “муҳаббат”, “садоқат”, “жасорат” каби маънавий-ахлоқий тушунчаларга нисбатан хусусийликка ҳамда меҳр-оқибат, содиқлик, ишонч каби айрим ҳодисаларнинг мажмуи,

умумий хоссаси ҳамдир. Ватанпарварлик “Ватан” тушунчасини фидойиларча идрок этиш, муайян ҳудуд ва халққа муҳаббат ҳисси каби омиллар асосида шаклланади, ривожланади. Ҳақиқий ватанпарварлик доимо инсон маънавияти, фуқаролиги ва ижтимоий фаоллигининг бирлиги бўлиб, у самарали рағбатлантирувчи мотивацион куч, шахснинг Ватан равнаки йўлидаги фидокорона фаолиятида намоён бўлади.

Ватанпарварликни маънавий-ахлоқий жиҳатдан таҳлил қилганимизда уни икки қисмга ажратиш мақсадга мувофиқдир. 1. Шахсий даражадаги ватанпарварлик бўлиб, инсоннинг энг муҳим, барқарор, интеграл хусусияти сифатида маънавий-ахлоқий жиҳатларини умумлаштиради, унда асосий учта хусусиятни алоҳида таъкидлаш керак.

Биринчидан, ватанпарварлик шахснинг юксак маънавий онгини ифодаси сифатида Ватанга муҳаббат, Ватанга садоқатдир. Бу ижтимоий туйғу - жамоавийлик, қариндошлар ва дўстлар билан бирдамлик, уларнинг тақдирига дахлдорлик ҳиссидан усиб чиқади. Ватанга муҳаббат бирламчи яхлит туйғу сифатида кечинмалар, қарашлар ва ғоялар мажмуасининг манбаидир.

Иккинчидан, ватанпарварлик шундай маънавий-ахлоқий маданиятнинг олий шаклики, унда ватан тарихи, миллат манфаати, ватан қудратини мустаҳкамлашга интилиш, ватанни ҳимоя қилишга шайлик, ўз халқининг урф-одатлари ва анъаналари чуқур ҳурматни акс эттирувчи ва бошқа шахсий хусусиятларда ўз ифодасини топади.

Учинчидан, шахсий даражадаги ватанпарварлик билвосита, бошқа (ватанпарварликдан ташқари) тарбия турларида шаклланган фазилатлар билан уйғунлашиш орқали, яхлит дунёқараш, юксак маънавият, ахлоқий идеаллар ва шахснинг ҳатти-ҳаракатлари меъёрларида ифодаланган шахснинг умумий тарбиясини тавсифлайди. У инсоннинг ватанга қадриятли муносабатини ифодаловчи, уни ватанпарварлик руҳидаги фаолиятга ундайдиган ижтимоий-ахлоқий императив вазифасини бажаради.

2. Ватанпарварликни макро даражаси - бу ўз халқига, унинг турмуш тарзига, тарихига, маданиятига, давлатига, асосий қадриятлар тизимига нисбатан жамоавий кайфият, ҳис-туйғулар, баҳоларда намоён бўладиган ижтимоий онгнинг муҳим қисмидир. Ижтимоий онгнинг элементи сифатида ватанпарварлик нафақат жамият ҳаётининг энг муҳим жабҳасини, балки унинг барқарор ривожланишининг зарурий шартини ҳам тавсифлайди. Ватанпарварлик фаолияти - бу ватанпарварлик онгини мужассамлаш ва субъектнинг ватанпарварлик объектига таъсирининг барча турларини амалга ошириш усули, ватанпарварлик мақсадларини амалга оширишга қаратилган ҳаракатлар мажмуи. Бу фаолият ватанпарварлиқнинг моддий асосини, унинг чинакам сезиладиган ва кўринадиган томонини ташкил этади. У ватанпарварлик ҳаракатларининг оқилона, ҳиссий ва иродавий таркибий қисмларининг бирлигига асосланади. Бу ҳаракатлар, агар улар Ватанга хизмат қилишга қаратилган бўлса, шахснинг ўз мамлакатини тақдирини учун ижтимоий ва маънавий жавобгарлигини ифодаласа, ватанпарварлик, деб ҳисобланиши мумкин. Ватанпарварлик соф миллий фазилатгина эмас, балки мамлакатимизда яшовчи барча фуқароларнинг тенглик ва тенг ҳуқуқлиги асосида бирлаштирувчи маънавий-ахлоқий императивдир.

Жамиятнинг маънавий-маданий, ахлоқий ҳаёти ўзига хос воқелик сифатида кишиларнинг ҳатти-ҳаракатлари, фаолияти ва турмуш тарзига инсоний йўналиш беради, улар манфаатларини юксак маънавий-ахлоқий қадриятлар даражасига кўтариб, уларни шахс ва социум учун зарур, фойдали, тараққийпарвар, ватанпарвар

қилади. Жамиятнинг маънавий-ахлоқий тараққиёти инсон манфаатларига таяниб қолмайди, у аввало тарихий-маданий тажрибалардан, этноанъаналар ва миллий-маънавий бойликлардан туртки олади, уларга таянган ҳолда кишиларни гўзал хулқ, ибратли ахлоқ ва ор, номус, ҳаё билан, бошқаларни ҳурмат қилиб, севиб яшашга чорлайди. Бу инсоний фазилатлар ўзидан ўзи шаклланимайди, жамият ва давлат ўзининг бор маънавий-маданий имкониятларини ижтимоий тарбиявий ишларга қаратади, айниқса ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялаш тўғрисида қайғуради.

Маънавий-ахлоқий негизлардан бири бўлган асл ватанпарварликка эришиш учун инсонга жуда катта масъулиятли маънавий-ахлоқий вазифалар юкланади. Ватанпарвар бўлмаган одамдан Ватанга фидоий, фидокор бўлиши мумкин эмас. Улар кенг қамровли одоблар мажмуасидир. Оилага, жамоага, туғилиб ўсган кишлоғига, шаҳрига, халқига, ватанига фидоийлик ва шу қабиладир. Турли мафкуравий таҳдидлар ва ғоявий ахборот хуружлари авж олаётган шароитда бу масала янада долзарблик касб этади [6].

Дунёда қанча миллат ва халқлар бўлса, уларнинг ўзига хос маънавияти бор. Бу ўша халқнинг миллат бўлиб шаклланишида, ўз ҳудудига, ватанига нисбатан муҳаббат туйғусини шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккир олимлар Марказий Осиё халқлари тарихий тараққиётининг турли босқичларида яшаб ижод этган бўлсаларда, улардаги умумийлик шундан иборат эдики, шахс ва унинг маънавиятининг шаклланиши ўзига хос шарқона ахлоқ-одобга асосланганлиги, бу ўз навбатида фуқароларда ватанпарварлик ҳиссини такомиллаштириб боришини қайд қилишган.

Маънавиятнинг кўп омиллилик хусусияти ижтимоий-фалсафий фикрларга алоҳида талаблар қўяди, яъни уларнинг маънавият негиздаги идеалларга, парадигмаларга мувофиқ келишини истади. Ўзига хос маънавиятга эга бўлмаган миллат бўлмайди. Бўлганда ҳам ватанпарварлик туйғусидан мусавво бўлган ўзга миллатга қарам этнос сифатида яшаб қолиши мумкин.

Ўзбек халқининг маданий-маънавий мероси: 1) дунёвий маърифатни; 2) диний-фалсафий тафаккурни; 3) маънавий-ахлоқий идеални ўзида уйғунлаштиради, шу боис ўзбек халқи миллий қаҳрамонлари ватанпарварлигини маънавий жасорат мезони асосида ўрганиш ва таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Маънавий жасоратнинг мезони, талаби ва хусусияти қуйидагилар билан белгиланган: а) инсон ҳаётини тубдан ўзгартиришга сабаб бўлган воқелиklar; б) умуминсоний қадриятларни

муҳассам этган мардлик ва қаҳрамонлик намуналари; в) ақл ва тафаккур маҳсули сифатида юзага келган ходисалар; г) инсон салоҳиятини намоён қилган эзгу ишлар.

Ўзбек халқи миллий қаҳрамонлик намуналари ва ватанпарварликка дахлдор маънавий жасорат эгалари нафақат миллий қаҳрамонлик мероси доирасида, балки тарихда умумбашарий қаҳрамонлик намунаси сифатида эътироф этилганлиги билан аҳамиятлидир.

- **Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).** Хулоса қилиб айтганда, шахс ватанпарварлик туйғуси муайян тизимни ташкил этадиган ижтимоий-маънавий омиллар эвазига шаклланиб, ривожланиб боради:

- анаъана ва маросимлар, урф-одат ва маънавий-руҳий қадриятлар шахс онги ва тафаккурига таъсир этиб, қайси соҳада бўлмасин ижодий фаолиятга чорлаб, воқеликка завқий муносабатни шакллантиради ва ривожлантиради;

- миллий-маданий қадриятлар негизда муайян ҳудудда яшаётган бир қатор миллат ва элатлар жамият ва мамлакатнинг умумий маданиятини, миллий ва умумбашарий маънавий-ахлоқий қадриятларни яратишда бирлашадилар;

- маънавий-ахлоқий маданиятининг ривожланиш жараёни бевосита Ватан равнақи йўлида бирлашган миллатлараро муносабатларни ўз ичига қамраб олган ҳолда, ҳар бир фуқарони тинч-тотув, иноқ, ватанпарвар, юртпарвар, меҳнатсевар, меҳр-оқибатли, меҳрибон, садоқатли, иймонли, ахлоқан пок, вижонли, камтарин ва олижаноб бўлишга чорлайди;

- шахс ва жамият маънавий-ахлоқий маданиятини юксалтиришга қаратилган барча чора-тадбирлар, пиروвард оқибатда озод ва обод, эркин ва фаровон ҳаёт қуришга қодир қомил инсонни вояга етказиш ва тарбиялашни асосий мақсад қилиб олади;

- шахс ва жамиятнинг маънавий-ахлоқий маданиятини юксалиб бориши натижасида тарихий хотира тикланади, ўзликни англаш туйғуси кучаяди, мустақил тафаккурга эга янги авлод шаклланади, замонамизга мос демократик қадриятларнинг қарор топишини таъминловчи янги эстетик мерос, янги эстетик маданият вужудга келади.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, ватанпарварлик, маънавият ва ахлоқ категориялари бир-бирини тақоза қиладиган детерминант категориялардир. Ушбу триададан бирортаси бўлмаган жойда бошқасини учратиш ҳам амри маҳолдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: O'zbekiston, 2021. 287-бет.
2. <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH> Электронная библиотека ИФ РАН “Новая философская энциклопедия”.
3. Ильин И.А. Сочинения. В 2-х т. - М.: Медиум. 1994. Т.2. - С.73. Хэммуэлл Д.Х. Моральные основания демократии. - М.: Астрада. 1993. - С.83.
4. «Авесто» ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. –Тошкент: Фан, 2001; Раҳмонов Н. Қадимий ҳикматлар, қиссалар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1987. 16-40-бетлар.
5. Иброҳимов А., Султанов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. - Тошкент: Ўзбекистон. 1996. 114-115-бетлар.
6. Камиллов К. Глобаллашув шароитида диний соҳа ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари: Фал. фан. ном. дисс. автореф. – Т.: ТИУ, 2011. 15-бет.



Maftuna XO'JAMBERDIYEVA,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: axroramerahmed8990@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori, p.f.d. Sh.O'Nurillayeva taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING BILISH FAOLIYATINI MUVAFFAQIYATINI EYDEKOLOGIYA TAMOIYILLARI ORQALI AMALGA OSHIRISH SHARTLARI

Аннотация

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga eydekologiya tamoyillari asosida qanday o'ziga xos xususiyatlar va sabablar qo'llab-quvvatlash mexanizmlaridan foydalanishni va uning muvaffaqiyatli o'quv faoliyati uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishni va o'qishga ijobiy munosabatni shakllantirish haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: Bilish, kognitiv, eydekologiya, faoliyat, tamoyil.

УСЛОВИЯ РЕАЛИЗАЦИИ УСПЕШНОСТИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ПРИНЦИПЫ ЭЙДЕКОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье дается мнение о том, какие особенности и причины использовать механизмы поддержки младших школьников, основанные на принципах эйдекологии, для создания благоприятных условий для их успешной учебной деятельности и формирования положительного отношения к обучению.

Ключевые слова: Познание, познание, эйдекология, деятельность, принцип.

CONDITIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE SUCCESS OF COGNITIVE ACTIVITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH THE PRINCIPLES OF EIDEKOLOGY

Annotation

This article gives an opinion on what features and reasons to use support mechanisms for younger students, based on the principles of eidecology, to create favorable conditions for their successful educational activities and the formation of a positive attitude towards learning.

Key words: Cognition, cognition, eidecology, activity, principle.

Kirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarning bilish faoliyatini muvaffaqiyatli tashkil etishdagi qiyinchiliklari eydekologiya tamoyillari asosidagi bartaraf etish muhim ahamiyatga ega. Bir qator kelib chiqadigan psixologik sabablar bolalarning motivatsion sohasidagi, kognitiv faoliyatdagi kamchiliklar yoki asab tizimining fiziologik xususiyatlarining kognitiv qobiliyatga ta'sirini yetarli darajada bilmaslik bilan bog'liq.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qiyinchiliklarining asosiy sababini bartaraf etmaslik ularning motivatsion va rivojlanayotgan, ijodiy faoliyat sohaslarida jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shu munosabat bilan, ushbu sabablarni aniqlash va o'quv muammolari bo'lgan o'quvchini qo'llab-quvvatlash, uning bilish va qadriyatlar dunyosiga kirishining dastlabki bosqichlarida dolzarbdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga eydekologiya tamoyillari asosida qanday o'ziga xos xususiyatlar va sabablar qo'llab-quvvatlash mexanizmlaridan foydalanishni va uning muvaffaqiyatli o'quv faoliyati uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishni va o'qishga ijobiy munosabatni talab qiladi?

O'rganishni istamagan o'quvchilar quyidagi qiyinchiliklarga duch kelishadi:

- o'quvchining pozitsiyasi bilan bog'liq hissiy tajribalarning yorqinligini asta-sekin yo'qotish;

- ta'lim faoliyatidagi mexanizmlarning muntazamligi va monotonligi o'rganishga qiziqishning yo'qolishiga olib keladi;

- o'quv muvaffaqiyatining pasayishi o'quvchilarni boshqa, ta'limdan tashqari usullar bilan muammolardan qochish istagiga olib keladi;

- o'quvchilar e'tiborini natijaga qaratish o'rganish motivlarida siljish kuzatiladi;

- o'quv jarayonida o'zaro ta'lim, o'zaro baholash, o'z-o'zini taqdim etish va o'zaro yordam, raqobatbardoshlik shakllarining yo'qligi javobgarlik hissini rivojlanishiga to'siqlik qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu sabablarning har biri o'quvchining o'z rivojlanishidagi bilimlarning ahamiyatini tushunish va o'rganishda faol harakatlarga tayyorlanish qobiliyatini pasaytiradi.

Ikkinchi turdagi qiyinchiliklar o'quvchilarning o'rganishga qodir emasligi, o'rganish ko'nikmalarining rivojlanmaganligi bilan bog'liq. Bu yerda biz kichik yoshdagi o'quvchilar uchun ta'lim ishining uslublari va usullari, to'g'ri va noto'g'ri ishlarni sharhlash, ratsionallik va tartibsizlik, yengillik va qiyinchilik, materialni mantiqiy qayta ishlash va taqdim etish, diqqatning aqliy jarayonlarini noto'g'ri tushunish, xotira kabi murakkab hodisalarga duch kelamiz. Chunki, o'quv faoliyati usullari va o'z bilish jarayonini boshqarish usullarini o'zlashtirish orqali o'quvchilarning bilish faoliyatini qo'llab-quvvatlash uchun katta imkoniyatlarni ochib beradi.

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilari uchun o'quv jarayonidagi qiyinchiliklarning uchinchi turi asab tizimining o'ziga xos xususiyatlari va aqliy jarayonlarning rivojlanishi bilan bog'liq. Ma'lumki, mahoratli pedagog o'quv jarayonini samarali tashkil etishda o'rganilayotgan bilimning mohiyatini, uni tashkil etish yo'llarini tushunmaydigan o'quvchilar mavjudligini aniqlay oladi. O'rganish bolalarning intellektual qobiliyatlari va aqliy jarayonlarining tuzilishiga bog'liq, shuning uchun bu har bir bola uchun individual hodisadir.

Tahlil va natijalar. Fikrlash usullarini o'rganish mumkin. Faqat bu o'quvchilar alohida e'tibor va qo'llab-quvvatlashga muhtoj, ular samarali o'quv faoliyatiga kirish uchun turli norma va chegaralarga ega. Bu yerda o'rganish

chambarchas bog'liq bo'lgan meyorlar va anomalialar muammosi paydo bo'ladi. Korreksion pedagogikada shaxsiyat meyorlari kontsepsiyasining qat'iy ta'rifi hali mavjud emas, lekin turli yoshdagi bolalarning ko'proq tipik xususiyatlari ajralib turadi, bu birinchi xavf omillari, normadan mumkin bo'lgan yoki kutilgan og'ish yangiliklari deb hisoblanishi mumkin.

Shunday qilib, kichik maktab o'quvchilari uchun quyidagilarni shaxsiyat normasi deb hisoblash mumkin: jismoniy madaniyatning mavjudligi; yoshga bog'liq imkoniyatlarga mos keladigan kognitiv rivojlanish va ijtimoiylashuv; atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlarning turli shakllarini o'zlashtirish, o'quv faoliyatini shakllantirish va o'rta maktabda ta'limni davom ettirishga tayyorlik.

Quyidagi omillar esa o'quvchining deviant rivojlanishi va xatti-harakati deb hisoblanishi mumkin:

- kichik yoshdagi o'quvchilarning o'ziga xos qiziqishi va idrokini rivojlantirish o'rniga samarasiz kognitiv faollik;
- hayajon va o'ylamasdan taassurotlarga bo'lgan istakning kuchayishi;
- tajovuzkorlik, shafqatsizlik bilan bog'liq vaziyatlarga qiziqish;
- kayfiyatning tez-tez o'zgarishi va asabiylashish;
- faoliyatga qiziqishning yo'qligi;
- past o'quv muvaffaqiyatini qo'pollik, i-pranks, o'qituvchilar va ota-onalarning talablariga qarshi norozilik bilan qoplash istagi;
- disinhibitsiya va giperaktivlik;
- uyatchanlik, qo'rquv, passivlik;
- autizm - o'z-o'ziga sho'ng'ish, izolyatsiya, atrof-muhitdan begonalashish;
- taklif qilish imkoniyatini oshirish;
- negativizm boshqalardan keladigan e'tiborning himoya reaksiyasi sifatida;
- yolg'onga, fantastikaga moyillik;
- dangasalik ruhiy letargiya, apatiya, passivlik va biror narsa qilishni istamaslik holati sifatida [6].

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga pedagogik ta'sir ko'rsatish shartlariga yaqinlashtirdik. Kichik yoshdagi o'quvchilar o'qituvchiga bo'lgan doimiy ishonch va qunt bilan o'qishga tayyorligi bilan ajralib turadiganligi sababli, ular uchun o'qituvchining so'zi alohida hissiy va semantik ma'noga ega. Faqat an'anaviy ta'limda so'z odatda jim bo'lishga ta'sir qilish vositasidir va talabalarni tinglashga majburdir.

A.N.Nyudyurmagomedovning "Pedagogik ekologiya asoslari" kitobida bolalar bilan bunday ishlarni tashkil etish tamoyillari ham taklif qilingan:

- talabchanlik va kechirimlilikning birligi;
- bolani bilish va unga ishonish;
- bolaning o'z kuchlari va imkoniyatlariga ishonchini qo'llab-quvvatlash;
- tashvishni bartaraf etish zarurati;
- bolani u kabi idrok etish;
- bolalar hazillarini g'arazli niyat bilan aralashtirib yuborish xavfi;
- bolaning "yopiq eshik" huquqini tan olish;
- bolaning o'z himoyasiga bo'lgan huquqini tan olish [6].

Ushbu tamoyillar har biri o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlarning chegaralarini belgilaydi va "o'zaro tushunishga, o'zaro ishonchga, birgalikdagi ishlarga, umumiy rejalar va o'zaro g'amxo'rliklarga olib keladi". [3]. Ammo mazkur tamoyillar bolalarning yoshiga xos xulq-atvori, xarakteri va faoliyatini aniqlash asosida foydalanish maqsadga muvofiq.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning va ijtimoiy makonda kattalarning eydeologiya tamoyillariga nisbatan ushbu yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish ularni boshlang'ich ta'lim sharoitlari va kichik yoshdagi o'quvchilarning xususiyatlari bilan bog'liq holda aniqlashtirishga imkon berdi.

Biz boshlang'ich sinf o'quvchilari kattalar va o'qituvchilar tomonidan tushunish, qo'llab-quvvatlash va alohida e'tiborga muhtoj bo'lgan erkinlik va mustaqillikni allaqachon his qilishlari kerak deb tasavvur qilamiz. Shunga ko'ra, biz boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun eydeologiya tamoyillarini taklif qilamiz.

1. Aniqlik o'lchovi bola haqidagi antropologik ma'lumotlarga mutanosib bo'lishi kerak.
2. Bolaga bo'lgan ishonch uning fe'l-atvorining kutilmagan namoyon bo'lishi uchun kechirimlilik o'lchovini yaratadi.
3. Bolani tushunish uning o'z kuchi va imkoniyatlariga ishonchini qo'llab-quvvatlash va tasdiqlashda namoyon bo'ladi.
4. Bolaning fikriga murojaat qilish bolaning paydo bo'lgan yoki kutilgan taranglik va tashvishlarini yumshatadi.
5. Bolani qo'llab-quvvatlash o'zini o'zi anglash istagi uchun hazillarni tan olishda ifodalanishi mumkin.
6. Bolalarning mustaqilligi bolaning o'z avtonom makoniga bo'lgan huquqini tan olish sharoitida yuzaga keladi.
7. Bolaning erkin rivojlanishi intellektual va hissiy stressni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash sharoitida sodir bo'ladi.

8. Bolalar jamiyatdagi mavqei tufayli kattalarning ijtimoiy va huquqiy himoyasiga muhtoj.

Ma'lumki, boshlang'ich ta'lim kontsepsiyasida maktabning asosiy maqsadi bola shaxsini erkin rivojlantirishdir. Ammo buni tabiiy jarayonlarga aralashmaslik yoki bolalarning o'z-o'zidan sotsializatsiyasini taxmin qilish deb tushunish mumkin emas. Biz shaxsning erkin rivojlanishi deganda bolaning tabiiy, irsiy qobiliyatlarini rivojlantirish, shuningdek, ta'limda bolalarning ijtimoiy hayotiga moslashishi, qo'shilishi uchun qulay shart-sharoitlarni maqsadli ravishda yaratish deb tushunamiz.

Pedagogik jarayonda bunday sharoitlarni yaratish imkoniyati o'qituvchilarning bolalarga nisbatan g'amxo'r munosabati bilan to'qnashadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bolalarining psixologik xususiyatlari sohasidagi mutaxassislarining ta'kidlashicha, ular quyidagilar bilan tavsiflanadi: kattalarning majburiy (ma'muriy) funksiyalarini tan olish, ko'rsatmalarni bajarishda tirishqoqlik, o'qituvchiga shubhasiz obro' va ishonch, muvofiqlik, taklif qilish, moyillik, taqlid qilish. Bu bolalarni yakuniy natijaga yo'naltirish uchun tartib va muhitni yaratishga yordam berishi bilan o'qituvchilar uchun foydali. Shu bilan birga, ular o'qituvchining ishini yo'lga qo'yishiga va kutilgan natijalarga erishishiga jiddiy to'sqinlik qiladigan irodaning yetishmasligi, inijlik, qaysarlik, hissiyot va charchoq bilan ajralib turadi. Eydeologiya tamoyillariga asoslangan ta'lim quyidagi xususiyatlarini ochib berdi, bunda bolalarga g'amxo'rlik muhitini mustahkamlash asosida o'qituvchining mehnat sarfini kamaytirishga erishish mumkin. Buning uchun o'qituvchi:

- har bir bolaning fiziologik va genetik o'ziga xosligiga alohida e'tibor berish;
- bolalarning energiya tashabbusini his qilish, kuzatish va qo'llab-quvvatlash qobiliyati;
- o'qituvchi xatti-harakatlarining qo'pollik va shubhalanish kabi ko'rinishlariga yo'l qo'ymaslik va ularga rioya qilish;
- bolalar bilan bilimga nisbatan ham, maktabda, sinfda ham ularning hayotini tashkil qilish bo'yicha fikr almashishga tayyor bo'lish;
- atrof-olam bilan muloqot qilish usullarini o'rgatishda bosqichma-bosqich amalga oshirish;
- bolalikning alohida qadriyati sifatida bolalar submadaniyatini yaratish va rivojlantirishning faol ishtirokchisi bo'lish qat'iyyati va qobiliyati.

Xulosa va takliflar. Eydeologiya tamoyillarining ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda, o'qituvchilar va o'quvchilar tomonidan ehtiyotkorlik va g'amxo'rlik ta'siri,

atrof-olamni tushunishdagi faol sa'y-harakatlarni qo'llab-quvvatlash, kelgusida muvaffaqiyatli maktabda o'qish va ijtimoiy hayotga moslashishga yo'naltirish sifatida qabul qilinishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Aslonova O.P. Quick Thinking and Resourcefulness and Its' Forming in Learning Process //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences (EJRRES). –Vol. 4 No. 6, 2017. – P.66
2. Аслонова О.П. Психолого-педагогические особенности скорости мышления в процессе обучения //Молодой учёный–Казань, 2014. –№17.–С.445- 447.
3. Аслонова О.П. Формирование своеобразного аспекта скоростного мышления// Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. –Курск, 2016. №5.– С.151-153.
4. Аслонова О.П. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда нутқ ва тафаккур тезлигининг ўзига хослиги //Муғаллим ҳэм узлуксиз билимлендириў Илимий-методикалик журнал. -Нөкис 2018. № 1. –Б.139-141
5. Кулагина Л.И. Вариативность образования как условие результативного обучения младших школьников. Карачаевск – 2002. 157-с
6. Хо'jamberdiyeva.M.N Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ekologik kompetensiyalarini shakllantirish zarurati. Муғаллим ҳэм узлуксиз билимлендириў 2021жыл № 2
7. Khojamberdiyeva Maftuna Norkobilovna .Scientific Basis Of Development Of Eydecoloical Relations In Primary Classes. Eurasian Scientific Herald (ESH) June 2022
8. Хо'jamberdiyeva M.N. Pedagogik bilimlar tizimida eydekologiya. Муғаллим ҳэм узлуксиз билимлендириў 2022жыл № 1/1
9. Хо'jamberdiyeva M.N. Modern scientific challenges and trend 23-25 september 2022.
10. Мжельская А.А. Формирование экологической ответственности старших школьников. Кемерово. 2005. 170-б.



УДК:101.1::316

Саиджон ХАМРОЕВ,

Бухоро давлат университетининг Педагогика институти
“Педагогика ва ижтимоий фанлар” факультети декани в.б
Электрон почта: ss9337@mail.ru

Сийс.ф.ф.д Ш.Отакулов тақризи асосида

ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧДА ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ДАРАЖАСИНИ АНИҚЛАШТИРИШ ВА ИЖТИМОЙ АДОЛАТНИ ЎРНАТИШНИНГ УСТУВОР ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада юртимизда ижтимоий адолат тамойили асосида амалга оширилаётган ишлар, жумладан, коррупцияга қарши курашиш ва камбағалликни қисқартириш орқали аҳолини ижтимоий ҳимояси ҳақида ёритиб берилган. Ижтимоий адолат тушунчасининг ҳозирги кундаги аҳамияти ва унинг инсон ҳаётидаги ўрни кўрсатиб берилган. Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларнинг адолат тамойилига асосланганлиги очиқ берилган.

Калит сўзлар: Адолат, ижтимоий адолат, коррупция, камбағаллик демократия, сиёсат, ҳуқуқ, давлат, ҳокимият, фуқаролик жамияти, ижтимоий ҳаёт, эркинлик.

ПРИОРИТЕТНЫЕ АСПЕКТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ УРОВНЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ И УСТАНОВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье освещается проводимая в нашей стране работа на основе принципа социальной справедливости, в том числе борьба с коррупцией и социальная защита населения путем сокращения бедности. Показана важность понятия социальной справедливости на сегодняшний день и его место в жизни человека. Выявлено, что комплексные реформы, проводимые в нашей стране, основаны на принципе справедливости.

Ключевые слова: Справедливость, социальная справедливость, коррупция, бедность, демократия, политика, право, государство, власть, гражданское общество, общественная жизнь, свобода.

PRIORITY ASPECTS OF DETERMINING THE LEVEL OF SOCIAL PROTECTION AND ESTABLISHING SOCIAL JUSTICE AT A NEW STAGE OF UZBEKISTAN DEVELOPMENT

Annotation

In this article, the work carried out in our country based on the principle of social justice, including the fight against corruption and the social protection of the population by reducing poverty, is explained. The current importance of the concept of social justice and its place in human life are shown. It has been revealed that the comprehensive reforms implemented in our country are based on the principle of justice.

Key words: Justice, social justice, corruption, poverty, democracy, politics, law, state, power, civil society, social life, freedom.

Кириш. Давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишни тубдан такомиллаштириш, қонун ва адолат устуворлигини таъминлаш, иқтисодийни либераллаштириш, ижтимоий соҳани ҳар томонлама ривожлантириш борасида жадал суратларда катта амалий ишлар амалга оширилди. Ушбу жараёнларда жамият ҳаётининг барча соҳаларида ижтимоий адолат тамойилларини қарор топтириш давлатимизнинг бош мақсади бўлиб ҳисобланади.

Фуқароларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш орқали ижтимоий адолат тамойили ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар шароитида жамият ҳаётининг барча соҳаларида эркинлик, қонунчилик ва демократияни қарор топтириш шароитида ва маконида кечмоқда.

“Ана шу тарихий зарурат ва объектив ижтимоий сиёсий жараён, Ўзбекистоннинг барча соҳаларидаги бугунги тараққиёти ва истиқболлини белгилайдиган стратегик тамойиллар ҳамда амалий фаолият дастурларини яратиш ва уларни амалга ошириш учун ниҳоятда муҳим асослар яратилмоқда.” -деб таъкидлайди [1]., Президентимиз Ш.Мирзиёев.

Ижтимоий адолат тамойили жамият ҳаётининг сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳаларини қамраб олган. У давлат ва жамият эркинлаштирилишининг муҳим омили,

зеро биз шунчаки демократик жамият эмас, балки одил демократик жамият қурмоқдамиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Камбағаллик ибораси бўйича дунёда ҳеч қандай тартиб ёки мезон белгиланмаган. Ушбу иборани ҳар бир давлат ўзининг иқтисодий-ижтимоий яшаш тарзидан келиб чиқиб, камбағалликни белгилайди. Ушбу мавзунинг тадқиқи килишда биринчи президентимиз И.Каримов, мухтарам президентимиз Ш.Мирзиёев асарлари ўрганиб чиқилди.

Қашшоқларнинг сабаблари ва жамиятдаги ҳақидаги тадқиқотлар 18-асрдан бошлаб, 20-асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврни ажратиб кўрсатади. Ушбу йўналишда Адам Смит, Д.Рикардо, Т.Малтус, Г.Спенсер, Ж.Прудон, Е.Реклуос, К.Марк ва 20 асрдаги Ф.А.Хайек, П.Тоунсенд кўрсатишимиз мумкин. Адам Смит асарларида қашшоқликнинг нисбий моҳиятини қашшоқлик ва ижтимоий шармандалик ўртасидаги боғлиқлик, яъни ижтимоий меъёрлар ва уларга амал қилишнинг моддий қобилияти ўртасидаги тафовут орқали очиқ берган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда илмий билишнинг анализ ва синтез, қиёсий таҳлил, тизимли таҳлил каби тадқиқот усуллари ва тарихийлик, мантиқийлик каби тамойиллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Янги Ўзбекистон тараққиётида мамкакатимиз коррупцияга қарши курашган ҳолда “адолатли жамият” барпо этишдек қийин йўлни танлаб, янги босқичга ўтганлигини кўришимиз мумкин. Президент Шавкат Мирзиёев “Адолатли ва етук, комил жамиятни фақатгина комил инсонларни тарбиялаш орқали куриш мумкин. Инсоният, жумладан, бизнинг буюк аجدодларимиз ҳам, қадим замонлардан бери порахўрлик ва коррупциядан ҳоли давлат ва жамият куриш орзуси билан яшаб келганлар” [1]. - деб таъкидлайди.

Қадимдан бизга маълумки, буюк халқимиз тарихан катта тажрибаларни ўзлаштириб, бошидан тараққиёт ва тикланиш даврларни ўтказган. Ушбу даврлар турли сабабларга кўра, жумладан, порахўрлик (коррупция)нинг мавжудлиги ёки ботқоқига ботишлар, тахт-мансаб учун курашлар, турли этник ва халқ урушлари туфайли секинлашган, тадрижий давом этмаган.

Ҳозирги даврда “ижтимоий тадбиркорлар” инсонлар тақдирини ўзгартиришга кўмак беришда ўзаро хурмат ва ишончдан фойдаланадилар. Хайрия қилишни яхши кўрадиган тадбиркорларни биз бизнесмен-тадбиркорлар билан солиштирганда маънавий-ахлоқий жиҳатдан юқори салоҳият ва қобилиятга эга шахслар бўлишади. Уларнинг аксарияти ўта сезгир ҳамда жамиятда содир бўлаётган воқеа ҳодисаларга бефарқ эмас ва юзага чиқаётган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни юқори аниқликда англашади.

Уларнинг ушбу қобилиятлари ва тажрибалари фаолият йўналишларини талаб юқори йўналишларни ривожлантиришга имкон беради ҳамда ижтимоий кўмакка мухтожларга ҳайр-саховатлар қилишади. Бизнинг даҳо халқимиз ушбу самарали ишлардан қониқиш ҳиссини ҳам пайдо қилади. Бунёдкорлик ва ушбу оғир юкни кўтариш масъулиятни ўз зиммасига олган маънавий жасорат, бу тадбиркорларни жамиятнинг оғирини енгил қиладиган қаҳрамонлари мамалакат устунлиги сифатида танитади.

Ли Ка Шинг жамғармаси (Li Ka Shing Foundation) Гонконг хайрия ва венчур капитал ташкилоти бўлиб, 1980 йилда тадбиркор Ли Ка Шинг томонидан асос солинган. У тиббиёт, таълим ва маданий лойиҳаларга, ижтимоий тадбиркорлик дастурларига сармоя қилишга ихтисослашган ва таббӣй офат қурбонларига ёрдам беради. Ли Ка Шинг фондни “учинчи ўғли” деб атаб, ўз активларини учдан бир қисmini ижтимоий лойиҳаларга беришга ваъда берди.” [2]

1981 йилда у Шантоу университетининг қурилиши учун 3 миллион доллар ажратган, кейин эса Сингапур менежмент университети кутубхонасига катта хайрия ажратган. Умуман олганда, Ли Ка Шинг ўзининг 8,3 млрд долларлик жамғармаси орқали таълим, соғлиқни сақлаш ва маданиятга 1,9 млрд доллар грантлар ажратди [3]. Шу сабабли у бутун дунёга машҳур тадбиркор сифатида танилган.

Бизнинг юртимизда тадбиркорларнинг хайрия ишларини биз коронавирус балоси келган вақтда саховатпешалиги кўриб, фахр туйдиқ. Худди шундай бир саховатпеша тадбиркор Бухоролик тадбиркор Комил Рўзиев Қорақўл туманида бир жойда жойлашган 43-ИДУМ ва 5-сон умумтаълим мактабларини замонавий услубда 13 млрд сўмга қуриб битириб, 0 баланс билан давлатимиз ихтиёрига ёшларимиз таълим-тарбия олишлари учун топширди. Бундан ташқари ушбу тадбиркорнинг бир қанча лойиҳаларини ҳам мисол қилишимиз мумкин.

Шу билан бирга, Бутун дунёни ларзага солган, шу жумладан бизнинг мамлакатимизга ҳам таъсир кўрсатган Коронавирус пандемияси барчага улкан тажриба ва дарс бўлди. Камбағалликни қисқартириш бўйича давлат сиёсатининг юритилишининг келажақдаги устивор вазифалари юзасидан хулоса қилиш имкониятини берди.

Барча давлатлар яна бир бор амин бўлдики, инсон капитали, таълим ва соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш бўйиса доимий вестиялар киритилиши ҳамда қутилмаган жараёнларни назарга тутган ҳолда қарши туриш муҳим аҳамият касб этишининг гувоҳи бўлдиқ.

Жумладан, Президентимиз Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 75 ва 76-сессияларида қилган мурожаатида, айниқса, пандемия даврида ва ундан кейин камбағалликка қарши курашда глобал саъй-ҳаракатларни бирлаштириш зарурлигини таъкидлаб ўтди. Президентининг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга йўллаган мурожаатномасида камбағалликка қарши кураш иқтисодий ривожланиш сиёсатимизда устувор вазифа этиб белгиланди.

Ушбу билан, камбағаллик даражасини қисқартириш, инсонлар яшаш тарзини ҳамда ҳаёт фаровонлигини кўтариш борасида ҳар қайси давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида масалалар кўтарилган давлатлар раҳбарларининг чиқишларида ва тегишли халқаро ташкилотлар кун тартибига киритилган.

«Камбағалликни камайтириш – бу аҳолида тадбиркорлик руҳини уйғотиш, инсоннинг ички қуч-қуввати ва салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқариш, янги иш ўринлари яратиш бўйича комплекс иқтисодий ва ижтимоий сиёсатни амалга ошириш, демакдир» [4], деб таъкидланган эди мурожаатда.

Ҳозирги кунда “Ўзбекистон – ижтимоий давлат” деган буюк сўз юзага чиқмоқда. Бу яқин кунларда ўзгартириш киритилиши режалаштирилган Қомусимиз, яъни Конституциямизда мустаҳкамланади. Ушбу тамойил асосида биз янги Ўзбекистон тараққиёт босқичи сари илгариларимизга омил бўлади. Бу борада бошланғич бир қанча асослари мавжуд. Аввало ижтимоий давлат тушунчасини оддий одамлар яшаш тарзи ва ҳаётини яхшиланишига таъсирини ўрганиб, инсонлар ва ўзимизнинг бу тўғрисидаги тушунчамизни шакллантириб олишимиз керак бўлади.

“Конституциявий ислохотларимизнинг бош мақсади – инсон кадр, халқ манфаатини амалда таъминлашдир” деб номланган Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг Конституциявий комиссия аъзолари билан учрашувдаги нутқида қайд этганидек, ижтимоий давлат ҳар бир инсон учун ижтимоий тенглик ва адолат принциплари асосида муносиб яшаш шароитларини яратиш беради. У - ижтимоий тафовутларни камайтириш, мухтожларга ёрдам бериш бўйича самарали сиёсат юритадиган давлат моделидир [5].

Ижтимоий давлат – кўмакка мухтожлар ҳаёт тарзи яхшилаш, уй-жой ва яшаш учун керак бўладиган барча истеъмол маҳсулотларини энг кам миқдорини белгилайди. Ҳар бир фуқаронинг муносиб ҳаёт кечириши учун бандлигини таъминлаш, старли ойлик маоши, хавфсиз меҳнат шароитини таъминлаш ва камбағалликни қисқартиришни назарда тутди. Шунини таъкидлаш жоизки, ижтимоий давлатда ҳар бир шахс эътиборда бўлади, улар билан боғлиқ муаммолар ўз ҳолича ташлаб қўйилмайди. Барчаси ижтимоий давлат назоратида бўлади.

Янги тараққиёт даврида юртимизда “Инсон кадр учун” ғояси асосида аҳоли фаровонлигини ошириш борасида “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари”, “Ёшлар дафтари” каби янги темир тизим яратилиб, ижтимоий химояга мухтож фуқароларни қўллаб-қувватлаш бўйича фаол ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Ушбу дастурлар доирасида аҳолининг даромадини ошириш ва бандлигини таъминлаш, ишсиз лаёқатли аҳолини айниқса, ёшларни касб-хунарга ўргатиш, уларнинг тадбиркорлик фаолиятини бошлашларига кўмаклашиш, моддий-

ижтимоий ёрдам кўрсатиш борасида амалий ишлар қилинди.

Жумладан, ўтган давр мобайнида “Темир дафтар”га киритилган 651,0 минг оила, уларнинг 2,7 млн нафардан ортик аъзоларининг 705,2 минг нафар меҳнатга лаёқатли ишсизлари бандлигини таъминлаш орқали 601,3 минг оила “темир дафтар”дан чиқарилди. Дафтарга киритилган оилаларнинг доимий даромад манбаини яратиш чоралари кўрилди. Хусусан, 96,6 минг нафар фуқаролар доимий ишга жойлаштирилди, 34,7 минг нафар фуқаролар тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйди. Шунингдек, 16,5 минг нафар фуқаролар касб-хунарга ўқитилди.

Шунингдек, дафтарга киритилган оилаларга доимий тиббий, психологик ҳамда ҳуқуқий хизматлар кўрсатилмоқда. Хусусан, 14,5 минг тиббий ҳимояга муҳтож, эҳтиёжманд оилалардан 13,6 минг оилалар аъзолари (93,8 фоизи) тиббий кўриқдан ўтказилди.

Ҳозирга қадар “Саховат ва кўмак” жамғармаси маблағлари ҳисобидан “Темир дафтар”га киритилган 293,2 минг оилага 279,7 млрд.сўм моддий ёрдам кўрсатилди. [6]

Камбағаллик борасида халқаро ҳужжат қабул қилинмаган, аммо БМТнинг кимни камбағал деб ҳисоблаш бўйича тушунча мавжуд. У бўйича “Камбағаллик инсоннинг ҳаёти давомида танлов ва имкониятларга эга бўлмаслиги, жамиятда тўлақонли иштирок этиш учун тўсиқлар мавжудлиги, оиласини боқиши ва кийинтириш, таълим олиши ва даволаниши, хавф-хатарлар олдида чорасизлиги, меҳнат билан таъминлаш имкониятлари етишмаслигида номоён бўлади”. –деб кўрсатилган.

Умуман олганда камбағаллик тушунчасига берилган қўлаб таъриф ва маъноларни умумлаштириб, қуйидагича ифодалаш мумкин. Камбағаллик – ҳар бир фуқаронинг ўзи ва оиласининг тўлақонли муносиб ҳаёт кечириши учун даромадининг ва ҳаёт хавфсизлиги таъминлаш имкониятининг етишмовчилиги тушунамиз.

АҚШда 2010 йилда камбағаллар сони 46 миллион кишини ташкил этарди, бу умумий аҳолининг 15,1 фоизини ташкил қилган. 2021 йилга келиб қашшоқлик даражаси 7,7 фоизни ташкил қилган [7].

Бир сўз билан айтганда, камбағалликни келтириб чиқарувчи сабаблар юртимизда инсон салоҳиятини ва ишлаб чиқарувчиларнинг ривожланиши ҳамда халқнинг иқтисодий фаолиятига таъсир қилади.

Мамлакатимиз 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистон” тараққиёт стратегиясини тасдиқлаб, бу борада фаол амалий ишлар амалга ошира бошлади. Бу ўз навбатида барча нарсалар “Инсон шаъни ва кадр-киммати учун” тамойилига асосланади. Юртимиз иқтисодиётни тараққий топтиришнинг асосий вазифаси тараққиёт стратегиясининг 85-мақсадда 2026 йилгача камбағаллик даражасини икки баробар қисқартириш белгиланган. [8]

Жумладан, аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот даражасини жорий 2000 АҚШ долларида 2026 йилга қадар 2800 АҚШ долларга етказиш режалаштирилган. Бу 2030 йилга қадар ўртача даромадли давлатларнинг юқори

гуруҳига киришга замин яратади. Президентимиз ташаббуслари билан иқтисодий томонидан бошқарув тизимини такомиллаштириш бўйича янги тизимлардан бири - ҳоким ёрдамчилари институти жорий этилиб, ҳар бир маҳаллага бириктирилди. Ушбу ташаббуснинг мақсади аҳоли тадбиркорлигига молиявий қўмаклашиш, даромад топиши учун бандлигини таъминлаш механизмларини янада такомиллаштириш ва камбағаллик даражасини қисқартиришдан иборат.

Таъкидлаш жоизки, Президентимиз юртимиздаги камбағалликни бартараф этиш муаммосини стратегик вазифа сифатида белгилади. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун мамлакатимизда Камбағалликка қарши курашиш учун алоҳида институтлар ташкил этилди. Хусусан, Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги ташкил этилиб, камбағалликка қарши курашиш бўйича давлатимиз сиёсатини белгилаб берди. Бундан ташқари мамлакатимизда ижтимоий ҳимояга муҳтож ва кам таъминланган оилаларни қўллаб-қувватлаш мақсадида Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ташкил этилди. Ушбу вазирлик фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи масъул давлат органи сифатида фаолиятини юритиб, ҳудудларда ижтимоий ҳимояга муҳтож ва кам таъминланган оилаларни аниқлаш ва манзилли ёрдам бериш сифат-самарадорлигини оширишни таъминлайди. Ушбу моддий ёрдамларни ажратилишида авваломбор назорат, шаффофлик ва манзиллиликни таъминлаш иборат бўлади.

Кучли ижтимоий сиёсат бу давлат институтлари ижтимоий манбаларни жамиятнинг кам таъминланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож ҳамда энг заиф аъзолари фойдасига тақсимлашига айтилади. Кейинги йилларда мамлакатимизда ушбу борада амалга оширилаётган ишлар жаҳон ҳамжамяти томонидан юқори баҳоланмоқда. Бир сўз билан айтганда, мамлакатимизда ушбу борада амалга оширилаётган ишлар ижтимоий адолат тушунчасига мос келадиган давлат сиёсати модели сифатида танланганини таъкидлаш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, юртимизда камбағалликни олидини олиш фақатгина ижтимоий ҳимоя самарадорлигини ошириш йўли билан аниқ-тизмил ёндошувлар орқали амалга оширилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Кейинги йилларда камбағалликни бартараф этишга қўмаклашадиган бўшқа йўналишларда ҳам салмоқли ишлар амалга оширилди. Жумладан, бунга тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш орқали ривожлантириш, уларда янги иш ўринлари яратиш, кишлоқ жойлари ва кишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун субсидиялар ажратиш, кишлоқлар ҳудудди инфратузилмаларини қайта замонавий лойиҳалаштириш орқали такомиллаштириш, соғлиқни сақлаш, таълим ва тарбияни яхшилашни мисол қилсак бўлади.

Бу борадаги амалга оширилаётган ислохотлардаги ижобий ўзгаришларни юртимизнинг узок муддатли режалаштирилган камбағалликни қисқартириш дастурининг муҳим қисми ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. “Янги Ўзбекистон стратегияси”.– Тошкент: “O'zbekiston” нашриёти. 2021. 464 бет
2. Where Asia's richest man is putting his money now (англ.). The Globe and Mail. Дата обращения: 5 мая 2015. Архивировано 18 мая 2015 года.
3. Li Ka Shing Foundation gives \$3 million to Stanford for 'big data' initiative (англ.). Stanford School of Medicine. Дата обращения: 5 мая 2015. Архивировано 8 апреля 2015 года.
4. Янги Ўзбекистон газетаси 2020 йил 25 январь, шанба 1(1) - сон
5. Янги Ўзбекистон газетаси 2022 йил 21 июнь, сешанба 122 (644)- сони
6. Бухоронома газетаси 2022 йил 1 июнь, чоршанба. 41-сон
7. Dylan Matthews. The big drop in American poverty during the pandemic, explained (англ.). Vox (11 августа 2021).
8. Халқ сўзи газетаси 2022 йил 1 февраль, сешанба 23 (8085) – сон

-
9. Федорова М. М. Классическая политическая философия. С. 10–11.
 10. Штраус Л. О классической политической философии // Штраус Л. Введение в политическую философию / пер. с англ. М. Фетисова. М. : Логос, Праксис, 2000. С. 57–58.
 11. Канарш Г. Ю. Социальная справедливость: философские концепции и российская ситуация : монография / Г. Ю. Канарш М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2011. — 236 с.
 12. Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шахри»-Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993
 13. Шермухамедов С., Шермухамедова Ж. Ижтимоий таракқиёт ва маънавий маданиятнинг ўзаро таъсири. –Фарғона, 1999;
 14. Отамуротов С. Глобаллашув ва миллий-маънавий хавфсизлик. –Тошкент: O'zbekiston, 2013. –456 б.;



Ҳамза ШОДИЕВ,

Навоий давлат педагогика институти ўқув-услубий бошқарма бошлиғи
E-mail: navdpi-uquv@mail.ru

География фанлари доктори, профессор Абулкосимов А.А. таҳрири остида

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ГЕОГРАФИЯНИ АХБОРОТ ТАЪЛИМ МУҲИТЛАРИДАН Фойдаланиб ўқитишнинг амалий самарадорлиги

Аннотация

Ушбу мақолада умумий ўрта таълим мактабларида географияни ахборот технологиялари воситаларидан, масофавий ўқитиш тизимларидан фойдаланиб ўқитиш муаммоларига оид олимларнинг ишлари таҳлил этилган ва уларнинг бартараф этиш усулларига бўйича таклиф ва тавсиялар келтирилган. Шунингдек, умумий ўрта таълим мактабларида география дарсларини ахборот таълим муҳитларини ва ўқитиш методларини интеграциялаш асосида дарс ўтиш тузилмаси таклиф этилган. Таклиф этилган тузилмани самарадорлик даражасини аниқлаш бўйича тажриба-синов ишлари олиб борилган ҳамда унинг самарадорлик даражаси Стюдент-Фишер критериясидан фойдаланиб исботланган.

Таянч сўзлар: Ахборот таълим муҳити, ўқитиш методи, ўқув восита, креатив фикрлаш, компетенция, Стюдент-Фишер.

ПРАКТИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕД

Аннотация

В данной статье анализируются работы ученых по проблемам преподавания географии с использованием средств информационных технологий и систем дистанционного обучения в общеобразовательных школах, а также предлагаются предложения и рекомендации по их преодолению. Также предлагается структура обучения, основанная на интеграции информационных учебных сред и методов обучения на уроках географии в общеобразовательных школах. Были проведены эксперименты по определению эффективности предложенной структуры, и ее эффективность была доказана с помощью критерия Стюдента-Фишера.

Ключевые слова: Информационная образовательная среда, метод обучения, средство обучения, творческое мышление, компетентность, Студент-Фишер.

PRACTICAL EFFICIENCY OF TEACHING GEOGRAPHY IN GENERAL SCHOOLS USING INFORMATION EDUCATIONAL ENVIRONMENTS

Annotation

This article analyzes the work of scientists on the problems of teaching geography using information technology tools and distance learning systems in secondary schools, and also offers suggestions and recommendations for overcoming them. It also proposes a learning structure based on the integration of information learning environments and teaching methods in geography lessons in secondary schools. Experiments were carried out to determine the effectiveness of the proposed structure, and its effectiveness was proven using the Student-Fisher criterion.

Key words: Information educational environment, teaching method, learning tool, creative thinking, competence, Student-Fisher.

Кириш. Бугунги кунда умумий ўрта таълим мактаблари таълим ва тарбия жараёнини самарали ташкил этиш ва фанларни, жумладан география фанини ўқитиш самарадорлигини оширишда ахборот таълим муҳитларидан фойдаланиш зарурати пайдо бўлмоқда [1]. Чунки ахборот таълим муҳитлари ёрдамида берилган билимлар билан биргаликда қўшимча маълумотларга эга бўлишда, географик жараён ҳодисаларни образли кўришда муҳим саналади.

Умумий ўрта таълим мактабларида география фанининг мазмунига материклар ва океанлар табиий географияси, Ўрта Осиё ва Ўзбекистон табиий географияси, Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси, Жаҳон иқтисодий ва ижтимоий географиясини ўрганишга оид мавзулар киритилган [2-7]. Ушбу мавзуларни ўқувчилар онгига тўлақонли етказишда ахборот таълим муҳитларида жойлаштирилган дидактик ўқув воситалардан, жумладан, интерактив хариталардан, мультимедиа иловалардан, такдимотлардан, виртуал таълим технологиялари, видеодарслардан,

видеолавҳалардан, онлайн очик ва ёпик тестлардан, кроссвордлардан фойдаланиб такдим этилса, ўқувчиларнинг фанга оид мотивациясини оширишга, маълум географик муаммоларини тушуниб етишга, дарсликдаги режалаштирилган билимларни ўзлаштиришда, тасаввурларини шакллантиришда ҳамда мустақил таълим олишга йўналтиришда муҳим педагогик восита бўлиб хизмат қилади [8-10]. Чунки мультимедиа иловалардан, интерактив ўқув воситалардан фойдаланиш босма кўргазмали куролларга нисбатан бир қатор афзалликларга эга. Аънавий кўргазмали куролларда ўқувчи бир вақтнинг ўзида ҳодиса ёки жараённинг бутун тузилишини кўриш имкониятига эга бўлади. Бу эса география фанини моҳиятини тушунишни кийинлаштиради. Мультимедиа, интерфаол кўргазмали куроллардан фойдаланиш орқали жараён ва ҳодисаларни исталган вақтда, унинг бирон бир қисми ёки ҳодисаларини батафсилроқ тушунириш учун уларнинг намоишини бир неча бор кўриш имкониятига эга бўлади [11].

Шу боис, география дарсларида ахборот таълим муҳитларидан фойдаланишни яхлит бир механизмини ишлаб чиқиш зарурияти мавжуд.

Адабиётлар таҳлили. Умумий ўрта таълим мактабларида география фанини ўқитиш назарияси ва амалиёти, география фанини ўқитишнинг шакл, усул ва воситаларини такомиллаштириш, география фанини ўқитишда ахборот технологиялари воситаларидан, масофавий ўқитиш тизимларидан фойдаланиш муаммолари, компьютер технологиялари ёрдамида ўқувчиларни креативлик сифатларини ривожлантириш масалалари, муаммолари ҳамда ўқувчиларни компетенцияларини шакллантириш методикасига оид изланишлар мамлакатимиз, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва хорижда А.Б.Жанзаков, П.Ғуломов, Р.Қурбонниёзов, А.Соатов, А.Абдулқосимов, М.Миракмалов, Р.Т.Ғайпова, С.Х.Матсандова, Ҳ.Ваҳобов, П.Баратов, М.Маматкулов, П.Мусаев, Ж.Мусаев, А.Қаюмов, И.Сафаров, М.Тиллабоева, В.Н.Федорко, Е.А.Истомина, Г.Я.Нечепуренко, Н.О.Верещагина, Ш.М.Шарипов, Н.И.Сафарова, В.А.Рафиков, Г.М.Турсунбекова, Ю.В.Митрофанова, А.И.Шейнис, Е.Ю.Заболотнова, Е.В.Подвальная, М.А.Калиновская, И.С.Мусатаева, М.Г.Надери, R.Scheyvens, A.L.Griffin, C.L.Jocoy, Y.Liu, M.Bradford каби олимлар томонидан тадқиқ этилган.

Келтирилган тадқиқотларда умумий ўрта таълим мактабларида география фанини ўқитишда ахборот технологиялари воситаларидан, масофавий ўқитиш тизимларидан фойдаланишнинг назарияси ва амалиётига оид айрим ёндашувлари илгари сурилган бўлса-да, аммо география фанини ўқитишда ахборот таълим муҳитларидан фойдаланишнинг яхлит тизими махсус монографик тадқиқ этилмаган. Шу боис, илгари сурилаётган тадқиқот, яъни умумий ўрта таълим мактабларида географияни ўқитишда ахборот таълим муҳитларидан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Айни пайтда, умумий ўрта таълим мактабларида география дарсларида ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланиб ўқитиш бўйича маълум механизмлар ишлаб чиқилган ва улардан фойдаланиб келинмоқда. Аммо, умумий ўрта таълим мактабларида география таълимига глобал тармокнинг кидирув тизимларидан, таълим платформаларидан, ахборот таълим муҳитларидан фойдаланиш механизмларни янада такомиллаштиришни тақозо этмоқда.

Шу боис, илгари сурилаётган тадқиқот умумий ўрта таълим мактабларида география фанини ўқитиш самарадорлигини оширишда ахборот таълим муҳитларидан фойдаланиб, ўқитиш мақсад қилиб белгиланган.

Айни пайтда, ўқувчини дарсга бўлган қизиқишини ошириш учун ўтиладиган дарсларни ноанъанавий шаклларида фойдаланиш зарурати пайдо бўлмоқда. Дарсларни ноанъавий равишда ташкил этиш усулларида бири, интеграциялашган дарслардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ [12, 13]. Масалан, география ҳамда информатика ва ахборот технологиялари. География дарсларида компьютер технологияларидан фойдаланиш дарсни нафақат ноанъанавий, балки ёрқин ва кенг қамровли шаклда амалга ошириш имконини беради [14]. Бундай дарслар фанларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлайди, назарий билимларни амалда қўллашни ўргатади ва компьютер технологияларидан фойдаланиш кўникмалари шаклланади, шунингдек, ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштиради ҳамда мустақил билим олишга ундайди [15-16]. Ушбу дарс ҳар бир ўқувчининг мотивациясини ва ижодий қобилиятини оширади. Натижада, ўқувчиларнинг когнитив қизиқиши ривожланади. Шунинг учун умумий ўрта таълим мактабларининг география фанини ўқув жараёнига ахборот таълим муҳитларини, унга жойлаштирилган дидактик ўқув воситаларни ва ўқитиш методларини интеграциялаш асосида дарс ўтиш босқичларини ҳамда тузилмасини ишлаб чиқдик (1-расмга қаранг).



1-расм. Умумий ўрта таълим мактабларида география дарсларини ташкил этиш тузилмаси.

Тавсия этилаётган, яъни умумий ўрта таълим мактабларида география дарсларини ташкил этиш тузилмаси ёрдамида ўқувчиларнинг география фанига бўлган мотивациясини оширишга, креатив фикрлашини

ривожлантиришга ҳамда табиатдаги мавжуд муаммоларни пайдо бўлиш сабабларини, уларни баратараф этишга оид компетенцияларини шакллантиришга эришиш имконияти мавжуд. Тавсия этилаётган тузилма география фанларини ўқитишда ахборот таълим муҳити ва унга жойлаштирилган дидактик электрон таълим ресурслар ва ўқитиш методларни интеграциялаш асосида ташкил этиш методикаси келтирилган. Бунда география фанига оид мавзуларни хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда Баҳс-мунозара, ақлий ҳужум, скарабей, пинборд, кундалик дафтар, ялпи фикрий ҳужум, видеотопишмоқ, синквейн, Блиц-суров, кластер ўқитиш методларни фойдаланишни ва ўқувчиларнинг билимини баҳолашда ассесмент методидан фойдаланиш тавсия этилган. Ушбу ўқитиш методлари умумий ўрта таълим мактабларида география фанидан дасрларни ташкил этишда самарали ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. Умумий ўрта таълим мактабларида география фанини ўқитиш самарадорлигини оширишда ва ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ўқув фаолиятини самарали ташкил этишда тадқиқот доирасида ишлаб чиқилган тузилмадан, шу жумладан ахборот таълим муҳитларидан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини аниқлаш мақсадида тажриба-синов ишлари олиб борилди. Тажриба-синов ишлари Навоий вилоятидаги умумий ўрта таълим мактабларида ташкил этилди. Ушбу тажриба-синов ишлари олиб борилган мактабларда ўқувчилар тажриба ва назорат синфларига ажратилди. Тажриба синфига тадқиқот доирасида ишлаб чиқилган тузилмадан фойдаланиш тавсия этилди. Назорат синфига эса бу имконият берилмади. Ушбу тажриба-синовга жалб этилган ўқувчиларнинг натижалари таҳлил этилиб, ишончилигини текшириш мақсадида Стъудент-Фишер

критерияси асосида математик-статистик таҳлил этилди. Мазкур критериядан фойдаланишда танланмалар учун

$$\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n n_i X_i$$

мос ўрта қийматлар

$$D_n = \sum_{i=1}^n \frac{n_i (X_i - \bar{X})^2}{n - 1}$$

коэффициентларини

ўзлаштириш кўрсаткичларини аниқлашда эса $A\% = \frac{\bar{X}}{3} \cdot 100\% - \frac{\bar{Y}}{3} \cdot 100\%$ формуладан фойдаланилди.

Ҳисоблаш натижасига кўра, тажриба синфининг ўртача ўзлаштириш кўрсаткичи назорат синфига нисбатан юқори эканлиги, яъни 10,6 % га ошганлиги маълум бўлди.

Хулоса. Умумий ўрта таълим мактабларида география фанини ўқитиш самарадорлигини оширишда ахборот таълим муҳитидан ва баҳс-мунозара, ақлий ҳужум, скарабей, пинборд, кундалик дафтар, ялпи фикрий ҳужум, видеотопишмоқ, синквейн, блиц-суров, кластер, ассесмент методларини интеграциялаш асосида олиб борилган дарс машғулоти ўз самарасини берганлиги тадқиқот давомида маълум бўлди. Шу боис, илгари сурилган фарзани умумий ўрта таълим мактабларининг таълим ва тарбия жараёнига кенг қўламда тадбиқ этиш лозим.

Тавсия этаётган методикадан фойдаланиб, табиий жараён ва ходисаларни образли шаклда тақдим этиш орқали мактаб ўқувчиларининг география фанига бўлган қизиқишини оширишга, креатив фикрлашини ривожлантиришга ҳамда илмий саводхонлик ва амалий компетенцияларини шакллантиришга эришилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Жанзаков А.Б. Умумтаълим мактабларида география фанини ахборот технологиялари воситасида ўқитиш механизмларини такомиллаштириш // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Самарқанд, 2021. – 143 б.
2. G'ulomov P., Qurbonniyozov R. Tabiiy geografiya / / Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik 3-nashr. – Toshkent, 2011. – 96 b.
3. Soatov A., Abdulqosimov A., Mirakmalov M. Tabiiy geografiya / / Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinf o'quvchilari uchun darslik. – Toshkent, 2017. – 160 b.
4. G'ulomov P., Vahobov H., Baratov P., Mamatqulov M. Geografiya (O'rta osiyo tabiiy geografiyasi, O'zbekiston tabiiy geografiyasi) / / Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinf o'quvchilari uchun darslik 5-nashr. -T., 2017. – 176 b.
5. Musayev P., Musayev J. Geografiya (O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi) / / Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi o'quvchilari uchun darslik 6-nashr. – Toshkent, 2017. – 176 b.
6. Qayumov A., Safarov I., Tillaboyeva M., Fedorko V. Geografiya (Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi) / / Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi o'quvchilari uchun darslik 6-nashr. – Toshkent, 2017. – 177 b.
7. Sharipov Sh.M., Fedorko V.N., Safarova N.I., Rafiqov V.A. Geografiya (Amaliy geografiyasi) / / O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalarining o'quvchilari uchun darslik 1-nashr. – Toshkent, 2017. – 160 b.
8. Митрофанова Ю. В. Особенности организации учебной деятельности учащихся при работе с электронным учебником в 7 классе // География и экология в школе XXI века. – Москва, 2004. – № 2. – С. 56-63.
9. Шейнис А.И. Методика использования сети Интернет при дистанционном обучении глобальным проблемам человечества в курсе географии 10 класса // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – СПб., 2000. – 18 с.
10. Заболотнова Е.Ю. Методические подходы к использованию географического информационного образовательного ресурса и к разработке авторских приложений учебного назначения: на примере обучения студентов и повышения квалификации учителей географии // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Москва, 2008. – 18 с.
11. Подвальная Е.В. Мультимедийные презентации как средство повышения эффективности процесса обучения географии в специальных (коррекционных) школах VIII вида // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Москва, 2010. – 18 с.
12. Калиновская М. А. Использование электронных образовательных ресурсов на уроках географии – одно из условий достижения качества образования // Школьная педагогика. – 2015. – №2. – С. 25-27.
13. Митрофанова Ю.В. Формирование индивидуального опыта творческой деятельности учащихся средствами новых педагогических технологий при изучении географии своей местности // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Санкт-Петербург, 2005. – 18 с.

-
14. Мусатаева И. С. Методика разработки и использования средств информационно-коммуникационных технологий для формирования геометрической компетентности учащихся основной школы // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Алма-Аты, 2008. –227 с.
 15. Надери М.Г. Психолого-педагогические основы использования информационно-коммуникативных технологий как средства повышения эффективности процесса обучения на уроках географии в школах Исламской Республики Иран // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Душанбе, 2012. – 18 с.
 16. Scheyvens, R., Griffin, A. L., Jocoу, C. L., Liu, Y., and Bradford, M. 2008. Experimenting with active learning in Geography: dispelling the myths that perpetuate resistance. *Journal of Geography in Higher Education* 32(1): 51-69.



UDK:159.9

Ulug'bek ELMURODOV,
SamDU Umumiy Psixologiya kafedrası mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: elmurodovulugbek32@gmail.com

O'zMU professori D.Muxamedova taqrizi asosida

ZAMONAVIY RAHBAR SHAXSIDA LIDERLIK QOBILIYATINI BELGILOVCHI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

Annotatsiya

Ushbu maqola zamonaviy rahbarlarda liderlik qobiliyati rivojlanganligini belgilovchi psixologik xususiyalar tadqiqotiga qaratilgan. Rahbarlarda liderlik qobiliyati va samaradorligi hamda kasbiy faoliyatiga xos psixologik xususiyatlarni aniqlash borasida tadqiqot olib borilgan. Liderlik qobiliyatini rivojlantirish borasida korreksiya amaliyoti tashkil etilgan. Korreksiya amaliyoti samaradorligiga ko'ra liderlik qobiliyatini belgilovchi asosiy psixologik xususiyatlar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Rahbar, lider, liderlik qobiliyati, liderlik samaradorligi, psixologik xususiyatlar, psixokorreksiya, psixologik trening.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ЛИДЕРСКИЕ КАЧЕСТВА СОВРЕМЕННОГО ЛИДЕРА

Аннотация: Данная статья посвящена изучению психологических особенностей, определяющих развитие лидерских качеств у современных лидеров. Проведено исследование с целью определения лидерских качеств и эффективности руководителей, а также психологических особенностей, присущих их профессиональной деятельности. Налажена коррекционная практика для развития лидерских качеств. Показаны основные психологические характеристики, определяющие лидерские способности по эффективности коррекционной практики.

Ключевые слова: Лидер, лидер, лидерские качества, эффективность лидерства, психологические характеристики, психокоррекция, психологический тренинг.

PSYCHOLOGICAL FEATURES THAT DEFINE LEADERSHIP SKILLS IN A MODERN LEADER

Annotation

This article focuses on the study of psychological characteristics that determine the development of leadership skills in modern leaders. A study was conducted to determine the leadership skills and effectiveness of leaders as well as the psychological characteristics inherent in their professional activities. Correction practice has been established to develop leadership skills. The main psychological characteristics that determine leadership ability according to the effectiveness of correction practice are shown.

Key words: Leader, leader, leadership ability, leadership effectiveness, psychological characteristics, psychocorrection, psychological training.

Kirish. Mehnat jamoasi faoliyatining natijasi uning samaradorligi bilan belgilanadi. Mehnat jamoasi faoliyatining samaradorligi rahbar va xodimlarning o'zaro muvofiq ish faoliyatiga bog'liq. Mehnat faoliyatini samarali tashkil etish, rejalashtirish hamda jamoani boshqarishda ayniqsa rahbarning muhim hisoblanadi. Bu jarayon zamonaviy rahbarlarda liderlik qobiliyatini rivojlantirishni talab qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. N.Xusanov tadqiqotida rahbar xodimlarning kommunikativ kompetentligi rivojlanganlik darajasi motivasion, kognitiv, refleksiv, faoliyatli mezonlar asosida aniqlangan[1]. A.Truss rahbar o'z faoliyatini spesifikasiyasi qanchalik to'liq va yaxshi bilishiga uning o'zi tomonidan boshqarilayotgan tashkilotning muvaffaqiyati shunchalik bog'liq ekanligini ta'kidlagan[2]. D.Mayers fikricha, muvaffaqiyatli rahbar ishga aloqador masalalarga bog'lanadi, maqsadlarni belgilaydi va muvofiq liderlik uslubini tanlaydi [3]. B. Avolio aytishicha, haqiqiy lider rahbar xodimlarda o'ziga ishonch, optimizm, ochiq munosabatlar va ijobiy muhit yaratish orqali tashkilotda fundamental o'zgarish qila oladi [4]. L.D. Kudryashova sakkiz tipli boshqaruv rollarini ajratadi: reglamentator, kollegial, namoyishkor, obyektiv, rasmiyatchi, maksimalchi, tashkilotchi, dispatcher [5]. A.Louton va E.Rouz rahbar liderlarning faoliyat samaradorligini oshirishga yordam beruvchi ushbu o'nta sifatarni ajratgan:uzoqni ko'ra olish;eng muhim jihatlarni aniqlay olish;xodimlarga motivatsiya bera 1-jadval

olish;siyosiy sezgirlik; muxolif shaxs oldida barqarorlik va ikkilanmaslik; xarizma; tavakkalga borish qobiliyati, vakolatni izdoshlarga topshirish; vaziyat talab qilganda qat'iy va barqaror bo'lish[6].

Tadqiqot metodologiyasi. L.I.Umanskiy [7] tomonidan ajratilgan liderlik tiplari, D. Makgregor [8] tomonidan taklif etilgan boshqaruv jarayonida "X" va "U" nazariyasi, G.Minsberg [9] tomonidan belgilangan rahbarga xos shaxs tiplari, R.Bleyk va D.Muton [10] tomonidan kiritilgan tashkilotning ikki vektordagi qadriyatlariga yo'nalganligi borasidagi qarashlar tadqiqotning metodologiyasi hisoblanadi.

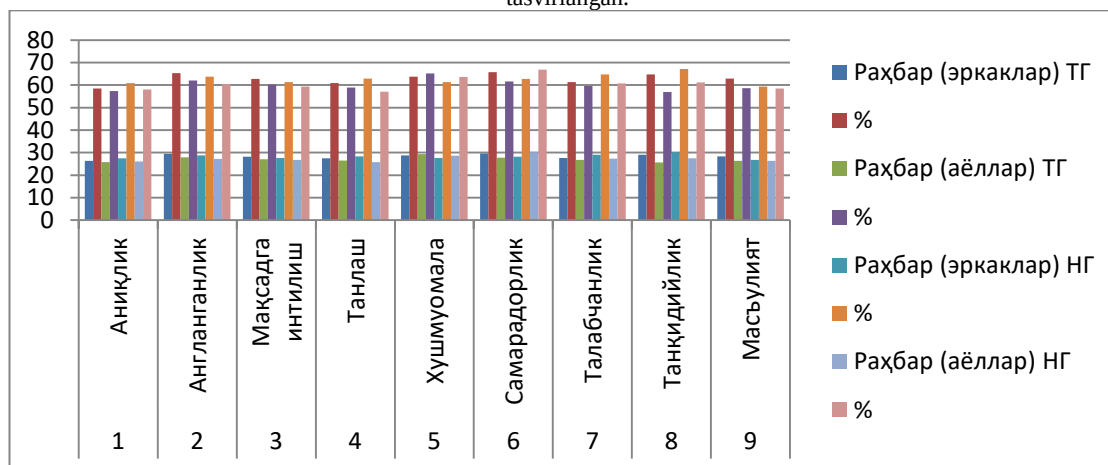
Tahlil va natijalar. Tadqiqotning diagnostik bosqichida zamonaviy rahbarlar shaxsiga xos psixologik xususiyatlarni aniqlash maqsadida "Rahbar shaxsining psixologik xususiyatlarini ekspert baholash metodikasi" (Yu.P. Platonov), "Liderlik qobiliyati diagnostikasi testi" (Ye.Jarikov, Ye.Krushelniskiy) va "Liderlikning samaradorligi so'rovnomasi" (R.S. Nemov) metodikalaridan foydalanildi. Tadqiqotda tajriba guruhida (TG) 143 nafar, nazorat guruhida (NG) 93 nafar, jami 236 nafar rahbar hamda 101 nafar xodim jami 337 nafar ishtirokchi qatnashgan.

Xodimlar tomonidan "Rahbar shaxsining psixologik xususiyatlarini ekspert baholash metodikasi" (Yu.P. Platonov) yordamida rahbar ishtirokchilarning psixologik xususiyatlari baholandi. (1-jadval)

Rahbar shaxsining psixologik xususiyatlari n=337 / TG n=143/ NG n=93 / xodim n=101

		Rahbar (erkaklar)		Rahbar (ayollar)		Rahbar (erkaklar)		Rahbar (ayollar)	
		TG	%	TG	%	NG	%	NG	%
1	Aniqlik	26,3	58,4	25,8	57,3	27,4	60,9	26,1	58,0
2	Anglanganlik	29,4	65,3	27,9	62	28,7	63,8	27,2	60,4
3	Maqsadga intilish	28,2	62,7	27,1	60,2	27,6	61,3	26,7	59,3
4	Tanlash	27,4	60,9	26,5	58,9	28,3	62,9	25,7	57,1
5	Xushmuomala	28,7	63,8	29,3	65,1	27,6	61,3	28,6	63,6
6	Samaradorlik	29,6	65,8	27,7	61,6	28,2	62,7	30,1	66,9
7	Talabchanlik	27,6	61,3	26,8	59,6	29,1	64,7	27,3	60,7
8	Tanqidiylik	29,1	64,7	25,6	56,9	30,2	67,1	27,5	61,1
9	Mas'uliyat	28,3	62,9	26,4	58,7	26,7	59,3	26,3	58,4
	M	28,3	62,9	27,0	60	28,2	62,7	27,3	60,6

Rahbar shaxsining psixologik xususiyatlarini xodimlar tomonidan baholash natijalari 1-rasm diagramma ko'rinishida tasvirlangan.



1-rasm. Rahbar shaxsining psixologik xususiyatlari

Tadqiqotning diagnostik bosqichi natijalariga asosan ishtirokchi rahbarlar shaxsiga xos psixologik xususiyatlar quyida o'rta darajada ifodalangan. Psixologik xususiyatlarning o'rta ko'rsatgichi TGda Rahbar (erkaklar) 62,9%; Rahbar (ayollar) 60 %; NGda Rahbar (erkaklar) 62,7%; Rahbar (ayollar) 60,6 % namoyon bo'lgan. Olingan natijalarga asosan rahbar shaxsida liderlik qobiliyatini rivojlantirish talab etiladi.

Ishirokchi rahbarlarda liderlik qobiliyatini rivojlantirish maqsadida psixokorreksiya amaliyoti olib borildi. Psixokorreksiya amaliyoti tajriba guruhi ishtirokchilarida tashkil etildi. Psixokorreksiya amaliyoti dastur asosida 4 bosqichda olib borilgan.

1-bosqich Psixoanaliz va analitik usullar qo'llanilgan. Ushbu bosqichda "Uch yo'lak" nomli yangi assosiativ test ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan assosiativ test yordamida liderlik qobiliyatini rivojlanishiga to'siq bo'lgan psixologik komplekslar aniqlandi.

2-bosqich Geshtalt va kognitiv xulq-atvor yondashuvi asosida olib borildi. Tugallanmagan geshtaltlar aniqlanib, 2-jadval

Rahbar shaxsining psixologik xususiyatlari n=337 / TG n=143/ NG n=93 / xodim n=101 (t-student mezon bo'yicha)

shkala	TG NG	TO	%	TK	%	t
Aniqlik	TG	26,1	57,9	41,6	92,4	3,51***
	NG	26,8	59,5	27,2	60,4	2,27*
Anglanganlik	TG	28,7	63,7	42,1	93,6	3,58***
	NG	27,9	62,1	28,6	63,6	2,41*
Maqsadga intilish	TG	27,6	61,4	42,8	95,2	3,71***
	NG	27,2	60,3	27,9	61,9	2,36*
Tanlash	TG	27,0	59,9	43,2	96,1	3,93***
	NG	27,0	60,0	27,6	61,3	2,29*
Xushmuomala	TG	29,0	64,4	42,4	94,2	3,85***
	NG	28,1	62,4	28,8	64,0	2,52*

Samaradorlik	TG	28,7	63,7	42,9	95,4	3,78***
	NG	29,2	64,8	29,1	64,7	2,57*
Talabchanlik	TG	27,2	60,4	42,0	93,4	3,59***
	NG	28,2	62,7	28,8	63,9	2,47*
Tanqidiylik	TG	27,4	60,8	41,9	93,1	3,63***
	NG	28,8	64,1	28,7	63,8	2,36*
Mas'uliyat	TG	27,4	60,8	43,4	96,3	3,87***
	NG	26,5	58,9	27,0	59,9	2,17*

Izoh: * $p \leq 0,05$; *** $r \leq 0,001$

Jadvalda keltirilgan ko'rsatgichlarga asosan korreksiya amaliyotidan keyingi rahbar shaxsining kasbiy faoliyatiga xos psixologik xususiyatlar dinamikasi natijalari quyidagi tahlilga ega:

TGda aniqlik - 92,4%; anglanganlik - 93,6%; maqsadga intilish - 95,2%; tanlash - 96,1%; xushmuomala - 94,2%; samaradorlik - 95,4%; talabchanlik - 93,4%; tanqidiylik - 93,1%; mas'uliyat - 96,3% ko'rsatgichga erishilgan;

NGda aniqlik - 60,4%; anglanganlik - 63,6%; maqsadga intilish - 61,9%; tanlash - 61,3%; xushmuomala - 3-jadval

Liderlik qobiliyati va psixologik xususiyatlar shkalalarining tajribadan keyingi o'zaro bog'liqligi korrelyasion tahlili (Pirson kor. koef. bo'yicha)

Shkalalar	Aniqlik	Anglanganlik	Maqsadga intilish	Tanlash	Xushmuomala	Samaradorlik	Talabchanlik	Tanqidiylik	Mas'uliyat
Liderlik qobiliyati	0,79*	0,81*	0,94**	0,67*	0,78*	0,93**	0,77*	0,68*	0,89**
Liderlik samaradorligi	0,81*	0,84*	0,91**	0,63*	0,81*	0,95**	0,67*	0,63*	0,92**

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$;

Jadvalda keltirilgan liderlik qobiliyati va psixologik xususiyatlar shkalalarining o'zaro korrelyasion bog'liqligi qo'yidagi tahlilga ega:

- liderlik qobiliyati va maqsadga intilish shkalalari korrelyasiya koeffitsiyenti $r=0,94$ bo'lib yuqori korrelyasiyaga ega. Liderlik qobiliyatida maqsadga intilish shkalasi bilan yuqori aloqadorlikka erishilgan.

- liderlik qobiliyati va samaradorlik korrelyasiya koeffitsiyenti $r=0,93$ bo'lib yuqori korrelyasiyaga ega. Liderlik qobiliyati va samaradorlik shkalasi o'rtasida yuqori aloqadorlikka erishilgan.

- liderlik qobiliyati va mas'uliyat shkalalari korrelyasiya koeffitsiyenti $r=0,89$ bo'lib yuqori korrelyasiyaga ega. Liderlik qobiliyati va mas'uliyat shkalasi o'rtasida yuqori aloqadorlikka erishilgan.

- liderlik samaradorligi va maqsadga intilish shkalalari korrelyasiya koeffitsiyenti $r=0,91$ bo'lib yuqori korrelyasiyaga ega. Liderlik samaradorligida maqsadga intilish shkalasi bilan yuqori aloqadorlikka erishilgan.

- liderlik samaradorligi va samaradorlik korrelyasiya koeffitsiyenti $r=0,95$ bo'lib yuqori korrelyasiyaga ega. Liderlik samaradorligi va samaradorlik shkalasi o'rtasida yuqori aloqadorlikka erishilgan.

64,0%; samaradorlik - 64,7%; talabchanlik - 63,9%; tanqidiylik - 63,8%; mas'uliyat - 59,9% ko'rsatgich namoyon bo'lgan.

Korreksiya amaliyoti samaradorligini aniqlash maqsadida liderlik qobiliyati va liderlik samaradorligi shkalalarining tajribadan keyingi diagnostik natijalari hamda rahbar shaxsining kasbiy faoliyatiga xos psixologik xususiyatlari shkalalarining tajribadan keyingi diagnostik natijalari o'zaro korrelyasion tahlil qilindi. (3-jadval)

- liderlik samaradorligi va mas'uliyat shkalalari korrelyasiya koeffitsiyenti $r=0,92$ bo'lib yuqori korrelyasiyaga ega. Liderlik samaradorligi va mas'uliyat shkalasi o'rtasida yuqori aloqadorlikka erishilgan.

Xulosa va takliflar. Zamonaviy rahbarlarda liderlik qobiliyati rivojlanganligini belgilovchi psixologik xususiyalar borasida tadqiqot olib borildi. Tadqiqot diagnostik va korreksion qismlardan iborat bo'lib, dastlab liderlik qobiliyati rivojlanganligi diagnostika qilindi, diagnostika natijalariga asosan liderlik qobiliyati rivojlantiruvchi korreksion amaliyo tashkil etildi va tadqiqot yakunida korreksiya amaliyoti samaradorligi aniqlandi.

- korreksiya amaliyotining dastlabki bosqichida liderlik qobiliyati rivojlanishiga to'siq bo'luvchi omillarni aniqlash uchun psixanalizni qo'llash, jumladan yangi ishlab chiqilgan "Uch yo'lak" nomli assosiativ testdan foydalanish maqsadga muvofiq;

- korreksiya amaliyotining liderlik qobiliyati rivojlantirish bosqichida yangi ishlab chiqilgan "Tashkilotchi lider" nomli psixologik trening mashqini qo'llash ijobiy samara beradi.

ADABIYOTLAR

- Xusanov N.B. Professional ta'lim tizimi rahbar xodimlarini boshqaruv faoliyatiga tayyorlashda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish metodikasi: Pedagogika fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) .. diss.avtoref.: 13.00.05. – T.: PIKHTBPKQTMOL, 2020.
- Trus A.A. Psixologiya upravleniya : praktikum : uchebnoye posobiye dlya studentov uchrejeniy vysshego obrazovaniya po spetsialnostyam upravleniya i psixologii. - Minsk : Visheysheya shkola, 2015. - 348 s.
- Myers D.G. Psychology. Book. 9th edition. Worth Publishers. NY:2010. p. 910.
- Avolio B.J., Gardner W.L. Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership. The Leadership Quarterly Volume 16, Issue 3, (2005) pg. 315-338
- Strokov R.R. Psixologicheskoye issledovaniye vliyaniya svoystv temperamenta na stil rukovodstva ofiserov kursantskix podrazdeleniy voyennix obrazovatelnykh uchrejeniy vysshego professionalnogo obrazovaniya. Vestnik MGOU. Seriya «Psixologicheskoye nauki». № 2 / 2011. 59-66 s.

6. Yevtixov O.V. Sravnitelniy analiz liderskix kachestv rukovoditeley raznix upravlencheskix urovney promyshlennogo predpriyatiya.// Psixologiya. Jurnal Visshey shkolы ekonomiki. 2010. T. 7, № 1. s. 114-121.
7. Litvinova K.V. Psixologicheskiye usloviya razvitiya professionalno znachimix liderskix kachestv aspirantov – budushix prepodavateley vuza: diss. kand. psixol. nauk.: 19.00.07. – Stavropol.: 2014. 251 s.
8. Landis E.A., Hill D., Harvey M.R. A synthesis of leadership theories and styles. Journal of Management, 15 (2). 2014. pg. 97-100
9. Batarшева A.V., Lukyanova A.O. Psixologiya upravleniya personalom: Posobiye dlya spetsialistov, rabotayushix s personalom / Pod red. 2-ye izd., ispr. - M.: Psixoterapiya, 2007. - 624 s.
10. Карымова O.S., Yakimanskaya I.S., Molokostova A.M., Bendas T.V. Psixologiya upravleniya v organizasii: uchebno-metodicheskoye posobiye/. Orenburg: OGU, 2015. – 285 s.



UDK:82.1

Khadisha ERLEPESOVA,

*Teacher of the Department of General Pedagogy and Psychology, Faculty of Primary Education
erlepasova@mail.ru*

Based on the review of the candidate of Pedagogical Sciences N.Alimov.

PEDAGOGICAL MECHANISM OF IMPROVING THE FORMATION OF THINKING CULTURE IN STUDENTS

Abstract

In this article, the ways of forming the professional pedagogical environment of students, the formation of the culture of thinking in the course of the lesson with the use of modern methods, the ability to express one's own opinion through the pedagogical mechanism, the ability to deliver concepts, and the development of competitiveness among peers. It is intended to show one's ability.

Key words: Thinking culture, modern methodology, student, pedagogue, mechanism.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются способы формирования профессиональной педагогической среды учащихся, формирования культуры мышления в ходе урока с использованием современных методов, умения выражать собственное мнение через педагогический механизм, способность предлагать концепции и развитие конкурентоспособности среди сверстников. Он предназначен для демонстрации своих способностей.

Ключевые слова: Культура мышления, современная методика, студент, педагог, механизм.

O'QUVCHILARDA FIKRLASH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK MEKANIZMI

Annotatsiya

Ushbu maqolada talabalarning kasbiy pedagogik muhitini shakllantirish yo'llari, zamonaviy metodlarning qo'llagan holda talabalarda dars jarayonida fikrlash madaniyatini shakllantirish, bu orqali pedagogik mexanizm orqali talabada mustaqil o'z fikrini bayon etish orqali, tushunchalarini yetkazib bera olish, tengdoshlari orasida raqobatbardoshlikni rivojlantirish orqali o'z qobiliyatini namoyon etish maqsad qilingan.

Kalit so'zlar: Fikrlash madaniyati, zamonaviy metodika, talaba, pedagog, mexanizm.

Introduction. The formation of a perfect person, his occupation of a suitable profession, his valuable power for the development of society, his ability to contribute to the development of society, and thereby manifest his identity in society, that is, the maturation of a person, are taken into account, including young people at the beginning and at the moment of the process of professional formation. The most important stage includes the period of choosing a future profession, that is, before reaching a specific professional decision. Obviously, the level of preparation of young people for choosing a profession does not depend only on age characteristics, it does not form by itself by a certain age. It is necessary to prepare and educate young people to choose a profession through pedagogical and psychological knowledge, skills, qualifications, as well as the influence of society. In this process, a person is required to have professional knowledge. Therefore, it is necessary to equip students with knowledge about the world of professions and to develop practical skills and qualifications[4,17].

For this, it is necessary to provide manuals and handouts on professions. Only then, we will be able to consciously direct students to the profession, avoiding various difficulties, conflicts, and obstacles that arise in the process of choosing a profession. How can a teacher organize for students to work independently, search, and solve existing problems by creating an environment of creativity? such questions await their solution. Pedagogical activity is endless, complex, hard work. There are no unchanged elements in the teacher's work, the field of knowledge is constantly developing, that is, the contingent of students, which is the

basis of the teacher's teaching, changes, and the pedagogical science is filled. All this requires constant search for important content, form, method and means of teaching suitable for the purpose, effective ways of cooperation with students in the educational process.

Literature review. Meanwhile, scientists are unanimous in the fact that modern higher education still develops memory to a greater extent and thinking of the subject to a lesser extent (O.S.Anisimov, A.G.Asmolov). The problem of the development of thinking has received coverage in the legacy of ancient philosophers - Aristotle, Democritus, Parmenides, Socrates, Epicurus. The most significant contribution to the development of pedagogical culturology was made by studies of the teacher's professional and pedagogical culture (M.Ya.Vilenkin, I.F.Isaev, O.V.Kraevsky, N.B.Krylova, M.M.Levina, A.V.Mudrik, V.G.Pryanikova, V.V.Serikov, V.A.Slastenin, V.E.Tamarin and I.F.Ilyin and V.A.Slastenin consider the professional and pedagogical culture of a teacher as an integral, integrative phenomenon, a systemic interaction of a number of components that ensures the subjective development of a personality in the process of its creative self-realization[1,2,3].

Various aspects of the development of the culture of thinking are reflected in the philosophical works of domestic and foreign researchers: B.S.Bybler, P.S.Gurevich, A.H.Kasymzhanov, A.J.Kelbuganov, Yu.A.Petrov, M.Cole, L.Levi-Brul, S.Scribner. The laws of the development of thinking in general are reflected in the works of L.S.Vygotsky, P.Ya.Galperin, V.V.Davydov, N.A.Menchinskaya, C.L.Rubinstein et al. Many studies of Russian psychologists

(E.N.Kabanova-Meller, V.A.Krutetsky, A.N.Leontiev, N.F.Talyzina) and teachers (I.F.Isaev, I.Ya.Lerner, V.A.Slastenin, etc.) are devoted to various aspects of the formation of thinking. In foreign psychology, the works of E. de Bonet, M.Meade, J.Piaget, R. Paul, R. Ennis are devoted to the problems of culture and thinking. Special studies of teachers and psychologists G.A.Ball, Yu.K.Babansky, D.Bruner, P.Ya.Galperin, V.V.Davydov, Z.I.Kalmykova, V.A.Krutetsky, A.N.Leontiev, I.Ya.Lerner, A.M.Matyushkin, N.A.Menchinskaya, Z. are devoted to the problem of the formation and development of the subject thinking of a teacher.A.Murtazova, M.N.Skatkin, L.M.Fridman, etc[1].

However, with all the undoubted theoretical and practical significance of these studies and their importance in solving educational and socio-cultural problems, the material necessary for analyzing the essential characteristics of the culture of professional thinking of a teacher has not been accumulated in the practice of higher education.

Research Methodology. The main goal of forming a professional culture among young people is to prepare highly qualified and competitive pedagogues for technical vocational colleges, satisfying the interests of the state, society and individuals based on the development of higher technical education. Today, it is necessary to organize high-quality, effective training based on advanced, modern, higher education and vocational programs in accordance with the state education standards, and to ensure the training of qualified pedagogic personnel[5].

This implementation provides an opportunity to organize and regularly improve student education based on modern achievements of science, technology, advanced pedagogical and information technologies, economy and culture in accordance with the prospects of the country's economic and social development, society's requirements. It is also important to educate young people in the spirit of patriotism, national and universal values, ideas of independence, love for the Motherland, family, nature, and humanity.

In the continuing education system, educational processes are not carried out in harmony with professional culture, and the history, religion, traditions, and national values of the Uzbek people are not relied upon in the formation of the professional culture of young people. An effective system of cooperation with non-governmental non-profit organizations and other institutions of civil society was not created in the organization of activities to improve professional culture, and work was not organized on the basis of the principle of social partnership.

There are no specific, targeted measures for the formation of immunity of hard work to the factors that have a negative impact on the professional culture of young people. Active participation of state bodies and other sectoral services in the organization and implementation of promotional activities on targeted professional culture in society is not ensured, high efficiency and effectiveness in this regard are not visible.

In the realization of independent thinking, the student comes up with thoughts, opinions, ideas, hypotheses, goals, etc., and they are expressed in the mind of the individual as concepts, judgments, and conclusions. Independent thinking is closely related to language and speech, and they mutually require each other. For the same reason, a student is fundamentally different from other beings due to his independent thinking, speech, and conscious behavior. In the activity of independent thinking, the student determines the correctness and authenticity of things and events that he reflected, perceived, perceived, imagined, remembered, or whether they correspond to reality and do not understand. The perception of a person by a person, that is, determining the mental state of a stranger, estimating it, collecting materials

about the most necessary signs and symptoms is also a product of creative thinking.

The cognitive process consisting of this complex stage requires a person's willpower, mental seriousness, conscious attitude, stable situation, and favorable conditions.

Analysis and results. Based on these, it is necessary to meet the basic requirements that a teacher should acquire in the educational process as an educator in terms of general and professional culture, that is:

acquisition of spiritual and moral culture, ownership of national pride and spiritual ideas and their coordination with everyday life, striving to implement socially significant ways of productive use of free time;

acquisition of our values. Seeking to know ancient culture;

mastering the culture of economy and market relations. To acquire knowledge and skills related to modern economy and business activities;

acquisition of political culture. To know the functions of state structures and trade unions that ensure the protection of individual rights and freedoms, to have opinions evaluating the programs and actions of political parties, movements, youth organizations, to prepare for participation in management and to approach this issue with civic duty;

acquisition of ecological culture. In the educator's activity, the integration of education and upbringing, preparation and conducting of spiritual and educational events, the formation of spiritual, educational and cultural qualities specific to the specialty in students. instilling love for the territory and the Motherland.

to understand the culture of interpersonal communication and behavior[6].

Conclusion. Thanks to thinking, reason, a person compares and compares things and events with each other, determines the truth of his knowledge, that is, he compares knowledge with objective reality. According to Beruni, the method of comparison in knowledge and education is to search for the practical usefulness and reliability of human knowledge to explain this or that phenomenon of existence. In this case, there should be similarity between the compared objects.

In the course of our research, its main tasks have been solved, theoretical and experimental data have been obtained, confirming the hypothesis put forward by us and allowing us to draw generalizing conclusions.

In the study, based on the analysis of existing approaches to the formation of a culture of professional thinking in the process of vocational education, it is concluded that it is necessary to create didactic mechanisms for the formation of a culture of professional thinking in the process of vocational education.

Having analyzed the concept of culture within the framework of axiological and activity approaches and considering the culture of professional thinking as an element of professional and pedagogical culture, we concluded that the culture of professional thinking is determined by the peculiarities of professional activity, culture and thinking and defined the culture of professional thinking of a teacher as a systematic education, including a set of motivational and need-based attitudes, process-value, positional-system orientations, analytical-reflective skills and integrative characteristics of thinking that develop in the process of professional training and pedagogical activity.

In the course of the research, the theoretical foundations for determining the structural composition of the culture of professional thinking and the choice of mechanisms for the formation of the culture of professional thinking of students are determined. The theoretical foundations are the structural composition and values of professional activity, professional thinking and culture.

The analysis of the structure of the culture of professional thinking from the point of view of cultural-historical and socio-cultural approaches allowed us to identify the systemic, integrative, socio-cultural components of the three components of the culture of professional thinking of the future teacher:

- personal (reveals the culture of professional thinking of the teacher as a specific way of realizing the individual-essential characteristics of a person and his thinking) - motivational and need-based, knowledge, skills, skills of the operational and technical sphere, emotional and sensual sphere of self-esteem;

- professional (reveals the professional (pedagogical and subject) orientation of thinking) - professional value orientations, professional thinking;

- socio-cultural (reveals the measure of a person's social activity, his knowledge of culture) - positional and systemic orientations, openness[7].

An analysis of the literature and practice of vocational education at a pedagogical university confirmed that certain didactic mechanisms, a special organization of the pedagogical process, special pedagogical influence and management are necessary for the formation of a culture of professional thinking of a future teacher. In the course of the study, the discrepancy between the level of the formed culture of professional thinking of students of a pedagogical university and the modern requirements for future specialists was revealed.

REFERENCES

1. Abdullina O.A. General pedagogical teacher training in the system of higher pedagogical education / O.A.Abdullina. M.: Enlightenment, 1984.-207 p.
2. Abulkhanova-Slavskaya K.A. Activity and personality psychology / K.A.Abulkhanova-Slavskaya M.: Nauka, 1980.-335 p.
3. Alekseev N.A. Pedagogical foundations of the design of personality-oriented learning: abstract.diss. . doct. ped.Sciences / N.A.Alekseev. Yekaterinburg. - 1997. - 42 p.
4. Ananyev B.G. Selected psychological works: In 2 volumes / B.G.Ananyev. M.: Pedagogy, 1980. - 230 p.
5. Andreev V.I. Dialectics of upbringing and self-education of a creative personality / V.I. Andreev Kazan: KSU, 1988. - 238 p.
6. Kirov Yu. A., Mukhin V. A., Savelev Yu. A., Kirov V. A., Kirova Yu. Z. Technology and technical resources for environmental protection and technical safety and life-sustaining complex (theory and calculations). Kinel, 2018.156 p.
7. Karimova V.M., Sunnatova R. Methodology of organizing classes according to the "Independent thinking" training manual.-T.: Sharq, 2000.- 16 p.



УДК: 364.29

Манзурахон ЮНУСОВА,
Андижон давлат университети доценти
E-mail: myunusova@gmail.com

ФарДУ доценти, ф.ф.д Б.Ғаниев тахрири остида

THE JAPANESE EXPERIENCE OF FINANCING THE ACTIVITIES OF SELF-GOVERNING BODIES AND THE PROSPECTS OF ITS APPLICATION IN UZBEKISTAN

Abstract

The article examines the Japanese experience of financing the activities of self-governing bodies. The advantages of financing the local self-government system of Japan, the prospects of its effective use in the powerful transformation processes of the neighborhood system in Uzbekistan are analyzed from a socio-philosophical point of view.

Key words: Self-government, local budget, neighborhood budget, tax, levy, municipality, public control, poverty reduction.

ЯПОНСКИЙ ОПЫТ ФИНАНСИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье исследуется японский опыт финансирования деятельности органов самоуправления. С социально-философской точки зрения анализируются преимущества финансирования системы местного самоуправления Японии, перспективы его эффективного использования в мощных трансформационных процессах системы соседства в Узбекистане.

Ключевые слова: Самоуправление, местный бюджет, районный бюджет, налог, сбор, муниципалитет, общественный контроль, сокращение бедности.

ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ ЯПОНИЯ ТАЖРИБАСИ ВА УНИ ЎЗБЕКИСТОНДА ҚЎЛЛАШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация

Мақолада ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини молиялаштиришнинг Япония тажрибаси ўрганилган. Япониянинг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тизимини молиялаштиришнинг афзалликлари, Ўзбекистонда маҳалла тизимининг кучли трансформация жараёнида ундан унумли фойдаланиш истиқболлари ижтимоий-фалсафий жиҳатдан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ўзини ўзи бошқариш, маҳаллий бюджет, маҳалла бюджети, солиқ, йиғим, муниципалитет, жамоатчилик назорати, камбағалликни қисқартириш.

Ўзини ўзи бошқариш органларини трансформация қилиш, уларни фаолиятини танқидий кўриб чиқиш, моддий-техник имкониятларини қўллаб-қувватлаш, салоҳиятли кадрлар билан таъминлаш, энг асосийси уйма уй юриш давомида аниқланган муаммоларини маҳалланинг ўзида ҳал қилиш имкониятини яратиб берадиган молиявий асосга эришиш, бугунги кунда мамлакатимизда маҳаллабай тизим яратиш соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсадидир. Мустақиллик йилларида бу соҳада анчагина тажриба тўпланганига қарамадан, дунёнинг ривожланган давлатларида ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ўрганиш ва уларнинг энг яхши анъаналарини миллий даражада татбиқ қилиш ҳозирги кундаги долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Маҳалла тизимини ислоҳ қилиш, унга камбағалликни қисқартириш, тадбиркорликни ривожлантириш ва жамоатчилик назоратини кучайтириш соҳасидаги қатор ваколатлар берилаётган бир вақтда ханузгача эскича ишлайдиган маҳалла фаоллари ҳам учраб туради. Ўн минглаб маҳаллаларни қамраб олган ўзини ўзи бошқариш тизимини бир маромда фаолият кўрсатишини таъминлаш, фуқаролик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш ва мавжуд муаммоларни ҳал қилишдаги ваколатларини кенгайтириб боришда давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, Япония давлати ўрнатилган бўлиб кўрсатилади.

Бир қатор олимлар Японияда ўзини ўзи бошқариш органларининг ижтимоий-фалсафий моҳиятига тўхталиб ўтар экан, уни локал жамият деб атайти ва жамият билан

ўзаро алоқасини макро ва микро тизимлар сифатида талқин қилади [1].

Япониянинг яна бир ўзига хос тажрибаси маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини молиялаштириш моделига эга эканлигидир. Япония давлатининг бюджет маблағларидан 23 фоиздан ортиғи маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини яхшилашга, маҳаллий аҳамиятга эга лойиҳалар ва жамоатчилик ишларини амалга оширишга йўналтирилган [2]. Маҳаллий хусусиятга эга бўлган муаммоларни ҳал қилиш учун сарфланган маблағлар ижтимоий инфратузилмани яхшилаш, маҳаллий бюджет харажатларини қоплаш ва қуйи тизимда фаолият кўрсатувчи тадбиркорларга имтиёзли кредитлар бериш ва солиқ преференцияларини қўллашга йўналтирилган [3].

Шу билан бирга маълум муддат маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига мустақил равишда солиқ ва йиғимларни жорий этишга ҳам рухсат берилган ва кейинчалик бизнес жамоатчилиги норозилиги сабаб ушбу амалиёт бекор қилинган.

Ҳозирги кунда Японияда қуйи тизимдаги маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари бюджетига 45 фоиз муниципалитетда яшаш учун солиқлар, 42 фоиз кўчмас мулк солиқлари, 6 фоиз шаҳарни режалаштириш ва 4 фоиз тамаки маҳсулотлари учун жорий этилган солиқлардан ташкил топади [4].

Япониядаги яна бир диққатга сазовор амалиёт ўзини ўзи бошқариш органларига маълум бир лойиҳаларни амалга ошириш учун ҳукумат бюджетидан грант ажратишдир. Бу жараёнда марказий ҳукумат тақдим

этилган лойиҳалардан аҳамиятлироғини танлаб олади[5]. Катта ташаббускорлик билан ишлаб чиқилган грант лойиҳалари ва уларнинг сарфланиши бўйича ўзини ўзи бошқариш органларида маълум бир тажрибалар ҳосил бўлади ҳамда ишнинг сифатини назорат қилишда жамоатчилик назорати воситаларидан фойдаланиш имкониятлари вужудга келади.

Умуман олиб қараганда Японияда ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг молиявий асослари яратилган. Бу эса мавжуд муаммоларни ҳал қилишда жамоатчиликнинг иштирокини кучайтириш, мавжуд маблағларни тўғри сарфланишини жамоатчилик томонидан назорат қилинишини таъминлашга ёрдам беради.

Қайд этиб ўтиш керакки ўзини ўзи бошқаришнинг фундаментал асосларидан бири мустақил молиявий имкониятларга эга бўлишдир. Чунки, ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ушлаб туриш учун ва мавжуд тадбирларни ташкил этиш учун кетадиган маблағларнинг барқарор манбаси бўлмас экан, уларнинг том маънодаги фуқаролик ташаббусларини рўёбга

чиқарадиган институт сифатидаги фаолияти яққол кўзга ташланмайди. Ҳозирги кундаги маҳалладаги ташаббуснинг камлиги, фуқароларнинг маҳалла фаолиятида иштирок этишдаги фаол эмаслигининг энг асосий сабабларидан бири ҳам бевосита молиялаштириш манбаларининг чеклангани, маҳалла фаоллари иш ҳақи маҳаллий давлат ҳокимияти бюджетига боғлаб қўйилгани билан алоқадордир.

Маълумки, Ўзбекистон каби унитар давлатларда давлатнинг солиқ сиёсати ягона бюджет тизимидан иборат бўлишини тақозо этади. Шу билан бирга мавжуд демократик ислохотлар ва давлатимиз раҳбарининг номарказлаштириш сиёсати натижасида ҳудудларда ҳам солиқларни қолдириш жараёни бошланган.

Ўзбекистонда ҳам ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини молиялаштиришда маълум бир тажриба тўпланди. Мустақилликнинг илк давридан ҳозирги кунларга қадар асосан қуйидаги тартибда молиялаштириш тартиби амал қилиб келди.



1-расм. Маҳалланинг молиявий асослари

Маҳалла раиси ва унинг ўринбосарлари иш ҳақининг туман (шаҳар) бюджетидан молиялаштирилиши натижасида маҳалла фаолиятида бир қатор салбий ҳолатлар кузатилди. Жумладан, маҳаллий ҳокимият амалдорлари томонидан маҳалла раислари ва унинг ўринбосарлари амалда туман (шаҳар) ҳокимлигининг ходими – мутхассиси сифатида қараш шаклланди. Шу сабабли маҳалла фаолиятига алоқадор бўлмаган, айрим ҳолларда эса маҳалланинг ижтимоий функцияларига зарар етказадиган турли ҳилдаги солиқ ва йиғимларни ундириш, асоссиз равишда тадбирларга жалб этиш ҳолатлари кузатилди. Маҳалла оқсоқоли деган юксак маънавий мақомга эга бўлган шахснинг уйма уй юриб хонадонлардан турли ҳилдаги солиқ ва йиғимларни сўраб юриши ўз навбатида маҳалла фаолига бўлган танқидий муносабатни шаклланишига олиб келди. Маҳаллий ҳокимият томонидан ўтказиладиган кўп сонли мажлислар эса раис ва унинг ўринбосарларини маҳалладаги ижтимоий муҳимтни барқарорлаштириш, камбағалликни қисқартириш ва жамоатчилик назоратини амалга ошириш каби фундаментал вазифаларини амалда бажара олмаслигини келтириб чиқарди. Шу сабабли ҳам маҳалланинг бюджетини яратиш, унинг ҳақларини ягона тариф сеткаси асосида ўзини ўзи бошқариш органи ҳисоб-рақамидан тўлаш маҳалла фаолиятини ташкил этишдаги ҳаёт-мамот масаласидир. Япония тажрибасидан келиб чиққан ҳолда маҳаллий тушумлардан аҳоли сони ва мавжуд муаммолар кўламига қараб маҳалла фаолиятини молиялаштириш ҳозирги босқичда энг муҳим вазифалардан бири бўлиб турибди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан "...ҳар бир маҳалла ўзининг муаммосини мустақил ҳал этиши учун келгуси йилдан

"Маҳалла бюджети" тизими жорий этилади. Ҳар бир вилоятнинг солиқ ундирилиши паст бўлган биттадан туманида, тажриба тариқасида, аҳолининг мол-мулк ва ер солиғини ундириш маҳалланинг ўзига ўтказилади. Бундан тушган маблағ "Маҳалла бюджети"да қолади,"[6] деб белгилангани айни муддао бўлди.

Қайд этиб ўтиш керакки халқаро тажрибада маҳалла бюджетини ташкил қилишда маҳаллий солиқларни йўналтириш тажрибаси кўп қўлланилади ва бу маълум бир ижобий натижа бериши аниқ. Эндиликдаги вазифа ана шу маблағларни маҳалла билан баҳамжиҳат сарфлай олиш имкониятини яратиш, бу жараёнга ахборот-технологияларини қўллашдир. Кам таъминланган ва кўп болали оилаларга маблағларни ажратишдаги маҳалла фаоли томонидан йўл қўйиладиган коррупцияни эътиборга оладиган бўлсак, "Маҳалла бюджети" лойиҳасини ҳам имкон қадар шаффоф қилиш чораларини кўриш зарур. Бунинг учун мамлакатда ягона "маҳалла бюджети" платформасини ишлаб чиқиш, маҳалла бюджетидagi маблағларни халқ депутатлари туман кенгаши билан ишлаб чиқилган дастур асосида йўналтириш ва маблағларни бошқа мақсадларда ишлатилишига йўл қўймастик ва энг асосийси маҳалла фуқаролари томонидан сарфланган ҳар бир сўм маблағни кузатиш имкониятини яратиш зарур бўлади.

Бу борадаги муҳим вазифалардан яна бири маҳаллий солиқ ва йиғимларни ундиришда маҳаллага берилаётган ваколатлар масаласидир. Солиқ ва йиғимларни ундиришда маҳалла имкон қадар жамоатчиликнинг кучига таяниши, маҳаллани обрўсизлантирадиган хатти-ҳаракатлардан тийилиши зарур бўлади. Акс ҳолда маҳалла жамоатчилик ташаббусларини намоён қиладиган

муасаса эмас, жамоатчиликни норозилигини келтириб чиқарадиган муассасага айланади.

Юқоридагилардан келиб чикиб қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

биринчидан, Японияда ўзини ўзи бошқариш органлари давлат бюджетидан, маҳаллий солиқ ва йиғимлар ҳисобидан келиб тушадиган даромадлардан ва давлат томонидан маълум бир лойиҳани бажариш учун ажратиладиган грантлардан молиялаштирилади;

иккинчидан, Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини молиялаштиришнинг бир нечта манбалари мавжуд бўлсада, одатда маҳаллалар ҳисоб рақамларида маблағлар мавжуд эмас;

учинчидан, маҳалланинг ижтимоий мақомини мустаҳкамлаш учун маҳалла раиси ва ўринбосарлари иш

ҳақини ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳисоб рақамида тўплаш амалиётини жорий этиш зарур;

тўртинчидан, маҳалла бюджетини яратишда маҳаллий солиқ ва йиғимларни йўналтириш дунё тажрибасига хос масала бўлиб, бунда маҳалла етакчиларини фуқаролар кўз ўнгида обрўсизланмаслигини эътиборга олиш керак;

бешинчидан, маҳаллага маблағларни мустақил равишда тасарруф қилиш имконияти берилса, бюджет қонунчилигини қўпол равишда бузилиш эҳтимоли мавжуд бўлиб, бу жараёнда жамоатчилик назорати ва ахборот технологиялари воситаларини қўллаш зарур бўлади.

Умуман олганда маҳалла фаолиятининг ташкил этиш бўйича дунёда илғор тажрибалар тўпланган ва ундан фойдаланиш бугунги кундаги муаммоларни ҳал қилиш имкониятларини кенгайтиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Молодякова Э.В., Маркарян С.Б. Японское общество: книга перемен. – Москва, Институт Востоковедения РАН. 1996. – С. 141.
2. Меркушева О.А. Региональная политика Японии на общенациональном и местном уровне. Дисс... канд. геогр. наук. – Москва, 2016. – С. 106.
3. Тимонина И.Л. Япония: региональная экономика и политика. Москва.: Ин-т востоковедения РАН. 2002. – 378 с.
4. White Paper on Local Finance. Tokyo: MIC Japan. 2014. – 37 p.
5. Меркушева О.А. Региональная политика Японии на общенациональном и местном уровне. Дисс... канд. геогр. наук. – Москва, 2016. – С. 117.
6. <https://president.uz/uz/lists/view/5599> - Шавкат Мирзиёев: Аҳоли кайфияти – ислохотларимиз ва сиёсатимизнинг кўзгуси



УДК: 796.015.82.842: 011.1: 322

Zafarjon YUSUPOV,
O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti mustaqil izlanuvchisi, p.f.b.f.d.
E-mail: Zafarjon1990@list.ru

JTSBMQTMOI "Jismoniy tarbiya, sport nazariyasi va uslubiyati" kafedrasida dotsenti, p.f.b.f.d. (PhD) B.Nematov taqrizi asosida.

KO'P YILLIK TAYYORGARLIK BOSQICHLARIDA YUQORI MALAKALI GANDBOLCHILARNI SARALAB OLISH JARAYONIDA KUCH SIFATINI TAHLIL QILISH USULLARI

Аннотация

Mazkur maqolada yuqori malakali gandbolchilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik bosqichida kuch sifatini aniqlash va tahlil qilish ishlari olib borilgan. Tadqiqotda "SKIF" va "Xorazm" jamoalarning kuch sifatleri tahlil qilingan holda natijalar bir biriga taqqoslangan va amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Yuqori malakali gandbolchilar, umumiy jismoniy tayyorgarlik, jismoniy sifat, kuch sifati.

МЕТОДЫ АНАЛИЗА СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ У ГАНДБОЛИСТОВ В ПРОЦЕССЕ ОТБОРА НА ЭТАПАХ МНОГОЛЕТНЕЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация

В данной статье проводится сравнительный анализ силовых качеств высоко квалифицированных команд "СКИФ" и "Хорезм" и предлагаются практические рекомендации по совершенствованию этих качеств.

Ключевые слова: Высококвалифицированные гандболисты, общая физическая подготовка, физические качества, силовые качества.

METHODS FOR ANALYSIS OF POWER TRAINING IN HANDBALL PLAYERS IN THE SELECTION PROCESS AT THE STAGES OF LONG-TERM TRAINING

Annotation

In this article there has been researched strength quality analyses and identifications in common physical preparation of highly skilled handball players. In the research paper there analyzed the strength quality of "SKIF" and "Khorazm" teams, the results were compared and practical recommendations were given consequently.

Key words: Highly qualified handballers, general physical preparation, physical qualities, power quality.

Tadqiqotning dolzarbligi. Kuch zamonaviy sport mashg'ulotlari amaliyotida sportchining eng muhim jismoniy fazilatlaridan biri bo'lib xisoblanadi. Chunki kuch ma'lum darajada o'yinchining maydonda xarakatlanish tezligini, yuqoriga sakrash balandligining darajasini belgilaydi.

Mutloq kuch – mushakning (yoki mushaklar guruxining) o'z og'irligidan qat'i nazar, qisqargan vaqtda yuzaga keladigan kuch.

Nisbiy kuch – o'yinchi tanasi og'irligining bir kilogrammiga to'g'ri keladigan miqdor.

Portlovchi kuch – sport mashqi yoki o'yin xarakati sharoitida reglamentlashtirilgan minimal vaqt ichida yuzaga chiquvchi katta kuchlanishga erishish qobiliyatini bildiradi. Bu kuchdan gandbolchilar sakrashda, tez yorib o'tishda, katta masofaga to'pni qattiq kuch bilan uzatishda aniq foydalanadilar. Shuningdek, "portlovchi" kuchning darajasi mushakning reaktiv qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Ishlayotgan mushaklar zarba bilan mexanik cho'zilgandan keyinroq ularning qisqarishi samarasi sifatida katta harakat kuchlanishi xosil bo'ladi. Qo'zg'algan mushaklarning elastik o'zgarishini chaqiradigan datlabki cho'zilish, ularda kinetik energiyani o'z ichiga olganligi tufayli bo'ladigan ayrim kuchlanish potentsialining jamg'arilishini ta'minlab beradi.

Gandbolchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligida kuch, tezkorlik, chidamkorlik, chaqqonlik, egiluvchanlik va sakrovchanlik asosiy o'rin egallaydi. Ayni shu jismoniy fazilatlar gandbolchilarning harakat imkoniyatlari darajasini ifodalaydi[1].

V.N.Platonov fikricha, umumiy jismoniy tayyorgarlik tushunchasi bu sportchining harakat sifatlarini har tomonlama gormonik ravishda rivojlanganlik darajasini anglatadi. So'z umumiy jismoniy tayyorgarlik va hususan sportchilarni tayyorlashda harakat sifatlarini (tezkorlik, kuch, chidamkorlik,

chaqqonlik, egiluvchanlik) bir birga bog'lab shakllantirish muhimligi haqida borar ekan, bu borada kuch sifatiga alohida urg'u berish maqsadga muvofiqdir[2].

Sport mashg'ulotlarida mushaklar o'z uzunligini o'zgartirmasdan (statik, izometrik) kuch va qisqargan holda (ustun keladigan rejim) kuch ko'rsatadi. Mushaklar cho'zilganda ustun keladigan va to'siqsiz rejimlar birgalashib "dinamik rejim" tushunchasini xosil qiladi. Kuchni tarbiyalash jarayonida kuch qobiliyatlarining barcha turlarini rivojlantirish kerak.

Kuchni og'irliklardan foydalanish xarakteri bo'yicha rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni ikki guruhga bo'lish mumkin, tashqi og'irlanish yoki qarshilanish va o'z og'irligi yoki badanning qisman og'irligi orqali bajariladigan mashqlar.

Tadqiqotning ilmiy farazi. Yuqori malakali gandbolchilarning jismoniy sifatlarini tahlil qilish orqali yuqori malakali gandbolchilarning musobaqalarga tayyorlash va musobaqalarda yuqori natijalarni ko'rsatishga sabab bo'ladi, deb o'ylayman. Chunki hozirgi vaqtda yuqori malakali gandbolchilarning Jaxon va Olimpiyada o'yinlarida yuqori natijalarni ko'rsatishdek dolzarb masalalar hozirda vujudga kelmoqda. Shu sabab, gandbolchilarning jismoniy ko'nikmalarini yanada chuqur o'rganish hozirgi kunda dolzarb xisoblanmoqda.

Tadqiqotning maqsadi. O'zbekiston milliy chempionatining oliy liga jamoalari "Xorazm" hamda "SKIF" gandbol sport klubi o'yinchilarining kuch sifati tahlil qilinib o'rganildi.

Tadqiqotimizda ikkala guruh o'yinchilarning kuch sifatini tahlil qilinadi va natijalar bir biriga solishtirilgan holda tadqiqotimiz davom etadi. Jamoalarning kuch sifatini tahlil qilish uchun jadval tuziladi va jadvalning quyisida natijalarning o'rtacha xisobi chiqariladi. Tadqiqotimizda

gandbolchilarning kuch sifatini testlar orqali tekshiriladi. Testlar orqali mashg'ulot jarayonida berilayotgan yuklamalar gandbolchilarga qanchalik ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatayotganini aniqlashimiz mumkin bo'ladi. Tadqiqotimiz kunduzgi mashg'ulotlar jarayonida olib boriladi. Bunda gandbolchilarning kuch sifatini testlar orqali tekshiriladi. Testlar orqali mashg'ulot jarayonida berilayotgan yuklamalar kuch sifatiga qanchalik ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatayotganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Yuqori malakali gandbolchilarning kuch sifatini quyidagi testlar orqali aniqlaymiz;

- Vazni 1 kg li to'ldirma to'pni uzoqlikka otish.

- Turgan joyidan uzunlikka sakrash.

- Vazni 2 kg li to'ldirma to'pni o'tirgan holatda uzoqlikka otish.

Vazni 1 kg li to'ldirma to'pni uzoqlikka otish – gandbolchilar navbat bilan belgilangan chiziqqa kelib turadilar. Boshlovchining buyrug'i bilan to'ldirma to'pni

uzoqlikka otishadi. Etibor berish kerakki gandbolchilar to'ldirma to'pni bor kuchlari bilan otishlari kerak bo'ladi. Test o'ng va chap qo'llarda otilgan to'plarining natijalari jadvalga yoziladi. Gandbolchilar to'pni otish vaqtida joylarida turishlari lozimdir.

Turgan joyidan uzunlikka sakrash: Shug'ulanuvchilar belgilangan chiziqqa kelib, ikki oyoqlarini bir chiziqqa parallel qo'ygan xolda to'g'riga deysinib sakridilar. Shug'ulanuvchilar kelib tushgan joylarida turishadi. Belgilangan chiziqda (start chizig'i) shug'ulanuvchi kelib tushgan joy uzoqligi o'lchanadi.

Vazni 2 kg li to'ldirma to'pni o'tirgan xolatda uzoqlikka otish – gandbolchilar navbat bilan belgilangan chiziqqa kelib o'tiradilar. Bunda gandbolchi oyoqlari oldinga cho'zilgan va birlashtirilgan xolda to'ldirma to'pni ikki qo'l bilan bosh orqasidan bor kuchi bilan uloqtiradi. Etibor berish kerakki gandbolchilar to'ldirma to'pni bor kuchlari bilan otishlari kerak bo'ladi.

Tadqiqot natijalari

“SKIF” terma jamosining natijalari

1-jadval

№	F.I.Sh.	Vazni 1 kg li to'ldirma to'pni uzoqlikka otish		Turgan joyidan uzunlikka sakrash	Vazni 2 kg li to'ldirma to'pni o'tirgan xolatda uzoqlikka otish
		O'ng qo'l	Chap qo'l		
1	Rajaboyev S	31.5	12.5	240	9
2	Zaxarov A	31	16	235	8.5
3	Azimqulov B	32	15.5	220	8
4	Urushboyev D	29	13	225	8.5
5	Urushboyev I	32.5	15.5	215	8
6	Tursunov I	33	13.5	230	6.5
7	Damrachov V	30	14.5	210	7
O'rtacha natija		31,28±0,3	14,35±0,4	239,28±0,1	7,92±0,5

1- Jadvalda SKIF terma jamosining tadqiqotdagi natijalari aks etgan. Jadvalni quyisida natijalarning o'rtacha xisobi chiqarilgan. Bunda ishtirokchilarning bir test natijalarini bir biriga qo'shib ishtirokchilar soniga bo'lingan xolda o'rtacha xisob chiqariladi.

2-jadval

Xorazim jamosining natijalari

№	F.I.Sh.	Vazni 1 kg li to'ldirma to'pni uzoqlikka otish		Turgan joyidan uzunlikka sakrash	Vazni 2 kg li to'ldirma to'pni o'tirgan xolatda uzoqlikka otish
		O'ng qo'l	Chap qo'l		
1	Bo'riyev S	25.5	11	205	6
2	Qodirov Z	26	12.5	195	7.5
3	Saidov F	28	12	175	6.5
4	Sultonov O	27	13	195	6
5	Maxmudov R	27.5	11.5	180	6.5
6	Yo'lchiyev A	24	13.5	200	7
7	Normatov H	25	10	185	6
O'rtacha natija		26.14±0,4	11.92±0,3	190.71±0,2	6.5±0,4

2- Jadvalda Xorazim terma jamosining tadqiqotdagi natijalari aks etgan. Jadvalni quyisida natijalarning o'rtacha xisobi chiqarilgan. Bunda ishtirokchilarning bir test natijalarini bir biriga qo'shib ishtirokchilar soniga bo'lingan xolda o'rtacha xisob chiqariladi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqotimizga ko'ra SKIF terma jamosining natijalari Xorazim jamosining natijalariga ko'ra baladligi aniqlandi. Skif terma jamosining tadqiqotdagi test natijalariga ko'ra: Vazni 1 kg li to'ldirma to'pni uzoqlikka otish o'ng qo'lda 31.28 ni chap qo'lda esa 14.35 metr tashkil etgan bo'lsa Xorazim jamosiniki esa Vazni 1 kg li to'ldirma to'pni uzoqlikka otish o'ng qo'lda 26.14 chap qo'lda esa 11.92 metrni tashkil etdi. Turgan joyidan uzunlikka sakrash testida

SKIF terma jamosining natijasi 239.28 sintimetrni tashil etkan bo'lib Xorazim jamosining natijasi esa 190.71 sintimetrni tashkil etdi. Vazni 2 kg li to'ldirma to'pni o'tirgan xolatda uzoqlikka otish testida SKIF terma jamosining natijasi 7.92 metrni tashil etkan bo'lib Xorazim jamosining natijasi esa 6.5 metrni tashkil etgan. Tadqiqot natijalariga qaraganda SKIF terma jamosining natijalari Xorazim jamosining natijalariga qaraganda baland ekanligi aniqlandi. SKIF terma jamosining natijalari bu darajada yuqori bo'lganligi mashg'ulotlarni to'g'ri rejalashtirilgani va mashg'ulotlar mobaynida berilayotgan yuklamalarning meyorlari buzilmagan xolda mashqlar berilgani sabab bo'lgan deb o'ylayman. Xorazim jamosining natijalari bu darajada ekanligiga mashg'ulotlar

mobaynida gandbolchilarning jismoniy sifatlariga kam axmiyat berilgani va hokozolar sabab bo'lgan deb o'ylayman.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga tayangan xolda shuni aytshimiz mumkinki o'tkazilgan tadqiqotimiz o'zining ijobiy tarafini namayon etib hozirgi paytdagi dolzarb bo'lgan savolarga javob bo'ladi deb o'ylayman.

Biz kelajakda ish faoliyatimiz jarayonida shug'ulanuvchilarning sog'lom turmush tarzini shakllantirishga e'tiborni

qaratishimiz bilan bir vaqtda shug'ulanuvchilarda o'zining jismoniy rivojlanishini hamda jismoniy taraqqiyotini doimo kuzatib, nazorat qilib borish, ko'nikmalarini singdirishni odat tusiga kiritishimiz, kelajak yosh-avlodni jamiyatga munosib, sog'lom kishilar qilib yetishtirish maqsadida ish olib borishimizni shior qilib olishimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. Pavlov Sh.K., Abdurahmonov F.A., Akromov J.A., Gandbol :JTI uchun darslik, 2005 y.
2. Платонов В. Н. Современная спортивная тренировка. - К.: Здоровья, 1980.
3. Алешин И.Н., Рыбаков В.В. Моделирование годичной подготовки в командных игровых видах спорта //Теория и практика физической культуры. - М., 2007.
4. Аллани А.Б. Взаимосвязь эффективности защитных действий гандболистов и уровня развития физических качеств: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - М., 1988.
5. Аль Тахер М.А. Моделирование защитной деятельности гандболистов высокой квалификации: Автореф. дис... канд. пед. наук. - Киев, 1988.
6. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы. – М.: Наука, 1980.
7. Achilov A.M., Akromov J.A. Goncharova O.V. Bolalarning jismoniy sifatlarini tarbiyalash. O'quv qo'llanma. - T.: ЎзДЖТИ, 2009.
8. Бальсевич В.К. Спортивный венсор физического воспитания в российской школе. - Москва. НИЦ, 2006.
9. Барышев Г.И. Подготовка гандболистов в предсоревновательном этапе с учетом данных текущего контроля: Автореф.дис. ... канд. пед. наук. - М.: 1980.
10. Безверхов П.В. Библиотека тренера. - Т.: ITA-PRESS, 2014.
11. Берн Ш. Гендерная психология. - СПб.: Питер, 2001.
12. Блинова Н.Г., Кошко Н.Н., Кукченко К.А. Динамика показателей физического и психофизиологического развития детей от 7 до 12 лет. //Вестник Кемеровского государственного университета. – 2017.



Динора ЯҚУБОВА,
УрДУ мустақил тадқиқотчиси
E-mail: xayotim1720@mail.ru

ШАРҚ АЛЛОМАЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ-ИРОДАВИЙ ТАРБИЯ МАСАЛАСИДАГИ ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақоламизда “Авесто” асосида Марказий Осиё халқлари илк аجدодларининг тарбиявий қарашлари, антик давр юнон мутафаккирлари ва Шарқ алломаларининг ахлоқий тарбия масаласидаги қарашлари ўрганилган, ҳамда тарбия масаласидаги ёндашувлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ахлоқий тарбия, стихияли ғоя, мафқуравий таҳдидлар, замонавий жамият, тарбия сифати, педагогик анъана, “гатлар”, шахс руҳияти, жувонмардлик, инсон камолоти.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ВОСТОЧНЫХ УЧЕНЫХ НА ПРАВСТВЕННО-ДОБРОВОЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ

Аннотация

На основе «Авесты» изучены просветительские взгляды первопредков среднеазиатских народов, взгляды древнегреческих мыслителей и ученых Востока на проблему нравственного воспитания, а также их подходы к вопросу воспитания. проанализировано.

Ключевые слова: Нравственное воспитание, спонтанная идея, идеологические угрозы, современное общество, качество образования, педагогическая традиция, «гаты», менталитет личности, молодость, человеческая зрелость.

PEDAGOGICAL VIEWS OF EASTERN SCHOLARS ON MORAL-VOLUNTARY EDUCATION

Annotation

Based on "Avesta", the educational views of the first ancestors of the Central Asian peoples, the views of ancient Greek thinkers and scholars of the East on the issue of moral education were studied, and their approaches to the issue of education were analyzed.

Key words: Moral education, spontaneous idea, ideological threats, modern society, quality of education, pedagogical tradition, "gats", personality mentality, youth, human maturity.

Кириш. Тарбия масаласи инсоният пайдо бўлган дан буён энг долзарб масалалардан бири бўлиб келмоқда. Тадқиқотчилар фикрича, инсоният ҳаётининг ибтидоий давларида болаларни тарбиялашда стихияли ғоялар пайдо бўлган ва тарбия мазмуни турли давларда, турли халқ, миллат ва элатларда у ёки бу шаклда бўлишига қарамасдан ибтидоий тўда даврдан инсоният онгли ёки онсиз равишда ушбу мураккаб ва узлуксиз жараёни амалга ошириб келмоқда. Шу ўринда жамиятда ёш авлодни ахлоқий ва иродали тарбиялаш долзарб муоммо бўлиб келган ва доимо шундай бўлиб қолади. Ҳозирги мафқуравий таҳдидлар кундан кунга кучаяётган айни пайтда ёшларни, айниқса, мактаб ўқувчиларини тарбиялаш муоммоларини ҳал этиш масаласини қийинлаштирмоқда. Чунки, бугунги замонавий жамиятда аксарият болаларнинг иродавий ривожланишда заифлик ва ҳатти-ҳаракатларида салбий характер хусусиятларнинг намоён бўлиши, ўсиб келаётган ёш авлодни ахлоқий сифатларини тарбиялашни етакчи масала сифатида намоён қилади. Ёшларнинг маълум бир қисми айниқса ўсмирлар томонидан қабул қилинган идеаллар, меъёр, ҳамда қадриятлар ёш авлодни ахлоқий ва иродали тарбиялашнинг бутун тизимини такомиллаштириш заруриятини юзага келтирмоқда.

Адабиётлар таҳлили ва метадалогияси. Маҳаллий олимларимиздан К.Ҳошимов, Ў.Асқарова, Б.Зиёмухаммедова, Ш.Абдуллаева, Ж. Йўлдошевлар ахлоқ ва ахлоқий тарбиянинг педагогик муоммолари; Ж.Туленов, Қ.Назаров, Г.Туленовлар ахлоқ ва ахлоқий қадриятларнинг фалсафий жиҳатларини тизимли равишда тадқиқ қилганлар. МДХ тадқиқотчиларидан В.П.Бахтерев, К.Н.Вентцел, Ф.Каптеров, П.Ф.Лесгафт, Я.А.Коменский, А.С.Макренко, К.Д.Ушинский ва бошқалар ўсиб

келаётган ёш авлодда ахлоқий сифатларни тарбиялашнинг муоммолари ва тарбиянинг долзарб масалалари; Э.В.Бондаревская, О.С.Богданова, Р.С.Буре, А.М.Виноградова, С.А.Козлова Б.Т.Лихачев ва бошқалар шахсни ахлоқий тарбиялаш муоммоларини ўрганган. Хорижий олимлардан ахлоқий тарбия муоммосига антик давр мутафаккирларидан Суқрот, Платон, Аристотел, Фома Аквинскийлар, янги давр олимларидан И.Кант, Г.Гегел ва бошқалар эътиборини қаратганлар. Тадқиқот ишимизда умумлаштириш, киёсий таҳлил, анализ ва синтез методларидан фойдаланилди.

Муҳокама ва натижалар. Замонавий таълим жараёнида инсонни ўз тақдирини ўзи белгилаш ўз-ўзини бошқариш, ўз-ўзини ривожлантиришга йўналтирилган таълим майдони яратилиши зарурияти мавжудки, бу ўсмирларга келажакда ўзлигини англаш, шунингдек алкоғолизм, гиёҳвандлик каби салбий ижтимоий ҳодисалардан қочиш қобилиятини тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Мамлакат ёшларини маънан ва жисмонан баркамол қилиб тарбиялаш, иқтидори ва салоҳиятини рўёбга чиқариш, уларни давлат ва жамиятнинг ривожига кенг жалб этиш, ташаббусларини етарли даражада қўллаб-қувватлаш мақсадида ҳуқуқий асослар, иқтисодий имкониятлар ва ташкилий механизмларни янада кенгайтиришга хизмат қилади. Республикамизда таълимнинг мазмуни “Узлуксиз маънавий тарбия концепцияси”, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги, «Ёшларга онд давлат сиёсати тўғрисида»ги қонунлари, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган ҳужжатлари, хусусан, «Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги, «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги конвенциялар, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг «Ёшлар-2030» стратегияси ҳамда Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги

қонун ҳужжатларига асосланади. Мамлакатимизда кейинги ўн йилликда таълим ва тарбия жараёнида кенг қўламли, изчил ислохатлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси президенти Ш.М.Мирзиёев 2021 йилнинг энг муҳим устивор вазифалари ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожатномасида “Биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улуг мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги Хоразмийлар, Бегларлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак. Бунда, аввало, таълим ва тарбияни ривожлантириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттириш миллий ғоямизнинг асосий устунлари бўлиб хизмат қилиши лозим” - деган эдилар. Айни шу мақсадларни амалга оширишда мамлакатимиз президентининг бир қатор фармон ва қарорлари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрда қабул қилинган 1059-сон “Ўзлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори[1] қабул қилинганлиги амалий ҳаракатларда дастурамал вазифасини ўтайди.

Жамиятда ахлоқий тарбиянинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

юксак ахлоқ меъёрларига мос келадиган ахлоқий онгни, яъни, ахлоқий тушунчалар, қарашлар ва баҳоларни шакллантириш;

ахлоқий туйғуларни шакллантириш: ватанга муҳаббат, инсонпарварлик, жамоавийлик туйғуси, дўстлик, ахлоқий меъёрларнинг бузилишига мурасизлик ҳисси ва ҳ.з;

ахлоқий фазилатларни, ахлоқий меъёрларга риоя қилиш одатларини, ижтимоий асосли хулқ-атвор кўникмаларини шакллантириш (меҳнат натижалари ва маънавий ва моддий маданият объектларини ҳурмат қилиш, ота-она ва катталарга ҳурмат, ҳалоллик, ҳаё, виждонлилик ва бошқалар);

иродавий хусусиятлар ва шахсий хусусиятларини тарбиялаш: жасорат, қатъият, ғалаба қозониш истаги, ўзини тутатилиш ва ҳ.з.

Ахлоқ масаласи ва унинг шахсни ривожлантиришдаги роли минг йиллар давомида одамзодни шахсининг ахлоқий сифатларини шакллантирувчи мотивлари бўйича турли нуқтаи назарларни юзага келтирган. Ёшлар тарбиясида ахлоқ-одоб масалалари барча даврларда олимлар, тадқиқотчилар учун долзарб масала бўлиб мазкур масалада биологик ёндашувга таянувчилар ахлоқий сифатларнинг шаклланишини ирсият билан боғлашса, бошқа бир гуруҳ олимлар ёндашувига кўра ахлоқ таълим ва тарбия сифати, маҳсули билан белгиланади. Учинчи ёндашув вакиллари эса ахлоқий фазилатлар интеграциялашган шаклланиш бўлиб, туғма психофизиологик қотишма ҳисобланади,[10]-деган фикрни асосламоқдалар. Олимларнинг фикрича, инсоният ҳаётининг ибтидоий давридаёқ болаларни тарбиялашда стихияли ғоялар пайдо бўлади ва такомиллашиб боради. Марказий Осиё халқларининг ўтмишдаги педагогик қарашлар тарихини ўрганиш, таҳлил қилиш халқимизнинг жаҳон педагогика фани ривожига бебаҳо ҳисса қўшганлигидан далолат беради. Ўтмишдаги педагогик анъаналарига қизиқишнинг ижобий жиҳати шундаки, бу ўз навбатида шахсда ўз-ўзини англашнинг ўсиши ва янги тарихий шароитларда таълимнинг энг самарали шакли ва усулларини қайта тиклашга интилиш билан боғлиқ. Шу ўринда Марказий Осиёда илк педагогик қарашлар Зардуштийликнинг муқаддас манбаси “Авесто” да ўз аксини топган бўлиб, бунда аждодларимизнинг бола тарбиясидаги бой меросини ўрганиш имконияти мавжуд. “Авесто” да ахлоқ ва маънавий масалаларига энг кўп тўхталинган қисми “Ясна” бўлиб, у асосан Зардуштий

нинг ўзи томонидан яратилган гатлар, яъни қўшиқлардан иборат. Унинг асосий қисми олий худо- Ахурамаздага мурожати шеърий шаклда берилган бўлиб, диндаги эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш, ўлимдан кейинги ҳаётнинг мавжудлиги ҳамда муқаррарлиги каби асосий қондаларни ўз ичига олади. Ёдгорлик гатларининг асосий мазмунини яхшиликга интилиш, ҳалоллик, жамоада ишлаш, оила ахлоқининг асослари ташкил қилади. Марказий Осиё халқлари ҳаётидаги қадимги даврдаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий ўзига хос хусусиятлари минтақа педагогикаси ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. “Авесто” матнларини таҳлил қилар эканмиз, болаларда ахлоқий сифатларни шакллантириш масаласига етакчи масала сифатида қаралганлиги гувоҳи бўламиз. «Авесто» да «бола» сўзи 80 дан ортиқ марта келганлиги зардуштийларнинг болаларга алоҳида эътибор қаратилганлигидан далолат беради[9].

Дин таълимотида “Ахлоқий бўлган нарса гўзал, гўзал бўлган нарса ахлоқийдир”, дейилади. Бу бирлик ажралган жойда ёлғон, хунуқлик ва бевафоллик бошланади. Зеро, гўзалликда намоён бўладиган ахлоқнинг пировард мақсади Ахура Мазда образини ифода этувчи Ҳақиқат, Эзгулик ва Солиҳликнинг ажралмас қисмидир[11]. Инсоният тафаккури тараққиётида илк бора эзгу ният, эзгу сўз ва эзгуликга асосланган амалиёт бирлиги ҳар қандай ижтимоий ривожланишнинг асоси эканлиги тўғрисидаги таълимот илк бор Зардуштийлик таълимотида шакллантирилган эди. “Авесто” да баён этилган мазкур фикрлар замирида юксак ахлоқ, комил инсон қиёфасини акс эттирувчи ахлоқий фазилатлар ифода этилган. Бу таълимотда эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амалиётга изчил амал қилибгина инкироздан қутилиши ва фаровон ҳаётга етишиши мумкин, деган пурҳикмат хулосалар чиқарилган[13].

Зардуштийликда таълим-тарбия масалаларига катта аҳамият берилиб, жумладан, таълимни ҳаётнинг энг муҳим устун деб билиш кераклиги, ҳар бир инсон ўқиш ва ёзишни ўрганиб, юқори даражага кўтарилиши учун билим олиши кераклиги уқтирилади[12]. “Авесто” талабига кўра, болалар ва ёшлар тарбияси, асосан диний-ахлоқий, жисмоний тарбия, ўқиш ва ёзишни ўргатишдан иборат бўлган[15]. «Ҳар бир ёш аввало, тарбияни ҳаётнинг энг муҳим устун деб билиши, одоб-ахлоқни, ўқишни, кейин ёзишни ўрганиб, энг юқори даражага етиши учун тарбияланиши керак»[16], дейилади. Таълимда дастлаб ўқиш, ёзиш, санаш, камондан отиш, отда чопиш, диний қонунлар, қироат (маҳсул интонация билан ўқиш) ва қўшиқ айтиш ўргатиладган. Санаш ва ёзиш бошланғич таълимнинг энг қуйи даражаси, нотиклик ва «ширин сўз» энг юқори даражаси ҳисобланган. Ўғил болаларни ҳаётга тайёрлашда кураш, от эгарлаш, қорамол боқиш ва туя ва отларни парвариш қилиш, чорва молларини йирткичлардан ҳимоя қилиш учун 50 дан ортиқ қурол-яроғлардан фойдаланиш, от миниб ва 32 дан ортиқ спорт турлари ўргатилган. Ҳунармандчилик ҳам болалигидан ўргатилиб, бу ўз навбатида ўсиб келаётган ёш авлоднинг камолатга етишида алоҳида аҳамият касб этган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ўша даврларда таълимнинг синфий табиати шундан иборат эдики, агар ҳар бир киши диний, ахлоқий ва ҳарбий-жисмоний тарбия олган бўлса, ўқиш, ёзиш ва ҳисоблашни ўрганиш фақат имтиёзли синфларнинг ҳуқуқи бўлган. Зардуштийларда боланинг соғлом туғилиши, ҳар томонлама камол топиши учун ҳам барча шароит яратилган. “Авесто” да бола туғилгунга қадар ота-онанинг саломатлиги, хавфсиз туғилиши ва янги чақалоқни она сути билан боқишга алоҳида эътибор қаратилган. Чунки буларнинг барчаси боланинг нормал ривожланиши учун зарур омиллар ҳисобланган (Ясна, 65-қисм, 2-5 бандлар). Авестолоғим С.Ганбаров ўз тадқиқотларида “Авесто” вояга етмаган болаларнинг

хуқуқларини шу даражада ҳимоя қилинганки, ҳатто туғилмаган болаларнинг ҳуқуқлари қонун ҳужжатларига киритилганлигини таъкидлайди[14].

Исломда бола тарбияси Қуръони Карим ва Ҳадисарда ўзига хос тарзда, бино гиштининг қўйилишига талкин қилинган, ҳамда унинг изчиллиги, шахсий ахлоқий фазилатлар ва яхши одатларнинг тўпланиш кетма-кетлиги сифатида талкин қилинади. Ислом динининг диний-ахлоқий қарашлари шаклланишининг тарихий-педагогик таҳлили шуни кўрсатадики, у кишилар ҳаётида кўп асрлар давомида юксак даражада ривожланган ахлоқий тизим сифатида фаолият кўрсатган[7]. Антик давр мутафаккири Аристотел ахлоқнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти тўғрисида шундай деган эди: “Табиат инсон қўлига қурол - ақлий ва ахлоқий куч берган, аммо у шу қуролни тескари томонга ҳам ишлатиши мумкин. Шу сабабли ахлоқий таянчлари бўлмаган одам, энг инсофсиз ва ёввойи, ўзининг жинсий ва дид майлларида энг тубан мавжудот бўлиб қолади”[2]. Мутафаккир ахлоқсиз инсонни ҳайвондан фарқи томони йўқлигига шама қилади. Аристотел инсоннинг жисмоний ва руҳий ҳолатидаги боғлиқликни асослашга ҳаракат қилади. Юнон мутафаккирларидан Сукрот, Демокрит ва Афлотунлар ҳам ахлоқ масаласига алоҳида тўхталганлар. Жумладан, Сукрот юнон олимлари ичида ахлоқнинг билим билан боғлиқлигини таъкидлаб, “Мард бўлиш учун, мардлик ҳақидаги билимларни эгаллаш керак”, Қаноатли бўлиш учун ҳиссиётларга йўл қўймаслик керак”, “Адолатли бўлиш учун, бировларга қандай яхшилик қилишни ўрганиш керак”, - дея таълим беради. Афлотун яхшилик ғояси ҳақида фикр юритиб яхшилик ғоясида гўзаллик, меъёр, ҳақиқат каби тушунчалар уйғунлашган бўлишини баён қилади[17]. У таълим ва тарбия инсоннинг бутун ҳаёти давомида давом этадиган узлуksиз жараён эканлигини таъкидлаган ҳолда, инсон ҳаёти ритм ва уйғунликка муҳтожлигини эътироф қилади. Қадимги Европада жисмоний тарбиянинг ахлоқий сифатларни шакллантиришдаги ўрни ва ролини таҳлил қиладиган бўлсак, бунга алоҳида эътибор қаратган мамлакатлардан бири Қадимги Спарта эканлигини алоҳида эътироф қилишимиз лозим. Боланинг жисмоний соғломлиги унинг келажак тақдирини белгилаб берган. Носоғлом болалар яшаш имкониятига эга бўлмаган ёки махсус уйларда қул сифатида тарбияланган. Бу мамлакатда жисмоний ривожланиш масаласида аёлларга ҳам жиддий эътибор қаратилганлиги Плутарх маълумотлари асосида бизгача етиб келган. “Тарих отаси” Геродот ўзининг “Тарих” асарида қадимги скифлар ўз қизларини жисмоний жиҳатдан эпчил, ва жасур қилиб тарбиялашга ҳаракат қилганлигини ёзади. Антик давр файласуфлари инсон ахлоқий сифатларининг шаклланишини бевосита билим, тарбия, муҳит ва бошқа турли омилларга боғлаган ҳолда уни жамият тараққиётининг асоси сифатида эътироф қилишади.

Педагогик фикрлар тарихидан маълумки, Шарк уйғониш даври алломалари асарларида шахскамолотида ахлоқий тарбиянинг ўрни ҳақидаги қарашлар алоҳида ўринэгаллайди. Шарк ренессанси даври мутафаккирларидан Абу Наср Фаробий “Фозил одамлар шахри” асарида ахлоқий фазилатларни билимлик, донолик, фаросатлилик билан боғлаган ҳолда, инсоннинг халқ манфаатларини ўз шахсий истакларидан устун қўйиши билан белгилайди. Фаробийнинг фикрича, ахлоқ инсоннинг ақлий тафаккури билан бевосита боғлиқ. Шундай экан ёшларнинг ақлий тарбиясига катта эътибор қаратиш лозимлигини таъкидлайди[3]. Қомусий олим Абу Райҳон Беруний билим олишни ахлоқий тарбия билан боғлайди. Унинг инсон камолотида ахлоқий тарбиянинг муҳим эканлиги тўғрисидаги фикрлари “Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минера-

логия”, “Геодезия” ва бошқа асарларида ўз ифодасини топган[4]. Алломанинг фикрича, ахлоқ одамзоднинг инсоний моҳиятини белгиловчи асосий мезонлардан бири ҳисобланади. Абу Али Ибн Сино ахлоқни кишиларнинг ўзига ва бошқаларга нисбатан ҳатти-ҳаракати меъёрлари ва қондаларини сифатида талкин қилади[5]. Кайковус “Қобуснома” асарида жувонмардлик ғоясини илгари сураётган экан, бунда ёшлар тарбиясида энг муҳими ахлоқ тарбияси эканлигини кўрсатади. У ёшларда одамларга нисбатан инсоний муносабатда бўлиш адолатлилик, самимийлик каби сифатларни шакллантириш лозимлигини таъкидлайди[8]. Аҳмад Югнакий, Муслихиддин Саъдий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий каби кўплаб алломалар асарларида ахлоқий сифатлар ва уларнинг ўқиб келаётган ёш авлод хулқ-атворида намоён бўлишида, ота-оналар, яъни оиланинг, жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг ўрни, тарбиянинг жамият келажагини белгиловчи омил эканлиги тўғрисидаги фикрлар ўз аксини топган[6]. XIX аср охири - XX аср бошларида яшаб ўтган атоқли жадидчиларимиздан Абдурауф Фитрат фарзандни тўлақонли камол топтириб ўстириш учун унга жисмоний, ақлий ва маънавий тарбиядан иборат кўп таркибли тарбия бериш муҳимлигига алоҳида эътибор қаратади. Одамнинг феъл ва ҳаракатини бир яхши шакл ва мазмунга келтириш учун руҳини тарбиялаш, боларни ўзига ишонган, кучли, топқир, чاقқон ва ақли, ўз кадр-қиммати, шаънини ҳурмат қилиш руҳида қилиб тарбиялаш лозимлигини алоҳида эътироф қилади. Тарбиянинг ҳар бир қисмини номлаган жадиdчи меҳнатсеварлик ва билим олиш тарбиясига алоҳида эътибор берган ҳолда фарзандларининг келажақда қандай шахс бўлиб вояга етишлари, уларга ота-оналари нима бера олганликлари билан боғлиқ дейди. Адиб “Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ўтқир ақл ва яхши ахлоқдир,” - деган фикрлари орқали фарзанд тарбиясини маъсулиятли бурч сифатида, яъни миллат тарбияси сифатида қараш лозимлигини уқтириб, ўз даврининг тарбия масаласидаги оғрикли муоммоларига тўхталиб ўтади [18;25]. У яхши ва хуш ахлоққа эга бўлган фарзанд тарбиялашда биринчи навбатда ота-оналарнинг тарбияланганлик ҳолатига бевосита боғлиқлигини асослайди. Оилада олинган тарбия инсон табиатида мустаҳкам ўрнашади. Шахс руҳияти, ахлоқи ва одатлари болалигиданок шаклланади. Инсоннинг камоли фақат ва соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақлан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Фитрат ўзининг “Оила ёки оилани бошқариш тартиблари” асарида тарбияни қуйидаги 3 қисмга ажратади:

Бадан тарбияси
Ақлий тарбия
Ахлоқий тарбия.

Тарбиянинг ушбу турлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва яқинки, бирига зарар тегса бошқаларида ҳам нуқсон пайдо бўлади. Бири яхшиланса, иккинчиси ҳам бундан ижобий таъсир олади. Жумладан, тафаккури суст инсон ўзи қилаётган ишлари устида жиддий мулоҳаза қилмайди. Натижада ҳиссиётга эрк берган ҳолда жисми заифлашиб ахлоқи бузулади. Ахлоқсизлик инсоннинг ақлий ва жисмоний ривожланишига бевосита таъсир қилишини айтади. Баркамол авлод тарбиясида тарбиянинг барча шакллари билан бевосита бир-бирига боғлиқлиги эътиборга олинishi лозимлигини таъкидлайди. Фитрат мазкур фикрлари орқали тарбия турларини бирини иккинчисидан устун қўйиб бўлмаслиги, улар ўзаро чамбарчас боғлиқлигини асослайди.

Хулоса. Тарбия масаласида пайдо бўлган илк қарашлар гарчи унинг шакли ва мазмуни ҳар хил бўлишига қарамасдан, инсониятнинг шаклланиши билан

бир вақтда пайдо бўлган. Тарбия масаласи доимо энг долзарб масала бўлиб келган. Зеро, ҳар қандай тарбиянинг олий мақсади, шубҳасиз, жамият талабларига мос авлодни вояга етказиш ва жамият манфаатларига хизмат қиладиган инсонни камол топтиришдир. Аждодларимизнинг тарбия борасидаги қарашлари асрлар силсиласида ҳам ўз аҳамияти ва қимматини йўқотмаган. Ҳозирги мафқуравий

ва ғоявий таҳдидлар кундан -кунга кучаяётган даврда, халқ педагогикасининг ўлмас меросидан унумли фойдаланиш ўз ижобий самарасини бериши шубҳасиз. Шундай экан аждодларимизнинг ахлоқий тарбия масаласидаги қарашларни ўрганиш, ижобий жиҳатларидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги “Ўзлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 1059-сон Қарори 1-илловаси //Қоун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.03.01.2020 й, 09/20/1059/4265-сон
2. Аристотел. Политика.-М.,191.-С.8-9.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Масъул муҳаррир М.М.Хайруллаев. - Тошкент, “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти”, 1993
4. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1 жилд, Тошкент 1968.
5. Абу Али ибн Сино. Ҳикматлар. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1980
6. Алишер Навоий. Маҳбуб-ул-Кулуб. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1996.
7. Ибрагимов А.И. Абед Халил. Использование нравственного потенциала ислама в воспитании учащихся подросткового возраста.автореферат дисс.канд.наук.13.00.01.1996.-С.194.
8. Кайковус. Қобуснома. - Тошкент, 2010.
9. Д.Р. Каримова.Постулаты «Авесты» о правах детей//Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов.2012, 26.11.<http://jurnal.org/article/2012/uri46.html>
10. Матушкин С.Е. Социальное и природное в нравственности. Челябинск, 2005.
11. Маҳмудова Г.М. Активный идеал в этике зороастризма в контексте. национальной и общечеловеческой духовности. <https://studfile.net/previewc/5856403/>
12. Маковельский А.О.Авеста-Баку, 1967. –С.28.
13. Тоҳир Карим. Миллий тафаккур тараққиётидан.-Т.:Чўлпон, 2003,33-Б.
14. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Очерки по истории древнего Узбекистана: государственность и право.-Т.: “Адолат”, 2000.-С.168-169.
15. Заратустра. Учение огня.Гаты и молитвы. –М.: Эксмо,2008-С.200.
16. Зороастристикетексты. Переводы.О.М.Чунаковой.©Издательская фирма «Восточная литература» Ран, 1997.
17. Жалолова Ў.К. Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг маънавий-ахлоқий камолоти ҳақидаги қарашлари//Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий-электрон журналы.№6,апрел.2013.-Б.2-7.
18. Фитрат А. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари. Тошкент. “Маънавият” нашриёти, 2009.-Б.110.